

PSYKO-
SOCIALT
FÖR
ÄNDRINGS-
ARBETE

Göran Sandell

Liber

Göran Sandell

PSYKO-
SOCIALT
FÖR
ÄNDRINGS-
ARBETE

Liber

Liber Förlag
205 10 Malmö

Detta verk är skyddat av upphovsrättslagen.
Kopiering är förbjuden utöver vad som anges
i gällande kopieringsavtal.

Sandell, Göran
Psykosocialt förändringsarbete
Upplaga 1:2
ISBN 91-38-61422-7

Redaktör Lars Wetterberg
Omslag Ingvar Bylund
Typografi Wera Månsson
Layout Jan Wendel

© 1985 Göran Sandell och Liber AB Stockholm

Svenskt Tryck Stockholm 1988 808097

INNEHÅLL

INLEDNING 14

Grundfrågan 14

- Förändringens problem 16
- Syn på avvikelse och utslagning 16
- Behov av modell för förändringsarbete 18
- Behov av utvärdering i socialt arbete 20
- Begreppen "psykosocialt" och "förändringsarbete" 21

Teorinivåer 23

Syfte 26

Uppläggnings 26

- Läsanvisning 29

DEL I META-TEORI: ÖVERGRIPANDE PERSPEKTIV OCH GRUNDLÄGGANDE VÄRDERINGAR 31

- Vikten av ett meta-perspektiv 31
- Uppläggnings 32

1 Paradigmbegreppet 33

- 1.1 Innebörd 33
- 1.2 Val av eget paradigmbegrepp 36

2 Världsbild och människosyn 38

- 2.1 Tillvarons yttersta orsak och natur? 38
- 2.2 Tillvaron — statisk eller föränderlig? 43
- 2.3 Människan — determinerad eller fri, passivt objekt eller aktivt subjekt? 48
 - 2.3.1 Människan som passivt objekt 48
 - 2.3.2 Människan som aktivt subjekt 52
 - 2.3.3 En grundläggande skillnad i synsätt 54
- 2.4 Världsbild och människosyn — eget ställningstagande 55

3 Samhällssyn 62

- 3.1 Industrisamhällets utveckling och effekter 63
- 3.2 Dialektiskt systemperspektiv 68
 - 3.2.1 Bakgrund 68
 - 3.2.2 Strukturalistiskt synsätt 69
 - 3.2.3 Grundläggande principer 71
 - 3.2.4 Kort om kritik av systemteori och motivering av mitt val av ett dialektiskt systemperspektiv 77
- 3.3 Samhället i ett dialektiskt systemperspektiv 82
 - 3.3.1 Strukturellt påverkanförhållande — i dialektik med människans egen medvetenhet och aktivitet 82
 - 3.3.2 Individ — samhälle: ett invändigt förhållande i en organisk helhet 84
 - 3.3.3 Socialisationsprocessen som termostatfunktion 87
 - 3.3.4 Samhällsutvecklingen — homeostas och ömsesidig påverkan i samhällssystemet 88

3.3.5 Socialt arbete — termostat eller förändringsfunktion 95

3.4 Samhällssyn — eget ställningstagande 101

4 Förklaringsnivåer 103

4.1 Nivåerna 103

4.1.1 Intrapsykisk nivå 103

4.1.2 Interpersonell nivå 103

4.1.3 Strukturell nivå 104

4.1.4 "Metafysisk" nivå 104

4.2 Förklaringsnivåer i praktiken 105

4.2.1 Ett "fall ur livet" 105

4.2.2 Analys utifrån enbart en förklaringsnivå; risker med ett förenklat synsätt 106

4.3 Förklaringsnivåer — eget ställningstagande 108

5 Vetenskapsteori 111

5.1 Förklaring som vetenskapligt ideal — logisk empirism 112

5.1.1 Bakgrund 112

5.1.2 Synsätt och metodologiska principer 113

5.1.3 Hypotetiskt-deduktiv kunskapsbildning 114

5.1.4 Sammanfattning 115

5.2 Förståelse som vetenskapligt ideal — hermeneutik 116

5.2.1 Bakgrund och synsätt 116

5.2.2 Metodologiska principer 122

5.2.3 Sammanfattning 126

5.3 Översiktlig jämförelse: logisk empirism/positivism — hermeneutik 127

5.4 Frigörelse som vetenskapligt ideal — kritisk teori 129

5.4.1 Bakgrund och synsätt 129

5.4.2 Dialektik som princip och frigörelse som mål 131

5.4.3 Kunskapsintressen och komplementaritet 134

5.5 Vetenskapsteori — jämförande kritik 136

5.5.1 Logisk empirism/positivism 136

5.5.2 Hermeneutik 138

5.5.3 Kritisk teori 141

5.6 Vetenskapsteori — eget ställningstagande 147

5.6.1 Samband mellan verklighetssyn och vetenskapssyn 147

5.6.2 Kunskapsteoretiska konsekvenser 154

5.6.3 Socialt arbete 166

5.7 Docta ignorantia 173

DEL II TEORI: AVVIKELSE OCH SOCIAL UTSLAGNING 175

Generell idé 175

Uppläggnings 175

Ett vetenskapsteoretiskt dilemma 176

6 Teorier om avvikelse, utslagning och alienation 177

6.1 Exempel på förklaringar som endast utgår från en nivå 179

6.1.1 Biologiska förklaringar 179

6.1.2 Psykiatriska förklaringar/diagnoser 179

6.1.3 "Endimensionella" psykologiska förklaringar 180

6.2 Sociologiska förklaringar	180
6.2.1 Anglosaxisk tradition	180
6.2.2 Kontinental tradition	186
7 Multiproblemfamiljen	194
7.1 Begreppet multiproblemfamilj	194
7.2 Den "typiska svenska multiproblemfamiljen"	200
8 Multiproblemfamiljen — analys i nivåperspektiv	205
8.1 Problem och störningar på intrapsykisk nivå	205
8.1.1 Kognitiv utveckling	205
8.1.2 Känsломässig utveckling och identitet	206
8.2 Problem och störningar på interpersonell nivå	210
8.2.1 Familjesystemets struktur	210
8.2.2 Familjens kommunikation och processer	212
8.2.3 Familjens världsmodell	213
8.3 Utslagning på strukturell nivå	213
9 Avvikelse och utslagning — ett försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv	218
9.1 Sammanfattande kritik av de presenterade teorierna om avvikelse, utslagning och alienation — i relation till multiproblemfamiljens inre och yttre situation	218
9.2 Ett försök till dialektiskt helhetsperspektiv på avvikelse och utslagning	220
9.2.1 Strukturalistiskt perspektiv	220
9.2.2 Nivåperspektiv	222
9.2.3 Historiskt perspektiv	223
9.2.4 Dialektiska processer inom och mellan nivåerna	224
9.2.5 Sammanfattning	226
DEL III MODELL — HEMMA-HOS-ARBETE	229
Modellens utveckling — ett flerårigt lagarbete	229
Uppläggnin g	229
10 Hemma-hos-arbete — bakgrund och utveckling	230
10.1 Synsätt snarare än metod	230
10.2 Uppbyggnad och utveckling	234
10.3 Försöksverksamheten med hemma-hos-arbete i Göteborg	237
10.4 Hemma-hos-arbete ur ett meta-perspektiv	239
11 Målsättning	241
11.1 Övergripande målsättning	241
11.2 Specifik målsättning i relation till olika nivåer	242
11.2.1 Bryta onda cirkeln och förändra processen i familjens utslagning på strukturell nivå	244
11.2.2 Bryta onda cirkeln och förändra processen i familjesystemets sätt att fungera och i olika stämpningsprocesser på interpersonell nivå	244
11.2.3 Bryta onda cirkeln och förändra processen i individernas utveckling, identitet och sätt att tänka och handla på intrapsykisk nivå	245

11.2.4	Val av konkreta mål med respekt för människornas självbestämmanderätt och personliga ansvarstagande	245
11.3	Målgrupp	245
12	Förhållningssätt	247
12.1	Grundläggande principer	247
12.2	Kontrakt	251
12.3	Närhet och distans	254
12.4	Samarbete och information	255
12.5	Omhändertagande av barn – förhållningssättet ställs på sin spets	258
13	Arbetets innehåll och uppläggnig	267
13.1	Psykosocialt arbete	267
13.2	Olika typer av insatser	268
13.2.1	Terapeutiska insatser	268
13.2.2	Praktiska insatser	272
13.2.3	Pedagogiska insatser	272
13.2.4	Integrering av de olika insatserna	273
13.3	Initiering	274
13.4	Faser i arbetet	276
13.4.1	Introduktionsfas	276
13.4.2	Intensiv arbetsfas	277
13.4.3	Nedtrappningsfas med stödkontakt	278
13.4.4	Avslutning	279
13.4.5	”Återfall”	279
14	Organisation	281
14.1	Inom socialtjänsten	281
14.2	Konkret uppläggnig	282
14.3	Anteckningar och journaler	283
14.4	Klar struktur och gemenskap	284
15	Handledning	285
15.1	Handledning i psykosocialt arbete	285
15.2	Handledningens uppläggnig inom modellen	288
15.2.1	Problem- och metodorienterad handledning	288
15.2.2	Processorienterad handledning	289
15.2.3	Kommentar till handledningens innehåll och uppläggnig	290
15.2.4	Kontinuerlig utvärdering	292
15.2.5	Handledarens kompetens	292
16	Hemma-hos-arbetaren	293
17	Sammanfattning av modellen	296
17.1	Målsättning	296
17.2	Förhållningssätt	297
17.3	Arbetsinnehåll och uppläggnig	298
17.4	Organisation	299
17.5	Handledning	299
17.6	Hemma-hos-arbetaren	300

DEL IV UTVÄRDERING AV MODELLEN 301

- Generell idé 301
- Uppläggnig 301

18 Bakgrund 302

- 18.1 Forskning i socialt arbete 302
 - 18.1.1 Sammanfattning av min principiella inställning 302
 - 18.1.2 Forskningsmetoder 303
 - 18.1.3 Mera specifikt om studier av hemma-hos-arbete 309
- 18.2 Kritik av tidigare forskning om hemma-hos-arbete 311
 - 18.2.1 Process-studier 311
 - 18.2.2 Forskningen på Skå 312
 - 18.2.3 Tillståndsbeskrivningar med hjälp av enkäter, strukturerade intervjuer och registerdata 318
 - 18.2.4 Övergripande statistisk kartläggning 320
 - 18.2.5 Forskning inom psykiatri och psykoterapi 321
 - 18.2.6 Sammanfattning av min kritik 323

19 Målsättning och syfte 327

- 19.1 Målsättning 327
 - 19.1.1 Kort om målsättningens metodologiska konsekvenser 327
 - 19.1.2 Vilka kunskaper har vi? 329
 - 19.1.3 Vilka kunskaper saknar vi? 330
- 19.2 Syfte 331

20 Metod 334

- 20.1 Metodologiska förutsättningar och krav 334
- 20.2 Utvärderingens generella uppläggnig 336
- 20.3 Urval 337
- 20.4 Intervjuundersökning 338
 - 20.4.1 Innehåll 338
 - 20.4.2 Uppläggnig 339
 - 20.4.3 Genomförande 341
 - 20.4.4 Bearbetning och sammanställning av intervjumaterialet 343
 - 20.4.5 Redovisning av resultat och "frågeformulär" i separat skrift 346
- 20.5 Uppföljningsundersökning 346
 - 20.5.1 Innehåll 346
 - 20.5.2 Uppläggnig och genomförande 347
 - 20.5.3 Bearbetning och sammanställning av materialet 348
- 20.6 Sammanfattande kommentar till utvärderingens innehåll och utformning 349
 - 20.6.1 Samband "fallstatistik" — "hermeneutik" — "kritik" — en personlig reflexion 349

21 Intervjuundersökningens resultat 353

- 21.1—21.15 I separat skrift
- 21.16 Sammanfattning av intervjuundersökningens resultat 353
 - 21.16.1 De studerade familjerna 353
 - 21.16.2 Hemma-hos-arbetet i respektive familj 354
 - 21.16.3 Arbete och studier 354

21.16.4	Ekonomi	355
21.16.5	Barntillsyn	356
21.16.6	Skola	356
21.16.7	Sociala kontakter	357
21.16.8	Förhållandet mellan föräldrarna	358
21.16.9	Förhållandet mellan föräldrar och barn	359
21.16.10	Förhållandet mellan syskonen	360
21.16.11	Föräldrarnas egna uppväxtvillkor	360
21.16.12	Familjernas syn på hemma-hos-arbetaren	360
21.16.13	Familjernas syn på socialbyrån/assistenten	361
21.16.14	Psykoterapi	363
21.16.15	Familjernas generella syn på hemma-hos-arbetet	363
22	Uppföljningsundersökningens resultat	365
22.1	Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier, ekonomi och barntillsyn	365
22.1.1	Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier	366
22.1.2	Förändringar i familjernas ekonomiska förhållanden	366
22.1.3	Förändringar i familjernas barntillsyn	367
22.2	Hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna	368
22.2.1	Fas i hemma-hos-arbetet i respektive familj under utvärderingstiden	368
22.3	Diagram: Sammanfattning av familjernas situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj till uppföljningsundersökningen, 1,5 år efter intervjuundersökningen, samt hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna under utvärderingstiden	369
22.4	Sammanfattning av uppföljningsundersökningens resultat	370
23	Ekonomiska konsekvenser av hemma-hos-arbetet	372
23.1	Jämförelse av kostnaderna för socialbidrag till familjerna före och efter hemma-hos-arbetet i respektive familj	373
23.1.1	Kostnader före hemma-hos-arbetets start	373
23.1.2	Kostnader efter att hemma-hos-arbetet hade avslutats	374
23.1.3	Jämförelse av kostnaderna före och efter hemma-hos-arbetet	375
23.2	Analys av de ekonomiska konsekvenserna med att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser	375
23.2.1	Totalkostnader för att bedriva hemma-hos-verksamheten	375
23.2.2	Kostnader för hemma-hos-verksamheten som kan hänföras till arbetet i de 19 familjerna i undersökningen	376
23.2.3	Kostnader för socialbidrag till familjerna under den tid som hemma-hos-arbetet pågick	377
23.2.4	Kostnader för hemma-hos-arbete plus socialbidrag	377
23.2.5	Kostnader om inget psykosocialt förändringsarbete hade bedrivits och socialbidragen till familjerna hade betalats ut som tidigare	378
23.2.6	Jämförelse av kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbete samt för de socialbidrag som utgick till familjerna under detta arbete med kostnaderna om inget förändringsarbete hade bedrivits och familjerna hade fortsatt att leva som tidigare	378

23.2.7 Kostnader om förändringsarbete inte bedrivits och situationen därmed skulle ha förvärrats för familjerna 380

24 Slutsatser 382

24.1 Slutsatser om modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll 382

24.1.1 Bedrivs hemma-hos-arbetet i praktiken enligt den redovisade modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll? 382

24.1.2 Hur upplevs hemma-hos-arbetet enligt den redovisade modellen av familjerna? 384

24.1.3 Leder hemma-hos-arbetet enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i multiproblemfamiljernas yttre och inre situation och sätt att fungera? 386

24.1.4 Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats? 387

24.1.5 Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-verksamhet enligt modellen? 388

24.2 Slutsatser om hur det psykosociala förändringsarbetet kan vidareutvecklas 388

24.2.1 Hur kan hemma-hos-arbetet bättre anpassas till familjernas behov och upplevelser? 389

24.2.2 Vilka "strategiska aspekter" — i modellen och i familjernas inre och yttre situation — är det som leder till förändringar, till att dessa blir bestående och till att familjerna fortsätter att förändras i positiv riktning även sedan hemma-hos-arbetet har avslutats? 398

Slutord 405

APPENDIX

TEORIER FÖR PSYKOSOCIALT FÖRÄNDRINGSARBETE 412

25 Teorier på intrapsykisk nivå 414

25.1 Kognitiv utvecklingsteori 414

25.1.1 Grundsyn enligt Jean Piaget 414

25.1.2 Utveckling i stadier enligt Jean Piaget 417

25.2 Psykoanalytisk utvecklingsteori 421

25.2.1 Grundsyn enligt Sigmund Freud 422

25.2.2 Barnets utveckling enligt Anna Freud 424

25.2.3 Erik Homburger Eriksons utvecklingsteori 427

25.2.4 Psykoanalytisk syn på psykisk störning 432

25.2.5 Psykisk störning enligt Anna Freud 435

25.2.6 Psykisk störning enligt Erik Homburger Erikson 438

26 Teorier på inter-personell nivå 442

26.1 System-, kommunikations- och processteori 443

26.1.1 Familjesystemets struktur 444

26.1.2 Familjens kommunikation 450

26.1.3 Processer i familjesystemet 460

26.1.4 Begreppet världsmodell 464

26.1.5 Analys av mig själv och av relationen till dem jag arbetar med 466

27 Teorier på strukturell nivå 469

Litteratur 471

Förord

För min del började det hela som en form av engagerad ilska. Jag har ganska många års erfarenhet av psykosocialt arbete och psykoterapi med barn, ungdomar, missbrukare och utsatta familjer. Under en femårsperiod (1975—80) arbetade jag som psykolog inom öppen socialvård i Göteborg, huvudsakligen med att bygga upp en hemma-hos-verksamhet och handleda hemma-hos-arbetare och socialassistenter. Här kom jag i kontakt med många barnfamiljer som levde i svåra multiproblemförhållanden.

Utifrån engagemang för dessa familjer och för att själv försöka få någon slags struktur på dessa komplexa problem började jag att skriva om värderingar och synsätt i det sociala arbetet, om utslagningsmekanismer och om förändringsarbete. Det är i mycket erfarenheterna från detta arbete, mina funderingar kring hur man kan åstadkomma positiva förändringar och mina försök att mera systematiskt studera vad som faktiskt händer familjerna under hemma-hos-arbetets fortgång som nu, många veckomöten senare, fullföljs i form av en doktorsavhandling i socialt arbete.

Så här i efterhand kan jag se att den främsta anledningen till att jag började skriva var en personlig reaktion mot det förtryck som jag är rädd att vi, oftast omedvetet, utövar i vårdapparaten som helhet. I direktkontakt med dessa multiproblemfamiljer blev jag medveten om den intolerans och det förmynderi som de var utsatta för och hur få chanser de egentligen hade fått att verkligen kunna förändras.

Jag har hela tiden drivits av övertygelsen att det faktiskt går att bedriva ett verkningfullt förändringsarbete med avvikande och utslagna människor, under förutsättning att det sker i dialog och samarbete och med förståelse och respekt för deras egna resurser och personliga ansvar. Att detta är möjligt är huvudbudskapet i denna bok.

Att doktorera är inte hela världen. Det är emellertid inte gjort i en handvändning. Särskilt inte om man påbörjar arbetet utan tanke på att det skall resultera i en avhandling. Att jag parallellt med forskarstudierna och avhandlingsarbetet har yrkesarbetat heltid, bytt jobb ett antal gånger, vidareutbildat mig till psykoterapeut och handledare, medförfattat en annan bok (i familjeterapi), renoverat ett gammalt hus och tillsammans med min fru Anne-Christin adopterat en underbar liten son, Prem, från Indien, har säkerligen också bidragit till en viss tidsutdräkt. Dessutom har en icke föraktlig möda gått åt till att omformulera och bearbeta min ursprungliga kampskrift till de ibland nästan oförenliga krav som

det akademiska etablissemangen och den utåtriktade förlagsvärlden var för sig representerar.

Trots att det onekligen känns skönt att börja kunna se slutet är det ändå med blandade känslor som jag skriver detta förord. Jag har nämligen många gånger, under de totalt sju år som avhandlingsarbetet pågått, frågat mig varför jag frivilligt har utsatt både mig själv och andra för denna plåga.

Skrivarbetet har varit en ständig kamp mot allsköns frestelser och självföreläuser. Mera påtagliga (och lönande) arbetsuppgifter har kontinuerligt erbjudit nya flyktmöjligheter som jag sällan lyckats motstå eftersom jag behövt jobba för min försörjning och dessutom är nyfiken och vill göra mer i livet än att enbart forska. För att överhuvudtaget kunna bli färdig någon gång har jag därför provat två parallella strategier. Dels har jag med mycket varierande resultat försökt avvisa sådana störande inslag som semester, socialt umgänge och fritidsliv. Dels har jag bokstavligen talat släpat med mig mina papper "överallt" och försökt arbeta de stunder som blivit över eller då andra har sovit. Merparten av denna avhandling har därför tillkommit under helger och nätter på tåg, flyg, hotellrum och badplatser runt Sverige, Europa, USA och Indien.

Medvetenheten om att arbetet ytterligare dragit ut på tiden då jag inte skrivit har bildat en stabil grund för självanklagelser. Det jämnar emellertid ut sig för när jag väl har skrivit så har jag istället haft dåligt samvete för att familj och vänner satts på undantag. Processen är komplicerad för samtidigt får jag också erkänna att det legat en narcissistisk frestelse i att använda avhandlingsarbetet som ursäkt för att (åtminstone för några timmar i taget) få odla sin splendid isolation.

Förhoppningsvis har jag väl ändå lärt mig en del på vägen. Inte minst har det inneburit en värdefull seger över mig själv att jag tvingat mig att slutföra detta arbete som ibland verkat göra ett eget aktivt motstånd.

Det är många människor som i olika avseenden har hjälpt mig under arbetets gång. Jag vill i all enkelhet (och utan inbördes rangordning) uttrycka min tacksamhet till Er.

De flesta multiproblemfamiljer läser inte doktorsavhandlingar. Jag vill ändå att det skall framgå att jag verkligen ser det som en förmån att ha fått samarbeta med Er. Det är i första hand Ni som övertygat mig om att alla människor har resurser och möjligheter till förändring.

Mina kära kamrater i hemma-hos-verksamheten, Greta Andrén, Ellen Johansson, Carin Dahlström, Marianne Stevik, Camilla Brandström, Solveig Eidering och Margaretha Carlsson har betytt väldigt mycket. Tack för Er gemensamma tro på vårt arbete och på mig och för Ert outtröttliga samarbete med familjerna. Tack också socialläkare Gunilla Landegren, kretschef Aina Lindstrand och alla övriga socialarbetare på Hisingen i Göteborg för många års givande samarbete.

Ett alldeles speciellt tack till Camilla Brandström (psykologstuderande, praktikant hos mig och sedermera hemma-hos-arbetare). Din vänskap sedan många år och Din stora arbetsinsats med att intervjua familjerna och bearbeta materialet uppskattar jag verkligen. Blir det någon ära skall Du ha stor del i den.

Laila Carlsson, som avled 1983, arbetade centralt i Göteborgs Socialförvaltning med utveckling av det sociala arbetet med barn och barnfamiljer. Jag vill med tacksamhet påminna om hennes tro på människors förändringsmöjligheter och hennes engagerade arbete för hemma-hos-arbetets utveckling.

Ivan Ottoson, socialdirektör vid Göteborgs Socialförvaltning, vill jag tacka för att Du för snart åtta år sen, i Ditt dåvarande arbete på Socialstyrelsen, visade en sådan entusiasm för vår hemma-hos-verksamhet att jag vågade tro att vårt arbete var värt att beskriva och utvärdera.

Min handledare professor Harald Swedner har jag mycket att tacka för. Tack för Ditt öppna mottagande av mig som doktorand i socialt arbete och för Din uppmuntrande inställning till det ganska råa manus jag presenterade (då Du just börjat arbetet som professor i Göteborg). Du har trott på mig och visat stor känslighet för mitt behov av individualism och integritet. Även om jag givetvis är tacksam för Din "formella" handledning är jag nog ändå mer nöjd med den informella handledning som Du förmedlat under förhållanden där tid och rum fått underordnad betydelse.

Doktorandkollektivet vid Socialhögskolan i Göteborg tackar jag som helhet för givande diskussioner och konstruktiv kamratkritik. Bosse Forsén och Anders Bjerkman, numera båda två fil. doktorer, måste särskilt nämnas. Våra informella samtal när vi arbetade tillsammans som forskarassistenter fungerade som en värdefull indirekt handledning. Tack också docent Sven Hessle (som kom in i slutet av processen) för att Du på ett personligt sätt uppmuntrat mig att kämpa vidare.

Anders Fransson, prefekt och min tidigare handledare vid Pedagogiska Institutionen vid Göteborgs universitet, tackar jag för Din konstruktiva kritik av mitt första manus trots att jag då redan hade vandrat vidare i mina forskarstudier från pedagogik till socialt arbete.

Kontakterna med både elever och kollegor under mina år som lärare vid Socialhögskolan i Göteborg har varit betydelsefulla. Speciellt vill jag tacka universitetslektor Barbro Lennér och prefekt Lisbeth Jonsson för Era uppmuntrande synpunkter.

Med mina vänner och arbetskamrater, psykologerna m m Maths Lundsbye, Peter Währborg och Roland Ferm vid Göteborgs Socialpsykologiska Institut, har jag haft många års givande samarbete. Framför allt vill jag tacka Maths Lundsbye för Din ärliga och genomtänkta kritik som många gånger i positiv bemärkelse tagit ner mig på jorden.

För utskrift av mina många handskrivna manuskript har jag i olika faser haft hjälp av Monica Lindberg, Kerstin Lindén, Lena Thudin, Ann-Charlotte Gillberg och Lena Börjesson. Jag har verkligen uppskattat Er

kompetenta och flexibla inställning till arbetets uppläggning.

Under våren 1982 emottog jag tacksamt ett fem månaders forskningsstipendium från Göteborgs universitet vilket möjliggjorde ett intensifierat skrivande under denna period.

Avhandlingen, som efterhand började leva sitt eget liv, tenderade med tiden (trots idoga motattacker från mitt håll) att bli alltmer omfattande. Detta var problematiskt inte minst för att det motverkade min envisa strävan att få den utgiven i bokform. Tack vare ett positivt bemötande från Liber Förlag i Malmö och genom bidrag från Delegationen för Social forskning, Allmänna Barnhuset, Svenska socialvårdsförbundets fondstiftelse och Göteborgs universitet gick detta ändå till slut att förverkliga vilket gläder mig mycket. På Liber tackar jag speciellt förlagschef Ingemar Ternbo för Din förståelse för min integritet som forskare och författare och förlagsredaktör Lars Wetterberg för Din konstruktiva flexibilitet i vårt samarbete.

Professor, socialläkare m m Gustav Jonsson, sekreterare Lars Svedberg på Svenska Kommunförbundet, generaldirektör S Åke Lindgren vid Delegationen för Social forskning och psykolog Bo Westman vid Socialstyrelsen har samtliga glatt mig med uppmuntrande kommentarer till det jag skrivit.

Avslutningsvis vill jag uttrycka min mycket stora tacksamhet till min fru Anne-Christin och min son Prem. Tack mina älsklingar för att Ni stött mig, stått ut med mig och kärleksfullt återfört mig till verkligheten under detta arbete som ibland sett ut som om det aldrig skulle ta slut.

Göteborg i april 1985

Göran Sandell

Inledning

Grundfrågan

Att reflektera över och ifrågasätta vad man gör av sitt liv, i sitt arbete och i relation till andra människor, tror jag är kännetecknande för oss — som människor.

Det är ett sådant ifrågasättande som är grunden till att jag började med det arbete som, efter mycken möda, resulterat i denna avhandling/bok.

Min bakgrund är i korthet följande:

Jag är leg psykolog med vidareutbildning i psykoterapi (barn-, individual-, grupp- och familjeterapi, psykodrama, bioenergetics etc), handledarutbildning och många år i olika former av egen terapi. Parallellt med dessa studier har jag läst in en forskarutbildning, som påbörjades vid Pedagogiska institutionen och fullföljdes vid Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs universitet.

Under mina psykologistudier arbetade jag som vårdare, skötare, fält-assistent etc på barnhem, daghem, mentalsjukhus, ungdomsvårdsskola och inom narkomanvård, psykiatrisk barn- och ungdomsvård och fritids-verksamhet med missbruksgång. Som psykolog har jag, efter en kortare sejour på PBU, främst arbetat inom den öppna socialvården med handledning, undervisning och psykoterapi.

Under ett antal år har jag också jobbat med en rad olika undervisnings- och konsultarbeten — som universitetslärare inom psykolog- och socionomutbildningarna, som forskarassistent vid Institutionen för socialt arbete (Socialhögskolan) i Göteborg och som konsult med psykoterapi, psykoterapiutbildning, handledning, personal- och organisationsfrågor (bl a vid Göteborgs Socialpsykologiska institut) med chefsrekrytering och managementkonsulting inom näringslivet (vid Indevo AB) och som externkonsult till Kommun- och Landstingsförbund etc.

När jag nu (1984) håller på att avsluta denna avhandling har jag lämnat universitets- och konsultlivet för jobbet som chefspsykolog inom Göteborgs Socialförvaltning där jag främst deltar i arbete med mera övergripande förändringsfrågor.

Samtidigt som jag tycker att dessa erfarenheter med tiden har gett mig ett ganska brett perspektiv på behandlings- och förändringsarbete i olika former har jag efterhand fått alltmer klart för mig hur svårt och mångdimensionellt detta arbete är. Med ökad kunskap och erfarenhet växer också medvetenheten om hur lite man egentligen vet.

Även om jag gärna tillstår att jag överlag har trivts bra med mina olika arbetsuppgifter har det dock hela tiden funnits ett problem i mitt bak-huvud, som jag aldrig riktigt har lyckats göra mig kvitt. Problemet har

varit att jag känt en stor tveksamhet inför vad vi egentligen håller på med, jag själv och alla andra som arbetar med människor som är avvikande, socialt utslagna och har psykiska problem.

Leder verkligen arbetet till positiva förändringar för dessa människor? Är det hela kanske bara som ett spel där man flyttar pjäser fram och tillbaka men där spelets regler och resultat hela tiden är desamma? Har kanske de som är utslagna och problemdrabbade och de som arbetar med dessa människor egentligen som främsta funktion att ömsesidigt ge varandra sysselsättning? Finns det kanske inte möjligheter att övervinna de utslagningsmekanismer som drabbar både individ och samhälle? Kan det t o m vara så att vårdarbetet i sig bidrar till att producera ännu flera avvikande och utslagna?

Om det skulle vara så att detta arbete inte leder till förändringar för de utslagna människorna måste man rimligtvis ompröva det sätt man arbetar på. Om inte ens förutsättningar för förändring finns borde man kanske överväga att lägga ner hela verksamheten.

Jag tror inte att jag ställer dessa frågor därför att jag är särskilt pessimistisk till min natur. Det är snarare mina erfarenheter av den traditionella socialvården och mentalvården som gör att jag uppfattar dessa frågor som ofrånkomliga.

När jag försökt se på hela vårdapparaten ur ett mera överblickande tidsperspektiv har de utslagna människornas liv ofta verkat bestå av en rundgång mellan olika institutioner och vårdinrättningar — som en ond cirkel utan större positiva förändringar i dessa människors totala livssituation.

Att jag är kritisk till den traditionella socialvården och mentalvården innebär inte att jag urskiljningslöst kritiserar alla de människor som arbetar inom dessa områden. Jag har mött väldigt många engagerade och uppoffrande människor i dessa sammanhang.

Min kritik riktar sig i första hand mot strukturerna i vårdsystemet och mot de värderingar och synsätt som dominerar i den traditionella vården.

Det problem som jag alltså inte kunnat göra mig fri från och som är denna *avhandlings grundfråga* är följande:

Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?

Denna grundfråga leder till en rad stora och svåra följdfrågor: Hur uppfattar man människors och samhällets möjligheter till förändring? Hur ser man på avvikelse och social utslagning? Hur kan man bedriva socialt förändringsarbete? Vem skall bestämma målen för arbetet? Vems intressen tjänar detta arbete? Är förändringsarbete i första hand en metodfråga eller rör det sig snarare om grundläggande värderingar och synsätt? Hur kan man utvärdera förändringsarbetet? osv.

Förändringens problem

Grundfrågan — "Hur kan psykosocialt *förändringsarbete* bedrivas så att det leder till *positiva förändringar*. . ." — gör att man inte kan komma förbi den mycket gamla och svåra frågan om "förändringens problem".

Är tillvaron dynamisk och föränderlig eller är det som vi uppfattar som förändring i själva verket en "rundgång" där totaliteten förblir oförändrad? Är förändring möjligt att åstadkomma i människors liv och i samhällets sätt att fungera? Kan människor förändra sitt sätt att tänka och handla? Kan vi förändra vår situation och våra relationer till oss själva, till andra människor och till samhället som helhet? Vad är i så fall förändring? Rör det sig endast om förflyttning och omflyttning inom ett visst system eller förekommer också överskridande förändringar som går "utanför ramarna", både i det rådande sättet att tänka och handla och i samhällets strukturer och processer?

Om sådana "överskridande" förändringar hos människan och i samhället är möjliga — hur kan de då åstadkommas? Sker de genom att människor får insikt och kunskap och blir "medvetandegjorda", eller sker det genom makroekonomiska processer som ändrar samhällets maktstrukturer och människors yttre levnadsförhållanden, eller. . . ?

Hur vi svarar på dessa frågor om förändring hänger intimt ihop med vilka övergripande synsätt vi har på tillvaron, människan och samhället.

Syn på avvikelser och utslagning

Grundfrågans formulering — "förändringar i de *avvikande och utslagna* människornas. . ." — leder till att den syn man har på avvikelser och utslagning blir viktig. Man kan vara avvikande på många olika sätt och i många olika betydelser, t ex genom att

- bete sig konstigt, galet, "mentalsjukt",
- missbruka olika droger och läkemedel,
- ha avvikande sexuella preferenser,
- uppfostra sina barn på ett avvikande sätt eller inte uppfostra dem alls,
- överträda samhällets lagar och förordningar i olika kriminella aktiviteter,
- inte orka eller vilja leva upp till de ekonomiska, sociala och produktionsmässiga krav som ställs på den enskilde i vårt samhälle,
- ha en annorlunda världsbild eller andra religiösa åsikter än de som omfattas som den rådande "sanningen".

Det finns en mängd olika uppfattningar om vad som orsakar avvikelser:

- teorier om biokemiska förlopp och neurofysiologiska skador hos den enskilda människan eller samhällsekonomiska och makropolitiska teorier om maktrelationer och strukturella förändringar i samhället som helhet,

- psykodynamiska teorier om människors omedvetna driftliv eller vulgärexistentialistiska uppfattningar om att människor i alla bemärkelser själva väljer sina liv,
- interaktionistiska teorier om kommunikation mellan människor eller världsreligionernas syn på synd, skuld, karma etc,
- teorier om olika stämplingsmekanismer och uppväxt i "avvikarekultur" eller övergripande perspektiv på alienations- och utslagningsprocesser i det industrialiserade (kapitalistiska) samhället,
- värderingar om individers dåliga moral, astrologiska uppfattningar om stjärnevärldens kosmiska inflytande osv, osv.

Målsättningarna för arbetet med/mot avvikelser varierar i lika hög grad:

- skydda den avvikande mot sig själv eller skydda andra mot den avvikande,
- "bota den sjuke" eller frigöra hans resurser,
- hjälpa honom att fortsätta vara avvikande eller anpassa honom till ett genomsnittligt "svensson-liv",
- medvetandegöra den avvikande psykologiskt och politiskt eller enbart vårda och ta om hand då någon förändring ändå inte kan förväntas,
- få den avvikande att "ta sitt förnuft till fånga" och "rycka upp sig moraliskt" eller ändra på det "sjuka" samhället som helhet,
- förändra hans avvikaridentitet eller ändra på hans yttre levnadsförhållanden osv.

Olika synsätt och målsättningar leder i sin tur till att man prioriterar olika åtgärder:

- utstötning och inlåsning eller omhändertagande i olika former,
- elbehandling och medicinering eller socialt arbete och psykoterapi,
- filantropiska hjälpåtgärder eller socialpolitiska reformer,
- bön, bot och meditation eller revolutionär politisk kamp osv.

Detta leder till ett antal följdfrågor om det som betecknas som "avvikelse": Är all avvikelse av ondo — något icke önskvärt? Kan man tillåta en viss avvikelse i ett samhälle? Vilken människo- och samhällssyn ligger till grund för den förklaring man väljer?

Vårdapparaten är ju från ett övergripande perspektiv samhällets sätt att komma tillrätta med avvikelse och utslagning. Socialt arbete och mentalvård kan därmed i mycket ses som ett indirekt uttryck för den grundläggande människosyn och samhällssyn som råder i vårt samhälle.

Även om det inom social- och mentalvården i Sverige inte finns någon enhetlig syn på vad som orsakar avvikelse och social utslagning och på vad som kan göras för att komma till rätta med dessa problem, så dominerar ändå enligt min uppfattning vissa förklaringar och åtgärder i tänkandet kring dessa problem.

Inom *mentalvården* är fortfarande den traditionellt medicinska sjukdomssynen den förhärskande. Åtgärderna består oftast av behandling

av "sjukdomen" genom institutionsvård och med hjälp av psykofarmaka.

Inom *socialvården* framträder inte ett dominerande synsätt lika klart. Arbetarrörelsen och den fackliga rörelsen har traditionellt hävdat att avvikelser och utslagning måste ses i ett politiskt sammanhang med klass-tillhörighet, maktrelationer, utslagning på arbetsmarknaden, boendesegregation etc. Detta synsätt har tagit sig socialpolitiska uttryck i barnomsorg, socialförsäkringar, arbetsmarknadspolitik etc som led i en strävan efter ekonomisk och social trygghet och jämlikhet i levnadsvillkor.

Parallellt med denna grundsyn har det emellertid existerat ett helt annat synsätt inom det sociala arbetet som har sina historiska rötter i den gamla fattigvården. Synen på avvikelser och utslagning är här förknippad med en konservativ människosyn som lägger förklaringen hos den enskilde vars vanart, arbetsovilja, självförvållade situation etc leder till avvikelser och utslagning.

Även om arbetarrörelsens solidaritetstänkande spelat en viktig roll har enligt min uppfattning det sociala arbetet till stor del präglats av en kombination av allmänt humanistisk/filantropiska inställningar, som innebär att man skall hjälpa dem som har det svårt, och en konservativ inställning, som innebär att samhälle och anhöriga bör skyddas mot den avvikande, vilken i sin tur skall tillrättavisas och behandlas. I praktiken har åtgärderna främst bestått av olika former av ekonomiskt stöd, av vissa kontrollerande och övervakande funktioner och av tvångsåtgärder och institutionsvård för de mest utslagna.

De synsätt och förklaringar som varit dominerande inom social- och mentalvården har lett till förhållningssätt och åtgärder som från ett övergripande perspektiv inneburit att de hjälpsökande har blivit passiva, beroende och omyndigförklarade. Experter och tjänstemän diagnostiserar och bemöter, sätter in åtgärder, behandlar, omhändertar och kontrollerar över huvudet på patienterna/klienterna vilka därmed får mycket små möjligheter att själva fatta beslut, agera och ta ansvar för sitt liv och sin situation.

Behov av modell för förändringsarbete

Grundfrågan — "Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas. . .?" — visar på ett behov av en *modell* för arbetet i vilken man försöker tydliggöra förändringsarbetets målsättning, målgrupp, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc.

En frågeställning som blir mycket väsentlig då man skall skapa en sådan modell för förändringsarbete blir *vems målsättning* som skall styra arbetet och *vems intressen* som arbetet skall tjäna.

Ett problem som man möter, då man vill pröva nya arbetsmodeller och tillvägagångssätt inom vården, är, enkelt uttryckt, att man redan har en stor och dyr vårdapparat till vilken den nya modellen måste anpassas.

Det finns då alltid en risk att man konstruerar arbetsmodeller som snarare passar den rådande organisationens strukturer och mönster, dvs tillgodoser social- och mentalvårdens behov som organisationer, istället för att utgå från de människors behov för vilka arbetet/vården bedrivs.

Inom de flesta vårdorganisationer som förvaltningar, sjukhus, socialbyråer etc pågår organisationsförändringar för att effektivisera arbetet, minska kostnaderna etc.

Jag har ofta fått intrycket att på vägen från goda intentioner till praktiskt förverkligande omvandlas idéerna i en byråkratisk process till frågor om organisations- och budgetplanering, tjänster, schemaläggning, lokaler etc. Såväl de ursprungliga idéerna som de hjälpsökande glöms tyvärr ofta bort.

Det finns ingen anledning att urskillningslöst kritisera dylika förändringar inom vårdsektorn. De utgår oftast från goda intentioner. Jag anser emellertid att många sådana förändringar består i strukturella omflyttningar *inom* de existerande systemen. Dessa omflyttningar förändrar därför i mycket liten utsträckning situationen för de hjälpsökande vars positioner i samhället och relationer till vårdorganisationerna inte nämnvärt påverkas. De förblir, lite vårdslöst uttryckt, "lika mentalsjuka, utslagna och avvikande" som tidigare.

För att nya arbetsmodeller skall bli effektiva i den bemärkelsen att de leder till verkliga förändringar för de utslagna och avvikande måste man istället utgå från dessa människors behov och situation. Det är i dialog och samarbete med dem som man skall utforma arbetets målsättning, förhållningssätt, innehåll och uppläggning.

En stor del av de följande resonemangen om avvikelser, utslagning och psykosocialt förändringsarbete skall jag försöka föra från ett generellt perspektiv.

I min beskrivning av faktiskt förändringsarbete skall jag emellertid begränsa mig till en hemma-hos-verksamhet som jag själv har medverkat i under ett flertal år och där jag varit med om att utveckla en modell för psykosocialt förändringsarbete med s k multiproblemfamiljer.

I denna modell kan den inledande generella grundfrågeställningen preciseras: *Hur kan hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer bedrivas så att det leder till positiva förändringar i dessa familjers liv och livssituation?*

Hemma-hos-arbete har beträffande synen på avvikelser, utslagning och socialt förändringsarbete stått i skärningspunkten mellan olika värderingar, teorier och arbetssätt och har på mer eller mindre goda grunder både uppskattats och angripits.

Det verkar som om hemma-hos-arbete i dessa diskussioner i första hand har betraktats som en metod som går ut på att arbetet med utslagna s k multiproblemfamiljer till största delen förläggs till respektive familjs hem.

Hemma-hos-arbete kan i vid bemärkelse varken betraktas som skilt från det omgivande samhället eller från övrig social- och mentalvård ef-

tersom det bedrivs inom ramarna för dessa verksamheter.

Samtidigt anser jag emellertid att hemma-hos-arbetet skiljer sig från större delen av den övriga social- och mentalvården. Denna skillnad består inte i första hand i att man använder en annorlunda metod (vilket utifrån sett är det som är lättast att lägga märke till) utan främst i att man i synsätt och förhållningssätt ger uttryck för en annorlunda människosyn.

Metoden i sig skapar ingen garanti för ett förändrat synsätt. Jag tror t ex (även om det kan synas lite långsökt) att man mycket väl skulle kunna bedriva arbete i familjers hem utan att behöva förändra den traditionella synen på avvikelser och social utslagning som utslag av "mentalsjukdom" eller olika former av personlig vanart.

Hemma-hos-arbetet har vuxit fram som en reaktion mot detta synsätt och förhållningssätt. Idén är inte i första hand att arbetet förflyttas till respektive familjs hem (även om detta är en viktig aspekt), utan det väsentliga är att *hemma-hos-arbetet är baserat på ett i grunden förändrat synsätt och förhållningssätt, som innebär*

- att avvikelser och social utslagning, istället för att betraktas som sjukdom, vanart eller något liknande, ses som livsproblem orsakade av en mängd faktorer både på individ-, familj/grupp- och samhällsnivå,
- att målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll präglas av strävan efter att individernas och familjernas egna resurser frigörs och utvecklas till självständigt handlande och eget ansvarstagande,
- att problemen åtgärdas tillsammans med den hjälpsökande utifrån dennes perspektiv och i dennes närmiljö i en solidarisk relation grundad på samarbete och dialog.

Detta psykosociala förändringsarbete skall därför inte främst betraktas som en metod eller teknik (bland andra metoder och tekniker) för att komma tillrätta med avvikelser och social utslagning. I första hand måste det ses som ett *uttryck för ett i grunden förändrat synsätt* på dessa problem vilket i sin tur leder fram till ett förändrat sätt att förhålla sig och arbeta.

Jag ser det som mycket positivt och glädjande att denna grundsyn står i *god samklang med det synsätt som präglar den ramlag för socialtjänsten* som trädde i kraft den 1 januari 1982. Att ett visst syn- och förhållningssätt står inskrivet i den sociala lagstiftningen är emellertid inte detsamma som att det faktiska arbetet på fältet kommer att förverkliga dessa goda intentioner. Man får innerligt hoppas att den nya socialtjänstlagen inte blir en "paperstiger".

Behov av utvärdering i socialt arbete

Grundfrågan — "Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar. . .?" — innebär att man på något sätt måste försöka ta reda på vilka effekter som förändringsarbetet faktiskt får.

Man måste, enkelt uttryckt, få veta om arbetet verkligen leder fram till de mål som man satt upp.

Skär det några positiva förändringar och blir de i så fall bestående? Hur upplevs arbetet av olika inblandade personer? Hur kan man bättre anpassa arbetet till de människor man arbetar med? Kan arbetet bli "effektivt" i betydelsen att man når de övergripande målen för verksamheten? osv.

Det sociala arbetet i vårt land hämmas av bristen på systematiserad kunskap om hur socialt förändringsarbete kan bedrivas på ett verkningfullt sätt. Jag har mött många kunniga och idérika socialarbetare och vill inte alls påstå att det saknas kunskap inom socialarbetarkåren. På grund av det sociala arbetets utformning, de rutiner och den tradition som man följer, och den tidigare bristen på forskning inom det sociala arbetsfältet är dock den existerande kunskapen splittrad och osammanhängande.

"Nya" socialarbetare får i stort sett börja "från början" och ofta göra samma misstag som andra gjort tidigare. Man "skolas in" i arbetsplatsens kultur och arbetsätt där förhållningssätt och rutiner enligt min uppfattning i lika hög grad bygger på tradition som på samlad teoretisk/praktisk kunskap. En del av dem kommer kanske efter år av slitsamt och påfrestande arbete fram till ett arbets- och förhållningssätt som fungerar för just honom eller henne. Detta brukar emellertid sällan förmedlas vidare till den som just är på väg in i samma utveckling. Orsaken är bl a att en systematisk insamling och överföring av kunskap sällan prioriteras. Befordringsgången i det sociala arbetet innebär dessutom att de som vill "avancera" så gott som alltid måste lämna det direkta fältarbetet och vandra uppåt i "pappershierarkin", allt längre från kontakten med klienterna.

Behovet av forskning och planerad kunskapsförmedling leder till frågor om hur man skall bedriva utvärdering inom socialt arbete. Dessa frågor implicerar i sin tur en rad grundläggande vetenskapsteoretiska problemställningar — om kunskapens natur, om kunskapsintressen, om forskarens roll och relation till det/dem man studerar etc.

Begreppen "psykosocialt" och "förändringsarbete"

Såväl avhandlingens titel som min grundfrågeställning innehåller begreppen "psykosocialt" och "förändringsarbete" och jag skall kortfattat försöka förklara vad jag menar med dessa båda begrepp.

Förändringsarbete är som jag ser det ett mycket omfattande begrepp som kan innefatta en mängd aktiviteter och som kan inriktas på en rad olika förhållanden, från den enskilde individen till samhället som helhet.

Den för mig gemensamma nämnaren är att arbetet syftar till förändringar som är av "överskridande" karaktär — som s a s går utanför ramarna på de rådande strukturerna och processerna, i individens sätt att tänka och handla, i familjens sätt att integrera, i organisationens möns-

ter eller i samhällets övergripande sätt att fungera. Såväl psykoterapi som socialt arbete i olika former och politik kan både vara och inte vara förändringsarbete i denna bemärkelse — de kan både vara överskridande och anpassande.

Med all respekt för det arbete som utförs inom en rad olika verksamheter inom det sociala arbetet och mentalvården, leder begrepp som diagnos, behandling, vård, omhändertagande etc mina tankar till ett förhållningssätt där de problemdrabbade och utslagna människorna hålls i en passiv och omyndigförklarad position.

För att överskridande förändringar skall bli möjliga är det min övertygelse att de människor som berörs själva måste ha möjligheter att påverka och aktivt medverka i det arbete som görs. Det är i denna betydelse jag använder termen förändringsarbete och föredrar den framför t ex behandling.

Begreppet *psykosocialt* har en "dubbel" förhistoria i så mening att det använts i delvis olika betydelser både inom utvecklingen av "social case-work" i det sociala arbetet i USA (används t ex redan 1917 av Mary Richmond i hennes beskrivning av detta arbetsätt) och inom mera "socialt orienterad" psykoanalytisk teori, främst så som den utvecklats av Erik H Eriksson (se litteraturlistan).

I Sverige har begreppet använts både i Socialutredningens betänkande år 1974, i 1976 års "Utredning om utbildning i psykoterapi och psykosocialt arbetsätt" och i 1978 års Arbetsmiljölöslag. Det har också förtjänstfullt behandlats i några nyutkomna böcker — Barbro Lennér och Ingela Thylefors: "Psykosocialt behandlingsarbete" (1981) och Sven Hessle: "Att arbeta med människor — Riktlinjer för psykosocialt arbete" (1982).

Begreppet används i *två huvudbetydelser*, dels inom arbete med utslagna människor, dels i bemärkelsen "psykosocial arbetsmiljö". (Denna senare betydelse utelämnas helt i detta sammanhang eftersom den ligger utanför avhandlingens syfte.)

I samband med att jag i Del III beskriver en modell för hemma-hosarbetare skall jag själv något utförligare försöka utreda vad jag mer konkret menar med psykosocialt arbete. Här skall jag nöja mig med att försöka avgränsa "psykosocialt" från "socialt" och från behandling/psykoterapi samt ange den huvudsakliga betydelse jag själv lägger i begreppet.

"Socialt förändringsarbete" var faktiskt en titel som jag länge funderade på att använda till denna skrift. Socialt arbete i socialtjänstlagens betydelse är emellertid ett vidare begrepp än det jag avser i detta sammanhang eftersom det ju förutom olika individuella och familjeinriktade insatser också täcker allmänt och strukturellt inriktade insatser (där mycket viktigt förändringsarbete behövs).

Termerna behandling och psykoterapi är tvärtom alltför begränsade. Jag ser dem i själva verket som specialfall av psykosocialt arbete — där psykoterapi/behandling avser ett fördjupat arbete som huvudsakligen

förläggs till *en* nivå (individ eller familj/grupp) medan det psykosociala arbetet kanske inte har samma "djup" men i gengäld har större "bredd" — täcker fler nivåer, dimensioner, situationer, yrkeskategorier etc.

Inom socialtjänstens övergripande sociala arbete kan man alltså bli bedriva psykosocialt arbete. Inom det psykosociala arbetet kan man i sin tur, som en ytterligare avgränsad specialinsats, bedriva psykoterapi.

Själva huvudanledningen till att jag använder beteckningen psykosocialt är dock egentligen inte alls avhängig de mer subtila betydelser som man kan lägga in eller de mer noggranna definitioner av begreppet som man kan tänkas göra.

Min anledning är helt enkelt att jag tror att förändringsarbete med avvikande och utslagna måste inkludera *både* dessa människors *inre psykiska liv* och deras *yttre livssituation*. Betonar man ensidigt "det psykiska" utan att ta med samhällsperspektivet tenderar arbetet att bli allt för "individualistiskt" och navelskådande, betonar man ensidigt "det sociala" finns risken att arbetet blir alltför distansierat från den enskilda människans upplevelse av sig själv och sin situation.

I "frontarbetet" på fältet med de problemdrabbade människorna krävs enligt min uppfattning det psykosociala perspektivets kombination av närhet och distans.

Sammanfattningsvis använder jag alltså begreppet *psykosocialt* för att betona att arbetet med de avvikande och utslagna måste ske i det spänningsfält där individ och samhälle möts och begreppet *förändringsarbete* därför att jag tror att överskridande förändringar är möjliga om arbetet sker i dialog och samarbete med de berörda människorna.

Teorinivåer

Det resonemang som jag hittills fört kan sammanfattas i ett övergripande perspektiv som jag vill kalla *teorinivåer*.

I alla former av förändringsarbete och människovårdande insatser, inom socialt arbete, mentalvård, kriminalvård, psykiatri, psykoterapi etc, finns *modeller* för hur man faktiskt går tillväga i arbetet — med målsättning, målgrupp, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc. Dessa faktiska modeller "existerar" alltid — medvetet eller omedvetet och oavsett om de är genomtänkta och explicit formulerade eller inte.

I begreppet "modell" innefattas de aspekter i en verksamhet som framgår "synligt" i text i nedskrivna målsättningar, organisationsscheman, befattningsbeskrivningar etc. Jag avser emellertid dessutom de sidor i en verksamhet som inte är öppet formulerade — "den dolda läroplanen", det förhållningssätt och känsloklimat, de informella roller och relationer och den tradition och "kultur" som också i hög grad styr det faktiska arbetet.

Modellerna grundar sig, medvetet eller omedvetet, på *generella teorier*

eller uppfattningar om den verklighet och/eller de människor som man arbetar med t ex i form av förklaringar till avvikelser, social utslagning, psykiska problem, kriminalitet etc. Det kan röra sig om allt från medicinskt-psykiatriska teorier om olika kemiska och neurofysiologiska sjukdomssamband, psykologiska teorier om inlärning och känsloliv, sociologiska teorier om anomi, stigmatisering, "kulturell" inlärning och alienation till religiösa och moralistiska uppfattningar om den enskildes synd, skuld, vanart, arbetsvilja osv.

I regel bygger modellerna på de generella teoriernas och uppfattningarnas tillämpningar i specifika behandlingsteorier, t ex psykofarmakabehandling, psykoanalys, gestaltterapi, beteendemodifikation, familjeterapi, samhällsarbete etc, eller uppfattningar om effekten av "metoder" som bikt, bön, inlåsning, arbetsläger etc.

Modellerna, de generella teorierna och uppfattningarna och de mera specifika tillämpningarna grundar sig i sin tur på en viss världsbild, människosyn, samhällssyn och vetenskapssyn, dvs värderingar, föreställningar och filosofiska antaganden om tillvarons ordning, människans natur, samhällets funktion och hur man kan nå kunskap om denna "verklighet".

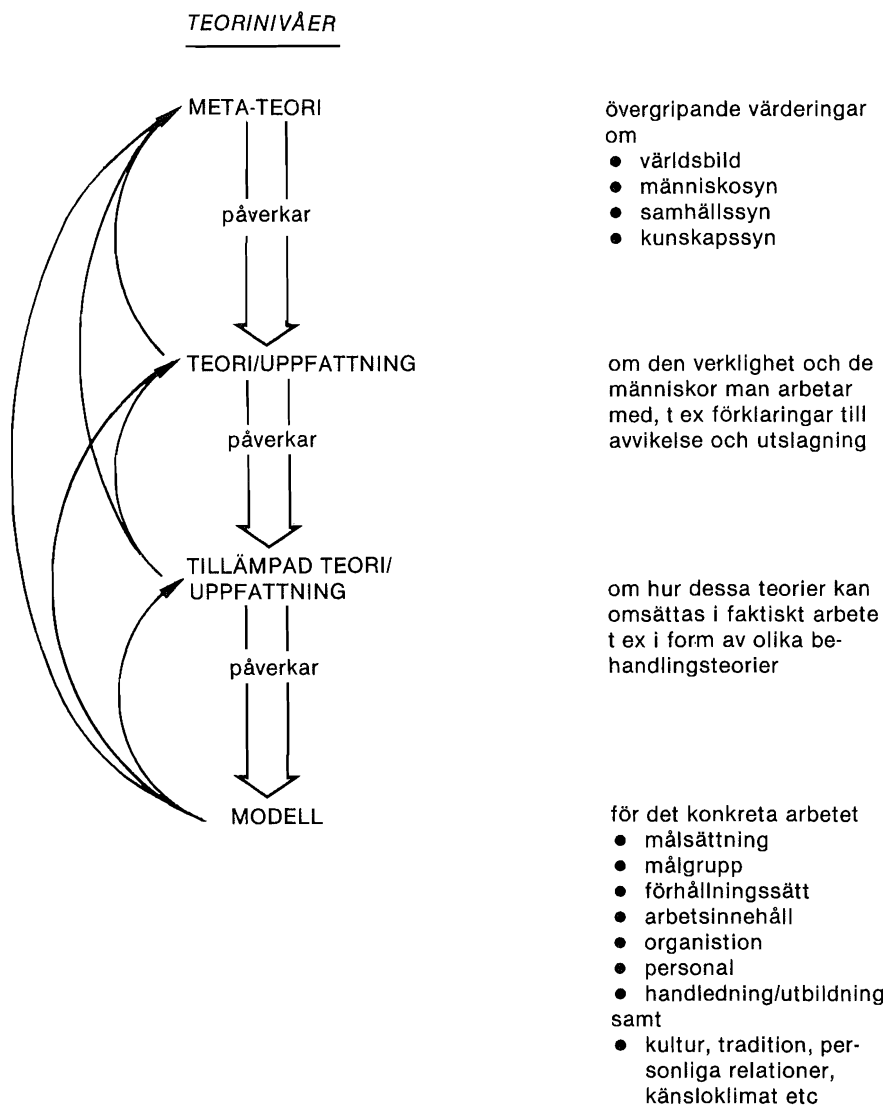
Dessa värderingar, som kan ses som "teorier om teorier", kan kallas *meta-teorier*. De styr enligt min uppfattning i grunden allt vårt handlande, både i vårt arbete med människor som är avvikande och utslagna och i vår undervisning och forskning. Detta är alltid fallet, oavsett om modellerna, teorierna, uppfattningarna och meta-teorierna är medvetna och öppet redovisade eller inte.

Oavsett hur noggrant, "vetenskapligt", "med kalla fakta" etc man arbetar är det därför felaktigt att betrakta sitt sätt att arbeta som värderingsfritt, "rent och objektivt". Modellerna och teorierna på "lägre nivå" har nämligen alltid formulerats i en meta-teoretisk referensram — en "förhandsinställning" som består av filosofiska antaganden och värderingar om människan och samhället, om vad som är "verkligt", "sant" och "riktigt". (Se fig 1.)

Då jag genom praktiskt arbete, litteraturstudier eller på annat sätt kommit i kontakt med olika arbetsmodeller inom social- och mentalvården har jag oftast saknat kopplingar till bakomliggande meta-teoretiska värderingar. Jag har i regel inte heller funnit försök till analyser i termer av de teorier som modellerna bygger på. Ofta beskrivs endast själva arbetssättet, och de bakomliggande värderingarna och analyserna får man gissa sig till.

När sedan debatter förs — t ex om tvång eller frivillighet, om man skall låsa in, vårda, behandla eller medvetandegöra i psykologiska eller politiska termer — blir dessa debatter enligt mitt förmenande mycket ofta skendebatter som förs på "fel nivå". Anledningen är att man oftast jämför detaljer i olika modellers arbetssätt utan att ta hänsyn till de bakomliggande värderingar och teoretiska analyser som ligger till grund för dessa modeller.

Figur 1:

De häftiga modesvängningarna inom det sociala arbetet under det senaste årtiondet mellan tjänstemannautövning och "terapeutisk hållning", tvång och frivillighet, låt-gå-mentalitet och ansvarsmodeller, måste givetvis sättas i relation till konjunkturner och andra samhällsförändringar av övergripande natur. Jag tror dock att en viktig bidragande orsak till dessa svängningar är teorilösheten i det sociala arbetet — en osäkerhet och en omedvetenhet om sina meta-teoretiska värderingar och en brist på teorier på "mellannivå". Detta leder till ett stort glapp mellan bakomliggande värderingar och teorier och det praktiska arbetsinnehållet.

Det är därför av största vikt att man inom allt vård- och behandlingsarbete försöker göra klart för sig, vilken världsbild, människosyn, samhällssyn och kunskapssyn som ligger till grund för det praktiska förändringsarbetet.

Att göra detta är naturligtvis inte lätt. Jag anser ändå att det är nödvändigt att åtminstone sträva efter en meta-teoretisk grundsyn. Det är nämligen först i relation till dessa grundvärderingar som man kan få perspektiv på det man faktiskt gör i sitt konkreta förändrings-/behandlings- eller forskningsarbete.

Syfte

Utifrån grundfrågeställningen, de olika följdfrågorna och resonemanget om teorinivåer kan denna avhandlingens *fyra huvudsyften* formuleras.

Det första syftet är att diskutera och välja meta-teoretisk grundsyn — värderingar om tillvaron, människan, samhället och kunskapen.

Det andra syftet är att försöka komma fram till ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning.

Det tredje syftet är att presentera en modell för psykosocialt förändringsarbete — hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer.

Det fjärde syftet är att genom utvärdering av modellen försöka erhålla generaliserbar kunskap om hur verkningsfullt psykosocialt förändringsarbete kan bedrivas.

Uppläggning

Avhandlingens båda första syften kan ses som två huvudperspektiv som tillsammans skall utgöra grunden och leda fram till en modell för psykosocialt förändringsarbete — hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer — och till utvärderingen av denna modell.

Det *ena* perspektivet består alltså av *min världsbild, människosyn och samhällssyn och min syn på vetenskapsteori och förklaringsnivåer*.

Utifrån en redovisning, med vissa historiska tillbakablickar, av hur olika filosofer och skolbildningar, ser på dessa stora och svåra meta-teoretiska frågor skall jag diskutera de olika synsätten och försöka beskriva mina egna ställningstaganden.

Det *andra* perspektivet är *ett försök att formulera en generaliserbar teori om avvikelser och utslagning*.

För att komma fram till denna generaliserbara teori skall jag dels sammanfatta och ta ställning till olika teoretikers och skolbildningars syn på avvikelser och utslagning, dels analysera multiproblemfamiljens situation och behov i inre och yttre bemärkelse.

Fokuseringen på multiproblemfamiljer sker av två skäl: I dessa familjer förekommer så gott som hela den samlade problematik på olika nivåer som vanligen innefattas i begreppen "avvikelse" och "utslagning". Multiproblemfamiljer är dessutom den huvudsakliga målgruppen för det psykosociala förändringsarbete som jag senare skall beskriva.

Till grund både för denna analys och för utvecklingen av modellen skall jag välja och presentera teorier på olika förklaringsnivåer som överensstämmer med mina grundläggande värderingar och som jag funnit användbara i psykosocialt förändringsarbete.

Efter en beskrivning av den "typiska svenska multiproblemfamiljens" inre och yttre situation skall jag analysera denna generella bild av multiproblemfamiljen på olika förklaringsnivåer med hjälp av de teorier jag valt på respektive nivå.

Mitt försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelser och utslagning är en *synthes* — av analysen av multiproblemfamiljens strukturer och processer på olika nivåer och av de teorier om avvikelser och utslagning som jag tidigare presenterat och tagit ställning till.

I en modell för psykosocialt förändringsarbete — hemma-hos-arbete — skall jag därefter försöka att i målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc förena dessa båda huvudperspektiv — å ena sidan mina grundläggande meta-teoretiska värderingar och å andra sidan mitt försök till en generaliserbar teori om avvikelser och social utslagning.

Slutligen skall jag försöka *utvärdera modellen*.

Utvärderingens målsättning är att nå generaliserbara kunskaper som kan bidra till att utveckla psykosocialt förändringsarbete så att detta leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv. Studien utgår från 19 familjer med vilka hemma-hos-arbete bedrivits enligt den beskrivna modellen inom den öppna socialvården på Hisingen i Göteborg.

Utvärderingen sker dels genom en *intervjuundersökning*, där familjerna intervjuas om sin situation, om sina förväntningar och upplevelser av arbetet och om de förändringar som skett i familjerna under arbetets gång, dels genom en *uppföljningsundersökning* av familjernas "yttre" situation 1,5 år efter intervjuerna. Dessutom görs ett försök att beräkna de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet med hjälp av en enkel *kostnadsanalys*.

Det är möjligt att i utvärderingen följa familjerna över en tidsperiod av minst 2 år, från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj, under det pågående arbetet och fram till det att hemma-hos-arbetet i de flesta familjerna har avslutats. Förändringar och fortsatt utveckling kan relateras till hemma-hos-arbetarens olika insatser och arbetets olika faser.

Framställningen består totalt av fyra delar och ett appendix samt av bilagor i en separat skrift:

- Del I *Meta-teori: Övergripande perspektiv och grundläggande värderingar.* Världsbild, människosyn, samhällssyn, förklaringsnivåer, vetenskapsteoretiska synsätt och forskning i ämnet socialt arbete diskuteras. Dessa synsätt relateras till de problem och förhållningssätt som man möter i arbete med avvikande och utslagna människor. I anslutning till denna diskussion redovisar jag mina egna ställningstaganden.
- Del II *Teori: Avvikelse och utslagning.* Olika teoretikers och skolbildningars syn på avvikelse och utslagning redovisas. En generell bild av den "typiska svenska multiproblemfamiljen" tecknas. Multiproblemfamiljens inre och yttre situation och behov analyseras i det tidigare nivåresonemanget (Del I: Kap 4) och i termer av de teorier som valts på olika nivåer (Appendix). Ett förslag till generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning presenteras.
- Del III *Modell: Hemma-hos-arbete.* En modell för psykosocialt förändringsarbete presenteras med målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, olika typer av insatser och faser i arbetet, organisation och handledning. Vem som är lämplig som hemma-hos-arbetare diskuteras.
- Del IV *Utvärdering av modellen.* Forskning i socialt arbete diskuteras, generellt och mera specifikt i relation till tidigare forskning om hemma-hos-arbete. Utvärderingens målsättning, syfte och metod presenteras och resultaten redovisas från en *intervjuundersökning* i form av s k strukturerade djupintervjuer med 19 familjer som fokuserar på deras inre och yttre förhållanden: förväntningar, förändringar under arbetets gång, upplevelser av hemma-hos-arbetet/-arbetaren, socialbyrå/assistenten osv, en *uppföljningsundersökning* som utförs 1,5 år efter intervjuernas genomförande och i huvudsak är koncentrerad till de förändringar som skett i familjernas yttre situation beträffande arbete/utbildning, ekonomi och barntillsyn, en *kostnadsanalys*, där de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet analyseras genom att kostnaderna för hemma-hos-arbetet och för socialbidrag till familjerna jämförs med kostnaderna om inga motsvarande insatser görs. I slutsatserna sätts utvärderingens resultat i relation till model-

len för hemma-hos-arbete och till psykosocialt förändringsarbete mera generellt.

Appendix: *Teorier för psykosocialt förändringsarbete*

Teorier på olika förklaringsnivåer beskrivs vilka valts både för den teoretiska analysen (Del II) och för utvecklingen av modellen (Del III).

På intra-psykisk nivå redovisas kognitiv utvecklingsteori enligt Jean Piaget och psykoanalytisk utvecklingsteori enligt Anna Freud och Erik H Erikson.

På inter-personell nivå redovisas kommunikations- och systemteori enligt von Bertalanffy, Minuchin, Bateson, Jackson, Watzlawick, Haley, Bandler, Grinder, Satir m fl.

Mitt val av teori *på strukturell nivå* — ett dialektiskt systemperspektiv — presenteras under "Samhällssyn" i Del I: Kap 3.

I separat volym utges

Bilagor till *Psykosocialt förändringsarbete*, (Institutionen för Socialt arbete, Göteborgs universitet).

1. *Intervjuundersökningens resultat*. I avhandlingens huvudskrift redovisas endast en sammanfattning av intervjuundersökningens resultat. I Bilaga 1 presenteras den utförliga resultatsammanställningen från intervjuerna — med diagram, tabeller, sifferuppgifter och kommentarer.

2. *Intervjuundersökningens "frågeformulär"*

3. *Uppföljningsundersökningens enkätformulär*.

Läsanvisning

Syftet med Del I och Del II är att lägga en meta-teoretisk och teoretisk grund för psykosocialt förändringsarbete och tanken är därför inte att ge en total redovisning av de meta-teoretiska synsätt och teorier som behandlas. Presentationen blir med nödvändighet koncentrerad med de förenklingar som detta innebär. Om en läsare, som inte är insatt i dessa synsätt och teorier, upplever dessa avsnitt som svårförståeliga bör han trots detta inte misströsta utan gå vidare. Det fordras nämligen inte någon detaljförståelse av de inledande delarna för att kunna tillgodogöra sig de senare avsnitten.

Appendix "Teorier för psykosocialt förändringsarbete", som återfinns i slutet av boken, är tänkt att fungera som ett stöd i läsningen, speciellt för att underlätta förståelsen av analysen av multiproblemfamiljen i nivåperspektiv och det teoretiska perspektivet på avvikelse och utslagning (Del II: Kap 8 och 9).

Resonemangen i Del III skall inte primärt ses som en begränsad beskrivning av en viss hemma-hos-verksamhet med vissa multiproblemfamiljer. Syftet är att presentera en modell för hur psykosocialt förändringsarbete mera generellt kan bedrivas med avvikande och utslagna människor. Jag hoppas därför att även den läsare som inte är direkt involverad i hemma-hos-arbete skall få utbyte av dessa idéer och att de

skall kunna diskuteras och tillämpas i ett vidare sammanhang inom socialt arbete och mentalvård.

Utvärderingen i Del IV, liksom beskrivningen av modellen för hemma-hos-arbete i Del III, utgår från hemma-hos-verksamheten vid Socialavdelning Hisingen i Göteborg. Syftet med undersökningen är emellertid inte att i första hand utvärdera just denna verksamhet. Min idé är snarare att försöka få fram generella kunskaper om hur familjer upplever detta sätt att bedriva psykosocialt förändringsarbete och om vilka förändringar som sker i familjerna under arbetets gång. För att underlätta förståelsen bör därför även den läsare som i stort sett endast är intresserad av utvärderingen sätta sig in i de resonemang beträffande multiproblemfamiljernas situation och processer på olika nivåer som förs i Del II och i beskrivningen av hemma-hos-arbetet i Del III.

För ytterligare fördjupning i de resonemang som förs hänvisas till litteraturlistan. Skrifter som mera utförligt berör de olika områdena redovisas här under rubriken som anger huvudsaklig inriktning. Idén med denna uppläggning är att litteraturlistan skall kunna fungera som en separat "uppslagsbok" för fördjupade studier inom ett visst område. Skrifterna/författarna har placerats under den huvudrubrik som jag personligen uppfattar som mest adekvat. Av utrymmesskäl förekommer varje enskild skrift endast *en* gång i litteraturlistan vilket kan föra med sig en olägenhet som jag hoppas att läsaren skall ha överseende med. Flera av de resonemang som jag för i avhandlingen återkommer ur olika perspektiv i de olika delarna. Det kan därför hända att en skrift eller en författare som jag refererar till i ett visst avsnitt av mig bedömts som "huvudsakligen hemmahörande" under en annan huvudrubrik i litteraturlistan.

DEL I META-TEORI: ÖVERGRIPANDE PERSPEKTIV OCH GRUNDLÄGGANDE VÄRDERINGAR

VIKTEN AV ETT META-PERSPEKTIV

Som framgår av mitt inledande resonemang om "teorinivåer" anser jag att det finns ett mycket viktigt *samband mellan handling, teorier och bakomliggande värderingar* — de påverkar ömsesidigt varandra.

Om man bortser från detta förhållande finns det en risk att man föreställer sig att verkligheten kan delas upp i "teori" och "praktik", dvs att frågor om tillvarons ordning, människans natur etc är sådant som "filosofer" och vetenskapsmän kan syssla med medan t ex socialt arbete är något mycket mer vardagligt och praktiskt.

Självklart består vårt vardagsarbete, oavsett vad vi sysslar med, ofta av praktiskt rutinarbete utan några medvetet djupsinniga spekulationer. Jag försöker varken förneka eller förringa detta faktum. Vad jag däremot vill påstå är att vi som *människor* alltid har någon form av *förhandsuppfattning om helheten*: värderingar och föreställningar om vår tillvaro, om människan och samhället, om hur man kan erhålla kunskap, om vad som är rätt, sant och skönt.

Dessa föreställningar kan vara mer eller mindre medvetna och djupsinniga och kan, om de överhuvudtaget kommer till verbalt uttryck, vara klädda i en mer eller mindre högravande språkdräkt.

Det viktiga är *att* vi alla har en sådan förhandsuppfattning oavsett om vi t ex arbetar på socialbyrå, lagar motorcyklar eller forskar i filosofi. Särskilt för dem som arbetar med undervisning, vård och forskning kommer dessa värderingar att få avgörande inflytande — på vad man uppfattar som naturligt eller avvikande, vad man ser som problem, vad man tror är lösningen på dessa problem och på hur man arbetar.

Vi lever alla i ett visst samhälle, i en viss kultur och under en viss historisk epok med vissa dominerande föreställningar och normer. Anledningen till att vi ofta är omedvetna om våra värderingar eller tar dem som självklara är att vi har tillägnat oss dem genom den socialiseringsprocess som är ofrånkomlig i varje tänkbart samhällssystem (även om den kan utformas olika i olika samhällen och kulturer). Socialiseringsprocessen innebär förenklat att vi internaliserar (gör till våra egna) värderingar, normer och regler för socialt samspel. Detta sker genom den påverkan vi utsätts för från föräldrar och familj och från lärare och kamrater i utbildning och fritid, bland arbetskolleger, i organisationer och föreningar, genom massmedierna etc. De värderingar och regler som internaliseras sträcker sig alltifrån den enskilda förälderns specifika normer till hela den föreställningsvärld som är dominerande i vår västerländska kulturkrets.

När dessa värderingar och regler väl är internaliserade upplever vi dem som självklara och naturliga, och vårt sociala agerande kommer att kontrolleras och styras av dem, oftast utan att vi närmare reflekterar över det. En från början yttre kontroll har genom socialisationsprocessen omvandlats till en inre kontroll. (Socialisationsprocessen kommenteras mera utförligt under "Samhällssyn" Del I: 3.3.3)

Redan det lilla barnets sätt att bli medvetet och skaffa sig kunskap om sig själv och omvärlden sker genom ett samspel mellan mental och fysisk aktivitet. Att som vuxen bli psykologiskt och politiskt medveten är, tror jag, även om det sker på en mer komplex nivå, ett utslag av samma process — ett dialektiskt samspel mellan kritisk reflexion om verkligheten och handling som både leder till och följer på denna reflexion.

Som jag ser det finns det därför hos oss människor ett *samband av grundläggande natur mellan värderingar, kritisk reflexion, kunskap och handling*. Våra meta-teoretiska synsätt berör vår syn både på oss själva, på våra medmänniskor och på den värld vi lever i.

Den huvudsakliga anledningen till att jag tycker att man skall försöka medvetandegöra sina grundläggande värderingar är alltså min övertygelse att det är *omöjligt att arbeta värderingsfritt*. Våra värderingar har en avgörande betydelse för vårt förhållningssätt och våra handlingar.

UPPLÄGGNING

I Kapitel 1 skall jag redovisa min syn på begreppet "paradigm".

Med utgångspunkt i detta paradigm skall jag i de följande kapitlen diskutera olika värderingar beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, förklaringsnivåer och vetenskapsteoretiska synsätt. I samband härmed skall jag deklarerera mina egna ställningstaganden och försöka relatera mitt eget paradigm till ämnet socialt arbete.

Tanken med denna genomgång är att läsaren skall få möjlighet att förstå *mitt paradigm* — att se vilka bakomliggande värderingar som ligger till grund för denna skrift som helhet, dvs min syn på sociala problem, på psykosocialt förändringsarbete och på forskning i socialt arbete.

1 Paradigmbegreppet

1.1 Innebörd

De grundläggande värderingar och den förhandsuppfattning om helheten som man omfattar kan sammanfattas under begreppet *paradigm*. Detta begrepp har varit mycket viktigt i vetenskapsteoretisk debatt alltsedan Thomas S Kuhn 1962 utgav "The Structure of Scientific Revolutions". (Omarbetad version på engelska, 1970.)

Kuhn definierar paradigm som "allmänt erkända vetenskapliga verk som för en tid förser ett samfund av praktiserande forskare med modellproblem och modelllösningar" (i Lindholms översättning 1979, s 23). Kuhn skiljer mellan tider av "normalvetenskap" och tider av extraordinär "revolutionär vetenskap". *Normalvetenskap* kännetecknar de tider då i stort sett samtliga forskare inom en disciplin har samma grundläggande värderingar, ser samma problem som forskningsbara och har likartad uppfattning om hur forskning skall bedrivas. Under sådana tider väljer inte forskningen några nya vägar utan den bedrivs förhållandevis rutinbetonat. Samtidigt är forskningen ofta mycket framgångsrik i att utvidga den vetenskapliga kunskapen både i omfång och precision inom de "givna ramarna".

Vid vissa tider i en vetenskaps utveckling kommer man emellertid enligt Kuhn till perioder då det rådande paradigmet börjar ifrågasättas. Detta kan t ex bli fallet då man upptäcker fenomen som inte kan förklaras inom detta paradigms ramar. Ofta leder detta till en period av *revolutionär vetenskap* då det krävs ett radikalt omtänkande från forskarnas sida. Ibland leder denna period av sökande fram till ett nytt paradigm som så småningom blir accepterat som en ny normalvetenskap etc. Som exempel på sådana paradigmbysten brukar man ta utvecklingen inom fysiken under tiden före och efter Aristoteles, Galilei, Newton, Einstein (osv).

Kuhns paradigmbegrepp startade en livlig vetenskapsteoretisk debatt och har både kritiserats och varit föremål för en rad försök till preciseringar och utvidgningar. Bland de vetenskapsteoretiker som förutom Kuhn varit iblandade i dessa diskussioner kan bl a nämnas filosofer som Karl Popper (1972), Paul Feuerabend (1977), Louis Althusser (1976), Julianne Ford (1975), Arne Naess (1974), Håkan Törnebohm (1976, 1977 b, 1978, 1980) och kritiska teoretiker som Hans-Georg Gadamer, Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel och Paul Ricoeur (de presenteras mera utförligt senare i Del I: Kap 5, "Vetenskapsteori").

Bland svenska teoretiker har förutom Håkan Törnebohm bl a Stig Lindholm (1979) och Thomas Brante (1980) svarat för intressanta analyser av paradigmbegreppet. De lägger från skilda utgångspunkter fram egna förslag till "paradigmdefinitioner".

Håkan Törnebohm utgår, som jag uppfattar det, främst från den enskilde forskarens perspektiv. I "En systematik över paradig" (1976) antar han att det finns "fyra styr- och kontrollfaktorer som tillsammans bildar ett paradig" (s 2). Varje forskare har (medvetet eller omedvetet, min anmärkning)

- en *vetenskapssyn*: forskarens syn på det egna forskningsfältet och hur detta är relaterat till andra fält, hans uppfattningar om olika skolbildningar och om vad som är "god" eller "dålig" forskning,
- en *forskningsinriktning*: hans engagemang och önskan om vilka verksamheter som bör bedrivas inom fältet,
- en *verklighetsuppfattning och en världsbild*: forskarens övergripande "världsbildsantaganden" (grundsyn på tillvaron, människan och samhället), hans "inmutning av territorium" och förhandsuppfattning om detta fält och hans fokusering av perspektiv och nivå,
- en *uppfattning om sin forskarroll*: om man främst skall samla in och bearbeta information eller skapa synteser av kunskaper eller om man inte enbart skall kartlägga verkligheten utan dessutom kritisera, ta ställning och handla för förändring.

Utifrån dessa fyra faktorer systematiserar Törnebohm sitt paradigmtänkande.

Med avseende på *vetenskapssyn* skiljer han på *traditionalistiska* paradig — där man är positiv till det egna forskningssättet, stängd mot inflytande från andra discipliner och primärt inriktad på den undersökande delen av fältet —, och på *anti-traditionalistiska* paradig — där man är kritisk till det egna forskningsfältet, öppen mot andra discipliner och intresserad av tematiska diskussioner (t ex kring sitt eget paradig).

Beträffande *verklighetsuppfattning och världsbild* skiljer Törnebohm främst på *kompositionella* paradig — där forskaren ser sitt territorium (och i förlängningen hela tillvaron) som sammansatt av delar, vilka i sin tur är sammansatta av delar osv —, och på *kontextuella* paradig — där forskaren betraktar olika fenomen som ingående i flera kontexter och som därför kan uppträda på olika sätt i olika sammanhang (se vidare Törnebohm: "Kontextuellt tänkande", 1977).

När det gäller *forskningsinriktning* skiljer Törnebohm på *disciplinparadig* — där forskaren i första hand är intresserad av forskningsfältets instrumentsida (precision, kontroll, sofistikerade statistiska och matematiska metoder, exakta faktabegrepp etc) —, och på *integrationsparadig* — där forskaren är intresserad av utbyte och samarbete mellan olika forskningsfält (utan att de olika fälten därmed förlorar sin identitet). Disciplinparadigmet betonar vikten av att inte begå några fel, särskilt inte metodologiska. Integrationsparadigmet menar däremot att vissa "fel", t ex att missa detaljer och istället få fram större mönster, kan vara nyttiga. Enligt detta paradig är det farligaste fel man kan begå i forskning att bortse från helhetsperspektivet och därigenom missa det som är väsentligt.

Slutligen skiljer Törnebohm på *serviceorienterade* och *icke-serviceorienterade* paradig. Uppfattningen om forskarrollen är här central men denna uppdelning inbegriper också de tidigare kategorierna. Den icke-serviceorienterade forskaren anser att man skall producera objektiv kunskap och att man inte skall kritisera, ta ställning och försöka förändra sitt territorium. Den serviceorienterade forskaren ser däremot som sin uppgift — som forskare — att kritisera och påvisa olika missförhållanden, att arbeta för politisk och social förändring och att hjälpa ”praktiker” med problemlösning. Han har en öppen och kritisk vetenskapssyn, är intresserad av tematiska diskussioner, har en kontextuell verklighetsyn och har ett integrationsideal i sin forskningsinriktning. (Törnebohm vidareutvecklar sitt paradigmperspektiv i ”Paradigm i vetenskapsteorin” Del I, 1977, och Del II, 1978, och i ”Paradigm- och kunskapsutvecklingar”, 1980.)

Thomas Brante svarar i ”Vetenskapens struktur och förändring” (1980) för en annan infallsvinkel på paradigmbegreppet. Han för en inträngande diskussion utifrån dels ett nivåperspektiv — paradigmet ”synkrona” aspekt —, dels ett historiskt utvecklingsperspektiv — paradigmet ”diakrona” aspekt.

Brante sammanfattar det väsentligaste av den *synkrona aspekten* i tre punkter:

— Varje ny vetenskaplig generation inom de ’mogna’ vetenskaperna ’föds in i’ ett historiskt givet komplex av teorier, metoder, problemställningar och godtagna regler för vad som utgör en lösning av problem. Det finns vissa ’förutbestämda’ utgångspunkter för varje vetenskaplig generation och varje vetenskapsman.

— På det samhälleliga planet motsvaras detta av ett forskarsamhälle, dvs en grupp av vetenskapsmän som alla arbetar utifrån samma utgångspunkter. I det vetenskapliga samhället finns det utvecklat en rad sociala normer och värden, kommunikationsmönster etc, som reglerar den individuella vetenskapsmannens beteende och sätt att närma sig forskningen.

— Forskarnas position i dessa teoretiska och sociala nätverk strukturerar även deras perception: forskarna inom en given vetenskap ser, uppfattar och tänker sitt ämne och världen på ett specifikt sätt” (s 24).

Paradigmbegreppet är enligt Brante primärt ett:

”...systembegrepp, som implicerar att delarna interagerar och tillsammans formar en helhet” (s 25).

Inom detta ”system” urskiljer han tre nivåer:

- en *teoretisk nivå*, där basenheten är ”strukturerade och institutionaliserade ’kognitiva system’ ” (teoretisk struktur och ideologi, kunskapsobjekt, instrument och metoder),
- en *sociologisk nivå* där basenheten är ”strukturerade och institutionaliserade ’sociala förhållanden’ ” (ideologisk, politisk och ekonomisk struktur),
- en *psykologisk nivå* där basenheten är ”strukturerade och institutio-

naliserade 'subjekt'" (perceptuell struktur, gestalt och biologisk-fysiologisk organism) (s 25–29).

Beträffande den *diakrona* aspekten menar han, i anslutning till Kuhn, att en vetenskaps historiska utveckling kan ses i olika faser — från "förparadigmatisk" via "flerparadigmatisk" till "enparadigmatisk". Inom det (en)paradigmatiska stadiet (motsvarande "normalvetenskap" hos Kuhn, min anmärkning)

"kan emellertid anomalier uppträda, som kan leda till att paradigmet råkar i kris. Man går då åter ner till de filosofiska grundvalarna och alternativa paradigmer börjar framträda. Detta kan leda till en revolution — ett nytt paradigm uppstår och det gamla förkastas." (s 30).

Med hjälp av de synkrona och diakrona aspekterna ställer Brante upp en matris (s 31) som en "ungefärlig helhetsbild" av vad paradigmat teorin enligt honom borde handla om.

Utifrån innehållet i denna matris för han en intressant diskussion med många historiska tillbakablickar. (Brantes resonemang redommenderas i sin helhet. Det ligger dock utanför mitt syfte i detta sammanhang.)

Stig Lindholm för i "Vetenskap, verklighet och paradigm" (1979) en personligt hållen och mycket tankeväckande diskussion om de stora frågorna om verklighetens och kunskapens natur och om olika synsätt på vetenskap. Efter en analys av paradigmbegreppet och debatten kring detta (spec kap 2) kommer han fram till ett eget definitionsförslag:

"Med paradigm menar jag en uppsättning normer och föreställningar som i ett forskarsamfund påverkar forskarnas uppfattning om vad man skall forska på och hur man skall göra det." (s 56).

Frågan *vad* innefattar, enligt Lindholm, vad man överhuvudtaget uppfattar som problem, vilka som är forskningsbara och vad som tillhör den egna disciplinen. Frågan *hur* innefattar aspekter alltifrån övergripande kunskapsteoretiska frågor till konkreta frågor om hur man skall samla in och bearbeta data. (Jag återkommer mera utförligt till Lindholms paradigmbegrepp under "Vetenskapsteori", Del I: Kap 5.)

1.2 Val av eget paradigmbegrepp

Både Törnebohm och Brante visar på viktiga aspekter som är väsentliga att ha med i en analys av paradigmbegreppet. Av de presenterade paradigmdefinitionerna tilltalas jag emellertid allra mest av Lindholms. Dels är hans paradigmbegrepp enkelt och klart. Dels betonar han de, i mitt tycke och för syftet med denna framställning, mycket viktiga grundläggande meta-teoretiska värderingarna.

Kuhns paradigmbegrepp utgick från hur man faktiskt bedriver forskning men implicerar frågor av mer filosofisk natur. Detta framkommer på olika sätt i debatten runt paradigmbegreppet och i de olika distink-

tionsförsöken. Lindholm visar hur paradigmen i grunden rör sig om socialiserade, kulturellt betingade, värderingsfrågor:

”Paradigm implicerar ställningstaganden till frågor av ontologisk, kunskapssteoretisk och värdeteoretisk karaktär.” (s 58).

Lindholm refererar här till ”den filosofiska traditionen” där *ontologi* rör frågor om ”verklighetens sanna natur”, världsbild, människosyn, samhällssyn, *epistemologi* rör frågor om kunskapens ursprung och giltighet och *värdeteori* rör frågor om vad som är ”gott, rätt och skönt”.

Paradigmbegreppet berörde från början ställningstaganden till värderingsfrågor i ett mera snävt vetenskapligt perspektiv men har efterhand börjat användas även i andra sammanhang.

Jag kommer i fortsättningen att utgå från Lindholms definition. Samtidigt vill jag emellertid vidga perspektivet på detta paradigmbegrepp till att omfatta alla de sammanhang där vi har att göra med människor och samhälle, t ex inom undervisning, psykoterapi, social- och mentalvård och politik.

Anledningen till denna utvidgning av begreppet är att jag inte tror att vi som människor har olika grundläggande värderingar när vi forskar och när vi t ex undervisar eller bedriver socialt arbete. *Den grundsyn/förhandsuppfattning vi har kommer att slå igenom och påverka vårt sätt att tänka och handla i samtliga dessa områden.*

2 Världsbild och människosyn

Frågan om människans natur är intimt sammankopplad med frågan om tillvarons natur. Vilken värld är den verkliga? Vilken är människans sanna natur? Går det att erhålla någon kunskap om dessa förhållanden? Detta är frågor som man kan förmoda är lika gamla som människoslåket.

Redan hos grekerna under antiken och i indisk och kinesisk filosofi under motsvarande tidsperiod kan man urskilja olika riktningar med skilda synsätt i frågor som fortfarande är aktuella:

Vad är alltings orsak eller upphov till? Är allt materiellt eller finns det eventuellt andra dimensioner än dem som vi kan uppfatta med våra sinnen? Är tillvaron statisk eller föränderlig? Är tillvaron sammansatt av delar vilka kan studeras var för sig eller måste tillvaron betraktas och förstås som en helhet? Kan naturen och människan förklaras utifrån studier av "yttre" fenomen som man kan iaktta i det dagliga livet eller måste man också söka efter kunskap genom introspektion "i själens djup"? Är människans och samhällets öde i grunden determinerat — förutbestämt — eller har vi valfrihet och kan vi påverka våra egna och andras liv och det samhälle vi lever i?

Detta är stora och grundläggande existentiella frågor till vilka man kan ta personlig ställning men där den definitiva "sanningen" inte slutgiltigt går att "bevisa".

De olika frågorna går in i varandra, men för att få någon form av "ordning i tillvaron" skall jag kort beröra dem under några huvudfrageställningar med små historiska tillbakablickar. (De historiska perspektiven har jag i huvudsak hämtat från Arne Naess: "Filosofiens historie", 1978, del 1 och 2, och jag hänvisar till detta verk för fördjupning.)

2.1 Tillvarons yttersta orsak och natur?

Frågan om tillvarons yttersta orsak och natur kan som jag ser det besvaras på principiellt tre olika sätt. Man kan hävda antingen att tillvaron *har* en yttersta orsak, ett "yttersta upphov", som kan vara av *andlig* eller *materiell* natur, eller att det *inte finns* någon yttersta första orsak, eller att även om det skulle kunna finnas en sådan skulle det vara *lönlöst att spekulera* vidare eftersom man ändå aldrig kan få någon kunskap om detta. Det är ganska märkligt att det ungefär vid samma tid, ca 500 f Kr, både i Indien och Kina och hos grekerna uppstod filosofiska strömningar med likartade motsättningar i dessa frågor.

I *indisk filosofi* hävdade tänkare inom hinduismen (vars tankar bl a finns nedtecknade i de s k Veda-skrifterna) att det finns en yttersta verklighet och orsak — "Brahman" eller "Det Ena" — som är alltings innersta väsen men som är oändlig och bortom alla begrepp och därför är ofattbar för intellektet. Hela tillvaron med "gudar", människor och "materia" är en manifestation av Brahman som s a s förvandlar sig själv till världen. Detta innebär att människan och den yttersta tillvaron är ett. Enligt Veda-filosofin är inte världen i sig någon illusion men däremot vårt sätt att se, mäta och kategorisera den med våra sinnen som uppdelad i en mängd ting, strukturer och händelser. Att med sin totala människa uppleva och inse att allt, inklusive vi själva, ingår och är delar i samma yttersta verklighet, är enligt Veda-filosofin den formen av kunskap vilken leder till frigörelse — "upplysning". Det grundläggande för detta synsätt är alltså att tillvaron uppfattas som en organisk helhet, andlig och materiell "på samma gång" och i ständig förändring och utveckling.

I motsättning till detta synsätt uppkom en filosofi som betecknas som "naturalism" där man påstod att det inte finns något gudomligt eller någon annan princip som "utifrån" eller "inifrån" verkar på tingen. Dessa kan endast förklaras utifrån sig själva, så som de kan beskrivas utifrån våra sinneserfarenheter. En annan riktning som kan kallas "agnosticism" gick ytterligare ett steg och påstod att man överhuvudtaget inte kan veta något om någon yttersta orsak eller om något t ex är gott eller ont.

Buddismen, som uppstod ungefär samtidigt, betonade samma organiska helhetssyn på tillvaron som Veda-filosofin men hävdade i motsats till denna att det inte finns någon yttersta andlig orsak utan att allt utan undantag är "förgängligt". Buddismen (liksom hinduismen) ser medvetandet om alltings helhet och enhet som den yttersta formen av kunskap. Om en människa kan integrera denna medvetenhet med sig själv blir hon en "uppvaknad" och har möjlighet att uppnå "nirvana" — att bli "ett med altet" och därmed befrias från återfödslarnas kretslopp — det fullständiga utslocknandet.

Inom *kinesisk filosofi* framträdde vid motsvarande tid å ena sidan konfucianismen som var en praktiskt orienterad lära inriktad på enkla etiska levnadsregler, och å andra sidan taoismen där Lao Tzu byggde upp sin lära kring begreppet "Tao" — alltings upphov, om vilket inget kan sägas — påminnande om Veda-filosofins "Det Ena". Enligt taoismen befinner sig tillvaron i en ständig dynamisk förändringsprocess genom ett cykliskt växelspel mellan polära motsatser (yin och yang) som samtidigt är dynamiskt förenade med varandra.

I *grekisk filosofi* från 500-talet f Kr och framåt är förhållandet mera komplicerat men även här kan man urskilja några olika synsätt i dessa frågor.

Thales, Anaximander och andra s k naturfilosofer från Miletos (som brukar inleda "filosofins historia") representerade ett tänkande där man

inte skilde mellan religion, filosofi och vetenskap. De såg inte någon skillnad mellan andligt och materiellt, mellan levande och livlöst och kom därför att kallas för "hylozoiker" — "de som tror att materien lever". Så uppfattade t ex Thales alla ting som fyllda av gudar och vatten som alla tings grundmaterial och Anaximander uppfattade tillvaron som en slags andlig organism med en "gudomlig" princip ("ápeiron") som en odödlig, oförgänglig yttersta orsak. Detta tänkande uppvisar klara paralleller till Veda-filosofin och taoismen.

Överensstämmelserna med dessa österländska tanketraditioner är ännu klarare hos Herakleitos som såg tillvaron som en organisk helhet i oupphörlig förändring och utveckling. Enligt Herakleitos uppstår förändringen ur ett dynamiskt växelspel mellan motstridande krafter som alla utgår från en enhet ("lógos") — en världsordningsprincip som rymmer och överskrider alla motsatta krafter.

De miletenska tänkarna och Herakleitos skilde sig emellertid åt i synen på hur man kan nå kunskap om tillvaron. De miletenska naturfilosoferna strävade efter att undvika förklaringar om tillvaron som utgick från religion, mytologi och magi. De höll sig därför i första hand till det som människans i sitt vardagsliv kan iaktta med sina sinnen. Herakleitos (liksom den samtida Pythagoras) var mer positivt inställd till att använda religion, mytologi och "mystik" i kunskapssökandet om tillvarons natur. Herakleitos intar här (som på många andra områden) en särställning när han som den förste filosofen i västerländskt tänkande hävdade att man kan nå en grundläggande förståelse om tillvarons natur genom introspektiva studier i "själens djup".

Den ursprungliga organiska helhetsuppfattningen av tillvaron, där man inte skilde mellan andligt och materiellt, blev ifrågasatt bl a av Parminedes och andra filosofer från den sk eleatiska skolan (ca 500 f Kr). De antog existensen av en gudom eller gudomlig princip som var överordnad människor och den materiella världen. Detta tänkande har efterhand utvecklats till ett *dualistiskt* synsätt — med åtskillnad mellan ande och materia, själ och kropp, subjekt och objekt — som senare kommit att präglade så gott som hela det "västerländska" tänkandet fram till våra dagar.

Med dualismen som gemensam utgångspunkt uppstod efterhand två stora idéströmningar som kan följas framåt i historien.

Den ena huvudströmningen, som jag i fortsättningen kallar den "metafysiska" (benämnes ibland "idealism" i motsats till "materialism"), betonade de "andliga" aspekterna av tillvaron och har i första hand intresserat sig för människans andliga, själsliga och etiska problem. Detta tänkande härrör visserligen delvis från Pythagoras och Herakleitos men fick sitt egentliga upphov i Parminedes (i debatt med Herakleitos). Det utvecklades vidare av Sokrates och Platon och fick genom Aristoteles en systematisk utformning som i sina huvuddrag fått ett enormt inflytande på den västerländska synen på tillvaron, inte minst genom att detta dualistiska synsätt fick den kristna kyrkans stöd. Tillvaron delas upp dels i

den värld vi erfar med våra sinnen, dels i någon form av andlig dimension som är mera "verklig" än den materiella och som är alltings yttersta orsak.

Denna grundsyn har inom västerländsk filosofi förts vidare inom den kristna traditionen av tänkare som Paulus, Augustinus, Thomas av Aquino, Spinoza, Leibniz, Hegel, Schleiermacher (och i viss mån Heidegger även om han verkade vara mycket påverkad av Herakleitos) fram till kristna existentalister som Kirkegaard och Buber, "personalister" som de Mounier, m fl.

De olika filosoferna i denna tradition skiljer sig åt i många viktiga frågor men har gemensamt idén om dualism mellan andligt och materiellt med en andlig, metafysisk, dimension som den grundläggande. För att nå kunskap om verklighetens sanna natur räcker det inte med att studera yttre naturfenomen utan man måste också använda introspektiva studier och upplevelser från religion, mystik etc.

I den metafysiska riktningen har man inte ryggat tillbaka inför de svåra existentiella frågorna om alltings ursprung och natur och meningen med tillvaron och människans existens. Man har i positiv bemärkelse betonat det "mänskliga hos människan" och har varit öppen för att det kan finnas andra dimensioner av verkligheten än de som är direkt iakttagbara.

Genom alliansen med den kristna kyrkan har man däremot, åtminstone i riktningens tidigare historia, ofta agerat som bevarare av rådande religion, samhällssystem och världsbild och har inte sällan, i religionens namn, motarbetat kunskaper som erhållits av mer sekulariserade vetenskapsmän.

Den andra tanketraditionen med dualismen som utgångspunkt kan kallas den "materialistiska". Tidiga förespråkare som Leukippos, Demokritos och sofister som Protagoras (ca 450–400 f Kr) representerade här ett tänkande, som i likhet med de miletenska naturfilosoferna och med paralleller i indisk naturalism, agnosticizm och sofism i huvudsak koncentrerade sig på de "materiella aspekterna" av tillvaron. Man sökte förklaringar av tillvaron, människan och samhället i naturfenomen — i yttre förhållanden som man kan iaktta med sina sinnen. Några tog helt avstånd från tankar på andliga dimensioner medan andra visserligen inte helt bortsåg från möjligheten av sådana men betraktade kunskapssökande utanför det materiellt observerbara som "meningslösa metafysiska spekulationer". Demokritos (och senare Epikuros) påstod t ex att allt består av odelbara enheter, döda och i sig själva passiva partiklar, materiaens grundläggande byggstenar, såsom atomer, som rörde sig i ett absolut tomrum. Dessa partiklar antogs ha existerat i evighet varför det skulle vara meningslöst att i sin tur fråga sig om det kunde finnas "något" som ursprungligen satt dem i rörelse.

Även om alltså inte alla i denna tankeströmning helt avfärdade möjligheten av icke-materiella dimensioner har man det gemensamt att man i själva kunskapssökandet tar avstånd från sådana metafysiska förklaringar,

från religion, mystik etc. Man hävdade att kunskap endast kan erhållas via våra sinnen, genom att man studerar och observerar yttre naturfenomen, och strävade därför efter att kunna nå fram till kontrollerbara metoder för observation och förklaring av den materiella världen.

Tillvaron uppfattas enligt detta synsätt som lagbunden och sammanfatt av delar. Genom att bryta ner mer komplexa fenomen i enklare beståndsdelar och studera dessa noggrant kan man sedan med hjälp av kunskaper om delarna förklara tillvarons mer komplexa sammanhang — förenklat uttryckt: som att plocka isär och sätta ihop en jättelik mekanisk maskin.

Detta synsätt har utvecklats i en lång, naturvetenskapligt orienterad tradition av filosofer och vetenskapsmän som Euklides, Arkimedes, Leonardo da Vinci, Kepler, Galilei, Bacon, Descartes, Hobbe, Locke, Newton, Hume, Kant, Comte, Darwin, Russel, Wittgenstein, Carnap m fl fram till våra dagars forskare med sk positivistiskt vetenskapsideal.

Genom betoningen på det yttre och observerbara och genom användningen av matematik, logik och naturvetenskapliga experiment kom människans intellektuella uppfattning av tingen att bli grunden för förklaring av tillvaron, och tänkandet har efterhand blivit alltmer sekulariserat.

Den materialistiska filosofiska traditionen har ofta i positiv bemärkelse karakteriserats av ett fördomsfritt och kritiskt tänkande. Man har utgått från faktiska iakttagelser och har strävat efter att inte uttala sig om något som inte gått att påvisa eller observera. Med stor framgång har man utvecklat kunskaper inom områden som fysik, matematik, biologi, medicin, kemi och teknologi med tillämpningar inom industri, kommunikation, jordbruk, sjukvård etc. I förlängningen är det i hög grad de kunskaper som nåtts inom denna riktning som resulterat i vår höga materiella levnadsstandard inom en mängd områden. Samtidigt har den fragmentariska synen, den ensidigt naturvetenskapliga orienteringen och benägenheten att avfärda sökande efter en yttersta mening med tillvaron och människans existens enligt min mening lett till en mekanistisk och teknokratisk världsbild och människosyn.

Det innebär givetvis många vanskligheter att försöka beskriva många århundradens filosofiska ställningstaganden till frågor om tillvarons natur och ursprung i några få huvudinriktningar. Med de nödvändiga förenklingar i minnet som detta innebär vill jag ändå våga mig på en sammanfattning.

En första och mest grundläggande skillnad i synsätt tycker jag man kan se mellan holistiskt och dualistiskt tänkande.

Den "österländska" tanketradition, som har sina rötter i irdisk Veda-filosofi, kinesisk taoism och zenbuddism samt hos Herakleitos och i viss mån Pythagoras bland antikens greker och inom "mysticism" i såväl öster- som västerland, ser tillvaron utifrån ett *holistiskt perspektiv*. Allt uppfattas som en organisk, dynamisk helhet med enhet och ömsesidighet mellan alla "ting" — ingen åtskillnad råder därför i grunden mellan

andligt och materiellt, mellan kropp och själ, mellan objekt och subjekt eller mellan levande och "livlöst". Hela tillvaron betraktas som ett organiskt system där det råder en ständig ömsesidig påverkan och förändring — en helhet där även människan är integrerad.

Den *dualistiska grundsynen* med åtskillnad mellan ande och materia har däremot alltsedan ca 300-talet f Kr huvudsakligen präglat "västerländskt" tänkande. Materien betraktas som död och skild från människan. Tillvaron uppfattas som uppdelad i en mängd separata element som var för sig kan studeras "utifrån" och sättas samman som en maskin. Detta tänkande har lett till enorma framsteg i kunskaper och påverkansmöjligheter av den materiella världen. Samtidigt har det lett till en fragmentering, såväl i synen på människan själv — uppdelad i t ex kropp, sinne och olika egenskaper — som i synen på människans förhållande till yttrevärlden med åtskillnad mellan subjekt (den som studerar) och objekt (den eller det som studeras).

Inom det dualistiska tänkandet har i sin tur skett en uppdelning i två huvudströmningar:

- *å ena sidan* den riktning jag kallat den "*metafysiska*" och som i huvudsak sysslat med de andliga aspekterna av tillvaron med de existentiella frågorna om Guds existens, meningen med livet och döden, tankens och viljans frihet eller ofrihet etc,
- *å andra sidan* den *materialistiska* tanketradition, som utifrån en lagbunden, mekanistisk och naturvetenskaplig uppfattning av tillvaron huvudsakligen koncentrerat sig på den yttre materiella världen som är möjlig att observera, mäta, experimentera med och kontrollera.

2.2 Tillvaron — statisk eller föränderlig?

Är verkligheten i grunden statisk och oföränderlig eller befinner den sig i en ständig förändring? Hur är i så fall förändring möjlig och hur kan något övergå från att vara något till att vara något annat?

Frågan om *förändringens problem* brukar inom filosofins historia kallas för "de gamles svårighet", och nog är frågan gammal. Redan Thales och de andra naturfilosoferna från Miletos på 600- och 500-talen f Kr sysslade med dessa frågor och efter vad jag kan förstå har varken de eller någon senare presenterat någon definitiv lösning. Jag måste därför hålla med Lindholm i hans påstående: "De gamle har emellertid låtit de unge ärva svårigheten och där är vi" (1979, s 202).

Frågan har många olika aspekter och nivåer, alltifrån om universum som helhet är föränderligt till om samhället går att förändra och om vi människor kan förändra oss i vårt sätt att tänka och handla.

De mest extrema synsätten är å ena sidan att *allt är oföränderligt* och

å andra sidan att *allt är förändring*. Grekerna Parmenides och Herakleitos (ca 500 f Kr) intog i denna fråga helt motsatta ståndpunkter.

Parmenides tänkte sig verkligheten som en enhet och mångfalden som en illusion. I denna verklighet kan det tyckas som om vissa ting eller förhållanden förändras men egentligen sker inte alls någon förändring. Uppfattningen att ett visst tillstånd verkar skilja sig från ett annat är enligt honom en illusion då alla tillstånd i själva verket är desamma.

Herakleitos antar istället att hela tillvaron *är* förändring. (Som jag tidigare beskrivit återfinns liknande tankegångar inom olika former av österländskt tänkande.) Det som verkar vara i stillhet är i själva verket i oupphörlig förändring. Vissa "tillstånd" kan ibland uppfattas som liknande andra tillstånd men är egentligen aldrig desamma. Herakleitos använder liknelsen om en flod — där "allt flyter".

"Det går inte att stiga ner i samma flod två gånger."

"I samma flod både stiger vi ner och stiger inte ner — vi både är och är inte."

Fritt efter Naess (1980) kan dessa uttalanden tolkas enligt följande: Om vi identifierar en flod, t ex Nilen, med själva vattnet så kommer det som vi förra året kallade Nilen inte längre idag att vara samma flod (under förutsättning att allt vattnet förra året under mellantiden har runnit ut i Medelhavet). Men ändå identifierar vi en viss flod som Nilen år efter år. Det kan alltså inte vara själva vattnet som enskilda beståndsdelar (sammansatta vid en viss tidpunkt) som vi kan kalla Nilen, utan vattenflödet *som process*.

Så är det också, enligt Herakleitos, med tillvaron som helhet och med oss människor. Vi existerar, inte som något oföränderligt eller som något med en oföränderlig kärna, utan som en process. På samma sätt som floden är densamma — existerar som "samma flod" år efter år — men hela tiden förnyas och förändras, så existerar också vi människor som urskiljbara helheter samtidigt som vi hela tiden befinner oss i förändring. Vi *är* — i betydelsen process — och *är inte* — i betydelsen något oföränderligt.

Även om man inte (som Parmenides) uppfattar verkligheten som totalt oföränderlig så finns ett vanligt förekommande, icke fullt så extremt resonemang, som också leder till att man ser tillvaron som i grunden statisk. Det är när man visserligen observerar att förändring sker inom en mängd områden — jorden snurrar runt solen, efter vinter kommer vår, samhällen och kulturer upplöses och ersätts av andra och människor kan ibland tänka nya tankar. Alla dessa *förändringar* uppfattas emellertid som *styrda av oföränderliga lagar* som alltid bestått och som alltid kommer att bestå. Dessa lagbundenheter kan ibland vara av mycket komplicerad natur men principen om "linjär kausalitet" (en viss orsak — verkan — struktur) är grundläggande. Dessa tankar går bl a att härleda tillbaka till Thales och Demokritos och till stoikerna (ca 300 f Kr) som tänkte sig en lag som styrde allting — såväl naturen som människors handlingar och själsliv.

Synsättet att *verkligheten är styrd av naturlagar*, så som de t ex be-

skrivits i Euklides geometri, Galileis universum och Newtons fysik, har i stort sett helt dominerat den materialistiska tanketraditionen men också den metafysiska traditionen (även om lagarna här gavs mera andlig dimension — typ Guds plan med skapelsen). Dessa tankegångar har därmed i mycket hög grad *präglat vår uppfattning om tillvaron*, som visserligen föränderlig men med förändringar som sker determinerat, förutbestämda av på förhand givna universella lagar.

Förtroendet för ett givet lagbundet universum har emellertid allvarligt ruckats vid studier bl a inom våra dagars fysik och astronomi. Visserligen kommer (förhoppningsvis) jorden att fortsätta att snurra runt solen och olika årstider följa på varandra under min och läsarens livstid. Sett i ett mycket längre tidsperspektiv är det dock varken så att detta alltid varit sakernas tillstånd eller att detta kommer att fortgå i evighet. (Man kan t ex leka med tanken att det som beskrivits som "The big Bang" vilket, efter vad man tror, lett till att universum för närvarande ständigt utvidgar sig, i nästa stora fas kan innebära att allt återigen samlas till ett centrum — som en av många vågrörelser på universums oändliga hav. . .) Kvantteorin och relativitetsteorin inom atomfysiken har också visat att det vi kallar tid, rum, hastighet, partiklar, vågor, tomrum etc i själva verket är relativa begrepp som bl a är beroende av var och hur vi själva befinner oss och på vilket sätt vi observerar. (För intressant fördjupning se Zukav: "De dansande Wu-Li-mästarna, en översikt över den nya fysiken", 1981, Capra: "Fysikens Tao", 1981, och Naess: "Ekologi, samhälle och livsstil", 1981, särskilt de avsnitt som behandlar "relationism". Se också Lindholm 1980 s 193—198.)

Inom modern atomfysik har man alltså övergivit tilltron till ett evigt lagbundet universum styrt enligt linjär kausalitet. Däremot är det fortfarande många forskare inom samhälls- och beteendevetenskaperna som har en deterministisk samhällssyn och en människosyn som uppfattar vårt beteende som orsakat och styrt enligt lagar liknande dem som var grunden för Newtons fysik. Hur kan det komma sig att samhällsvetenskaperna och psykologin, för att inte tala om psykiatrin, enligt min uppfattning, verkar släpa efter 30—50 år i förhållande till fysiken när det gäller förändring av världsbilden?

Om något förändras hur är i så fall förändring möjlig och hur sker en övergång från ett tillstånd till ett annat?

På frågan om *vad som orsakar förändring hos människor* finns flera olika infallsvinklar.

Inom psykoanalytisk och viss marxistisk teoribildning brukar man betona att det är *insikt* i t ex omedvetna intrapsykiska konflikter eller klassförtryck etc som leder till förändring.

Vissa inlärningsteoretiker, beteendeterapeuter och kommunikationsorienterade psykoterapeuter hävdar tvärtom att det snarare är så att det är *ändring av positioner och beteende*, t ex öppen kommunikation, som i sin tur leder till förändring och att insikten först kommer senare.

Strukturalistiskt orienterade marxister och systemteoretiker anser att

det är förändring av det övergripande systemets strukturer och processer i sig (oavsett innehåll) som leder till förändring av positioner och beteende och att den eventuella insikten först kommer som en följd av dessa förändringar.

Vissa psykoterapeuter, t ex Milton Erikson och Jay Jaley (se litteraturlistan, Appendix "Teorier på interpersonell nivå"), är tveksamma om förändring överhuvudtaget beror på insikt eller medveten handling eller förändring av strukturer. De verkar snarare mena att förändring ofta beror på olika *paradoxala fenomen* där förändringen sker genom att en "agent" utifrån tänker och handlar helt annorlunda än vad som förväntas.

Thomas S Kuhn och andra vetenskapsteoretiker som sysslat med paradigmförändringar har visat hur *förändringar i grundläggande meta-teoretiska synsätt* får till följd att man kan se nya mål och medel i sökandet efter kunskap vilket i sin tur ger ny insikt och förändring. Så kan t ex de stora förändringarna i fysikens världsbild ses som orsakade av vetenskapsmän som vågade utmana den rådande verklighetssynen och började studera tillvaron från helt nya premisser. Analogt har lingvistiskt orienterade psykoterapiforskare som Bandler och Grinder betonat en *ny "världsmodell"* med nya valmöjligheter som grund för mänsklig förändring. (Behandlas mera utförligt i Appendix Kap 26.1.4.)

Jag finner det oklokt att förenkla problemet om förändringens natur genom att ensidigt välja ett av dessa synsätt. (För fördjupad introduktion till förändringens problem se Watzlawick, Weakland, Fish: "Förändring", 1978. Se också mitt resonemang under "Målsättning" Del III: Kap 11.)

Ett i mitt tycke fruktbart sätt att se på förändringens problem är att använda ett dialektiskt angreppssätt. *Dialektik* kommer av grekiskans "dialektidé" och "tékne" och betyder egentligen konsten att samtala eller diskutera på ett sådant sätt att olika skäl och motskäl på ett mer eller mindre spetsfundigt sätt ställs mot varandra. Begreppet dialektik har fått en mängd olika betydelser och har använts på olika nivåer och i en mängd olika sammanhang (t ex säger olika vetenskapsteoretiska skolor att de samtliga använder ett dialektiskt förfarande — men, efter vad jag kan förstå, i helt olika betydelser). Dialektik har ibland blivit ett suggestivt modeord för att "antydna något respektabelt, något allmänt, dynamiskt, motsägelsefullt och djupt" för att citera Lindholm (1979, s 98).

Med en from förhoppning att inte falla för samma frestelse skall jag försöka reda ut begreppet med hjälp av några historiska tillbakablickar.

Dialektik som idé kan härledas till taoismen i Kina och till Herakleitos (ca 500 f Kr). "Tao" som enligt Lao Tzu var alltings ursprung och enhet betraktades som uppdelat och (därmed?) materialiserat i en mängd enheter som samtliga var fyllda av motsättningar (i motsatsparet yin och yang). All förändring följer och "skapar" enligt taoismen av grundprincipen att om något drives för långt i ett avseende eller i en riktning så kommer det att mötas av en reaktion åt det andra hållet.

Herakleitos värld av oupphörlig förändring befinner sig samtidigt i ett jämviktstillstånd genom motstridande krafter som balanserar varandra:

”Det som står mot, står med, og av det motstridende fremkommer de skjønneste harmonier.” — ”Menneskene forstår ikke att det som inneholder motsetninger, er i samsvar med seg selv: samvirke (harmonia) av det motstridende, liksom buerammen og strengen. . .” — ”Bortfaller striden, bortfaller kosmos” (citatt ur Naess, 1978, del 1, s 39).

Dialektik i taoismens och Herakleitos betydelse kan ses som en process som existerar såväl i tankens värld som i den totala verkligheten.

Elaten Zenon (ca 450 f Kr) som ofta sätts ”först” i dialektikens historia begränsar däremot, efter vad jag kan förstå, dialektiken till att råda i ”tankens värld”. Han använder sitt berömda exempel med Achilles och sköldpaddan (vilkens försprång Achilles, enligt Zenons logik, aldrig hann ifatt) för att bevisa att begreppen ”mängd” och ”rörelse” innehåller en självmotsägelse — vilket han i sin tur gjorde för att stötta Parmenides lära om verkligheten som oföränderlig. De tidigare nämnda stoikerna med sin syn på tillvaron som helt lagbunden använder också begreppet men i en begränsad betydelse. Dialektik kan hos dem i stort sett jämföras med en logisk och övertygande talekonst.

Vi kan alltså redan här urskilja *olika betydelser av dialektikbegreppet — begränsat till människors sätt att tänka och diskutera — eller som ett synsätt på förändringsprocesser i tillvaron som helhet*. Dialektiska resonemang och synsätt i olika betydelser har bl a förts vidare av tänkare som Protagoras, Sokrates, Platon, Aristoteles, stoikerna, medeltidens skolastiker, Kant, Fichte, Hegel, Marx, Engels, Sartre och Mao-Tse-tung för att ”göra historien kort”.

Synsättet att dialektiken är en process såväl i verkligheten som i tanken fördes framför allt vidare av Hegel i början på 1800-talet. I den ”meta-fysiska” strömningens anda ansåg han att verkligheten (liksom tänkandet) djupast sett var av ideell, andlig, natur. Det ”nya med Hegel” var enligt Liedman (1976):

”dels att han hävdade att man bara kunde komma fram till verklig kunskap via motsägelsefulla påståenden; den ena motsatsen skulle alltså inte elimineras utan A och icke-A skulle smältas samman i ett slags högre kunskapsenhet. Dels påstod han att denna kunskapsprocess speglades i verklighetens utveckling. . .”

. . . ”verklig kunskap — riktiga föreställningar, fungerande teorier — förutsatte att man accepterade och smälte samman teser som motsade varandra” (s 55).

Hegels tankar fördes vidare av Marx och Engels som emellertid tog avstånd från Hegels ”idealism” och istället förde in detta dialektikbegrepp i ett materialistiskt synsätt. I den dialektiska materialismen uppfattas (enligt min tolkning) verkligheten som en dynamisk process som följer ”lagen om motsättningarnas enhet och kamp”. Kvantitativa förändring-

ar kommer vid en viss punkt att "överskrida" i en kvalitativ förändring, som i sin tur ger upphov till en kvantitativ accumulation som återigen leder till en kvalitativ förändring. Av motsättningarna tes och antites bildas en syntes som i nästa steg blir en ny tes — med antites som överskrids i en syntes etc.

Efter vad jag kan förstå omfattar den dialektiska materialismens dialektikbegrepp *både* verkligheten i stort — benämnes "objektiv dialektik" — genom att den gäller i den objektiva sociala och materiella verkligheten, *och* människans sätt att tänka — benämnes "subjektiv dialektik" — genom att den också är kännetecknande för den mänskliga kunskapsprocessen.

Frågan om dialektiska förändringsprocesser omfattar hela verkligheten eller om de skall begränsas till människors sätt att tänka är emellertid fortfarande en aktuell stridsfråga inom olika läger som samtliga säger sig förespråka ett dialektiskt tänkande, t ex mellan olika vetenskapsteoretiska skolor och inom olika falanger inom marxistisk teoribildning. (Se t ex Liedman, 1972, s 97.)

2.3 Människan — determinerad eller fri, passivt objekt eller aktivt subjekt?

På samma sätt som tillvaron som helhet antingen kan betraktas som oföränderlig eller som i förändring men styrd av olika lagar eller som en ständig förändringsprocess, kan man se människan som mer eller mindre statisk och styrd eller föränderlig och fri.

Att utreda de olika filosofiskt historiska sambanden med denna fråga tycker åtminstone jag är mycket komplicerat. En av anledningarna till detta är att många som ser tillvaron som lagbunden, oavsett om man resonerar utifrån materiella eller andliga "naturlagar", samtidigt betonar ett fritt kritiskt tänkande hos människan med ansvar och valmöjligheter. Detta får jag svårt att logiskt förena. Till exempel har frågan om det går att förena idén att Gud har skapat allt och förutbestämt världens och människornas öden med idén om människans valfrihet diskuterats genom historien av filosofer som Descartes, Hobbe, Spinoza, Kant, Kirkegaard m fl utan slutgiltig lösning, efter vad jag kan förstå.

2.3.1 Människan som passivt objekt

Determinism som idé, inte enbart beträffande världsordningen utan i människors tankar och handlingar, uttrycktes klart först av stoikerna (ca 300 f Kr). De tänkte sig en lag som är gemensam för *allt* och som är enhetlig och totalt styrande. Människorna ses enbart som delar (fragment) i denna universella lag.

Detta extrema synsätt är inte kännetecknande för t ex någon vård-

ideologi och jag känner inte till några moderna teoretiska efterföljare (utom möjligen bland vissa biologer som betonar det genetiska arvets totalt styrande funktion för såväl människan som samhället och kulturen i stort). Tankarna kan dock återfinnas inom vissa religiösa uppfattningar och i vissa varianter av astrologi (som ju har en flertusenårig tradition). Oavsett astrologins eventuella värde i sig kan man ju onekligen fundera över det behov av yttre styrning som många människor ändå verkar ha — det finns ju nästan inte en enda veckotidning och snart inte heller någon dagstidning som inte har en astrologisk kommentar till den närmaste framtiden.

Ett deterministiskt synsätt i en annan betydelse är däremot mycket vanligt såväl teoretiskt som i praktiskt vårdarbete och här återfinns två stridande falanger: en som betonar arvet som styrande och en annan som betonar miljön. Även om frågan om *arv* och *miljö* är en så klassisk stridsfråga inom den akademiska psykologin, kom den upp betydligt senare i historien än de andra frågor vi hittills berört.

Sedan Darwin 1859 presenterat sin utvecklingslära uppstod en forskningsinriktning där bl a Francis Galton försökte belägga att *arvet* var den helt avgörande faktorn t ex i människans intelligensutveckling — en forskningstradition som faktiskt fortfarande är vid liv. Liknande betoning på arvets betydelse har också från ungefär motsvarande tidsperiod varit viktig inom den biologiskt medicinska traditionen. Man försökte diagnostisera människors personliga egenskaper utifrån yttre kroppskaraktäristika t ex i termer som asteniker, pykniker osv. Bland senare efterföljare kan svensken Sjöbring nämnas vars olika personlighetsvariabler (solid, valid etc) fortfarande är i omlopp i den svenska psykiatrins utkanter.

I anslutning till psykiatrin har också en kvalificerad biologiskt medicinsk forskning växt fram som lett till viktiga upptäckter bl a rörande hjärnans neurologi, kemi och fysiologi. Denna forskning har bl a lett till viktiga medicinska behandlingsmetoder med psykofarmaka (även om dessa ofta använts urskiljningslöst). Den har också lett till i mitt tycke mera tvivelaktiga behandlingsvarianter som kirurgiska ingrepp (t ex lobotomi) och så elektroterapi (dvs elchocker). Inom den medicinska *sjukdomsmodellen av människan* betonas inte arvet som det enda avgörande, men det är likafullt ett *deterministiskt synsätt* eftersom den "sjuka" människans tankar och beteende anses stå utanför hennes egen kontroll. Hon ses i huvudsak som en biologisk varelse och orsakerna till t ex svårförklarligt eller aggressivt beteende, missbruk, brottslighet etc skall primärt sökas i ärftliga eller andra biologiska faktorer. Instrument, metoder, språk och kunskaper hämtas från naturvetenskaperna. Människor med olika psykiska problem betraktas som "mentalsjuka". Patienten har ingen del i sin "sjukdom" och kan inte själv påverka situationen eller förstå sin sjukdom. Experten behöver därför inte försöka sätta sig in i patientens tankar och känslor och "inifrån" försöka förstå hur denne upplever sin situation, sig själv och andra, meningen med livet etc. Ex-

perten skall istället förhålla sig objektiv och neutral och skall "utifrån" samla in objektiva mätbara fakta. Den bakomliggande idén är att på en exakt diagnos skall en exakt behandling följa (dvs enligt den medicinska idealmodellen — men sällan i praktiken).

Bortsett från det principiellt riktiga eller felaktiga i att betrakta och diagnostisera människor som "mentalsjuka" får detta vissa innebörder och konsekvenser i vårt samhälle och vår kultur. Det som är utmärkande för "sjukrollen" har bl a beskrivits av Talcott Parsons i "The Social System" (1951). Den sjuke betraktas inte som en självständig, ansvarig individ utan fritas från vanliga samhällsliga och sociala förpliktelser. Han förväntas inte bli frisk av sig själv eller genom egen ansträngning utan måste därför tas om hand och behandlas (av andra). Han förväntas betrakta sitt tillstånd som oönskat, dvs han bör ha "sjukdomsinsikt", och har därför moraliska förpliktelser att söka hjälp hos någon lämplig professionell behandlingsexpert.

Åsikten att människan är styrd av arv kritiserats bl a av en inlärningspsykologisk "behavioristisk" inriktning som istället betonade *miljön* som i stort sett helt avgörande. Den amerikanske behavioristen Watson skrev t ex 1913:

"Ge mig ett dussin friska, välskapta spädbarn och min egen speciella värld att uppfostra dem i och jag garanterar att jag kan välja ut var och en slumpmässigt och lära honom att bli den specialist som jag väljer — läkare, advokat, konstnär, företagsledare, ja också tiggare och tjuv, helt oavsett hans anlag, böjelser, förmåga, kallelse och den ras som han tillhör."

Denna extrema behaviorism som i våra dagar är relativt ovanlig, har bl a förts vidare av psykologiforskaren och "beteendemodifikatören" B. F. Skinner. (Se t ex Skinner: "About behaviorism", 1976, och "Beyond freedom and dignity", 1971.)

Detta synsätt är besläktat med tankar som företrädades av John Locke och andra sk brittiska empirister i slutet på 1600-talet, som kan ses som representanter för den filosofiska strömning som jag tidigare kallat den materialistiska.

Empiristerna betonade erfarenhetens betydelse i vetenskapen i en förståelig reaktion mot dåtidens intoleranta och av "falsk djuphet" präglade vetenskap som med religiösa argument hävdade att observationer och mätningar etc var onödiga.

John Locke antog att människans intellekt är "tabula rasa" — som ett oskrivet blad eller en tom tavla — och att ingenting finns i intellektet som inte först passerat våra (yttre) sinnen. Organismen är i sig själv passiv och reagerar först då den blir stimulerad. Människans själsliv är uppbyggt av enkla sinnesintryck som ristas in i vår från början tomma tavla. Det som är externt och synligt är följaktligen det mest fundamentala. "Orsaken" till ett visst beteende står därför att finna utanför organismen (människan). Locke ansåg "molekylära" observerbara smådelar,

t ex vissa reflexer, som mer fundamentala än den "molära" helheten, t ex en människas livsinställning. Inriktningen av intresset på små molekylära enheter ledde till övertygelsen att det råder stora likheter mellan arterna och att mycket av människans beteende därför kan förklaras genom observationer av och experiment med djur.

Betoningen på observationer av små enheter och grundantagandet om "tabula rasa" med idén om extrem extern styrning kom senare att påverka utvecklandet av den sk positivistiska vetenskapstraditionen som har varit det synsätt som dominerat större delen av den anglo-amerikanska psykologin (till vilken man till stor del även kan räkna den svenska). Detta synsätt har främst lett till olika former av stimulus-orienterade teorier om samband mellan stimulus-respons (S—R) och betingade responser (S—BR) med skolbildningen som behaviorism och environmentalism. Eftersom det visat sig så gott som omöjligt att förklara allt mänskligt "beteende" i enbart S—R-termer har man efterhand tvingats ta in "organismen" som en ytterligare förklaringsenhet (S—O—R/BR).

Sammanfattningsvis utgår denna människosyn från det som är externt och observerat och möjligt att sönderdela i små mätbara enheter. Orsaken till människans "beteende" ligger primärt utanför själva människan som i sig betraktas som en passiv organism vilken endast reagerar då den stimuleras utifrån.

Striden mellan arv och miljö (speciellt beträffande intelligensutvecklingen) har böljat fram och tillbaka sedan mitten på 1800-talet. Fortfarande finns olika förespråkare för de olika synsätten som hävdar olika procentuella relationer, t ex 70% arv och 30% miljö eller tvärtom. Frågan är inte enbart av akademiskt intresse utan får också konsekvenser, t ex på utbildningspolitiken. Vid kraftig betoning på arvets betydelse är det ju t ex inte så stor idé att försöka åstadkomma samhällsförändringar genom utbildning. Företrädarna för arv brukar därför sägas ha en mera pessimistisk människosyn och "miljökämparna" en mera optimistisk.

Även om jag senare skall återkomma med mina egna ställningstaganden vill jag ändå ge uttryck för en personlig fundering i detta sammanhang. Det är ju tänkbart att jag missuppfattat vad striden egentligen gäller men som jag ser det är hela frågeställningen felaktig. Jag känner ingen människa som har ett halvt arv eller som kan sägas leva mer eller mindre i miljön. Alla människor har ett arv som i sig är totalt, dvs 100%, och alla lever i en miljö som också är "heltäckande", dvs 100%. Vi existerar varken utan "totalt" arv eller "total" miljö. (Utan arv skulle vi överhuvudtaget inte bli till och utan miljö skulle det gå för oss som med musen i vakuum — vi skulle explodera och förintas.) Frågeställningen är felaktig eftersom man i procentsiffror jämför två dimensioner som ligger på olika nivåer. Att den ena uppfattningen skulle vara mera optimistisk än den andra har jag också svårt att tycka. Båda ger uttryck för en grundsyn på *människan som passiv och styrd utan vare sig frihet eller ansvar*, vilket jag inte kan se som annat än pessimistiskt.

2.3.2 Människan som aktivt subjekt

En helt annan människosyn är den som ser människan som aktiv, förstående och intentionell med valfrihet och ansvar. Människan uppfattas inte enbart som en samling genetiska strukturer eller responser på utifrån kommande stimuli utan hon är själv i grunden "orsaken" till sin aktivitet. Hon är intentionell i betydelsen att hennes känslor, tankar och handlingar betyder något och har en mening och avsikt. Inom de ramar som sätts av hennes biologiska organism och omgivande miljö har hon en frihet att tänka, välja och handla. Hon är därför ansvarig både för sig själv och i sin relation till andra.

Denna människosyn har en mycket gammal (och svårutredd) tradition. Den kan följas alltifrån tidiga tänkare i österländsk religion och filosofi och från greker som Sokrates, Platon och Aristoteles, över kristna tänkare som Augustinus, Thomas av Aquino och Spinoza och filosofer som Kant och Leibniz till kognitiva teoretiker som Brentano, Dewey och Piaget — via filosofer som Husserl, Weber, Dilthey och Windelband till humanister som Allport, Maslow och Rogers, via existencialister som Kirkegaard och Heidegger till Sartre och Laing, via gestaltpsykologer som Wertheimer, Koffka och Köhler fram till Pearls, via symboliska interaktionister som Cooley och Mead till kommunikationsteoretiker som Bateson, Weakland, Ericson och Watzlawick etc.

Psykoanalys, marxism och systemteori hör enligt min uppfattning (dvs så som jag tolkar dem) också hemma inom detta synsätt även om dessa teorier (liksom t ex Piagets kognitiva teori) mera kraftigt betonar påverkan genom relationer och transaktioner med omgivningen i ett "strukturalistiskt perspektiv" (behandlas mera utförligt under "Samhällsyn" Del I: Kap 3.2.2).

Det finns många skillnader mellan dessa olika filosofer och teorier och de kan naturligtvis inte i alla avseenden förenklat dras över en kam. De har dock det gemensamt att de anser att det inte är arvmässiga strukturer eller enstaka sinnesintryck som ensidigt styr oss och att inlärning inte sker genom att enstaka fakta fogas ihop. Människan försöker alltid få ett grepp om sammanhanget och söker förståelse för meningen med en viss situation och med livet som helhet. Människan lever i ett dialektiskt förhållande till sin omgivning — *hon påverkas samtidigt som hon påverkar*. Människan är i sig själv *aktiv* och har en *intention* med sina handlingar. Hon är den förstående, "meningsskapande" varelse som är "ansvarig för sitt varande".

Den österrikiske filosofen Edmund Husserl lade i början av 1900-talet grunden till den moderna *fenomenologin* (som har tillämpats både inom filosofi, biologi, psykologi och psykiatri). Enligt honom uppkommer kunskap genom att sinnet aktivt tolkar den fysiska omvärlden och därigenom ger denna mening och innebörd. Man bör därför försöka analysera människans "Lebenswelt" — hennes upplevelsevärld — dvs världen sådan den ter sig för individen i samspelet mellan den "meningsskapande" funktionen i människans psyke och den yttre världen. Psykiska störning-

ar analyseras utifrån samma grundidé: att individens reaktioner har en viss mening i det "fenomenfält" i vilket han lever. Detta synsätt har vidare utvecklats bl a inom existentialistisk filosofi av t ex Sartre och Laing och i strukturalistiska synsätt som systemteori. Allport, Maslow, Rogers m fl har betonat den "humanistiska människosynens" egenart gentemot deterministiska synsätt som behaviorism och olika "sjukdomsmodeller". Människan uppfattar, tolkar och förstår sin situation på ett personligt sätt och fattar val och beslut om hur hon skall handla utifrån denna insikt. Det är till stor del individens uppfattning och tolkning av innebörden i en situation som avgör hennes handlande. Man måste därför, istället för att undersöka vissa begränsade variabler (som t ex uppdelning av intelligensen i begåvningsfaktorer), sträva efter en helhetssyn på människans upplevelse och tolkning av sin verklighet.

Gemensamt för dessa teorier är synen på människan som tolkande och förstående, att hon söker begripa verkligheten och att hon själv kan ingripa i den med avsiktliga handlingar som har mening och innebörd för individen. Människan går inte att studera som ett objekt, utan hon måste förstås "som subjekt" — i sitt sammanhang, i sin relation till sig själv, till medmänniskor och omvärld, till sitt förflutna, sin nutid och framtid.

Till skillnad från sjukdomsmodellen (som hör hemma under de deterministiska synsätten) leder denna människosyn till vad som kan kallas en *psykosocial* eller *socialpsykologisk modell* för behandlings- och förändringsarbete. I sjukdomsmodellen betonas distansen och skillnaden mellan experten/behandlaren och patienten/klienten. Förhållandet är det motsatta i den socialpsykologiska modellen. De som har problem av olika slag har själva viktiga kunskaper om sin situation och sina problem. De kan själva aktivt medverka till förändring av situationen och till lösningen på problemen. Det är därför viktigt att sträva efter att utveckla metoder, språk och kunskaper med vars hjälp man kan förstå "problem-bäraren"/"intressenten" (= människan) utifrån hans eget perspektiv.

Man måste då ta hänsyn till en mängd faktorer på olika nivåer: hans sätt att uppleva sin verklighet, hans relationer till familj och andra människor samt hans ekonomiska, politiska, sociala och kulturella situation. Den som arbetar i enlighet med den psykosociala modellen strävar därför inte efter att undersöka och observera objektivt och neutralt "utifrån" och kan inte, genom att ensidigt använda sk hårddata, befinna sig "utanför" behandlingssituationen. Man blir som person själv ett "behandlingsinstrument" i en situation där man *strävar efter att mötas som subjekt till subjekt*. Perspektivet kan kallas "inifrånhet" (även om det också behövs fasor av distans och överblick) och innebär bl a att man inte primärt strävar efter mätbara fakta. Man söker istället förstå den innebörd och mening, som den enskilda människan lägger i sina psykiska symptom och sätta in hennes situation i ett sammanhang och helhetsperspektiv.

Det blir därför viktigt att forskaren/behandlaren/socialarbetaren för

sig själv klargör sin människosyn och vilka värderingar och perspektiv han har. Självreflexion blir m a o nödvändigt när man som deltagare inifrån försöker förstå en person och ett sammanhang. *Psykiska problem* och andra former av *avvikelse* betraktas inte som psykiska sjukdomar utan som *livsproblem på en mängd nivåer*. Den som har problem kommer därmed ifrån patientrollen och slipper bli utpekad och stigmatiserad som sjuk, galen etc.

Åtgärderna sker inte enligt formeln "exakt diagnos — exakt behandling" utan innebär snarare hjälp till att själv och tillsammans med andra kunna analysera och lösa sina problem. Förändringsarbetet utgår från "problembärandens" eget perspektiv och i möjligaste mån i hans egen miljö. Detta leder till att en lång rad människor, familjen, vänner och grannar etc och olika yrkeskategorier inom vårdområden, skola och arbetsliv, kan delta i förändringsarbetet. Att detta arbete inte längre förbehålles en viss expertkategori innebär naturligtvis inte att det inte behövs välutbildade människor inom speciella områden. (Arbetsförmedlaren kan inte internmedicin, medicinaren kan inte arbetsförmedling och ingen av dem kan psykoterapi. . .) "Experterna" måste emellertid, jämfört med den traditionella distanserade expertrollen, utgå från ett nytt förhållningssätt i sin relation till den som har problem och istället bygga på analys och åtgärder i dialog och samarbete med denne. (Se vidare i litteraturlistan under Del I "Världsbild och människosyn".)

Det socialpsykologiska synsättet innebär givetvis inte att man tar avstånd från arvets eller miljöns betydelse men man ser alltså inte människan som determinerad av dessa faktorer. Människans tankar, känslor och handlingar ses istället som uttryck för ett dialektiskt samspel mellan den biologiska organismen, den omgivande miljön och individens egen aktivitet och intention.

2.3.3 En grundläggande skillnad i synsätt

Den stora skiljelinjen i människosyn går alltså inte mellan arv och miljö utan beror på om man ser människan som determinerad och passiv eller aktiv och fri — uttryckt i andra termer: om man ser människan som objekt eller subjekt.

Subjektsynen innebär att man ser människan som någon som kan tänka, känna och handla "i första person", som kan förstå andra subjekt och som kan observera och förklara objekt eller s k "tillfälligt objektifierade" subjekt.

Objektsynen innebär att man betraktar människor som något som saknar denna förmåga, dvs på samma sätt som vi brukar betrakta "de döda tingen" — ett synsätt som leder till att människan "förtingligas".

Subjektsynen innebär alltså inte att man aldrig kan eller bör "tillfälligt objektifiera" andra människor. I dialog mellan människor, t ex i en psykoterapi, händer det att man ibland inte längre förstår varandra. Det kan då vara nödvändigt att i ett övergångsskede tillfälligt objektifiera

den andra människan och försöka förklara hennes tankar eller handlingar med hjälp av en teori. Denna tillfälliga objektifiering, med försök till förklaring, är emellertid inget mål i sig. Den är ett medel att via "omvägen" över en teoretisk förklaring nå ökad förståelse och därmed kunna återupprätta dialogen och samarbetet.

Den viktiga skillnaden ligger alltså i *hur man i grunden ser på människor*:

- som subjekt — och därför primärt, som subjekt till subjekt, söker förståelse för hennes intentioner, handlingar, syn på sig själv och andra etc eller
- som objekt — och därför primärt, från en "utanförstående" position, söker en kausal förklaring av hennes beteende, helst uttryckt i något lagbundet orsakssamband och gärna i termer av fysik och kemi.

Att betrakta människor som subjekt eller objekt får givetvis direkta effekter på hur man förhåller sig till andra människor och får mycket viktiga konsekvenser både i behandlings- och förändringsarbete, utbildning och forskning. (För en trevlig skildring av effekter av dessa olika synsätt rekommenderas Bo Larsons något ironiska exempel med en stenkastande man i "Rapport från en barnavårdsbyrå", 1973, s 24—28.)

2.4 Världsbild och människosyn — eget ställningstagande

Min uppfattning om tillvaron och människan sammanfaller varken med den "materialistiska" eller den "metafysiska" filosofiska traditionen inom det "västerländska" tänkandet. Anledningen till detta är att jag inte tror att vare sig tillvaron som helhet, människosläktet eller den enskilda människan, enligt det dualistiska synsätt som präglat dessa båda tanke-traditioner, kan splittras upp i andligt kontra materiellt, levande kontra livlöst etc. Jag tror inte heller att den ena av dessa dimensioner är "mera verklig" eller ursprunglig än den andra.

Den materiella världen kan inte, som jag ser det, uppfattas som en gigantisk mekanisk maskin hopfogad av en mängd livlösa delar mellan vilka det råder linjär kausalitet — mekaniska orsak/verkan-samband. Jag tror inte heller att människan kan splittras upp i kropp och själ eller att människan i sitt förhållande till "den övriga" verkligheten kan ha en subjekt/objekt-relation, dvs att hon som ett isolerat ego "utifrån" kan betrakta den omgivande "ytter"-världen som t ex den förment "objektive" forskaren vilken tänker sig kunna göra observationer och beskrivningar av verkligheten som är oberoende av honom själv.

Sammanfattningsvis vänder jag mig alltså mot dualismens fragmentariska, mekanistiska och lineärt kausala lagbundna uppfattning av tillvaron och människan som hittills präglat den traditionella västerländska världsbilden och vetenskapen.

Mitt eget synsätt överensstämmer snarare med den holistiska världsbild, med ursprung från Veda-filosofi, taoism och zenbuddism och från Herakleitos och i viss mån Pythagoras bland antikens greker, som jag karakteriserat som "österländskt" tänkande. Detta är egentligen en grov förenkling eftersom holism i vid bemärkelse har varit kännetecknande för s k "mystik" inom en rad olika världsåskådningar inklusive den judisk/kristna traditionen. Ett holistiskt perspektiv återfinns också i den generella systemteorin (vilken jag behandlar mera utförligt under "Samhällssyn" i Del I: Kap 3).

Enligt detta holistiska synsätt uppfattas tillvaron som en dynamisk helhet — som ett organiskt system där även människan integreras och där helheten och alla ingående "element" genom ömsesidiga dialektiska påverkansprocesser befinner sig i en ständig förändring och utveckling. Det holistiska perspektivet kan också uttryckas så att "tillvaron är en hierarki av organiserade helheter" (för att citera Bertalanffy i förordet, s XXI, till den brittiska upplagan av "General System Theory", 1971).

I ett sådant holistiskt perspektiv blir dualismens åtskillnad mellan andligt och materiellt, levande och livlöst, kropp och själ, subjekt och objekt en illusion. Tillvaron ses istället som en helhet — andlig och materiell på samma gång. Vi och världen utgör en enhet och människan är samtidigt både ande, själ och kropp. Någon åtskillnad mellan subjekt och objekt finns inte eftersom vi samtidigt påverkar och påverkas och därmed är delaktiga i det som vi studerar. Vi kan därför inte som isolerade egon "utifrån" och "objektivt" studera vare sig oss själva, andra människor eller den s k omvärlden.

Att jag omfattar detta holistiska synsätt innebär emellertid varken att jag tror att all kunskap är subjektiv i betydelsen helt relativ eller att jag vill avfärda de vägar i sökandet efter kunskap som utvecklats inom de "materialistiska" och "metafysiska" traditionerna. Däremot innebär det att jag uppfattar ett ensidigt val av något av dessa perspektiv som en förenkling av verkligheten.

I filosofins historia har man för den tradition som jag med delvis anorlunda betydelse kallat den "metafysiska" ofta använt beteckningen "idealism" (i motsats till materialism). Jag är alltså inte idealist i den bemärkelsen att jag avfärdar den materiella världen som skenbar eller enbart som en återspeglning av en mera verklig andlig värld t ex enligt Platons uppdelning i idévärld och sinnevärld. Snarare är det så att jag inte tror att tillvarons yttersta orsak och natur enbart är materiell och att kunskap om denna endast kan nås via våra sinnesintryck genom observation av yttre naturfenomen.

De vittnesbörd som lämnats av människor som genom alla tider och kulturer i filosofi, konst, religion, mystik etc har sökt svar på de stora existentiella livsgåtorna, tillsammans med egna personliga upplevelser från bön, meditation, mystik, parapsykologi och psykoterapi, gör att jag är övertygad om att det finns andra dimensioner av tillvaron än de som man (även med ytterligare förfinade tekniker) s a s kan se och ta på. (Se

litteraturlistan under Del I "Världsbild och människosyn".)

Den världsbild som människor haft har förändrats och utvidgats genom historiens gång. Det som ansetts som "sanning" under en viss period har senare antingen förkastats eller kunnat inlemmas i en utvidgad och fördjupad förståelse. Efter de upptäckter och erfarenheter som bl a gjorts inom fysiken efter Einstein tror jag att man (som Lindholm 1979) kan påstå att "den ontologiska materialismen som princip är förlegad". Jag kan emellertid inte tro att "Einsteins universum" är den slutgiltiga sanningen (vilket för övrigt Einstein själv var den förste att framhålla) liksom inte heller Platons, Aristoteles, Galileis och Newtons världsbilder förblivit evigt sanna. Snarare tror jag att vår nuvarande världsbild kommer att utvidgas och förändras i ett allt snabbare tempo i framtiden. Att i detta sammanhang skära av de möjligheter till fördjupad förståelse som erbjuds inom de dimensioner som fått samlingsbeteckningarna "metafysik" eller "mystik" anser jag inte bara är oklokt utan på sikt också omöjligt. Som jag tidigare påpekat betyder inte detta att jag vill avfärda de försök att förklara tillvaron genom observationer, experiment etc enligt de riktlinjer som varit rådande inom den materialistiska traditionen. — Man kan ju bara försöka tänka sig hur vår värld och världsuppfattning skulle sett ut om inte denna forskning och tekniska utveckling hade funnits.

Enligt min uppfattning är egentligen polariseringen mellan materialism och metafysik konstlad. I ett holistiskt synsätt rör det sig snarare om olika perspektiv på samma verklighet. Det finns därför inte någon motsättning i en världsbild som rymmer båda dessa dimensioner.

Utifrån ett dualistiskt synsätt går det naturligtvis inte att kompromissa beträffande frågan om tillvaron ytterst är andlig eller materiell.

I en holistisk grundsyn, utifrån en uppfattning om alltings enhet och helhet, ser jag däremot ingen motsättning i att man *i sitt kunskapssökande både* kan söka nå kunskap i de existentiella frågorna om Guds existens och tillvarons mening etc (med hjälp av introspektion, meditation, kontemplation osv inom områden som religion, mystik, psykoterapi, parapsykologi osv) *och* samtidigt kan försöka utvidga sin kunskap om den "materiella världen" (med hjälp av naturvetenskapliga observationer, experiment, logik, matematik, statistik etc).

Tillämpad på de båda västerländska tanketraditionerna kan min inställning sammanfattas som ett både-och-perspektiv. *Ett materialistiskt kunskapssökande och en öppenhet inför metafysiska dimensioner kan både komplettera och berika varandra.*

Striden mellan den materialistiska och den metafysiska traditionen har inom västerländsk filosofi pågått genom historiens gång och är fortfarande mycket aktuell (som vi skall se i Kap 5 om vetenskapsteori). I vissa historiska perioder har säkert den ena riktningen verkat hämmande på den andra och tvärtom. Sett i ett längre perspektiv tror jag emellertid att den utvidgning och fördjupning som skett av vår världsbild i hög grad har varit ett resultat just av denna debatt.

Något som däremot i mycket mindre utsträckning har debatterats är de olika grundsyner som här förenklat betecknats som "österländskt" och "västerländskt" tänkande. En viktig anledning till detta är förmodligen att det holistiska perspektivet, bl a genom sitt samband med österländsk religion och mystik, har varit så främmande för vårt dualistiska synsätt att det redan på förhand har förkastats och avfärdats som "flummigt och världsfrånvänt".

Det är därför mycket tankeväckande att en rad framstående atomfysiker och ekologiskt och systemteoretiskt orienterade filosofer och vetenskapsmän har börjat ifrågasätta det dualistiska synsättets fragmentariska, statiska, lagbundna och mekaniska världsbild som tidigare dominerat inom naturvetenskapen. Istället förespråkar man en världsbild där tillvaron uppfattas som en dynamisk organisk helhet i oupphörlig förändring inom vilken "allt påverkar allt" — en världsbild som alltså i mycket överensstämmer med den "österländska" holistiska uppfattningen av tillvaron.

Det är särskilt intressant att dessa nya tankar kommer från fysiken, alltså just det område som i mycket varit ledande och stilbildande inom den materialistiska tanketraditionen och där den naturvetenskapliga teori- och metodutvecklingen har nått sin högsta förfining i precision, logik, sofistikerade experiment och matematisk bearbetning t ex med hjälp av avancerad datateknik etc. Det verkar vara så, att man vid tillämpningen av detta synsätt "till sin yttersta spets" har nått ett stadium där den tidigare världsbilden inte längre stämmer överens med de resultat och det tänkande som krävs för att t ex kvantteorin, relativitetsteorin och Bohrs komplementaritetstes (att ljuset kan vara både partiklar och vågor "samtidigt") skall kunna förstås.

Några citat av berömda fysiker hämtade ur Capras "Fysikens Tao" (1981) får belysa dessa samband:

"Världen framträder alltså som en komplicerad väv av skeenden, där olika slags samband alternerar eller delvis täcker varandra eller kombineras och därmed avgör helhetens struktur." (Heisenberg s 125.)

... "Dessutom förändrar mätningen elektronens tillstånd. Universum kommer aldrig att bli sig riktigt likt igen. För att beskriva det som hänt måste man stryka över det gamla ordet 'observatör' och ersätta det med det nya ordet 'deltagare'. På något egendomligt sätt är universum ett deltagande universum." (Wheeler s 126.)

"För att få en parallell till atomteorins lärdom... (måste vi vända oss) till de slags kunskapsteoretiska problem som tänkare som Buddha och Lao Tzu redan konfronterats med då de försökte samordna vår ställning som åskådare och aktörer i tillvarons stora drama." (Bohr s 18.)

För utvidgat resonemang se Zukav: "De dansande Wu-Li-mästarna, en översikt över den nya fysiken" (1981), Capra: "Fysikens Tao" (1981), Bertalanffy: "General System Theory" (1971), Andreas & Kilian: "Den fantastiska vetenskapen" (1977), Pirzig: "Zen och konsten att sköta en motorcykel" (1981), Naess: "Ekologi, samhälle och livsstil" (1981), (se

litteraturlistan under Del I "Världsbild och människosyn"). En fördjupad introduktion till den nya fysiken ges i Kastler "Denna underliga materia" (1981).

När det gäller frågan om tillvaron är statisk eller föränderlig har jag ett synsätt som närmast överensstämmer med Herakleitos värld av oupphörlig förändring. *Såväl tillvaron som helhet som vi människor är till — i betydelsen process — som en aktiv, dynamisk organism, vilken befinner sig i ständig förändring och utveckling.*

I filosofins historia har man ställt frågan om tillvaron, "varat", har en struktur som är given en gång för alla eller om "varat" förändras och/eller växer. Om det senare skulle vara fallet har man tänkt sig att detta kunde gå till på två möjliga sätt: antingen att utvecklingen sker på ett orsaksstyrt och lagbundet och därmed principiellt förutsägbart sätt eller att utvecklingen sker slumpmässigt.

Min syn på tillvaron — som en kontinuerlig dialektisk utvecklingsprocess — innebär ett avståndstagande både från ett statiskt synsätt och från uppfattningen att tillvaron visserligen förändras men enligt determinerande "naturlagar". Som jag ser det är emellertid inte en slumpmässig utveckling det enda återstående alternativet. Det är varken några eviga lagar eller slumpen som styr tillvarons utveckling och förändring. Anledningen till detta är att jag tror att det råder dialektiska processer inte enbart i människans tankeliv utan också i människors sociala förhållanden och i tillvaron som helhet — ett synsätt som närmast överensstämmer med tänkandet i taoismen, hos Herakleitos, hos Hegel och Marx (enligt min tolkning) och som också får stöd hos nutida atomfysiker och ekologiskt orienterade filosofer och vetenskapsmän.

Den ständiga utvecklingen och förändringen på alla nivåer sker genom ett oupphörligt dialektiskt samspel — ett ömsesidigt påverkansförhållande — mellan samtliga aspekter av tillvaron.

Detta synsätt leder, som jag ser det, till två mycket viktiga slutsatser:

- Tillvaron måste betraktas som en organisk *helhet* som genom de dialektiska processerna är *mer än summan av de ingående delarna*. Vid studier av olika delar och aspekterna av tillvaron måste man därför alltid sträva efter förståelse i relation till helhetsperspektivet.
- Samtidigt som *människan påverkas* av tillvaron — av sin fysiska, sociala och kulturella omgivning — så kan hon *själv påverka* — både sitt eget och andra liv och det samhälle hon lever i. Hon kommer därför i förlängningen att principiellt (även om det kan synas ytterst marginellt) påverka tillvaron som helhet. Vi skapar vår verklighet samtidigt som vi skapas av denna verklighet. Vi är därför ansvariga för våra liv, våra tankar och handlingar, både i ett personligt och i ett vidare politiskt och ekologiskt perspektiv.

Lindholm (1979) tar i anslutning till ett resonemang om dialektik upp vissa tankar som också slagit mig då jag funderat över dessa frågor.

Även om idéer om "verklighetens dialektik" har uttryckts av filosofer

som Hegel och Marx tror jag att detta sätt att uppfatta vår tillvaro generellt sett är mycket främmande för vårt västerländska sätt att tänka. I österländsk religion och mystik är däremot tankar om tillvaron som dialektisk process i ständig dynamisk förändring mycket mer accepterade. Om hela tillvaron t ex enligt taoismens grundidé består av enheter som samtliga innehåller motsättningar så innebär detta (bland annat) att det blir omöjligt att dela in och klassificera människor och ting på vårt västerländska sätt (i bra kontra dålig, ond, kontra god osv) eftersom allt samtidigt utgör en enhet och helhet. Det blir så svårt att klassificera någon eller något som "samtidigt" är både "bra/dålig", "ond/god" och "andlig/materiell". Om man bl a som följd av detta tänkande uppfattar svårigheter som "naturliga" motsättningar snarare än som avgränsade problem, så kan man inte lösa en sådan motsättning genom att enbart ändra på en del av sammanhanget (att s a s försöka lösa det avgränsande problemet). Hela sammanhanget måste förändras på ett kvalitativt sätt.

Liknande tankegångar återkommer också inom ekologisk filosofi och inom systemteori som betonar överskridande kvalitativa förändringar av hela systemet — av processerna — snarare än delarna/sakinnehållet — förändringar som överskrider systemets nuvarande strukturer och sätt att fungera. (Se vidare "Dialektiskt systemperspektiv" under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.2.)

Den *människosyn* man omfattar sammanhänger med ens världsbild. Min syn på människan är i mycket analog med min syn på hela tillvaron. Jag uppfattar människan som en *dynamisk helhet i ständig förändring och utveckling* genom dialektiska processer på en mängd nivåer där inte heller "metafysiska dimensioner" kan uteslutas. Detta innebär att jag tar avstånd från ett statiskt och ensidigt materiellt synsätt, från determinism i olika varianter och från objektifierande synsätt som t ex sjukdomsmodellens syn på avvikelse i termer av "mentalsjukdom".

I överensstämmelse med den människosyn som jag tidigare utifrån olika perspektiv benämnt som *humanistisk, socialpsykologisk* och *subjekt-syn* ser jag *människan som aktiv, intentionell och ansvarig med valfrihet inom vissa ramar*. Människan är inte passiv och styrd av arv eller inkommande stimuli utan är i grunden aktiv. Hennes tankar, känslor och handlingar har mening och betydelse både för henne själv och i relation till andra — även i de fall där intentionerna inte ens är medvetna för henne själv. Människan söker tolka och förstå meningen och innebörden med sitt liv utifrån en helhetsuppfattning om såväl tillvaron som sig själv. Utifrån sin upplevelsevärld har hon möjlighet att välja, fatta beslut och handla avsiktligt. Människans valmöjligheter begränsas givetvis av de ramar som utgörs av den biologiska organismen och den omgivande miljön. I det dialektiska samspel i vilket människan lever — mellan sin egen världsbild, intention och aktivitet och den biologiska organismen och den omgivande miljön — tror jag emellertid att hon har valfrihet, både i tanke och handling. Hon är därför ansvarig för sitt liv, för det hon tän-

ker, känner och gör, i relation till sig själv, till medmänniskor och omvärld. Människan kan nå insikt och medvetenhet om sin situation och hon kan medvetet handla utifrån denna insikt för att förändra sina livsvillkor.

Jag instämmer i den "psykosociala" modellens synsätt att psykiska problem och andra former av avvikelse inte skall ses som "psykisk sjukdom" utan som livsproblem vilka återfinns både på individ-, grupp- och samhällsnivå. Dessa problem måste analyseras och åtgärdas i samarbete och dialog med de utslagna människorna — i en relation där man möts som subjekt till subjekt.

Denna människosyn innebär att människan måste *förstås i sitt sammanhang* — i sitt förhållande till sig själv, till andra människor och till den materiella och kulturella situation hon lever i. Hon måste sättas in *i ett historiskt dialektiskt perspektiv* — till sitt förflutna, sin nutid och sin framtid. Människan kan varken betraktas eller studeras som passivt objekt — som ett naturföremål. Hon måste istället förstås "*inifrån*" — i relation till sin världsbild och uppfattning av sig själv, andra och omvärlden och i sina intentioner — den mening och avsikt som hon lägger i sina tankar, känslor och handlingar.

3 Samhällssyn

Begreppet samhällssyn innefattar en rad frågeställningar till hur man ser på samhället, dess uppbyggnad, funktion och historiska utveckling: Hur ser relationen mellan individ och samhälle ut? Hur påverkar samhället individen? Kan också individen påverka samhället? Är samhället i grunden harmoniskt, t ex följande vissa (natur-)lagar eller återspeglade någon form av gudomlig plan, eller är samhällets funktion och utveckling ett resultat av konflikter där människan är påverkare och medskapare? Vilken betydelse har de materiella förutsättningarna och produktionsprocessernas utformning på samhällets ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer? Kan samhällsförändringar ske genom kompromisser, förhandlingar och samförståndslösningar eller måste de ske genom konflikter, klasskamp och revolution? Finns något idealt samhälle och hur skulle detta i så fall se ut? etc.

Idéer om samhället kan, liksom när det gäller frågorna om världsbild och människosyn, spåras långt tillbaka i historien t ex till Sokrates, Platon och Aristoteles bland antikens greker. Jag finner emellertid inte dessa historiska samband lika relevanta för hur man idag ser på samhället som fallet är beträffande de ontologiska och kunskapsteoretiska frågor om tillvaron och människan som jag behandlade i föregående kapitel.

De frågor rörande samhället som har att göra med uppkomsten av våra dagars sociala problem, utslagning och avvikelser, har givetvis en lång förhistoria men sammanhänger i första hand med industrisamhällets framväxt under de sista hundra åren.

Det finns idag många olika vetenskaper som ur olika aspekter studerar samhällets strukturer och processer och som därför brukar betecknas som samhällsvetenskaper. Hit räknas t ex statsvetenskap, sociologi, rättsociologi, socialantropologi, ekonomisk och politisk historia, nationalekonomi, socialpolitik, kulturgeografi, antropologi, socialpsykologi, ekologisk biologi, arbetsvetenskap, företagsekonomi etc. Samhället behandlas också i till samhällsvetenskaperna angränsande områden som filosofi, vetenskapsteori, religionsvetenskap, pedagogik, psykologi, juridik, socialmedicin, psykiatri, epistemologi etc. Inom samtliga dessa vetenskaper finns i sin tur som bekant många olika teorier och modeller. Denna uppräknade säger en hel del om hur stort och komplicerat detta område är och det är omöjligt att göra en rättvis sammanfattning i denna genomgång av mina meta-teoretiska synsätt.

Efter en mycket kortfattad beskrivning av industrisamhällets framväxt och effekter väljer jag därför, i mitt betraktande av samhället att, ur de många olika tänkbara perspektiven, begränsa mig till ett synsätt

— ett dialektiskt systemperspektiv — som jag tycker är användbart i relation till socialt arbete.

3.1 Industrisamhällets utveckling och effekter

Efter vad man tror sig veta är det ca 8 000—10 000 år sedan människan lärde sig att bruka jorden och hålla sig med husdjur. Hon övergick därmed från ett liv som kringströvande jägare och samlare till ett mera bofast leverne. För ca 6 000 år sedan skedde framväxten av de första städerna, s k köpstäder för handel, sjöfart, hantverk etc (även om fasta boplatser liknande byar och städer kan återfinnas flera tusen år tidigare). En gradvis förändring av människornas levnadsförhållanden ägde rum de följande årtusendena — över slav-, feodala och borgerliga samhällsformationer — bl a genom utveckling av jordbruk, hantverk, sjöfart, handel, teknik, skrivkonst, boktryckarkonst, sjukvård, verktygs- och vapentillverkning osv och genom forskning och utbildning inom en mängd områden. För intressant genomgång, i ett huvudsakligen marxistiskt perspektiv, av denna utveckling relaterad till människors sätt att tänka, se Ambjörnsson och Elzinga: "Tradition och revolution — Huvuddrag i det europeiska tänkandets historia" (1968).

Verkligt genomgripande förändringar i människornas tidigare sätt att leva och bilda samhällen skedde emellertid inte förrän genom den begynnande industrialiseringsprocessen under de senaste 200 åren — en utveckling som på gott och ont accelererat i en allt snabbare förändring av samhället och av människors levnadsförhållanden på i stort sett alla områden och nivåer. (För tankeväckande "tidtabell" från "the big bang" till våra dagar, se Swedner, 1980, s 31—34.)

Mycket kortfattat och förenklat kan *industrisamhällets utveckling och konsekvenser* beskrivas enligt följande:

Industrialiseringen sammanhänger med upptäckter och utveckling inom naturvetenskap och teknik, vilka gjorde det möjligt att effektivt, rationellt och till proportionellt lägre kostnad än tidigare kunna producera varor och produkter i storskalig fabriksdrift. Detta skedde genom att maskiner och arbetare kunde specialiseras och avgränsas till att utföra var sin del i en komplicerad sammanhängande produktionskedja fram till färdig slutprodukt. Inom produktionen har en enorm utveckling ägt rum från den första tidens mera enkla masstillverkning av kläder, hushålls- och förbrukningsartiklar till våra dagars avancerade processer inom t ex bioteknik, kärnkraftsteknologi, mikroelektronik, datateknik och specialiserad verkstads- och kemisk-teknisk industri med produktion av allt från t ex mediciner, bilar, kommunikationssystem, datorer, rymdlaboratorier osv till atombomber.

Industrialiseringen hänger också intimt samman med en strävan efter

ekonomisk och materiell tillväxt — både för samhället, företagen och den enskilde kapitalägaren. Detta har medfört en satsning på storskalighet, mekanisering och automation i en strävan att effektivisera och rationalisera arbetet så att allt mer kan produceras per arbetare/maskin/ tidsenhet och insatt kapital. Med fabriksdriften, storskaligheten etc följde krav på tillgång till "arbetskraft" vilket lett till en kraftig urbanisering av de industrialiserade samhällena. Arbetskraften måste vara lätttröglig och flyttbar för att anpassas till industrins behov och strukturförändringar.

Effektiviseringen och rationaliseringen har inneburit att arbetet fram till färdig produkt har delats upp i ett antal olika "arbetsmoment" och att arbetet fördelats på ett antal olika specialfunktioner. Detta har bl a medfört att utbildningsväsendet efterhand anpassats till att sortera ut och utbilda olika specialistfunktioner.

Med industrialismen följer behov av råvaror inom en mängd områden. Detta har lett till en ökad och effektiviserad utvinning av råvaror inom de industrialiserade länderna men har framförallt fått som konsekvens en ökad klyfta mellan, proportionellt sett, allt rikare industriländer och allt fattigare utvecklingsländer eftersom de senare fått fungera som leverantörer av billiga råvaror vilket också begränsat deras möjligheter att bygga upp en inhemskt ägd industriell produktion.

Kraven på tillväxt, vinstmaximering, riskspridning och tillgång till billiga råvaror och "billig arbetskraft" har medfört att såväl kapitalbildning som produktion har blivit alltmer koncentrerad och internationell och att produktionen förläggs till allt större företagskomplex — konglomerat, multinationella företag etc. Vinstmaximeringsprincipens strävan att göra produktionen så effektiv, rationell och "billig" som möjligt hänger både ihop med kapitalägarnas behov av att få avsättning på investerat, "riskvilligt" kapital, med konkurrensen mellan olika företag och koncerner (de s k "fria" marknadskrafterna) och med behovet att få ett ekonomiskt överskott till nyinvesteringar, forskning och produktutveckling och till marknadsföring och reklam för att "stimulera konsumtionen".

Denna samhällsutveckling med produktionsökning och ekonomisk tillväxt har haft många *positiva konsekvenser*. För det stora flertalet har den inneburit en väsentligt höjd materiell levnadsstandard. Arbetstiden har förkortats och arbetet gjorts mindre fysiskt slitsamt. Bostäderna har förbättrats med värme, sanitet, hushållsmaskiner etc. Mat och kläder finns (i överflöd). Samfärdsel, kommunikationer och nyhetsförmedling fungerar snabbt och effektivt. Utbildningens nivå och bredd har ökat och tidigare klassgränser inom utbildning och arbetsliv har i viss utsträckning kunnat bytas. Pensionsåldern har sänkts och de gamla har fått det bättre materiellt. Människors hälsa har förbättrats överlag, den genomsnittliga levnadsåldern har förlängts och det finns tillgång till kvalificerad sjukvård. Den materiella tryggheten har ökat, både genom

högre inkomster och genom olika förändringssystem, socialvård etc. Semester och fritid har ökat med större möjligheter till rekreation och fritidsverksamhet. Utbudet av musik, kultur, litteratur, underhållning etc ökar ständigt. Tillgången till mer eller mindre nyttiga fritids- och lyxartiklar och kapitalvaror (bil, båt, radio, TV, musikanläggningar, etc) är enorm osv.

Samhällsutvecklingen har emellertid också fört med sig en rad *negativa konsekvenser*.

Det finns en rad tänkare från många olika ämnesområden som varnar för den nuvarande utvecklingen. Utifrån olika perspektiv framförs kritik från nationalekonomer som Mishan ("Ekonomisk tillväxt — till vilket pris" 1971), Galbraith ("Överflödets samhälle" 1964), kritiska teoretiker som Marcuse ("Den endimensionella människan", 1968, "Eros och civilisationen", 1968), psykoanalytiker som Fromm ("Att ha eller att vara", 1978) och Richter ("Mellan allmakt och vanmakt", 1981, "Solidaritet", 1975), idéhistoriker som Lasch ("Den narcissistiska kulturen", 1981) m fl. Kritiska synpunkter på samhällets utveckling har av många ekologiskt och tvärvetenskapligt orienterade forskare — se Naess "Ekologi, samhälle och livsstil" 1981 för introduktion och litteraturreferenser. Inom marxistisk teoribildning finns en rad olika kritiker. (För översikt se Berner "Teknikens värld", 1981, vilken också innehåller en relativt omfattande litteraturförteckning.) (Fromm och Marcuse behandlas närmare under Del II: Kap 1.4.)

Kritiken av samhällsutvecklingen sträcker sig över ett brett spektrum — alltifrån individens alienation och identitet, familjens förändrade roll, "omänskliga" arbetsmiljöer, organisationernas alltmer komplexa strukturer etc till samhällets ekonomiska och politiska strukturer och frågor om mänsklighetens och själva livets fortlevnad.

Kritikens huvudinnehåll är att vi är *fångna i den ekonomiska tillväxt och "teknologiska rationalitet" som dominerar det avancerade industrisamhället*. Utvecklingen kan ses som ett ekorrhjul där varje ny tillväxt och teknologisk nyvinning leder till nya behov och problem som måste mötas med ytterligare tillväxt och teknologi vilka leder till nya behov. . . Det blir alltmer tveksamt om det verkligen föreligger ett positivt samband mellan denna utveckling och positivt mänskligt livsinnehåll. Den kortsiktiga rovdriften på jordens naturtillgångar, miljöförstörelsen, arbetsdelningen, arbetslivets mekanisering etc etc kommer till slut att slå tillbaka på människans livsvillkor med "biverkningar" i form av luft-, vatten- och jordförstörelse, ökade sjukdomsrisker, social utslagning, stressproblem m m.

Dessutom har ju den tekniska utvecklingen lett till ett alltmer makabert krigsmaskineri, som är så effektivt att det i det närmaste är ofattbart, som innebär ett enormt resursslöseri på en mängd områden och som sysselsätter hälften av jordens alla forskare med att fortsätta kapprustningen till nya fullständiga absurditeter.

Kraven på effektivitet och vinstmaximering har lett till en *ojämn maktfördelning* med motsättningar och konflikter mellan olika klasser och grupper — mellan kapitalägare och industriidkare på den ena sidan och arbetare och tjänstemän på den andra. Arbetarna och tjänstemännen har blivit en vara — "arbetskraft" — vilken kan köpas, säljas och vid behov "friställas".

Kraven på specialisering och rörlighet har lett till ett behov av små, lätt flyttbara och specialutbildade "enheter". Individernas sociala livsvillkor har under denna process förändrats. Den geografiska rörligheten har tillsammans med den ökade sociala mobiliteten (cirkulationen mellan olika klasser och yrkesområden) lett till en *förändrad och försvagad social kontroll* från familj och släkt och till ökad påverkan från samhället i stort genom massmedia etc. Tidigare fick man visserligen ofta ganska tidigt flytta hemifrån för att försörja sig och bilda familj, men man ingick fortfarande i en förhållandevis stabil social gemenskap med barn, släkt och vänner över flera generationer, ofta samlade inom samma närsamhälle. Urbaniseringen har inneburit att många fått flytta från detta relativt "heltäckande" sociala nätverk till industristädernas stora bostadsområden där man i många fall, trots mängden av människor, saknar ett socialt nätverk. Anonymitet, isolering och ensamhet har ofta blivit följden. Utvecklingen har lett fram till en familjestruktur med små isolerade kärnfamiljer, och, på senare tid, till allt större andel enförälderfamiljer och ensamstående.

Arbetsdelningen har också fått till följd att kraven på effektivt och kunnigt "rollutförande" (funktionsspecialisering) har ökat med åtföljande behov av ökad och mer specialiserad utbildning. Detta har medfört en *ökad konkurrens och utslagning inom skola och yrkesliv*, eftersom en individs utbildning allt mer bestämmer hans plats i "sysselsättningshierarkin". Samtidigt som vissa arbeten blivit alltmer kvalificerade har andra blivit alltmer monotona. Ytterligare andra arbeten försvinner helt genom ökad automation, robotisering, datorisering etc. Denna senare utveckling, som på längre sikt kan föra mycket gott med sig, kommer emellertid under en övergångstid att innebära risker för ökade klyftor och för en alltmer "omänsklig" arbetssituation.

De som är högutbildade och "marknadsanpassade" blir ofta "*översysselsatta*" och deras yrken ställer allt större krav på skicklighet och specialistkunskaper. De som har de sämsta meriterna har däremot yrken som antingen förenklas och utarmas eller helt försvinner. De efterfrågas allt mindre och bli istället "*undersysselsatta*". Konsekvenserna blir inte sällan arbetslöshet eller förtidspensionering, skyddade verkstäder, "uppehållande utbildning" etc.

Industrierna blir allt större komplex och samma utveckling finns inom den offentliga sektorn där många sjukhus, sociala serviceenheter, skolor etc byggts ut till allt större enheter. Trots tillkomst av MBL och försök till decentralisering innebär *stordriften* i sig automatiskt att de övergripande frågorna och besluten blir alltmer centraliserade med åtföljande *maktkoncentration*.

Ekonomi blir alltmer internationell och kapitalet koncentreras till nationellt övergripande enheter som multinationella banker och företag. Tillsammans med satsningen på exportindustrin (en nödvändighet för ökad BNP och balans i utrikeshandeln) leder detta till att många beslut, som berör människor och industri i Sverige, fattas i utlandet. Omvärldens och vår egen satsning på ekonomisk tillväxt *kan* stå i motsatsställning till våra reella möjligheter att vidga och fördjupa demokrati och medinflytande. *Storskaligheten* inom såväl privat som offentlig sektor leder ofta till mycket *komplicerade strukturer* med ett komplext förhållande till omvärlden. Dessa har man i sin tur försökt möta med kombinationer av linjestabs- och matrisorganisationer, divisionaliseringar till s k konglomerat etc — med många olika delorganisationer och komplicerade beslutsvägar inom den överordnade organisationen (koncernen, företagsgruppen, statliga och kommunala förvaltningar etc). (Se Hunter Mabon: "Organisationsläran — teori och praktik", 1980, för ovanstående begrepp.)

Oavsett ekonomiska, effektivitetsmässiga och andra för- och nackdelar med denna storskalighet innebär detta oftast att ju större och mer komplicerad organisationen blir desto *mindre reellt inflytande* får den enskilde arbetaren och tjänstemannen.

För enkel introduktion se i P O och K Dahlgren: "Hur har du det på jobbet? — En bok om den psykosociala arbetsmiljön" (1981). För vidare studier se Rohlin (red): "Organisationsutveckling" (1978), Brunander: "Griptången — Hur organisationen påverkar människan" (1979) och Argyris: "Individen och organisationen" (1971). Intressanta organisations-teoretiska perspektiv ges också i Ouchi: "Theory Z" (1982) och i Peters och Waterman: "In search of excellence" (1983). Tänkbara framtidsperspektiv där teknikutvecklingen betraktas mera "positivt" ges bl a i Alvin Tofflers "Tredje vågen" (1982) och André Gorz "Farväl till proletari- atet" (1982).

I "Psyisk hälsa och mänsklig miljö" (1978, s 220—282) diskuterar Hans Lohman vårt samhälles uttalade mål och medel och de effekter som den ekonomiska och teknologiska tillväxten får på individ och samhälle. Lohman visar på de *paradoxala "biverkningar"* som denna utveckling för med sig. Den enorma informationsexplosionen leder samtidigt till ökad klyfta mellan dem som lär sig allt mer och dem som inte hänger med med utslagning och apati som följd. Rättvisekraven på förbättrade levnadsvillkor leder samtidigt till behov av ett "starkt samhälle" med stordrift och byråkratisering bl a inom sjuk- och socialvården. Kapprustningen som hotar att ödelägga hela jorden uppges samtidigt leda till minskad arbetslöshet. Urbaniseringsprocessen och de växande städernas bekvämlighet leder samtidigt till glesbygdsproblem med sämre service och färre arbetstillfällen. Städernas tillväxt leder i sig till svårigheter att bemästra naturföroreningar. Problem som utslagning, ökat missbruk och kriminalitet ger samtidigt storstäderna ännu fler arbetstillfäl-

len inom den offentliga sektorn — vilket leder till att städerna ytterligare växer etc.

Individerna utsätts för många *oförenliga "dubbla budskap"* i vårt *samhälle*. Det mest slående är det samtidiga kravet på att "sätta människan i centrum" och kravet på ökad effektivitet och produktivitet (som ska ge de möjliga förutsättningarna för ökad levnadsstandard och bättre livsvillkor). Men för att individen skall fungera som en effektiv kugge måste han anpassa sig till maskineriet. Resultatet kan bli en avhumanisering av människan. Om hon inte anpassar sig utan avviker alltför mycket blir hon ett hinder i det väloljade maskineriet. Den "mänskliga faktorn" blir ett störande, irrationellt och olönsamt inslag i den högindustrialiserade produktionen. Det blir snarare produktionssystemet i sig som styr människan.

3.2 Dialektiskt systemperspektiv

3.2.1 Bakgrund

Systemteorin är en förklaringsmodell med ett dialektiskt perspektiv, som är tillämpbart på en mängd nivåer. Eftersom systemteorin enligt min uppfattning är fruktbar i analys såväl av samhället som helhet som av i samhället ingående klasser, organisationer, institutioner, grupper, familjer och individer, finner jag detta synsätt mycket användbart i socialt arbete.

Det systemteoretiska synsättet överensstämmer också, enligt min tolkning, med mina grundläggande värderingar gällande världsbild och människosyn. Av dessa skäl väljer jag ett *dialektiskt systemperspektiv* i min följande diskussion om samhällssyn. Detta perspektiv är samtidigt mitt "Val av teori på strukturell nivå". (Appendix Kap 27.)

Systemteorin har en historisk anknytning bl a till *gestaltpsykologin* i Tyskland vid sekelskiftet. Forskare som Wertheimer, Koffka och Köhler visade här med sinnrika försök hur det mänskliga intellektet alltid söker sammanhang och helhet och att människor anpassar sina attityder till en företeelse i förhållande till hur detta passar in i deras totala åsikssystem. Grundtanken är att helheten är mer än summan av delarna och att man inte kan reducera ett fenomenets komplexitet till att studera delarna var för sig.

Kurt Lewin, tysk socialpsykolog (sedermera utvandrad till USA), utvecklade en *fältteori* som bl a bygger på gestaltpsykologins grundantaganden. Utifrån ett fenomenologiskt angreppssätt studerade han människors och grupper psykologiska fält — "livsrummet" — sådant som det upplevs, inte som det faktiskt är beskaffat. Lewin utgick från att beskri-

va människor och grupper som om de vore (fysikaliska) system. Deras reaktioner kan förklaras av de krafter som verkar i en given situation och kan förstås utifrån hur individer och grupper uppfattar denna situation. Fältteori är alltså en dynamisk teori, men till skillnad från t ex Freuds psykodynamiska teori, som i huvudsak intresserar sig för omedvetna och historiskt betingade krafter, förklarar fältteori människors reaktioner huvudsakligen utifrån det i situationen aktuella "kraftfältet", inom och utom individen. (Se Lewin: "Resolving social conflicts", 1948.)

Tankegångar liknande de systemteoretiska kan också spåras tillbaka till sociologer som Cooley och Mead. I sitt teoretiska perspektiv — symbolisk interaktionism — visar de hur individ och samhälle gemensamt bildar ett "system". (Behandlas mera utförligt under avsnitt 3.3.)

Ludwig von Bertalanffy, (österrikisk professor i biologi, senare utvandrad till USA), lade på 1940-talet grunden till vad som kom att kallas *generell systemteori*. Han visar hur olika "undersystem" ömsesidigt påverkar varandra inom system av de mest skilda slag och på olika nivåer. (Bertalanffy: "General System Theory", 1971, se speciellt hans översiktliga tabell s 26—27.)

Systemteori har ett nära släktskap med den logiska typläran inom matematiken (Whitehead och Russel: "Principia mathematica", 1910), med cybernetiken (Rosenblueth, Wiener och Bigelow: "Behaviour, purpose and teleology", 1968) och med spelteori, informationsteori, kommunikationsteori och ekologiskt tänkande. (Se Bateson: "Steps to an ecology of mind", 1972, speciellt s 309—339 och 448—477, samt Bertalanffy: "General System Theory", 1971, speciellt förordet och introduktionen s 1—52 för översikt.)

Systemteori har hämtat kunskaper från den forskning om system och processer som, framförallt efter andra världskriget, ägt rum inom en rad olika vetenskapsområden: fysikens och kemins studier av bl a atomkärnans och cellens uppbyggnad och funktion, ekologiska studier inom biologin, astronomin studier av stjärnsystemen, organisationsteoretiska studier av företag och organisationer, psykoterapeuters undersökningar av familjens interaktion osv.

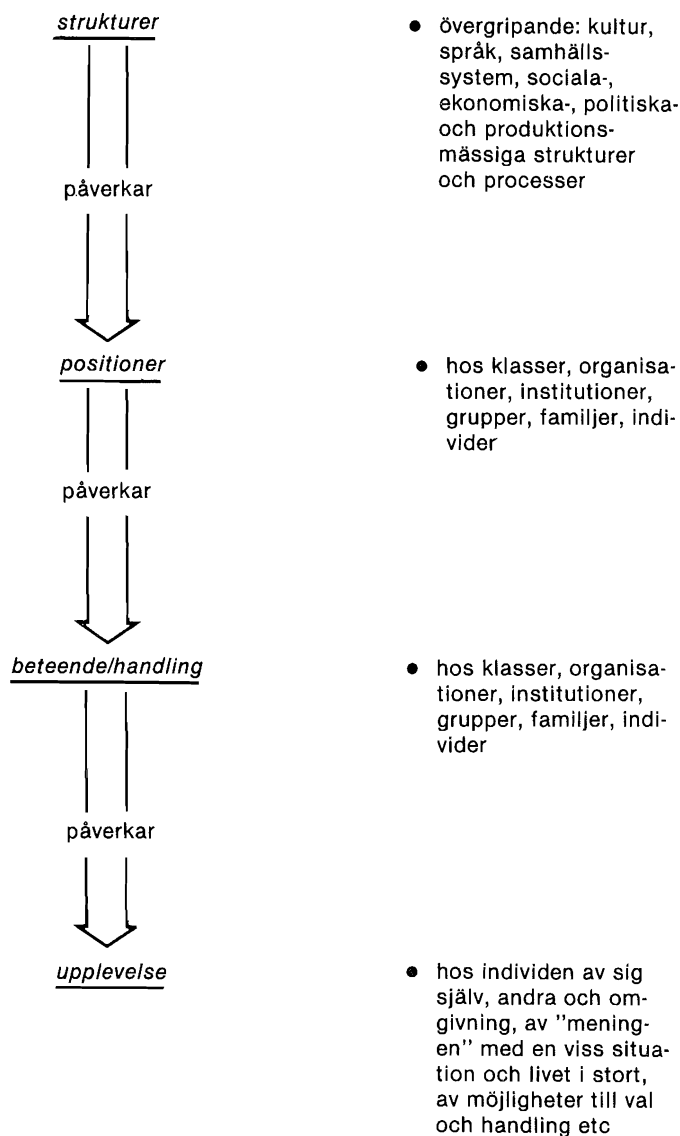
Systemteoretiskt synsätt har utvecklats och tillämpats inom en mängd områden — alltifrån atomfysik, datateknik, astronomi och ekologiskt orienterad biologi till studier av individer, grupper, organisationer, samhällen, kulturella uttryck och språk. Inom psykoterapi har systemteori framförallt utvecklats i familjeterapi av Bateson, Haley, Jackson, Weakland, Minuchin m fl. (Behandlas mera utförligt under "Teorier på interpersonell nivå" i Appendix Kap 26.)

3.2.2 *Strukturalistiskt synsätt*

Som *strukturalistiska* i vid bemärkelse kan man beteckna många olika teorier som förutsätter att strukturer av olika slag "bestämmer" enskil-

da fenomenens natur och funktion. I denna mening är t ex både generell systemteori, gestaltpsykologi och Lewins fältteori strukturalistiska liksom Piagets genetiska strukturalism (Piaget: "Strukturalismen", 1972).

Det som är *gemensamt för det strukturalistiska synsättet* kan förenklat sammanfattas enligt följande figur:

Den franske antropologen Claude Levy-Strauss har i studier av språk och levnadssätt i "primitiva" kulturer visat hur de yttre strukturerna är funktionella och håller fast kulturmönsterna vilka också delvis införlivas i människornas psyke. Hans idéer kan ses som en vändning mot de psykoanalytiskt inspirerade kulturanthropologiska riktningar som istället anser att det är individernas jag-ideal och värderingar som upprätthåller kulturmönstren. (Levy-Strauss: "Kulturpillror", 1968, "Det vilda tänkandet", 1971.)

Inom marxistisk teoribildning finns en strukturalistisk orientering främst företrädd av fransmännen Althusser, Poulantzas och Lecourt (se Johansson och Liedman 1981, 173 ff, för översikt). För ett ytterligare strukturalistiskt perspektiv svarar t ex den franske idéhistorikern Michel Foucault. ("Sexualitetens historia I. Viljan att veta", 1980.)

I det följande kommer jag att hänvisa till detta generella perspektiv som "*det övergripande strukturella påverkansförhållandet*" (se föregående sida).

De strukturalistiska teorierna visar bl a att det inte räcker med att frigöra människan från historiens förtryck och från inre hämningar utan att hon också måste frigöras från de aktuella strukturer, sammanhang och villkor, som håller henne på plats.

3.2.3 Grundläggande principer

Systemteorin skildrade till en början vad som kom att kallas *slutna system* — relationer inom ett visst avgränsat statiskt system utan utbyte av energi eller kommunikation med omgivningen. Efterhand har emellertid system på olika nivåer alltmer kommit att betraktas och studeras som *öppna system*.

Att se system som öppna innebär att inget system på någon nivå kan betraktas som en isolerad enhet eller struktur. Inom varje system finns en mängd relationer och varje system har i sin tur relationer till andra system — underordnade, på samma nivå och överordnade. System kan härvid betraktas som "organismer" som genom ett kontinuerligt utbyte av energi/innehåll/kommunikation med omgivningen formulerar sammanhang och struktur och som därför befinner sig i en ständig utveckling och förändring.

Ett generellt systemteoretiskt perspektiv i denna "öppna" och "dynamiska" betydelse är därför inte enbart en teori som är begränsad till analys av fenomen eller organisationer på en viss nivå, t ex en familj, en institution eller ett företag. I dess djupaste betydelse är det enligt min uppfattning *ett grundläggande synsätt på tillvaron som helhet*. När Ludwig von Bertalanffy år 1945 ursprungligen presenterade sin "General System Theory" benämnde han den som "a new philosophy of nature" (se engelsk version 1971, förordet s XiX) — en generell helhetssyn på tillvaron, ett grundläggande nytt paradigm — i kontrast till den reduktionism, atomisering och mekanisering som, enligt honom, dominerade kunskapsutvecklingen. I min tolkning leder detta till ett perspektiv där

tillvaron ses som en dynamisk helhet inom vilken det råder en ömsesidig påverkan och ett kontinuerligt utbyte av energi och kommunikation inom och mellan system på olika nivåer.

Min följande beskrivning av grundprinciperna i den generella systemteorin bygger inte på några enstaka författare. Jag utgår visserligen från välkänd systemteoretiker som Ludwig von Bertalanffy och Talcott Parsons ("The Social System" 1951). I vissa avseenden har emellertid tidiga systemteoretiker (som t ex Parsons) ett synsätt som enligt min uppfattning är alltför slutet och mekaniskt. I min egen tolkning av systemteorin — vilken jag valt att kalla ett *dialektiskt systemperspektiv* — har jag tagit intryck av ett flertal teoretiker och vetenskapsmän som anknyter till ett öppet systemteoretiskt tänkande även om de inte alltid använder beteckningen "systemteori". Tidiga sådana är t ex Charles H Cooley ("Human Nature and Social Order", 1902, rev uppl 1922, och "Social Process", 1918, rev uppl 1966) och George Herbert Mead ("Medvetandet, jaget och samhället", 1976). Bland nutida tänkare kan t ex nämnas vetenskapsteoretiker som Arne Naess ("Ekologi, samhälle och livsstil", 1981) och Håkan Törnebohm ("Kontextuellt tänkande", 1977), psykoterapeuter som Gregory Bateson ("Steps to an Ecology of Mind", 1972) Salvatore Minuchin ("Familjer i terapi", 1976) och Paul Watzlawick m fl ("Förändring", 1978). Liknande tänkesätt kan också återfinnas inom den moderna fysiken (se översikt i Gary Zukavs "De dansande Wu-Limästarna", 1981) och inom den ekologiskt orienterade miljörörelsen (se Naess, 1981, för översikt och litteraturreferenser).

Ett dialektiskt systemteoretiskt perspektiv, där system ses som öppna och dynamiska, bygger (enligt min tolkning) på vissa grundläggande antaganden eller principer:

Tillvaron är en dynamisk helhet vilken kan ses som en hierarki av organiserade helheter. Alla fenomen, såväl "inre" som "yttre", kan därför sägas vara olika sidor av "samma" helhet.

Ex 1: Ett hologram (ett flerdimensionellt optiskt fenomen). Oavsett hur man delar sönder ett hologram i allt mindre "delar" kommer varje "del" att vara en exakt kopia av hologrammet som helhet.

Ex 2: Samtidigt som en individ ingår i en familj, en klass, ett samhälle, en kultur etc så bär han (bl a genom socialisationsprocessen) med sig dessa överordnade strukturer "i sitt inre" — samhället i människan.

Helheten i ett system är mer än summan av delarna genom att delarnas dialektiska samspel och relationer tillsammans ger en kvalitativt ny dimension åt helheten.

Ex: En klocka består av visare, urtavla, kugghjul, spiraler, skruvar etc. Men en klocka är mer än dessa delar staplade efter varandra. Rätt ihopsatta bildar relationerna mellan dessa olika delar en me-

ningsfull helhet som utgör en ny dimension — en tingest som mäter tiden.

Alla delarna i ett system påverkar och påverkas ömsesidigt av varandra och av strukturen som helhet.

Ex: En viss djurarts antal varierar mellan olika år i ett område. Att enbart studera vissa egenskaper hos dessa djur, t ex deras matsmältningssystem, skulle inte kunna förklara variationerna i antal. Djurarten måste i ett ekologiskt perspektiv relateras till växtlighet, klimat, andra djurarter som den äter respektive blir äten av etc.

System är aktiva och i ständig rörelse och förändring genom dialektiska processer — inom systemet och i ömsesidig interaktion med andra system. Strukturer och processer i system måste därför alltid studeras "i rörelse".

Ex: En familj förändras ständigt genom inre och yttre påverkan, genom påverkan från övergripande system och genom den biologiska livsprocessen med förändrade strukturer och processer som följd — barn föds, någon dör, barn flyttar hemifrån etc. Förståelse av familjen når man därför inte genom att beskriva den noggrant en viss dag ett visst år. Nuläget måste sättas in i ett historiskt perspektiv på hela familjens utveckling genom åren och i relation till de övergripande strukturernas historiska processer.

Genom att system (oavsett nivå) präglas av dialektiska förändringsprocesser inom och mellan olika nivåer är "verkligheten" aldrig absolut eller statisk utan relativ och föränderlig. Varje system är därför en verklighet — inte = "Verkligheten".

Ex: I familjeterapi visar det sig ofta att familjens upplevelse av sin "verklighet", t ex med få val- och handlingsmöjligheter, är begränsande för familjens möjligheter att utvecklas och förändras. Man får därför ofta inrikta arbetet på att tillsammans med familjen utvidga och därmed "skapa" en ny "verklighet".

System strävar efter en viss balans, jämvikt. Denna process benämnes "homeostas" (en term som är hämtad från cybernetikens teorier om självreglerande mekanismer).

Ex: En mobil som består av kulor, snören och stänger. Flyttas någon kula eller ändras ett snöres position etc så intar mobilen ett nytt jämviktsläge. Petar man till mobilen så vaggas den fram och tillbaka för att till slut stanna i ett visst läge.

För att upprätthålla homeostasen finns självreglerande återkopplings-

mekanismer — termostatsfunktioner — som genom att "slå till och från", håller systemet inom vissa "ramar".

Ex 1: För att hålla vår kroppstemperatur svettas vi när vi blir varma, och huttrar och tar på oss mer kläder när vi fryser.

Ex 2: Sjukförklaringar och "syndabocksprocesser" i familjer är oftast ett sätt att upprätthålla familjehomeostasen.

Processerna i system är dialektiska med cirkulära samband. Processen kan förenklat beskrivas som en spiral där t ex individ påverkar och påverkas av sin miljö. I nästa "sväng" kommer det därför att vara en delvis förändrad individ, som möter en delvis förändrad miljö osv. Denna spiral har egentligen vare sig början eller slut, och är i verkligheten oerhört komplex, genom det oändliga antal faktorer som ömsesidigt påverkar och påverkas av varandra i en aldrig avstannande process.

Att uppfatta orsakssamband som lineära är endast möjligt om man s a s skär ut en begränsad sekvens av spiralen. Betraktar man spiralen som helhet är det som är "orsak" i nästa "sväng" "verkan" och det som är "verkan" är "orsak" osv.

Ex 1: Hönan och ägget — vad kom först? Ser man en höna som just lägger ägg ser det ut som hönan kom först och var äggets "orsak". Ser man på ett ägg som just kläckts verkar ägget komma först och vara upphovet till hönan. Relationen höna — ägg måste istället betraktas som en dialektisk process där såväl höna som ägg är både "orsak och verkan" på samma gång.

Ex 2: Barn utvecklas i ett ständigt dialektiskt samspel mellan sin biologiska organism, sin egen aktivitet och sina relationer till omgivningen, "där barnet uppfostrar sina föräldrar lika mycket som föräldrarna uppfostrar barnet" (för att citera E H Erikson, 1963).

Tidsdimension — dåtid, nutid, framtid — förhåller sig dialektiskt till varandra — kan sägas "gå in i och påverka varandra". Tidsperspektivet är därför alltid relativt.

Ex 1: En individs uppfattning av sin egen historia styrs till stor del av hans faktiska n situation och framtidsperspektiv. Ändras de senare ändras också hans syn på föregående tid. (Framkommer t ex då man genom psykoterapi fått ett ökat medvetande om tidigare omedvetna processer — vilket både följer av förändrat handlande och får till följd ett ändrat handlande.)

Ex 2: Sartre's tes att nuet är dialektiken mellan "det givna" (det föregångna, redan inträffade) och "det möjliga" (det som kan tänkas ske i framtiden).

Ex 3: Den moderna fysikens relativa tidsbegrepp (se t ex Calder: "Einsteins universum", 1979, speciellt sidorna 71—94, för enkel framställning).

System är uppbyggda i en hierarkisk struktur. Inom varje system finns sub-system (delsystem) och varje system ingår själv som ett subsystem i

övergripande system osv. Varje system, oavsett nivå, är därför principiellt ett "holon" — ett subsystem i en större helhet.

Ex: I en individ ingår ett antal kroppssystem t ex matsmältningssystemet och centrala nervsystemet som i sin tur består av muskler, celler, atomer (osv?). Individens ingår själv i systemet familjen vilken ingår som sub-system i släkten, som i sin tur ingår i närsamhälle, klass osv — i ett samhälle, ett land, en världsdel, jorden, solsystemet, vintergatan, galaxer, universum (osv?). Man kan leka med tanken att det vi uppfattar som stjärnsystem kan vara "som atomer" i system på nästan (gigantiska) nivå.

Den påverkan som överordnade strukturer och processer utövar på underordnade system är större än den påverkan som underordnade system har på överordnade. Det råder ett "övergripande strukturellt påverkansförhållande".

Ex: Ett samhälles ekonomiska, sociala och politiska strukturer och processer utövar ett större inflytande på den enskildes liv än vad dennes tankar och handlingar påverkar samhället som helhet.

Mellan olika subsystem och mellan dessa och övergripande system finns regler/gränser som definierar vem som är del i systemet och hur. Gränserna har till uppgift att skydda systemets differentiering och olika funktioner.

Ex: Olika funktioner, makt- och arbetsfördelning mellan skilda yrkesgrupper i en organisation, t ex i en socialförvaltning.

Gränser som samtidigt är klara och flexibla är generellt en förutsättning för en tillfredsställande funktion i och mellan system. Stela gränser eller avsaknad av gränser leder däremot oftast till att system blir dysfunktionella:

Stela gränser leder till mindre utbyte med andra system och därmed följer isolering och stagnation.

Avsaknad av gränser leder till oklarhet beträffande differentiering och funktioner.

Klara och flexibla gränser ger möjligheter till god funktion genom att samtidigt ge både den stabilitet/"trygghet" och den öppenhet som krävs för anpassning och utveckling i relation till förändringar inom och utom systemet.

Ex: För en apas överlevnad är det viktigt att hon vet vilken flock hon tillhör och vilken apa som är hennes moder, att hon får den omvårdnad och utbildning av modern som behövs för att hon ska fungera bland de andra aporna och att hon vet sin plats i apaflockens hierarki. Samtidigt är det viktigt att den lilla apafamiljen inte är helt isolerad från den övriga flocken vid fortplantning, sökande efter mat, försvar mot yttre hot, förflyttning till nya boplatser osv.

Ett systems relationer till omvärlden ligger på en skala mellan öppenhet och slutenhet beroende på om gränserna är flexibla eller stela.

Slutna system har relationer inom en viss avgränsad statisk organisation utan utbyte av innehåll eller energi med omvärlden, och dess roller och relationer kännetecknas av stelhet och rigiditet.

Öppna system har ett kontinuerligt utbyte av innehåll och energi med omgivningen och befinner sig i större utveckling och förändring. Roller, relationer och reaktioner präglas av öppenhet och flexibilitet vid olika förändringar.

Ex: I ett slutet familjesystem förändras t ex inte föräldrarnas roller och deras relationer till barnen då dessa växer och blir äldre utan de betraktar sina barn även vid tonårsåldern som småbarn. Ett öppet familjesystem anpassar sig däremot till barnens tillväxt och mognad, ger dem gradvis allt större frihet och ansvar osv.

Alla "levande" system, som människor, organisationer, samhällen, kulturer etc, är egentligen i vid mening öppna genom att de alltid ingår som beroende organismer i ett större sammanhang. Gradskillnaden rör sig alltså snarare om mer eller mindre öppenhet.

Ex: En människa kan aldrig fungera helt isolerad vare sig från andra människor, från den omgivande miljön eller från kulturen i stort.

Systemförändringar kan generellt vara av två slag:

Förändringar av "första ordningen" — kvantitativa förändringar inom ett givet system på en viss nivå men där grundläggande strukturer och processer i princip förblir oförändrade — förflyttning/förändring inom systemet.

Ex: Flyttande av pjäser i ett spel med oförändrade regler; nya människor på de olika posterna i en hierarkisk organisation vars struktur förblir densamma; vidareutveckling av teknologi inom oförändrade produktionsprocesser; nya diagnostiska beteckningar inom en given "sjukdomssyn" på avvikelser.

Förändringar av "andra ordningen" — kvalitativa förändringar som överskrider det rådande systemets gränser, som går utanför ramarna på systemet, som förändrar själva strukturerna och processerna som sådana — förändring av systemet.

Ex: Nya spelregler; en hierarkisk organisation förändras till en "platt" struktur med ökat reellt medinflytande; förändring av själva produktionsprocesserna; förändringar i samhällets utslagningsmekanismer som sådana eller att individuella sjukdomsdiagnoser ersätts av ett synsätt på psykiska störningar som livsproblem på en mängd nivåer.

Förändringsprocesser diskuteras mera utförligt av Watzlawick m fl i "Förändring" (1978). (Termerna ovan kommer ursprungligen från den lo-

giska typläran inom matematiken — se Whitehead och Russel: "Principia Mathematica", 1910—1913, vol I.)

För vidare studier i systemteoretiskt tänkande se främst Bertalanffy (1971) och Bateson (1972). Se också litteraturlistan under Del I: "Samhällssyn" och under Appendix: "Teorier på interpersonell nivå" Kap 26. För en mera tillämpad beskrivning av systemteori se Lundbye, Sandell, Ferm, Währborg och Pettit: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv" (1982).

3.2.4 Kort om kritik av systemteorin och motivering av mitt val av ett dialektiskt systemperspektiv

Systemteorin har vid tillämpning inom näringsliv och vårdområden ibland tolkats på ett sådant sätt att den ansetts stödja en deterministisk, konservativ och bevarande samhällssyn och människouppfattning. Jag anser emellertid att denna tolkning är felaktig och oftast bygger på en alltför grund syn på systemteorin. (Ett exempel på en sådan ytlig framställning ges i SM-projektets "Att se och bli sedd", 1980, kapitel 4 — vilket inte hindrar att jag instämmer i det övriga innehållet i denna bok.)

I sådana "analyser" brukar hävdas att systemteorin står för förändring av beteendet i motsats till insikt, att man beskriver hur processer fungerar men aldrig frågar varför, att man gör en formell beskrivning, t ex av kommunikationen i en familj, utan att ta hänsyn till innehållet, att man ensidigt analyserar nuvarande mönster och strukturer utan hänsyn till tidigare historia och att man ser människor som objekt utan hänsyn till deras tankar, känslor, upplevelser etc. Jag skall kortfattat bemöta denna kritik genom att redovisa hur jag tolkar systemteorin i dessa frågor.

Enligt ett systemteoretiskt synsätt måste alla fenomen på alla nivåer, inklusive människors upplevelser och handlingar, ses i ett helhetsperspektiv där överordnade system är mer än summan av underordnade och utgör en kvalitativt ny dimension. System befinner sig i ständig utveckling och förändring genom dialektiska processer på och mellan alla nivåer. Detta leder till att orsakssamband aldrig kan ses i termer av lineära kausaliteter, dvs som ett mekaniskt orsakssamband där ett fenomen leder till ett annat och därmed är det senares "orsak". Alla händelser, upplevelser etc måste istället ses som cirkulära samband över samtliga nivåer. Det finns därför inte en enda orsak till ett visst fenomen utan "allt har påverkat allt" i en kontinuerlig dialektisk process. För förståelse av ett systems strukturer och processer kan därför frågan "Varför?" vara alltför ytlig genom att den implicerar att det faktiskt finns ett enkelt svar: "Därför!"

Det är i detta perspektiv som man måste se systemteorins betoning av *hur* aktuella och tidigare strukturer och processer ser ut och fungerar,

snarare än att fråga *varför*. Tanken bakom detta är övertygelsen om att de "bakomliggande orsakerna" är så oerhört mycket mer komplexa än vad varför-frågans enkla lineära kausalitet ofta förutsätter.

Eftersom tid dessutom är ett relativt begrepp — då, nu och framtid påverkar dialektiskt varandra — är det vanligen omöjligt att avgöra vad som är orsak och verkan. Oftast är varje punkt i den dialektiska spiralen på samma gång både orsak och verkan.

Detta innebär naturligtvis inte att man är ointresserad av hur människor upplevt och upplever sin situation. Strukturer och processer finns ju inte enbart i yttre materiell mening utan också i individens egenvärld — i hans kunskaper, erfarenheter, språk, världsbild etc.

Systemteorins betoning på strukturer och dialektiska processer hänger också ihop med den hittills obesvarade frågan om förändringens natur. (Se tidigare diskussion under "Världsbild och människosyn".)

Ofta har man enligt min mening i debatten ställt upp en konstlad polarisering mellan insikt å ena sidan och ett ändrat beteende å andra sidan som orsak till förändring (där t ex psykoanalysen sägs stå för "insikt" medan systemteorin sägs stå för beteendeförändring). Systemteorin hävdar ett dialektiskt förhållande i varje tänkbart system mellan förändring av "yttre" och "inre" strukturer/processer. Förändring av "inre" strukturer/processer hos människan kan ses som "insikt" beskriven i systemtermer. Insikt uppkommer emellertid aldrig oberoende av de strukturer och processer i vilka man lever. Insikt i sig leder inte alltid till förändring och det händer att vi inte alls handlar i överensstämmelse med vår insikt (därom har vi nog alla "insikt"). Ibland kan "insikten" vara falsk eller en intellektualiserade pseudoinsikt, och de förändringar som sker är enbart av "första ordningen" (flyttande av pjäser i ett spel med oförändrade regler). För överskridande kvalitativa förändringar krävs förändringar av "andra ordningen" (nya spelregler) — i processerna på olika nivåer: inte enbart i individens tankeinhåll utan i hans verklighetssyn och *sätt* att tänka, inte enbart att man innehållsmässigt talar om andra saker i en familj utan i deras kommunikationsmönster — *hur* de talar med varandra, inte enbart att t ex gamla kapitalägare ersätts av nya utan att samhällets grundläggande ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer i sig förändras.

Samtidigt som alla system befinner sig i ständig rörelse och förändring finns också i varje system en *tröghet mot förändring* — mot överskridande förändringar av andra ordningen eftersom de i grunden hotar systemets överlevnad. För att bevara det aktuella systemet strävar olika homeostasmekanismer att hålla systemet i balans — vilket gäller såväl på elementarpartikelnivå, dvs i människors sätt att tänka och handla, som i samhällets överordnade sätt att fungera. Homeostasmekanismerna försöker bevara systemets strukturer och processer så att dess "ramar" inte överskrids eller behöver förändras. Strukturen/sättet att organisera sig och processen/mönsterna i det dialektiska samspelet kommer därför

ofta att präglas av *isomorfism* — samma form "går igen", upprepas, även om (sak-)innehållet växlar över tid. Detta innebär att tidigare strukturer och processer i hög grad återspeglas i de aktuella — de är egentligen en enda process som betraktas ur olika tidsperspektiv. Studier av aktuella strukturer och processer i ett system kan därför ge mycket kunskap om, och förståelse för, ett systems tidigare historia. I en familj är det t ex ofta så att det aktuella *sättet* att kommunicera och relatera till varandra har varit likartat under lång tid även om innehållet i kommunikationen givetvis har växlat genom åren.

Systemteorin har alltså en klar historisk dimension men med betoning på strukturer och processer snarare än på innehållet. Då ett system fungerar dysfunktionellt visar det sig oftast vara själva sättet hur man försöker lösa problemen som är den största svårigheten, snarare än sakinnehållet i det aktuella problemet. — *Processen är problemet* snarare än "problemet".

Det finns enligt min uppfattning teorier som har en grundsyn på människor och samhälle som objekt. Det rör sig oftast om teorier som utgår från en deterministisk uppfattning, t ex grundade på arv- eller miljöstyrning som biologisk psykiatri och stimulusresponsoorienterad inlärningspsykologi.

Systemteorin är inte alls deterministisk i denna betydelse vilket bl a framgår av betoningen på dialektiska processer och kvalitativa överskridande förändringar. I likhet med t ex psykoanalys och marxism menar emellertid systemteorin att människor *inte enbart* tänker och handlar som subjekt med total valfrihet etc eftersom det finns strukturer på olika nivåer som verkar hämmande. Detta gäller såväl i individens omedvetna konflikter, syn på sig själv etc, i familjens, arbetsgruppens etc relationer och kommunikation som i samhällets produktionsprocesser, maktfördelning, ideologiska överbyggnad etc. *Människan* kan därför inte ses som ett isolerat subjekt utan snarare som *både subjekt och objekt*, beroende på vilket perspektiv man väljer — som en individ med eget tänkande etc och samtidigt som del i en större helhet med ett överordnat strukturellt påverkansförhållande. (För vidare studier i systemteorins människosyn se Gray, Fredrick and Nicholas, red: "General Systems Theory and Psychiatry", 1969.)

Att systemteorin skulle företräda en syn på människan som objekt är därför inte mera sant än motsvarande förhållande för t ex psykoanalys och marxism. Denna typ av teorier *kan* enligt min mening både användas som förespråkare för en subjektsyn och en objektsyn. Det synsätt man väljer har mer att göra med ens egna individuella meta-teoretiska ställningstaganden än med teorin i sig. Jag tycker t ex att det är ganska vanligt att psykoanalysen i praktiken används objektifierande genom att denna teori brukas på samma diagnosticerande och klassificerande sätt som ortodox psykiatri. (En syn på psykoanalysen som jag alltså uppfattar som en feltolkning.) Vad psykoanalysen liksom systemteorin

egentligen förespråkar är, efter vad jag kan förstå, att man i sitt kunskapssökande, i situationer då man inte längre har en ömsesidig intersubjektiv förståelse, måste tillgripa en tillfällig objektifiering av människor för att därigenom återigen nå förståelse och kunna fortsätta dialogen. (Jag återkommer senare mera utförligt till dessa kunskapsteoretiska frågor under "Vetenskapsteori", Del I: Kap 5.)

Den marxistiska grundsynen på samhället och människan har, som jag ser det, mycket gemensamt med det systemteoretiska synsättet. Visserligen har dessa teorier både olika innehåll och terminologi men de representerar ett — till strukturen — mycket likartat *sätt* att tänka: helhetssyn; strukturellt perspektiv; historiskt dialektiska processer; förändring genom insikt + handling; kvalitativa överskridande förändringar av hela det övergripande systemet; insikt, upplevelser och handling relaterade till överordnade strukturer och processer (t ex alienationsbegreppet där individens upplevelse relateras till samhällets produktionsprocesser och ideologiska överbyggnad); användning av tillfällig objektifiering i kunskaps- och förändringsprocessen osv.

Anledningen till att jag väljer ett dialektiskt systemperspektiv istället för ett marxistiskt vid mitt betraktande av samhället är inte att jag har så mycket att invända mot Marx grundteser. Jag instämmer i hans dialektiska kunskapssyn och hans generellt strukturella synsätt — att de materiella betingelserna, produktivkrafterna och produktionsprocesserna styr såväl maktfördelning, sociala relationer och förhärskande ideologi som kollektivt och individuellt "medvetande" och individers handlingar och upplevelser. (Däremot måste jag tillstå att jag är mycket kritisk till marxismens tillämpning i praktiken med det "systemtvång", de förföljelser av oliktankande osv som detta lett till. Dessutom delar jag inte marxismens ensidigt materialistiska grundsyn.)

Anledningen till mitt val är för det första att jag tycker att ett *dialektiskt systemtänkande ger ett bredare perspektiv* som går att tillämpa på i stort sett alla nivåer och som gör det möjligt att kritisera alla tänkbara samhällssystem — även marxistiska.

Tillämpat på ett "kommunistiskt" samhälle av öststatsmodell framstår det t ex för mig som tveksamt om några större skillnader i det överordnade systemets grundstruktur verkligen råder mellan högindustrialiserade "kommunistiska" och "kapitalistiska" samhällen. — "Ågandet" av produktionsmedlen, planering, kapitalbildning etc sker visserligen efter skilda officiellt deklarerade konstruktioner. Båda samhällstyperna har emellertid — betraktade som system — mycket likartade strukturer och processer (om man ser förbi de ideologiska propagandaflosklerna från båda håll): hierarkisk struktur med stora klasskillnader, med ett ledande skikt som styr och kontrollerar och med små möjligheter till inflytande för den enskilde arbetaren och tjänstemannen; ekonomiskt och materiellt teknologiskt tillväxttänkande; konkurrens och "ackords-tänkande" inom skola och näringsliv; olika former av illegitim makt-

utövning (se vidare under "Kritisk teori" Del I: Kap 5.4); samma imperialistiska hållning till tredje världen; samma rovdrift och förstöring av miljön; samma makabra satsning på kapprustning osv.

Den andra anledningen till att jag föredrar ett dialektiskt systemperspektiv är att detta *inte utesluter möjligheten av andra kompletterande synsätt på olika nivåer*. Ett val av marxistisk teori kommer oftast (kanske inte i teorin men i alla fall i praktiken) att implicera en "totalisering av perspektiv" — valet utesluter andra förklaringsmöjligheter vilka samtliga förkastas som "ovetenskapliga, borgerliga, reaktionära" etc.

Det finns inget i systemteorin i sig som stöder en konservativ och reaktionär människo- och samhällssyn, även om denna teori, liksom alla andra teorier, *kan* tolkas och användas till stöd för olika åsikter. Tvärtom anser jag att en systemteoretisk grundsyn istället stöder en radikal och kritisk syn på samhället — betoningen på dialektiska processer och systemöverskridande förändringar är logiskt oförenlig med en determinerad, statisk, konservativ grundsyn.

Jag är inte ensam om denna tolkning. I en läsvärd artikel, "Mot ett paradig för radikal praxis" (s 64—81) i "Radikalt socialt arbete — en antologi" (sammanställd av Bailey och Brake, 1977), skriver den engelske sociologiprofessorn Peter Leonard följande om systemteori utifrån en marxistisk grundsyn:

"Eftersom systemteorin på senare tid kommit att knytas till försvar för och vidmakthållande av bestående system har socialarbetare föga uppmärksammat dess möjliga användningar. Det vore emellertid bättre om man kunde rädda systemteorin ur de bestående institutionernas försvarares grepp och använda den till att förstå och förändra dessa institutioner. Det råder inget tvivel om att den radikala socialvården behöver en övergripande ram med vilken man kan ta itu med en ofantlig skala av individ-, grupp- och vidare miljövariabler, och en reviderad form av systemteori skulle kunna ge detta. Till att börja med är det viktigt att understryka, att det att se sociala strukturer som system inte nödvändigtvis innebär ett sätt att rättfärdiga dem. Gouldner t ex hävdar att '... det är obestridligen klart att Marx verkligen tänkte sig samhällena som sociala system vars element ömsesidigt påverkar varandra. När allt kommer omkring var det ju Marx som uppfann begreppet *kapitalistiskt system*.' (Ur Gouldner: *The Coming Crisis of Western Sociology*, 1971, s 230)" (Leonards citat ur Gouldner)

... "En allmänt marxistisk systemuppfattning av den typ som tjänar som bakgrund till denna uppsats, erkänner den ömsesidiga interaktionen mellan sociala system, hävdar det dialektiska förhållandet mellan en skala av variabler, däribland det faktum att "överbyggnaden" av politiska och sociala institutioner och de ideologier som rättfärdigar dessa, interagerar med den ekonomiska produktionens "infrastruktur". Även om denna interaktion utgör en ömsesidig påverkan, väger den över till förmån för den ekonomiska infrastrukturen. Sålunda förväntar vi oss i all social systemanalys grundad på ett marxistiskt perspektiv att finna att ekonomiska variabler har det dominerande inflytandet på systemet. Medan de mera traditionella systemmodellerna kringgår frågan om vilken variabel som är den bestämmande, därför

att alla anses ömsesidigt interagerande, försöker en radikal systemmodell exakt ange orsak och verkan och ger sålunda en bättre vägledning beträffande vilken handling socialarbetaren bör företa.

Vår systemuppfattning anger den olikmässiga makt- och intressefördelningen i olika slag av sociala system — familjer, föreningar, organisationer, samhällen — och konsekvenserna av denna typ av differentiering för hela systemet och för dessa delar. Istället för att anta att samförstånd normalt styr de sociala institutionernas liv, antar man sålunda att makt- och intressedifferentieringen i de flesta system leder till olika slag av konflikter. Detta i sin tur innebär att system ofta befinner sig i ett tillstånd av kontinuerlig spänning förorsakat av strävan efter "funktionell autonomi" för element inom systemet och för de inflytelserikare "styrande" elementens kontrollerande, tvingande och legitimerande bemödanden."

Jag delar i stort Leonards synsätt. Däremot anser jag att hans resonemang om *en* bestämmande variabel och om exakta orsak-verkansamband utgår från ett traditionellt lineärt kausalitetstänkande, oförenligt med helhetssyn, dialektiska processer och cirkulär påverkan. Detta utesluter inte att jag också tror att vissa "variabler" kan ha större inflytande än andra och därvid delar Leonards syn på den ekonomiska infrastrukturen som i hög grad styrande samhällsprocesserna. Detta framstår emellertid för mig som en självklar slutsats utifrån ett systemteoretiskt betraktelsesätt oavsett om detta kopplas till marxistisk teori eller inte. Det övergripande strukturella påverkansförhållandet leder nämligen till att de övergripande strukturerna i varje tänkbart system utövar ett större inflytande på underordnade system än vad subsystemen utövar inflytande på de överordnade.

3.3 Samhället i ett dialektiskt systemperspektiv

3.3.1 Strukturellt påverkansförhållande — i dialektik med människans egen medvetenhet och aktivitet

Övergripande systems strukturer och processer bildar ramarna för underordnade systems och subsystems möjliga strukturer och processer. Samhällssystemet som helhet ger, analogt, ramarna för de enskilda individernas olika handlingsmöjligheter. Samspelet mellan individens intrapsykiska processer (världsbild, syn på sig själv och andra etc) och relationerna till människor på interpersonell nivå i familj, skolklass, arbetsgrupp, närmiljö etc kommer i sin tur att påverka hur den enskilde kommer att välja och handla inom dessa ramar.

Systemförändringar kan, som tidigare beskrivits, vara av två typer — av "första ordningen", dvs kvantitativa förändringar inom ett givet system på en viss nivå vars strukturer och processer förblir oförändrade

och av "andra ordningen", dvs kvalitativa överskridande förändringar som går utanför ramarna på det aktuella systemets strukturer och processer. Förändringar av andra ordningen i överordnade system kommer automatiskt, genom det övergripande strukturella påverkansförhållandet, att innebära kvalitativa förändringar av underordnade system. Således kommer förändringar i produktionsprocesser, teknologi, materiella betingelser, arbetsfördelning etc i samhället som helhet att påverka de rådande värderingarna och de ekonomiska, politiska och sociala maktförhållandena. Detta kommer i sin tur att förändra position, beteende och upplevelse hos de i samhället ingående klasserna, grupperna, familjerna och individerna. I motsatt riktning innebär det naturligtvis en mycket marginell förändringspåverkan på t ex ett samhälles produktionsprocesser om en individ betar sig annorlunda eller om en familj lär sig att fungera på ett nytt sätt tillsammans.

Personligen är jag övertygad om att när det gäller psykiska problem, avvikelser och utslagning kan kvalitativa överskridande förändringar ske i system på individ-, familje- och gruppnivå. Dessa förändringar hos individer, familjer etc kommer dock till mycket liten del att förändra samhällets utslagningsprocesser som sådana. För förändringar av dessa krävs kvalitativa överskridande förändringar av samhällssystemets övergripande värderingar och ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer.

Det finns en risk att systemteorins (liksom marxismens) betoning av det överordnade strukturella påverkansförhållandet kan leda till ett mekaniskt deterministiskt synsätt, där människan, subjektet, kommer bort. Om man nämligen renodlar detta sätt att tänka till sina extrema konsekvenser skulle en människa aldrig själv kunna åstadkomma någon förändring eller ens någon egen tanke. All aktivitet, allt medvetande och alla upplevelser hos människor skulle ju, med detta resonemang draget till sin yttersta spets, vara utslag av strukturer och processer i överordnade system, som i sin tur var utslag av strukturer och processer på nästa nivå, osv — tills man eventuellt skulle finna någon evig bakomliggande yttersta struktur lag/plan som i sista änden styr allting. (Var nu denna lag/plan i sin tur kommer ifrån . . .?)

För att inte hamna i en sådan mekanisk determinism är det *nödvändigt för mig att sätta systemteorins strukturalistiska synsätt i relation till mina grundläggande meta-teoretiska värderingar beträffande tillvaron och människan:*

- *Tillvaron som organisk helhet och föränderlig process*
- *Människan som aktiv, förstående, intentionell och meningsskapande med valmöjligheter och ansvar.*

Anledningen till att jag kallar mitt synsätt ett *dialektiskt systemperspektiv* är just att jag inom ramen för en syn på tillvaron som en dynamisk föränderlig helhet vill betona dialektiken mellan strukturernas på-

verkan på individen och individens egen aktivitet och möjlighet att påverka strukturerna.

Syntesen av denna dialektik blir principiellt att "allt påverkar allt", såväl inom som mellan system på olika nivåer. I denna ömsesidiga påverkan har överordnade system ett större inflytande på underordnade än tvärtom, *men* underordnade system kan också ge "impulser" som leder till kvalitativa förändringar av överordnade system. Den enskilde kan förändra sitt synsätt på sig själv, på andra och på tillvaron. Han kan agera, självständigt och tillsammans med andra, för förändring både av sin egen situation och av samhället som helhet. *Människan är inte enbart en produkt av övergripande strukturer utan är samtidigt skapare av sina levnadsförhållanden.*

3.3.2 Individ — samhälle: ett invändigt förhållande i en organisk helhet

Det dialektiska systemperspektivet leder till synen på relationen individ — samhälle som ett "invändigt förhållande". Varken individen eller samhället kan betraktas eller studeras som separata enheter.

Utgår man enbart från individen så riskerar man att hamna i ett idealistiskt och subjektivistiskt synsätt där den enskilde skulle kunna tänka, känna och handla som om inte medmänniskor och omvärld fanns. Utgår man från ett ensidigt samhällsperspektiv där människan enbart ses som ett resultat av strukturer och produktionsförhållanden så riskerar man att hamna i ett synsätt där människan ses som ett passivt objekt utan egentliga möjligheter att påverka sin situation.

Man måste istället se till dialektiken i förhållandet mellan individ och samhälle och försöka se hur de tillsammans ömsesidigt påverkar varandra och bildar *en meningsfull helhet*. Delarna måste förstås i relation till helheten och helheten måste förstås i relation till delarna. Människan är en social varelse som varken föds eller lever i ett vakuum. Individen existerar i och genom samhället och samhället existerar i och genom individerna.

Förhållandet individ—samhälle kan ses som en *kontinuerlig process* — som ett oupphörligt samspel mellan individens tankar, upplevelser, handlingar och roller, relationer, positioner osv och samhällssystemets övergripande strukturer och processer. Människan är därmed en aktiv skapare av sin egen verklighet samtidigt som hon är "resultat" av samhällets påverkningsprocesser. *Individen skapar samhället och samhället skapar individen.* Detta innebär att människan är både subjekt och objekt — både aktiv, reflekterande, handlande och ett objekt för samhällssystemets påverkan.

Det är inte enbart så att delarna ingår i helheten utan också så att helheten — det organiska systemet i förändring — i viss mening ingår i delarna. *Människan finns i samhället men samhället finns också i människan.*

Detta förhållande framträder tydligt i *socialisationsprocessen och identitetsutvecklingen*, som sker i ett dialektiskt växelspel mellan barnets egna handlingar och yttre påverkan från omgivningen, och mellan barnets tolkning av denna påverkan och dess tolkning av sina egna handlingar. Socialiseringsprocessens "mål" är att barnet, från att från början ha behövt styras och kontrolleras utifrån (genom förmaningar, straff etc), skall omvandla denna yttre kontroll till en inre självkontroll. Detta sker genom att barnet internaliserar (införlivar och gör till sina egna) de värderingar och normer, den moral, etik och kultur som är rådande i samhället. Samhället använder härvid ett antal socialiserande system som familjen, förskolan, skolan osv där för barnet viktiga vuxna personer som föräldrar, daghemspersonal, lärare m fl är bärare och förmedlare av dessa värderingar.

Genom sin makt och sitt inflytande över barnet har dessa personer möjlighet att styra och kontrollera hur olika handlingar skall tolkas och värderas i det sociala samspelet. Identiteten växer fram ur det ömsesidiga samspelet mellan barnet och andras aktivitet, mellan barnets självuppfattning och dess tolkning av andras handlingar och uppfattningar av barnet. Om barnet under socialisationsprocessen får sin självuppfattning positivt bekräftad från omgivningen kan det efterhand få en stabil och integrerad social identitet. Om barnet däremot ofta och under sin tidiga uppväxt får sin självuppfattning avvisad eller oklart definierad kommer det att få en osäker identitet — en form av grundläggande identitetskris. Att senare i livet acceptera en identitet som avvikare kan ofta vara ett sätt att försöka lösa denna identitetskris. — Att vara "narkoman", "alkoholist", "psykiskt sjuk" etc kan vara lättare att leva med som identitet än att inte vara "någon alls".

Socialisationsprocessen sker s a s samtidigt i två riktningar: barnet socialiseras "in i samhället" genom att det får lära sig hur det skall tänka och handla för att bli omtyckt och accepterat i olika samhällsroller. Samhället kommer samtidigt att socialiseras "in i barnet" genom att barnet under denna process införlivar det värdesystem som är rådande i den kultur och det samhälle och i den klass, grupp och familj som barnet tillhör. Det övergripande systemets strukturer och processer (produktionsförhållanden, teknologi och ekonomiska, politiska och sociala relationer i samhället) har alltså, genom det värdesystem som förmedlas och införlivas hos barnet i socialisationsprocessen, en mycket betydelsefull påverkan på individens handlingar och självuppfattning. De yttre strukturerna och processerna blir i denna betydelse "inre" strukturer och processer — samhället i människan.

Det invändiga förhållandet mellan individ och samhälle belyses av den *symboliska interaktionismens* upphovsgestalter, Charles H Cooley och George Herbert Mead.

Cooley, som faktiskt introducerade systemteoretiska tankegångar redan 1902 i "Human Nature and Social Order", hävdade att människan

inte går att dela upp i text en individualistisk/"asocial" sida och en samhällelig/social sida. Människan är helt och hållet social. Det är lika artificiellt att betrakta individen som skild från samhället som att tänka sig ett samhälle utan individer. Tagna var för sig är individ och samhälle meningslösa begrepp. Individ och samhälle måste ses som en odelbar helhet — som ett system med ömsesidig påverkan.

Johan Asplund, som redogör för Cooleys och Meads tänkande i två läsbara artiklar i "Sociologiska teorier" 1976 (antologi redigerad av Asplund), skriver följande:

"Jag tror att vad han (Cooley, min anmärkning) försöker säga är att samhälle och individ tillsammans utgör ett system. Ett "system" är ju, grovt talat, någonting där de ingående elementen är ömsesidigt beroende av varandra. Och en egenhet hos ett system är, att det är mycket vanskligt att urskilja vad som är orsak och vad som är verkan i systemet. Antag att A påverkar B. Och antag att B i sin tur påverkar A. När vi då iakttar förändringar hos A och B, vilka förändringar är då orsaker och vilka är verkningar? Det förefaller omöjligt att avgöra det. Orsaker och verkningar tycks kunna urskiljas endast om vi inte ser på systemet i dess helhet. Om vi bara begränsar oss till iakttagelsen 'nu påverkades B av A', så tycks vi kunna använda terminologin 'orsak-verkan'. Men ser vi på systemet i dess helhet, så kan vi bara iaktta ömsesidiga beroendeförhållanden. Och dessa ömsesidiga beroendeförhållanden är systemet. Jag tror att Cooley i passagen om viljans frihet just avser att säga, att om man har ett tillräckligt omfattande perspektiv på det sociala beteendet, så kan man inte säga att individen kontrolleras av samhället, inte heller att samhället kontrolleras av individen, utan man kan bara konstatera att samhälle och individ är ömsesidigt beroende av varandra. Och om man beskriver dessa ömsesidiga beroendeförhållanden, så beskriver man det sociala beteendet. Det sociala beteendet är dessa ömsesidiga beroendeförhållanden." (S 127.)

"Däremot kanske vi kan säga att det individuella är en aspekt av helheten och att det kollektiva är en annan aspekt av helheten. Men det är helheten som ger aspekterna deras realitet." (S 130.)

I "Medvetandet, jaget och samhället", (svensk utgåva 1976), försöker Mead besvara frågan om hur människans medvetande och jag uppstår och utvecklas. Han hävdar att vårt tänkande, vårt medvetande och jag, ja själva grunden för vår existens, är beroende vår interaktion med andra människor i samhället. Interaktionen föregår och är därmed en förutsättning för medvetandet och jaget.

"Social samverkan frambringar individens medvetande och jag. Medvetandet och jaget är sociala produkter." (Asplund, 1967, s 136.)

Förenklat menar Mead att mänskligt medvetande uppstår genom vår förmåga att överta en annan människas roll och så s kunna se sig själv och situationen från dennas perspektiv. När samförstånd mellan människor råder, om hur en fysisk eller vokal "gest" (ett yttrande, en roll, en attityd, en handling etc) skall förstås, så har denna blivit en sk "signifi-

kant symbol". Språket är att kommunicera med signifikanta symboler som i sin tur förutsätter rollövertagande.

"Förmågan att överta varandras roller, och förmågan att i tänkandet fortsätta med detta rollspel, är detsamma som att ha ett medvetande. För Mead är medvetandet sålunda inget psykologiskt tillstånd, utan det är en social process, eller närmare bestämt, medvetandet och tänkandet är begynnande sociala handlingar". . . "Det är i en interaktionsprocess som individen blir medveten. Härvidlag blir han också *självm*medveten. När A övertar B:s roll, ser han sig själv så att säga med B:s ögon. Han har gått utöver sig själv, han har blivit ett objekt för sin egen varseblivning. I interaktionsprocessen uppstår sålunda inte bara medvetandet, utan också jaget eller identiteten. 'We must be others if we are to be ourselves'." (Asplund, 1967, s 142.)

Efter vad jag kan förstå hävdar Mead varken att människans själsliga fenomen kan bortförklaras, att de kan reduceras till behavioristiska termer av stimulus-respons-kedjor eller att de är helt determinerade av den sociala omgivningen. Snarare menar han att "själen" inte kan ses som något isolerat, som en gång "inplanterats" i människan, utan som en produkt av en dialektisk process mellan individen och hans sociala omgivning. Människan kan därför sägas ha både en socialt styrd aspekt som uppstår i rollövertagandet, och en dynamisk aspekt som är fri och handlande.

Den symboliska interaktionismen, vars synsätt i dessa frågor överensstämmer med mitt dialektiska systemperspektiv, visar enligt min mening på ett övertygande sätt att *människan är en social varelse som varken kan existera, tänka eller handla "utanför" samhället*. Människan och samhället bildar tillsammans en helhet — ett organiskt system i förändring och ömsesidig påverkan. I detta dialektiska sociala samspel uppstår och utvecklas människans medvetande och jag — *människan i samhället och samhället i människan*.

3.3.3 Socialisationsprocessen som termostatfunktion

I psykoanalytiska termer innebär socialisationsprocessen enkelt uttryckt en träning av impuls kontroll — från lustprincip och primärprocesser till realitetsprincip och sekundärprocesser. (Se vidare under "Teorier på intra-psykisk nivå" i Appendix Kap 25.)

Socialisationsprocessen äger ju rum i ett samhälle med vissa värderingar, normer etc och kommer därför att avspegla vissa grundintressen i samhället och kulturen. Man kan förenklat säga att samhället härigenom reproducerar "personlighetsstrukturer" som passar in i samhällets strukturer.

Enligt psykoanalytiker som Reich och Fromm och kritiska teoretiker som Adorno, Marcuse och Habermas (se litteraturlistan under Del I och Del II) har realitetsprincipen i vårt samhälle utformats på ett sådant sätt att den (för att låna en term från Marcuse) leder till "repressiv tole-

rans" — en "samhällets försvarsmekanism" mot genomgripande förändringar av samhällets grundläggande strukturer och processer som s a s är inbyggd i systemets "normala" sätt att fungera. (Kan direkt jämföras med systemteorins homeostasbegrepp.) Dessa mekanismer bygger på det industrialiserade samhällets värderingar med ekonomiskt tillväxt-tänkande, teknologisk styrning, ökad konsumtion, konkurrens och privatisering som ideal.

Individen "anvisas" en viss avgränsad plats i systemet och får försöka att utföra och helst öka sina prestationer inom den ram han blivit tilldelad. I systemteoretiska termer innebär detta en process mot ett slutet system med stela gränser.

Människan i detta samhälle blir förtingligad, en vara — "arbetskraft", som kan köpas och säljas. Detta leder till ett "mystifierande förtryck" genom att man uppfattar samhällsstrukturen och sin egen roll som självklara, lagbundna och opåverkbara. Följden blir att människan blir alienerad och omedveten om att hon själv är skapare av det samhället hon lever i och därför inte ser några möjligheter att förändra sin tillvaro. (Se vidare om alienation under "Avvikelse och utslagning" Del II: Kap 6.2.2, samt för fördjupad analys Israel: "Alienation — Från Marx till modern sociologi", 1971.)

Socialisationsprocessen leder alltså till en personlighetsutveckling som sker i en riktning som motsvarar samhällets behov — dvs som bevarar den rådande samhällsstrukturen. *Socialisationsprocessen* som helhet kan därför ses som en *termostatfunktion som upprätthåller samhällssystemets homeostas*.

Avvikelse och social utslagning fyller i detta sammanhang också en termostatfunktion. Om man är alltför avvikande och inte "passar in" utan "stör" systemets produktionsprocesser eller det accepterade sociala mönstret kommer man därför att placeras och hållas utanför systemet. Detta innebär i sin tur mycket små möjligheter att kunna påverka detta till någon förändring. Stigmatiseringen som avvikare — att bli sjukförklarad, arbetslös, ekonomiskt beroende av socialbidrag — fungerar samtidigt som avskräckande exempel på hur det går om man inte accepterar samhällets värderingar — om man "inte sköter sig".

3.3.4 *Samhällsutvecklingen — homeostas och ömsesidig påverkan i samhällssystemet*

Den politiska, sociala och ekonomiska utvecklingen i den industrialiserade västvärlden under de sista hundra åren är givetvis av mycket komplicerad natur. För ett i mitt tycke mycket intressant försök att fånga de väsentligaste dragen i denna utveckling svarar den norske professorn i socialrätt Thomas Mathiesen. I sin bok "Rätt, samhälle och politisk handling — Ett bidrag till en politisk strategi under senkapitalismen" (1980) drar han utifrån marxistiska utgångspunkter upp några generella utvecklingslinjer som jag tycker är väsentliga för förståelsen av de pro-

blem som sammanhänger med försök till överskridande förändringar i vårt samhällssystem.

Jag skall sammanfattat återge Mathiesens resonemang, huvudsakligen med hjälp av många citat från ovannämnda bok (1980) och med hans egna rubriker.

Från fysiskt till strukturellt tvång

Under feodalismen och andra förkapitalistiska produktionssätt och i industrialismens barndom kunde de härskande klasserna, ofta med stöd av normer och värderingar från religioner, använda fysiskt tvång mot arbetarna för att få arbetet utfört. Det fysiska tvånget har emellertid efterhand ersatts av "strukturellt tvång" som s a s är "inbyggt i själva det ekonomiska systemet". Detta strukturella förtryck blir mycket mera osynligt än det öppna fysiska våldet och blir därför samtidigt mycket svårare att göra uppror emot. Det står den enskilde arbetaren "fritt" att välja att gå till jobbet eller inte, men om han (i vid bemärkelse) vill "leva" så måste han ändå arbeta.

"Men när vi nu — därför att tvånget på det sätt jag antytt är inbyggt i strukturen — faktiskt inte kan se att vi är tvingade också i vardagslivet (och inte bara vid speciella tillfällen, som när vi konfronteras med polisen och kriminalvården), när vi tvärtom bara kan se att vi kan låta bli att arbeta om vi "vill", ja, då blir det svårt att ena sig omkring upproret . . . Det strukturella tvånget är att föredra dels därför att det ger sken av att arbetarna är fria, dels därför att det på grund härav föranleder mindre motstånd." (S 205.)

Från materiell till psykologisk outhärdlighet

Den tidigare materiella nöden har i stort sett lindrats genom det kapitalistiska samhällets enorma varuproduktion, marknadsbildning och konsumtion — en materiell tillväxt som också kommit arbetarklassen till del. Istället har den "psykologiska nöden" ökat genom att alienationen

— "såsom vi finner den i det moderna samhället är nästan fullständig; den genomsyrar människans förhållande till sitt arbete, till de föremål hon konsumerar, till staten, till medmänniskorna och till henne själv" (s 210 — Mathiesen citerar här Erich Fromm: "Ett friskare samhälle", 1976).

"Alienationen, den process varigenom människornas egna gärningar — produkterna av deras arbete, själva arbetsprocessen eller andra sidor — framstår som 'ett främmande, utanför dem stående tvång', är detsamma som vanmakt, inte makt att handla politiskt. Om det hade handlat om 'ett främmande, utanför (oss) stående tvång', som var oavhängigt våra egna gärningar, d v s som inte var en transformation av våra egna gärningar, skulle vi haft vår egen handlingskraft i behåll och när det främmande tvånget blev 'outhärdligt', skulle vi kunna sätta in våra gärningar och vår handlingskraft mot det outhärdliga

främmande tvånget. Men när det främmande tvånget, som är outhärdligt, är en transformation av oss själva, när det så att säga utgår direkt från oss själva och på detta sätt 'uttömmer' oss själva, när det är vår egen otäckt grinande avbild, blir saken åtskilligt svårare. Upprorret skulle då i en viss betydelse innebära ett uppror mot oss själva. Genom alienationen är vi inte avdelade ifrån, utan starkt sammanvävda med den yttre outhärdliga makten; den outhärdliga makten ligger i att vi själva har blivit omskapade. Och vi har i motsvarande mån blivit handlingsförlamade." (s 211.)

". . . Den psykologiska nöd, som under våra förhållanden har tagit över efter den absoluta materiella nöden, är inte revolutionsbefrämjande utan inåtvänd, ångestskapande, inte heller expansiv och förändrande i förhållande till den struktur människorna lever i." . . .

". . . I den utsträckning den psykologiska nöden är revolutionshämmande är det till och med som om produktionssättet genom sina grundläggande drag producerar sin egen konserverande försvarsapparat inne i människorna." (s 220.)

Från ödesolikhet till ödesgemenskap

Även om det fortfarande finns en intressemotsättning mellan arbetare och kapitalister beträffande de övergripande maktförhållandena i samhället har de båda parternas förhållande i den dagliga livssituationen alltmer utvecklats mot en "ödesgemenskap".

"Antagligen är det riktigt att säga att det under förkapitalistiska produktionssätt — slav — och feodalekonomier, samt kanske under inledningsfasen till det kapitalistiska produktionssättet — också på det konkreta planet inom ramen för de enskilda företagen, fanns vad jag skulle vilja kalla en ödesolikhet mellan de två samhällsklasser, som utgörs av producenterna och ägarna till produktionsmedlen: Om slavägaren eller godsägaren av en eller annan anledning gick under, var detta inte ett lika stort slag för slaven eller feodalbonden. Slaven och feodalbonden var beroende av slavägaren och godsägaren och speciellt beroende av deras godtyckliga maktanvändning, men de var inte ödesbundna till dem i den betydelsen att slavägarens och godsägarens öden var bestämmande för deras egna öden. Slaven skulle säljas vidare till andra och därmed vara kvar i samma situation, och feodalbonden skulle väl i stort sett förbli i sin livegna situation med en ny godsägare över sig. Fundamentalt annorlunda förhåller det sig i vårt eget avanderade kapitalistiska produktionssätt. Arbetaren är idag för sitt dagliga bröd beroende av att just hans arbetsköpare håller sig på benen. Oavsett den övriga arbetsmarknadssituationen uppstår det mycket svåra problem för arbetaren, om han förlorar jobbet." (s 221—222). . .

"Arbets säljaren är ödesbunden till arbetsköparen i den betydelsen, att om arbetsköparen går under skapar detta under de mest gynnsamma förhållanden stora mänskliga och ekonomiska problem för arbets säljaren och under lite mindre gynnsamma förhållanden synnerligen allvarliga ekonomiska och sociala följder." (s 223).

Från individvillkorlighet till systemlogik

Den produktionsmässiga grunden för social och politisk handling har under framväxten av det kapitalistiska produktionssättet förändrats så att de enskilda personernas inflytande har minskat och alla — såväl arbetare som kapitalister — har alltmer blivit "fångar i systemet".

"Under de förkapitalistiska produktionssätten hade individerna som ägare eller förvaltare (väl mest det första) av produktionsmedlen möjlighet att främja sina intressen i en relativt sett "ramlös" situation — det fanns relativt sett få materiella ramar som bestämde vad individerna måste göra för att främja sina intressen som ägare/förvaltare av produktionsmedlen. Slavägaren och godsägaren kunde, efter eget gottfinnande, bedöma och bestämma inom mycket vida gränser, hur driften skulle läggas upp för att maximera hans intressen. Det är fundamentalt annorlunda under det kapitalistiska produktionssättet. Det synes vara rimligt att påstå att det kapitalistiska produktionssättet genom en form av systemlogik sätter upp bestämda ramar för de individuella ägarna/förvaltarna av produktionsmedlen, ramar som tvingar dem — om de vill förbli ägare/förvaltare — att handla på bestämda sätt för att tillvarata sina intressen. Det kapitalistiska produktionssättet har därmed blivit ett *system* på ett annat sätt än de tidigare produktionssätten var det." (s 225—226.)

"Huvudpoängen är att alienationen i denna betydelse — människornas egna handlingar blir 'som ett främmande, utanför dem stående tvång' — *inte bara gäller för arbetarna, utan också för kapitalisterna*. Som skapare av det kapitalistiska produktionssättet har kapitalisterna förlorat herraväldet över produktionssättet, de kan inte behärska det. För arbetarna leder alienationen, som vi har sett, till en form av psykologisk nöd; för kapitalisterna till ett systemtvång som de måste följa, om de vill fortsätta vara kapitalister. Också i denna betydelse kan vi säga att det föreligger en 'ödesgemenskap' mellan samhällsklasserna under det kapitalistiska produktionssättet." (s 227.)

Det krav som vekar vara ofrånkomligt inom våra dagars kapitalistiska ekonomiska system är företagsekonomisk lönsamhet. — Följer man inte denna "systemets lagbundenhet" kommer verksamheten att gå under.

". . . Den psykologiska nöd, som under våra förhållanden har tagit över efter den absoluta materiella nöden, är inte revolutionsbefrämjande utan inåtvänd, ångestskapande, inte heller expansiv och förändrande i förhållande till den struktur människorna lever i." . . .

". . . I den utsträckning den psykologiska nöden är revolutionshämmande är det till och med som om produktionssättet genom sina grundläggande drag producerar sin egen konserverande försvarsapparat inne i människorna." (S 220.)

Från ödesolikhet till ödesgemenskap

Även om det fortfarande finns en intressemotsättning mellan arbetare och kapitalister beträffande de övergripande maktförhållandena i samhället har de båda parternas förhållande i den dagliga livssituationen alltmer utvecklats mot en "ödesgemenskap".

”Antagligen är det riktigt att säga att det under förkapitalistiska produktionsätt — slav- och feodalekonomier, samt kanske under inledningsfasen till det kapitalistiska produktionsättet — också på det konkreta planet inom ramen för de enskilda företagen, fanns vad jag skulle vilja kalla en ödesolikhet mellan de två samhällsklasser, som utgörs av producenterna och ägarna till produktionsmedlen: Om slavägaren eller godsägaren av en eller annan anledning gick under, var detta inte ett lika stort slag för slaven eller feodalbonden. Slaven och feodalbonden var beroende av slavägaren och godsägaren och speciellt beroende av deras godtyckliga maktanvändning, men de var inte ödesbundna till dem i den betydelsen att slavägarens och godsägarens öden var bestämmande för deras egna öden. Slaven skulle säljas vidare till andra och därmed vara kvar i samma situation, och feodalbonden skulle väl i stort sett förbli i sin livegna situation med en ny godsägare över sig. Fundamentalt annorlunda förhåller det sig i vårt eget avancerade kapitalistiska produktionsätt. Arbetaren är idag för sitt dagliga bröd beroende av att just hans arbetsköpare håller sig på benen. Oavsett den övriga arbetsmarknadssituationen uppstår det mycket svåra problem för arbetaren, om han förlorar jobbet.”

(S 221—222)

”Arbetssäljaren är ödesbunden till arbetsköparen i den betydelsen, att om arbetsköparen går under skapar detta under de mest gynnsamma förhållanden stora mänskliga och ekonomiska problem för arbetssäljaren och under lite mindre gynnsamma förhållanden synnerligen allvarliga ekonomiska och sociala följder.” (S 223.)

Från individvillkorlighet till systemlogik

Den produktionsmässiga grunden för social och politisk handling har under framväxten av det kapitalistiska produktionsättet förändrats så att de enskilda personernas inflytande har minskat och alla — såväl arbetare som kapitalister — har alltmer blivit ”fångar i systemet”.

”Under de förkapitalistiska produktionsätten hade individerna som ägare eller förvaltare (väl mest det första) av produktionsmedlen möjlighet att främja sina intressen i en relativt sett ”ramlös” situation — det fanns relativt sett få materiella ramar som bestämde vad individerna måste göra för att främja sina intressen som ägare/förvaltare av produktionsmedlen. Slavägaren och godsägaren kunde, efter eget gottfinnande, bedöma och bestämma inom mycket vida gränser, hur driften skulle läggas upp för att maximera hans intressen. Det är fundamentalt annorlunda under det kapitalistiska produktionsättet. Det synes vara rimligt att påstå att det kapitalistiska produktionsättet genom en form av systemlogik sätter upp bestämda ramar för de individuella ägarna/förvaltarna av produktionsmedlen, ramar som tvingar dem — om de vill förbli ägare/förvaltare — att handla på bestämda sätt för att tillvarata sina intressen. Det kapitalistiska produktionsättet har därmed blivit ett *system* på ett annat sätt än de tidigare produktionsätten var det.” (S 225—226.)

”Huvudpoängen är att alienationen i denna betydelse — människornas egna handlingar blir ’som ett främmande, utanför dem stående tvång’ — *inte bara gäller för arbetarna, utan också för kapitalisterna*. Som skapare av det kapitalistiska produktionsättet har kapitalister-

na förlorat herraväldet över produktionssättet, de kan inte behärska det. För arbetarna leder alienationen, som vi har sett, till en form av psykologisk nöd; för kapitalisterna till ett systemtvång som de måste följa, om de vill fortsätta vara kapitalister. Också i denna betydelse kan vi säga att det föreligger en 'ödesgemenskap' mellan samhällsklasserna under det kapitalistiska produktionssättet." (S 227.)

Det krav som verkar vara ofrånkomligt inom våra dagars kapitalistiska ekonomiska system är företagsekonomisk lönsamhet. — Följer man inte denna "systemets lagbundenhet" kommer verksamheten att gå under.

"Innanför detta tvång finns det ett rörelse- eller handlingsutrymme, men lönsam måste verksamheten vara och det är i sig själv starkt styrande för handlandet." (S 227.)

Detta faktum verkar inte heller ändras av ett allt större statligt engagemang i näringslivet.

"Den tillkallade intervenerande staten har, lika lite som de privata företagen, någon kontroll över den systematiska lönsamhetslogiken som systemets skapare har förlorat herraväldet över. Också för staten har systemets funktionssätt blivit 'som ett främmande, utanför (den) stående tvång'. . . . Också för staten är det nödvändigt att vara 'företagsekonomiskt lönsam'; om inte, går staten under lika väl som de privata företagen." (S 229.)

"Tvärtom vävs det stigande statliga engagemanget in i det systemologiska kapitalistiska produktionssättet, så att den stat, som i vissa sammanhang skulle ha kunnat representera en motsats till det privata systemologiskt tvingade företagssystemet, blir ett med detta system. Vi står med andra ord inför ytterligare en monolitisk systemologisk enhet." (S 230.)

Från åtskiljande till sammanbindande överbyggnad

Den historiska utvecklingen från fysiskt till strukturellt tvång, från materiell till psykologisk nöd, från ödesolikhet till ödesgemenskap och från individvillkorlighet till systemlogik kan i korthet enligt Mathiesen ses som två grovt tecknade samhällsformationer, som båda är förtryckande men på olika sätt. Den tidigare, av Mathiesen benämnd "antagoniserande", kännetecknades av klarlagt förtryck, åtskild klasstruktur och koncentrerat politiskt ansvar. Den senare samhällsformationen (vårt nuvarande samhällssystem) benämns "*absorberande*". Denna kännetecknas av att förtrycket är beslöjat, klasstrukturen är sammanvävd och det politiska ansvaret är "pulveriserat" — dvs näst intill omöjligt att klarlägga genom att allt och alla är styrda systemlogiskt.

"Den antagoniserande och den absorberande samhällsformationen stöds emellertid av ännu ett led — som på ett sätt fullbordar verket. De stöds av vad jag skulle vilja kalla en 'åtskiljande' respektive en

'sammanbindande' överbyggnad; ett 'åtskiljande' och ett 'sammanbindande' överbyggande idésystem. Vi har tidigare varit inne på hur religionen som överbyggnad kan ha främjats speciellt av det fysiska tvånget, medan rätten som överbyggnad har främjats av det strukturella tvånget. Denna synpunkt kan generaliseras ytterligare: Religionen som överbyggande idésystem har en *åtskiljande* funktion: Ett öde legitimeras för överklassen, *en* rätt — bland annat att använda fysiskt tvång — fastställs för överklassen; medan ett annat öde legitimeras för andra, *en* annan rätt fastställs för andra. Rätten som överbyggande idésystem har däremot en *sammanbindande* funktion: Ett gemensamt öde påstås gälla för alla klasser (mer generellt och utöver den kortsiktigt sammanvävande ödesgemenskap som diskuteras ovan), *en* gemensam rätt fastställs på papperet för alla klasser. Rätten får genom denna sin sammanbindande funktion en verkan i relation till både den beslöjande, den sammanvävda och den pulveriserade sidan hos den absorberande samhällsformationen: Tvånget och nöden kan beslöjas ytterligare genom tanken på *en* gemensam rätt för alla, klassernas sammanvävning understryks ytterligare genom det gemensamma öde som påstås gälla också på lång sikt och ansvaret pulveriseras ytterligare genom att gemenskapen understryks så starkt. Det bör tillfogas att efterhand som rättens effektivitet som överbyggnad krymper i och med kapitalismens utveckling (se ovan), tar andra idésystem vid — t ex nationalekonomin och sociologin — vilka på andra sätt tillvaratar samma sammanbindande funktion som rätten har." . . ."Åter nya professioner som bärare av nya sammanbindande idésystem kan utvecklas när inte heller de sistnämnda fungerar tillfredsställande." (S 232—233.)

Sammantaget leder denna utveckling enligt Mathiesen till en situation där *den nuvarande samhällsformationen utövar ett "absorberande förtryck"*.

Vid försök att åstadkomma upphävande, överskridande förändringar av samhällets strukturer och processer kommer dessa förändringar att motarbetas av samhällssystemet genom två processer som Mathiesen kallar indefiniering och utdefiniering:

Indefiniering innebär förenklat att man på olika sätt "sugs in i systemet" så att man därmed blir oskadliggjord som agent för förändring.

"För det första sker indefinieringen genom *införlivande* — det nya tillåts bara i en redan från början så förminskad form att det inte bryter med givna premisser. För det andra sker det genom *invigning*: Den upproriske invigs i systemets hemligheter och tvingas därigenom till tystnad i sin kritik utåt — så att säga genom sin tystnadsplikt. För det tredje sker det genom *ansvariggörande*: Som deltagare i systemet är man i praxis med på beslut och handlingar som man hålls medansvarig för." (S 293.)

Utdefiniering blir konsekvensen när systemet inte längre klarar av att indefiniera ett visst fenomen, en politisk idé eller handling.

"Ju mer effektivt absorberande och indefinierande staten blir, desto 'rimligare' kommer det att te sig att utdefiniera dem som inte låter sig inordnas." (S 293.)

Utdefinieringen sker oftast genom olika argument som t ex att företrädarna för vissa förändringsidéer är "oansvariga", "verklighetsfrämmande", "extrema", "splittrade" etc. Det är först när dessa argument inte "räcker till" som man får ta till fysisk utdefiniering, t ex genom kriminalisering av annorlunda tänkande och handlande (exempelvis vid hyresockupationer, vilda strejker och fysiska miljöräddningsaktioner).

3.3.5 Socialt arbete — termostat- eller förändringsfunktion?

I det följande resonemanget kommer jag att använda "socialt arbete" som samlingsbeteckning för praktiskt socialt arbete i olika former inom socialvården/socialtjänsten (fr o m jan 1982) och socialpolitik i vid bemärkelse. ("Socialt arbete" i betydelsen universitetsdisciplin skall jag återkomma till under "Vetenskapsteori" Del I: Kap 5.6.3.) Jag vill påpeka att jag personligen ser de principer om människors självbestämmanderätt, resurser, personliga ansvar och medverkan i samhällsplaneringen etc som uttrycks i den nya socialtjänstlagen som en mycket positiv utveckling av synsätt och förhållningssätt jämfört med den traditionella socialvårdens förmyndarinställning. Här avser jag emellertid att diskutera socialt arbete från ett generellt perspektiv som kommer att innefatta såväl den tidigare socialvården som den nuvarande socialtjänsten.

I ett dialektiskt systemperspektiv kan man inte betrakta socialt arbete som en isolerad företeelse. Det måste alltid (liksom den psykiatriska vården, kriminalvården och andra "vård"-områden) ses i relation till hela samhällssystemets strukturer och processer. Socialt arbete är aldrig neutralt eller värderingsfritt utan fyller en ideologisk funktion i samhället. Hur man ser på denna funktion beror i sin tur på hur man ser på samhället. Härvid brukar man ställa upp två motsatta synsätt.

Det ena, som vanligen utgår från marxistiska värderingar, ser *konflikter* mellan olika samhällsklasser och maktintressen som grundläggande för samhället. Man menar att samhällets olika organ, som t ex rättssystemet och olika vårdorgan, latent (outtalat) har som funktion och syfte att tjäna vissa intressen och bevara det rådande kapitalistiska systemet.

Det andra synsättet, som vanligen utgår från "borgerliga" värderingar, ser samhället som *harmoniskt* — där var och en har sin givna plats och där olika intressen samarbetar. Här betonas istället rättssystemets och andra samhällsorgans manifesta (uttalade) syften och funktioner, så som de framställs t ex i olika lagparagrafer. (För vidare diskussion om dessa synsätt se Berglind m fl: "Ideal och realiteter i svensk socialvård", 1976.)

I valet mellan dessa båda synsätt ansluter jag mig närmast till det perspektiv som betonar bakomliggande konflikter i samhället med outtalade syften och funktioner för olika samhällsorgan. Att se samhället som en organism präglad av harmoni och samarbete, där t ex socialvårdens syften och funktioner enbart är de som är nedskrivna i lagar och paragrafer, anser jag ger ett ytligt och mystifierande perspektiv. Efter vad jag

kan förstå förutsätter ett sådant synsätt att man avgränsar sin analys till *en* nivå och ser socialt arbete som en isolerad företeelse, som ett slutet system. Istället måste man se det sociala arbetet i ett helhetsperspektiv — i samspel mellan system på olika nivåer i det strukturella påverkansförhållandet från samhällets överordnade ekonomiska, politiska och sociala strukturer och processer. Jag tycker emellertid att man även får en förenklad bild om man ensidigt använder klass- och intresse-motsättningar som förklaring till samhällets och samhällsorganens sätt att fungera.

Som framgår av den tidigare redovisningen av Mathiesens syn på samhällsutvecklingen, till vilken jag principiellt ansluter mig, har den industrialiserade västvärlden utvecklats till en absorberande samhällsformation präglad av "strukturellt tvång", "psykologisk outhärdlighet", "ödesgemenskap", "systemlogik" och "sammanbindande överbyggnad" — alltså till en situation där olika klass- och intresse-motsättningar kompliceras av vad jag skulle vilja kalla "allas beroende av alla" inom samhällssystemet som helhet.

Vid analyser av klass- och intressekonflikter anser jag därför att det är viktigt att se dessa i ett vidare systemteoretiskt perspektiv på strukturer och processer på olika nivåer i samhället. För mig blir många av de komplexa sambanden i samhället mer begripliga i ett sådant perspektiv.

Att det mycket väl *går att förena "systemanalys" med "klassanalys"* stämmer också överens med liknande tankegångar hos Mathiesen (även om han använder begreppet "system" i ett snävare perspektiv — begränsat till samhällets olika "byråkratiska" offentliga organisationer). Mathiesen diskuterar dessa frågor i "Den dolda disciplineringen" (1978).

"När man nu närmat sig den här stabilitets- och förändringsproblematiken, är det likväl närliggande att tänka sig en *kombination* av de här båda synsätten (klass- och systemanalys, min anmärkning). Man kan nämligen tänka sig att de byråkratiska organisationerna, med deras 'system'-egenskaper, är ett mellanliggande led, dvs ett led mellan å ena sidan bakomliggande klassmotsättningar och intressen och å andra sidan det slutgiltiga 'resultatet' i form av stabilitet och förändring inom och av de sociala strukturerna. Detta skulle innebära att vissa egenskaper hos organisationerna eller 'systemet' fungerar som ett 'filter' mellan klassmotsättningarna och intressekonstellationerna — och 'resultatet'. Klassmotsättningarna och intressekonstellationerna kommer att ständigt vara direkt representerade inom organisationerna, dvs en del av själva klasskampen slussas in i organisationerna och utspelar sig inom dem snarare än på samhällslivets 'öppna' områden — något som säkerligen får viktiga konsekvenser. Men även om de mer eller mindre generella mekanismer som finns 'inbyggda' i organisationernas 'system', fungerar också styrande och formande på motsättningarna och konstellationerna, vilket gör att 'resultatet' inte är givet i och med det ursprungliga klassmässiga förhållandet och den klassmässiga maktrelation som från början existerar. Det tycks inte minst vara så att arbetarklassens potentiella makt i vårt samhälle neutraliseras genom det sätt på vilket 'systemen' fungerar.

Härigenom blir staten ett omfattande organ med funktionen att bevara klassförhållandena i samhället." (S 71 och 72.)

Mathiesen menar att såväl en ensidig klass- som systemanalys leder till felaktiga slutsatser och betonar det viktiga i att kombinera dessa båda perspektiv. Det som man idag framförallt bortser ifrån i analyserna är enligt honom *systemmekanismernas styrande betydelse*. Han beskriver hur man genom en dold, smygande och tyst korrigerande inom systemet "disciplineras" till att inte kunna kritisera systemet inifrån och kunna handla för verkliga överskridande systemförändringar.

Mathiesens analys av hur disciplineringen fungerar genom "systemmekanismernas styrande betydelse" inom en viss organisation, t ex socialvården/tjänsten kan mycket sammanfattat beskrivas på följande sätt:

För att, för det första, överhuvudtaget få möjlighet till insyn och påverkan, t ex i en strävan att förbättra livssituationen för socialvårdens/tjänstens klienter, går man med på att delta i och acceptera systemets givna mönster även om man är potentiellt oppositionell mot detta systems syften och funktioner. Om man inte deltar i denna organisation får man nästan inga påverkansmöjligheter alls och då mister man ju även de marginella fördelar för klienterna som man hoppas uppnå genom att delta.

"Det här medför att man lätt 'sugs in' i systemet ifråga och kommer att delta på en rad nivåer i systemet trots att man egentligen är tveksam. Man blir 'en del' av systemet." (S 75 och 76.)

Om man för det andra "opponerar sig inom ett system som man redan gått in i och stannat i" (s 76) så kommer klienterna oftast också att mista sina marginella fördelar. Dessa marginella fördelar förändrar inte klienternas "mer fundamentala utgångsposition eller ställning inom den sociala strukturen som helhet" (s 76).

"Men poängen är, att eftersom dessa marginella fördelar finns där, och eftersom systemet kontrollerar dem och har möjlighet att köpa sig en tystad opposition genom dem, så leder det ofta till att oppositionen just tystas." (S 77.)

För det tredje, hävdar Mathiesen, leder de beslutande organens "korporativistiska" uppbyggnad (med en mängd olika intressenter) till att de som representerar klienternas intressen inom systemet "blir isolerade eller åtminstone hamnar i minoritetsställning i alla eller de flesta sammanhang där det fattas faktiska beslut rörande klienternas intressen" (S 77). Detta leder i sin tur till att man dämpar sin opposition och väljer att "ligga lågt".

För det fjärde fungerar disciplineringen genom att oppositionen "förs på sidospår" — vilket sker genom att man tvingas att syssla med separata smådelar och med mindre viktiga frågeställningar istället för att kunna ta itu med helheten och genom att man för att "åtminstone komma

någonstans” hävdar försiktigare ståndpunkter än dem som var de ursprungliga.

För det femte sker också disciplineringen ”genom de mellanmännsliga förhållanden som uppstår i och med själva deltagandet i organisationen” (s 81). När man deltar i organisationens beslutande organ blir man ”invigd i interna hemligheter” vilket gör att man ”binds till de människor och den organisation eller avdelning som invigt en i hemligheterna” (S 81). Efterhand kommer man att se situationen och besluten alltmer ”inifrån” systemets perspektiv och allt mindre från det perspektiv som är de ”utomstående” klienternas — en perspektivförskjutning som inte i första hand är en fråga om kunskaper utan snarare hänger samman med de ”byråkratiska och intressebaserade faktorer” som beror på att man själv är medlem i och beroende av organisationen. Genom att delta i beslut blir man också medansvarig vilket ofta gör att man ”utåt” försvarar besluten och sitt eget deltagande. ”Genom att man på detta sätt blir en invigd, får sitt perspektiv förskjutet och blir medansvarig, ’drivs’ man ständigt längre ’in’ i systemet” (s 84). Oppositionen tystas och systemet förblir oförändrat.

Homeostasmekanismer med termostatfunktioner (där Mathiesens ”disciplineringsmekanismer” endast är några få av många varianter), som verkar hindrande på förändringar som hotar systemets jämvikt, finns i alla system på olika nivåer och är alltså inte begränsade till system på organisationsnivå (som i Mathiesens systemanalys).

Analogt, på en övergripande samhällsnivå, kommer *det sociala arbetet att fungera som en termostatfunktion i samhället* som bevarar rådande strukturer och processer i samhällssystemet som helhet. I ett dialektiskt systemperspektiv är det sociala arbetet (liksom andra samhällsorgan) med sin begreppsbildning och funktion en samhällets produkt som återspeglar den samhällsekonomiska grund på vilken dessa sociala välfärdsinstitutioner har byggts. Socialt arbete fyller härvid funktionen som samhällets bevarare inklusive det avvikande beteende och de utslagningsmekanismer som är konsekvenserna av samhällets ekonomiska, politiska och sociala realiteter. Det identifierar, kontrollerar och ”disciplinerar” vårt samhälles produktionsprocesser och ekonomiska strukturers ”olycksfall” — de som, förenklat uttryckt, faller utanför konkurrenssamhället.

Samma typ av *termostatfunktioner* återfinns inom hela vårdområdet och framträder allra tydligast i användningen av sjukdomsmodellens synsätt på avvikelse och psykiska problem.

” ’Den sjuke’ och den politiskt medvetandegjorde har bara en sak gemensam, att betrakta sin situation som oönskad. Där upphör likheten, de övriga dragen i sjukrollen bildar närmast en idealtypisk skiss av den opolitiska individen. Den opolitiska står utanför och är oengagerad i det dagliga livets förpliktelser och olika roller. På detta sätt är grundläggande generella drag i själva sjukrollen fördunklande och av-

väpnande gentemot politiskt medvetandegörande och motorganisation bland de utstötta. Generellt kan man därför säga att 'vårdtänkande' och 'behandlingstänkande' av dessa skäl är farligt för de utstötta och sjukbeteckningen eller sjukrollen, som de utstötta gruppernas inkörsport till ett bättre socialt omhändertagande, i själva verket i hög grad är ett tveeggat svärd." (Ur tidigare citerad artikel av Torold i Psykisk hälsa 1976 nr 4, s 257.)

De olika samhällsorganens viktigaste funktion, i detta perspektiv, är *reproduktion* — av sådana människor som behövs och passar in i samhällssystemet. Detta sker dels genom att i vid bemärkelse socialisera människor till att införliva samhällets värderingar, lagar, normer etc, dels genom att producera "arbetskraft" (genom att bli "underhållna" med ekonomiskt bistånd mm under lågkonjunkturer och på olika sätt se till att arbetskraft finns tillgå under högkonjunkturer).

Socialarbetets kontrollerande, disciplinerande och reproducerande funktioner har, som jag ser det, inte i första hand att göra med om dessa funktioner är inskrivna i målen för socialpolitiken eller i socialvårdens/tjänstens olika lagar och förordningar eller om vissa människor uppfattar dessa funktioner som bra eller dåliga, önskvärda eller icke. De beror istället på styrkan i det överordnade samhällssystemets homeostasmekanismer och strukturella påverkan av underordnade system.

Har då socialt arbete enbart som funktion att anpassa och förtrycka såväl klienter som socialarbetare till det rådande mönstret? Nej, av flera skäl tror jag att det också finns möjligheter till frigörelse och överskridande förändringar.

Med en holistisk grunsyn, där såväl tillvaron som människan ses som en organisk helhet och föränderlig process, uppfattar jag det som en nödvändighet att se ett *ömsesidigt påverkandeförhållande mellan å ena sidan strukturernas mekanismer för anpassning och förtryck och å andra sidan människors möjligheter till medvetenhet, frigörelse och handling som kan förändra dessa strukturer*, uttryckt i systemteoretiska termer: *dialektik mellan systems homeostas- och förändringsfunktioner*. System kännetecknas ju inte enbart av homeostasmekanismer med olika former av termostatfunktioner utan också av förändringsmekanismer. Alla "levande" system befinner sig i ständig utveckling och förändring genom dialektiska processer både inom systemet, mellan system på samma nivå och mellan över- och underordnade system — förändringar som kan vara både kvantitativa och kvalitativa och av första och andra ordningen.

Samhället som helhet har förändrats genom historiens gång såväl ekonomiskt och politiskt som socialt och kulturellt bl a som en följd av förändringar i de materiella betingelserna och produktionsprocesserna. Dessa förändringar har i sin tur inverkat på värderingar och normer i samhället och på klassers, organisationers, gruppers, familjers och individers positioner, handlingar och upplevelser. I dessa förändringar tror jag att man generellt kan påstå att samhällets olika "vård"-organ fyllt en dubbel funktion — att både bevara och anpassa till rådande system på samma gång som man verkat för förändringar inom systemet.

Å ena sidan har man alltså inom det sociala arbetet, genom kontroll, moralism och individuellt egenskaps- och sjukdomstänkande etc, bidragit till utslagningen. Å andra sidan har man också försökt att motverka konsekvenserna av samhällets skadliga effekter genom att påtala brister i människors olika levnadsförhållanden och bli bidragit till viktiga socialpolitiska reformer för omsorg om barn och äldre, för ekonomisk och social trygghet etc.

Det har också funnits strävanden för klienters jämställdhet, självbestämmanderätt och ansvarstagande vilka ofta haft den enskilde socialarbetarens sympati. Omsorg och vilja att möta klienternas behov och problem har lett till engagerade försök att öka individens, familjens och gruppens medvetenhet och förmåga att möta samhällets olika utslagningsprocesser.

Det finns alltså på samma gång såväl frigörande och överskridande som anpassande och förtryckande tendenser — både i det sociala arbetets roll i samhällssystemet som helhet och i socialarbetarens relation till klienterna. Det är i konflikten mellan dessa olika krafter som socialarbetaren befinner sig. Det blir därför förenklat att betrakta honom ensidigt som "tjänsteman", "behandlingspersonal", "revolutionär på tjänstetid" eller som "den härskande klassens lakej i dess utövande av social kontroll och utsugning". Som jag ser det kan man inte förneka någon av dessa aspekter. Man måste istället, inom det samlade vårdområdet, se det historiskt-dialektiska samspelet mellan dessa olika termostat- och förändringsmekanismer. Det är först i ett sådant dialektiskt perspektiv som jag tror att man kan nå den distans som är nödvändig för att bli medveten om sin funktion och se vad man faktiskt håller på med som socialarbetare. Denna överblick når man inte i första hand genom att jämföra olika behandlingsteorier och modeller. Den blir tydlig först mot bakgrund av ens meta-teoretiska värderingar om tillvaron, människan och samhället.

Jag tycker att Mathiesens resonemang på ett klagörande sätt belyser hur samhällssystemets homeostasmekanismer fungerar och hur det överordnade systemets strukturer och processer påverkar underordnade system. Det förekommer visserligen en utveckling inom systemet — förändringar av första ordningen. Verkliga överskridande förändringar av andra ordningen är dock mycket svåra att åstadkomma. Antingen införlivas man, "sugs in" i systemet eller också "utestängs" man från detta. I båda fallen minskar ens påverkansmöjligheter. Även den "utestängde" ingår ju i det överordnade samhällssystemet och får genom sin position rollen som "avskräckande" termostاتفunktion som bidrar till det överordnade systemets bevarande.

Mathiesen utvecklar en *strategi* för att man inte skall falla i vare sig det ena eller andra diket, att varken vara så "utslätad" att man blir indefinierad (insugen) eller så "extrem" att man blir utdefinierad (utestängd). I korthet menar Mathiesen att man måste ställa sig i ett

samtidigt motsägelse- och konkurrensförhållande till det rådande systemet och både motsätta sig de rådande grundpremisserna och påpeka det som är otillfredsställande med det rådande systemet. För att varken bli in- eller utdefinierad är det viktigt att man vägrar att ensidigt välja mellan det ena och det andra ytterlighetsperspektivet — reformism eller revolution, nära krav eller övergripande strukturförändringar, teori eller praktik, kortsiktigt eller långsiktigt. Det är också viktigt, enligt Mathiesen, att man vid igångsättandet av "upphävandet" (överskridande systemförändringar) börjar på den nivå "där människorna är" — i det tvång, förtryck och i den situation som är relevant för dem man vänder sig till.

Om man härvid utmanar strukturen i tillräckligt hög grad kommer man så småningom till en situation där det blir medvetet för de inblandade att för att någon verklig förändring skall kunna ske i det aktuella systemet kommer det i sin tur att krävas förändringar av strukturer och processer i överordnade system, dvs förändringar av andra ordningen krävs även på övergripande nivåer.

I all anspråkslöshet hoppas jag ätt den modell för psykosocialt förändringsarbete som senare beskrivs (Del III) skall kunna ses som en möjlig början till ett analogt förhållningssätt inom socialt arbete. — Ett förändringsarbete, som genom att börja "där människorna är", i dialog och samarbete med de utslagna, försöker utmana rådande strukturer och processer, värderingar och synsätt, såväl inom vårdområdena som i relation till samhällets övergripande utslagningsprocesser.

3.4 Samhällssyn — eget ställningstagande

Vid analys av samhället väljer jag ett *dialektiskt systemperspektiv* vilket sammanfattningsvis leder till följande *samhällssyn*:

Relationen individ — samhälle ses som ett "invändigt" förhållande. Människan påverkar och skapar samhället samtidigt som samhället påverkar och skapar människan. Människan är därmed både skapare, funktion och "resultat" av sin egen samhällseliga verklighet.

Samhället styrs inte av oföränderliga, opåverkbara (natur-)lagar. Människan kan själv och tillsammans med andra verka för överskridande förändringar, både i sitt eget och andras liv och av samhällssystemet som helhet.

Såväl individ som samhälle ses i ett *historiskt-dialektiskt sammanhang* med samband mellan tidigare och aktuella strukturer och processer.

Samhällssystemets övergripande produktionsmässiga, politiska, ekonomiska och sociala strukturer och processer har, genom systemets *strukturella påverkansförhållande*, ett avgörande inflytande på den härskande ideologin och kulturen och på underordnade systems (klassers,

organisationers, grupper, familjers, individers) positioner, handlingar och upplevelser.

Det industrialiserade västerländska samhället har, främst genom produktionsprocessernas utformning, alltmer utvecklats mot en "absorberande" samhällsformation som (med Mathiesens terminologi) präglas av strukturellt tvång, psykologisk outhärdlighet, ödesgemenskap, systemlogik och sammanbindande överbyggnad — där *homeostasen* förenklats och upprätthålls av "allas beroende av alla" inom samhällssystemet.

De samhällsförändringar som sker är oftast av första ordningen. Överskridande systemförändringar — av andra ordningen — är svåra att åstadkomma genom att samhällssystemets homeostas upprätthålls av termostatmekanismer på olika nivåer — som socialisationsprocessen, samhällets rättssystem och vårdapparat och (Mathiesens) in- och utdefinieringsmekanismer inom olika organisationer.

Förändringar kan ske i individers, familjers och grupper levnadsförhållanden och upplevelser av sig själva, sin situation osv. Samhällets utslagningsprocesser som sådana kan emellertid förändras först genom överskridande förändringar av samhällssystemets överordnade strukturer och processer.

Socialt arbete fyller ofta en *anpassande och förtryckande termostatfunktion* vilken bidrar till bevarande av samhällets rådande strukturer och processer inklusive dess utslagningsmekanismer.

Socialt arbete kan emellertid också fylla en *förändringsfunktion* som verkar för medvetenhet, frigörelse och handling, för överskridande förändringar såväl för klienter och socialarbetare som för samhället som helhet.

För att *socialt arbete* skall bli ett *förändringsarbete* tror jag att det krävs att socialarbetarna är beredda att utmana rådande strukturer och processer, både i sina egna liv och i klienternas sätt att tänka och handla, i socialvården/tjänsten som organisation och i relation till samhällets utslagningsprocesser. Detta arbete måste ske i dialog och samarbete med de utslagna och har i grunden att göra med förändringar i meta-teoretiska värderingar om tillvaron, människan och samhället.

4 Förklaringsnivåer

Det finns ett antal olika förklaringar till avvikelse och utslagning som utgår från olika synsätt — religiösa, moraliska, politiska, ekonomiska, sociala, egenskapstänkande, sjukdomsuppfattningar, arv- eller miljöstyrning etc — och från olika teorier — sociologiska, psykologiska, biologiska etc. De olika förklaringarna kan sammanfattas i fyra huvudnivåer: intrapsykisk, interpersonell, strukturell och "metafysisk" nivå.

Efter en kort presentation av de fyra nivåerna skall jag diskutera dessa med hjälp av ett praktiskt exempel och deklarerar mitt eget ställningstagande.

4.1 Nivåerna

4.1.1 *Intrapsykisk nivå*

Intrapsykisk nivå omfattar de tankar, upplevelser, beteenden etc — biologiska och psykologiska fenomen — som finns inom (framträder hos) *en individ*.

Problem, förklaringar och lösningar förläggs huvudsakligen *inom* individen. Känsla, intention, upplevelse, medvetna och omedvetna motiv, det, jag, överjag, reaktion, respons, hormoner och transmittorsubstanter är exempel på termer som används.

I centrum för teoribildning på denna nivå står individens biologiska och psykologiska utveckling. Medicinsk-biologisk undersökning och behandling, inlärningsteori, beteendeterapi, klassisk psykiatri och psykoanalys är exempel på teorier som har denna nivå som utgångspunkt. Detsamma gäller för individuellt egenskapstänkande, sjukdomsuppfattningar och moraliskt etiska förklaringar av typen vanart, arbetsovilja etc.

4.1.2 *Interpersonell nivå*

Interpersonell nivå omfattar det samspel som äger rum *mellan två eller flera individer* — de relationer, roller, transaktioner etc som bildas inom en grupp av människor som har mer eller mindre kontakt med varandra, t ex paret, familjen, arbetsgruppen, skolklassen, fotbollslaget etc.

Problem, förklaringar och lösningar förläggs huvudsakligen till *relationerna mellan individerna*. Man studerar t ex en familjs sätt att kommunicera.

Symbolisk interaktionism enligt Cooley och Mead och kommunikations- och systemteoretiskt orienterad familjeterapi är exempel på teorbildningar som utgår från denna nivå. Ingen av dessa teorier ligger emellertid renodlat på denna nivå eftersom de också innefattar förklaringar på intrapsykisk nivå och har klara samband med nästa nivå — den strukturella.

4.1.3 Strukturell nivå

Strukturell nivå omfattar relationer (mellan organiserade enheter av interpersonella relationer) på institutions-, organisations-, klass- och samhällsnivå — samhällets produktionsmässiga, ekonomiska, politiska, sociala och kulturella strukturer och processer samt de relationer som individer och grupper har i förhållande till samhället som helhet.

Den strukturella nivån brukar ibland delas upp i två olika nivåer: *mesonivå*, som omfattar stora grupper, organisationer och institutioner, och *makronivå*, som omfattar samhällen som helhet, nationellt och internationellt.

Problem, förklaringar och lösningar förläggs huvudsakligen till *strukturer och processer på övergripande samhällsnivå*. Samband mellan klasser, grupper, organisationer och institutioner inom samhället och mellan samhällen t ex med olika ekonomisk och politisk struktur studeras. Exempel på termer som används är klass, socialgrupp, ekonomisk och politisk maktfördelning, produktionsprocesser, kapitalbildning, urbanisering, arbetsgivare/kapitalägare och arbetare/tjänstemän, kommunism och kapitalism.

Sociologiska och politiskt-ekonomiska teorier som t ex liberalism och marxism är exempel på teorbildningar som utgår från denna nivå.

4.1.4 "Metafysisk" nivå

Denna nivå omfattar relationer till någon form av "andlig" dimension utanför de övriga tre nivåerna. Frågor om livets mening, dödens realitet, relationer till en gud eller flera gudar, liv före och efter detta samt olika upplevelser inom religion, mystik och i viss mån parapsykologi hör hemma på denna nivå.

Även om en lång rad filosofer, mystiker, teologer etc från olika kulturer sedan mycket lång tid tillbaka har sysselsatt sig med dessa grundläggande frågor har vanligtvis *inte teorbildning i traditionell betydelse* ägt rum på denna nivå. De olika föreställningarna har oftast inordnats i olika former av trossystem som de stora världsreligionerna med heliga skrifter som Bibeln, Koranen, Veda-skrifterna etc. Astrologi, olika österländska strömningar och en del av den nyare parapsykologiska forskningen kan också sägas behandla denna nivå.

Inom människovård i olika former är det vanligt att man möter frågor om livets mening, varifrån vi kommer och vad som händer efter döden,

om det finns en gud och om det går att få kontakt med denne osv. Förutom det som hittills är sagt under "Världsbild och människosyn" och "Vetenskapsteori" (Del I: Kap 2 och 5), kommer jag inte att närmare beröra förklaringar på denna nivå i fortsättningen.

Som framgår av mina tidigare ställningstaganden innebär emellertid detta varken att jag tycker att de bör betraktas som automatiskt felaktiga, oviktiga eller "ovetenskapliga". Jag vill i detta sammanhang bestämt ta avstånd från ensidiga förklaringar från andra nivåer till fenomen på denna nivå. Exempel på sådana förklaringar är att andliga upplevelser enbart skulle vara en form av regression eller omedvetna önsningar (t ex om återgång till moderlivet), neurotiskt symboliskt utagerande (t ex av olöst oedipal konflikt i relation till fadersgestalten) eller att det rör sig om inlärt beteende, resultat av extas eller masspsykos, neurologiska störningar (t ex hormoner eller transmittorsubstanser) eller som uttryck för den härskande klassens ideologi i ett kapitalistiskt samhällssystem etc.

Jag tror inte att man kan finna förståelse för och förklaring på livets stora existentiella och andliga frågor vare sig i sociologiska, psykologiska, biologiska eller andra teorier som utgår från andra nivåer. Jag tror inte heller att problem av andlig karaktär kan åtgärdas med psykoterapi, mentalvård, socialt arbete eller politiska beslut. Inför frågorna på denna nivå anser jag att man med ödmjukhet inför livets mysterier måste vara öppen i sitt sökande.

4.2 Förklaringsnivåer i praktiken

4.2.1 Ett "fall ur livet"

Kalle Svensson med familj bor i Göteborg. Kalle är 37 år och han är gift med Gun, 35. De har två barn, Bosse, 10, som går i skolan och Carina, 5, som är på daghem. Kalle är varvsarbetare, har arbetat som plåtslagare i fyra år och har räknat sin anställning som relativt trygg.

Genom företeelser utanför Kalles kontroll — oljekrisen, dollarns värde, att det av olika skäl finns billigare arbetskraft och mer pengar till investeringar i Korea och Japan än i Sverige, åtstramning i redarnäringen etc — kommer varven i Sverige i en krissituation och många hundra arbetare permitteras på det varv där Kalle arbetar. Vid permitteringen tillämpar man principen att de yngsta och de som arbetat kortast tid vid varvet får gå först — en princip som Kalle själv delar men som tyvärr drabbar honom. Han blir friställd, utan arbete och får mycket små möjligheter att kunna fortsätta med det yrke han kan, i varje fall inom Göteborgsregionen.

Samtidigt blir Kalle alltmer retlig och aggressiv hemma och detta in-

verkar på hans förhållande till hustru och barn. Gun kan nästan inte tilltala honom utan att "få skäll tillbaka". Hon blir ledsen och till slut kan de överhuvudtaget inte prata med varandra. Bosse tycker väldigt illa om alla grälen hemma, han får svårt att koncentrera sig och detta går ut över hans skolarbete. Hans lärare ringer och säger att Bosse inte kan sitta still utan är allmänt bråkig och besvärlig. Familjen har mycket svårt att tänka sig att flytta från Göteborg. Kalle har bott här i hela sitt liv, Gun har ett bra jobb som sekreterare på halvtid, Bosse har många skolkamrater och Carina har äntligen fått en daghemsplats efter två års väntan.

Kalle själv har det svårt. Han är konstant orolig, har svårt att sova på nätterna och får ont i magen. Läkaren konstaterar att Kalle har magsår och skriver ut Novalucol för magen och Stembamat "vid oro — till natten". Kalle tycker otroligt illa om att vara arbetslös. Han har, liksom hans far och hans bröder, "jobbat hela sitt liv" och "fastän han inte rår för det känns det nästan som en skam". Han står inte ut med att vara hemma, trivs inte ute och pengarna från arbetslöshetskassan känns nästan som att "gå på bracka" (= ta emot socialhjälp). Kalle känner sig "liksom utanför" och det är tänkbart att situationen också väcker upp minnen från barndomen då Kalle vid 3 års ålder lämnades på barnhem en månad p g a moderns sjukdom (han upplevde sig då som övergiven, ställd utanför etc).

Detta är i korthet familjen Svenssons situation en tid efter Kalles friställelse.

4.2.2 Analys utifrån enbart en förklaringsnivå: risker med ett förenklat synsätt

Vid analys av familjen Svenssons situation framgår det hur förenklat det blir att förklara allt utifrån endast en nivå.

Det är i och för sig möjligt att man kan säga att huvudorsaken till situationen är de ekonomiska och industriella konjunkturedgångar som man får räkna med i en kapitalistisk blandekonomi — en förklaring gällande produktionsförhållanden och ekonomisk maktfördelning som alltså ligger på en övergripande strukturell makronivå.

Denna insikt har säkert också Kalle själv men den hjälper honom inte särskilt mycket i hans nuvarande situation. Det finns en risk att förklaring på enbart strukturell nivå leder till påståenden av typen "det är samhällets alternativt kapitalismens alternativt kommunismens fel alltihop".

Att ensidigt förlägga problemet till familjesystemets obalans och dysfunktionella kommunikation och hävda att lösningen skulle vara att makarna skall kunna prata med varandra och att Kalle skall våga visa sina känslor etc är både förenklat och farligt. Det leder till en falsk medvetenhet om problemet enbart görs till ett relationsproblem på interpersonell nivå. Tyvärr måste man tillstå att det finns psykoterapeuter inom

familje- och gruppterapi som tenderar att se hela förklaringen till människors problem i deras relationer t ex i familjen — att familjemedlemmarna inte är "raka" i sin kommunikation etc.

Att påstå att "problemet" är att Kalle har motorisk oro, sömnsvårigheter och magsår är också en förenkling — trots att det är ett påtagligt faktum att Kalle har dessa besvär. Detta exempel visar på en del av de fördelar och risker som finns med en traditionell medicinsk diagnos och behandling. Kalle får omedelbar och kunnig hjälp för sitt magsår och han sover troligtvis bättre på den lugnande medicinen. Läkaren "behöver" inte ta hänsyn mer än till den biologiska nivån och kan därför handla snabbt och adekvat utifrån detta perspektiv. Risken ligger inte i medicinerna, som kan vara helt adekvata i ett övergångsskede, eller i att tillämpa en biologisk syn på Kalles "medicinska problem" (ex magsåret). Det som är farligt är om man förlägger hela förklaringen och därmed lösningen på Kalles situation till ett biologiskt plan.

Det blir lika förenklat att enbart tillämpa psykiatriska eller psykologiska förklaringar på intra-psykisk nivå. Det går inte att t ex i traditionella psykiatriska termer beteckna Kalle som subvalid (trött, oföretagsam), substabil (humörsvängningar) med dålig affektkontroll och depressiva tendenser etc. Inte heller går det att ensidigt förklara Kalles problem i psykoanalytiska termer — att det hos Kalle rör sig om en upplevelse av att stå utanför som väcker delvis omedvetna känslor av övergivenhet från tidiga barndomshändelser (individualiseringsseparationsproblematik) — att Kalles aggressionsutbrott eventuellt kan härledas från tidig anal störning i samband med självständighetsträningen (t ex överdriven restriktivitet och kontroll vid pott-träning, vilket också belyser vissa av Kalles skam- och skuld-känslor inför att inte vara "duktig") eller att tidigare bortträngda aggressioner i förhållande till modersgestalten (t ex vid placeringen på barnhemmet) istället förskjuts till hustrun Gun som av Kalle därmed uppfattas som negativ och oförstående etc.

Ingen av förklaringarna till familjen Svenssons situation behöver i sig vara "felaktig" på sin respektive nivå. Trots detta ser vi att dessa förklaringar ger en mycket begränsad syn utan möjlighet att var för sig täcka helhetsperspektivet.

Att enbart förlägga förklaringen till en nivå leder till två typer av felaktigheter i analysen. Dels får man en förenklad och förfalskad bild av en människas situation eftersom man analyserar endast en begränsad del av denna människas "totala — hela — verklighet". Dels föreligger en uppenbar risk att man tillämpar sin förklaringsnivå även på händelser som huvudsakligen hör hemma på en annan nivå.

Christer Båge diskuterar detta mer utförligt i "Ett spel om syndabockar" (1972, del I). Han visar som typexempel hur en psykoanalytiker förklarar en människas deltagande i ett politiskt demonstrationståg mot kriget i Vietnam med att det rör sig om ett symboliskt utagerande av omedvetna konflikter (t ex mot en fadersgestalt), alltså en förklaring på

intra-psykisk nivå av en politisk handling som rätteligen bör förläggas till strukturell nivå.

Det händer också att analys på interpersonell nivå blir en täckmantel för en traditionell psykiatrisk diagnosinställning, dvs att etikettera människor med statiska individuella beskrivningar på intra-psykisk nivå. Exempelvis kan detta bli fallet när man istället för att använda termer som astenisk, subvalid, manodepressiv etc använder beskrivningar av roller och kommunikationsmönster som nya personlighetsvariabler. Satirs blickande, klandrande etc kommunikationsmönster blir en diagnos — att han *är* en klandrare, blickare etc. (Se vidare Lundsbye m fl: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv", 1981, avsnitt 5.6.)

Vissa avarter av t ex gestaltterapi kan visa prov på liknande omedvetenhet. Varje mänskligt problem möts med yttranden av typ "det är din bit" (översatt: "det är ditt privata problem — sköt dig själv och skit i andra") — utan hänsynstagande till interpersonell och strukturell nivå. (Man kan läsa igenom en hel del amerikansk psykoterapilitteratur utan att överhuvudtaget stöta på ord som solidaritet, gemenskap, samarbete, social utslagning etc — en sorglig utveckling med tanke på de existentiella och getalpsykologiska grundidéerna.)

4.3 Förklaringsnivåer — eget ställningstagande

Situationen måste ses ur det samlande *helhetsperspektivet* där de olika nivåerna ömsesidigt påverkar varandra: Kalles friställelse hänger samman med arbetsmarknad och världsekonomi. Hans dåliga humör hänger samman med känslan av otillräcklighet etc som hör ihop med hans arbetslöshet. Detta inverkar på kontakten med Gun och deras gräl påverkar Bosse och hans skolarbete. Kalles oro och vantrivsel leder till sömnsvårigheter och magsår. Han blir mera känslig och försvarslös vilket kan inverka på att tidigare bortträngda barndomsminnen väcks. Dessa påverkar i sin tur hans humör, sömn, relation till Gun och barnen osv. . .

Allt påverkar allt i en dialektisk process. I detta dialektiska helhetsperspektiv hör emellertid olika problem hemma på olika huvudsakliga nivåer, och varje problem måste därför analyseras och angripas på sin "primära" nivå men med hänsyn till övriga nivåers inverkan. (Detta synsätt är analogt med mitt ställningstagande beträffande samhällssyn i Del I: Kap 3, där jag förespråkar ett *dialektiskt systemperspektiv* på de olika nivåerna i relationen mellan individ och samhälle.)

I socialt arbete måste man därför, både i sin analys och i sitt arbete, ta hänsyn till alla tre nivåerna — intrapsykisk, interpersonell och strukturell nivå, eftersom problemen "existerar" på alla tre nivåerna samtidigt. Däremot måste man av praktiska skäl oftast *välja en huvudsaklig nivå i sitt konkreta sociala arbete* och därefter se hur modeller och teorier från

andra nivåer kan användas för att bilden skall bli så fullständig som möjligt.

Vid val av primär nivå i det praktiska arbetet anser jag att det både är ideologiskt viktigt och funktionellt att ta hänsyn till intressentens eget perspektiv — att "börja där människorna är".

Om vi frågar Kalle vilket som är hans huvudsakliga problem kommer han med största sannolikhet inte att svara att han är sjuk, att situationen har väckt upp barndomsminnen, att hans kommunikation med frun är dysfunktionell eller att det är fel på världsekonomin. Kalle kommer troligen att svara att hans problem är att han är arbetslös och att detta hänger samman med varvskris, arbetsmarknad etc — alltså en förklaring på huvudsakligen strukturell nivå med anknytning till ett övergripande makroperspektiv.

Jag håller med honom. Vad Kalle primärt behöver är ett jobb eller motsvarande meningsfull sysselsättning, t ex egen önskad omskolning eller vidareutbildning. Han kan dessutom (eventuellt, men inte alls självklart) behöva få hjälp att klara av de problem jag tagit upp på olika nivåer: medicinsk hjälp för sitt magsår, familjeterapi för att kunna prata med Gun och få bättre kontakt med Bosse igen, individualterapi för att komma tillrätta med vissa tidiga barndomsupplevelser etc. De olika insatserna bestäms naturligtvis i första hand av vad Kalle och hans familj själv önskar.

Insatserna måste knytas till sin huvudsakliga nivå. Världsekonomin och varvskrisen ändras inte med psykoterapi utan eventuellt med politiska beslut. Familjens kommunikation förändras inte med medicin utan med familjeterapi. Kalles barndomsminnen bearbetas inte på arbetsförmedlingen utan genom psykoterapi. Novalucol är utmärkt vid magbesvär men hjälper inte Kalle att få ett arbete etc.

Att försöka ta med de tre nivåerna samtidigt innebär vissa risker: Dels kan man känna sig uppgiven och drabbas av apati inför den mängd faktorer man samtidigt måste ta hänsyn till. Det vore så mycket lättare att "sköta sitt arbete" om man begränsade verkligheten till *en* nivå och jobbade så noggrant som möjligt på denna. Dels kan vissa vetenskapsteoretiskt kritiska synpunkter anläggas genom att detta synsätt kan leda till en ny form av nivåsammanblandning.

Risken för apati och uppgivenhet finns i allt vårdarbete. Risken med detta synsätt får vägas mot den form av uppgivenhet som man istället kan få då man begränsar sin information, inte når helhetsperspektivet och därmed kan få svårt att uppleva sitt arbete som meningsfullt. (I beskrivningen av modellen för hemma-hos-arbete, Del III, kommer jag att visa hur man kan försöka motverka risken för apati genom att i diskussioner och handledning eftersträva ett meta-perspektiv — en form av system- och strukturelltänkande som gör det möjligt att se hela skogen och inte fastna nere bland träden.)

Beträffande risken för nivåsammanblandning vill jag framhålla skillnaden mellan att ett visst problem från ett helhetsperspektiv samtidigt

inbegriper alla nivåer och att det inom detta perspektiv finns aspekter som huvudsakligen måste åtgärdas under en viss nivå.

Orsakssökandet i sig självt kan också vara tveksamt om det innebär försök att uppställa nya lagbundenheter med lineära orsakssamband. Den "verkliga egentliga Orsaken" med stort O lär vi nämligen inte hitta eftersom "allt har påverkat allt" genom alla tider och på alla nivåer i en kontinuerlig ömsesidig process.

Sökandet bör därför istället inriktas på *den dialektiska processen i sig* — hur samspelet och relationerna fungerar inom och mellan de olika nivåerna — och att se på processerna snarare än till innehållet.

Sammanfattningsvis förordar jag att man skall *eftersträva en dialektisk helhetssyn som inbegriper samtliga nivåer* (i analogi med det dialektiska system-perspektiv som redovisas i Del I: Kap 3.2 och Del II: Kap 4.2).

Inom detta helhetsperspektiv hör olika problem primärt hemma på olika nivåer och måste i första hand analyseras och åtgärdas inom respektive primär förklaringsnivå — med perspektiv till de övriga nivåernas inflytande.

I sitt praktiska arbete kommer man oftast — i relation till de problem man möter — att behöva *välja en huvudsaklig arbetsnivå*. Det behövs självklart insatser på samtliga nivåer — all världens psykoterapi kan t ex inte uppväga behov av politiska beslut osv.

Val av huvudsaklig nivå vid analys och praktiska insatser får emellertid inte fördunkla det grundläggande helhetsperspektivet — det dialektiska samspelet inom och mellan samtliga nivåer.

5 Vetenskapsteori

I samband med min tidigare diskussion (Del I: Kap 1.2) om paradigmbegreppet instämde jag i den definition som formulerats av Stig Lindholm (1979):

”en uppsättning normer eller föreställningar som i ett visst forskarsamfund påverkar forskarnas uppfattning om vad man skall forska på och hur man skall göra det.” (s 56)

Jag citerar vidare från Lindholm:

”Frågan *vad* har tre aspekter: 1. Vad man ö h t uppfattar som problem. D v s vad man ser och inte ser, vad som är märkvärdigt eller självklart. 2. Vad man uppfattar som forskningsbara problem. D v s vad som är åtkomligt med vetenskaplig analys och inte ’metafysiskt’, ’religiöst’ eller på annat sätt ’ovetenskapligt’. Det här rör vad som i princip är forskningsbart. Forskningsbarheten kan också mera konkret handla om vad som med nuvarande kunskap, instrument, teknik etc är möjligt att forska på. 3. Vad som tillhör ens egen disciplin och vad som faller utanför. Vad tillhör sociologin, vad är pedagogik, vad är psykologi etc?

Frågan om *hur* man skall forska innehåller aspekter på ett kontinuum som sträcker sig från övergripande kunskapsteoretiska ståndpunkter (varifrån kommer kunskap, hur görs den giltig?), via allmänna frågor om hur man skall nalkas problemen (dialektiskt/hermeneutiskt/positivistiskt, kvantitativt/kvalitativt, med experiment, med deltagande observation, med aktionsforskning etc) till konkreta frågor om metoder och tekniker för insamling och bearbetning av data (strukturerade eller fria intervjuer, inspelning på band eller skriftlig sammanfattning, enkäter, eller frågeformulär, variansanalys eller faktorsanalys etc).” (s 56 ff)

Till dessa frågor kan man förhålla sig på några principiellt olika sätt och jag skall först kort beskriva några vetenskapsteoretiska huvudinriktningar med perspektiv till deras övergripande meta-teoretiska värderingar. Här återkommer jag till många av de frågor som tidigare diskuterats men från en något annorlunda infallsvinkel. Därefter kommer en kort jämförelse och kritik av de olika skolorna. Till sist skall jag deklarera mitt eget ställningstagande och försöka sätta detta i relation till socialt arbete som vetenskaplig disciplin.

Den sammanfattande framställningen av olika skolbildningar är baserad på många olika författare. För fördjupning se litteraturlistan under Del I ”Vetenskapsteori”.

5.1 Förklaring som vetenskapligt ideal — logisk empirism

5.1.1 Bakgrund

Som jag tidigare redovisat (Del I, Kap 2) uppkom mycket tidigt i den västerländska filosofins historia en "materialistisk" riktning. Denna betraktade tillvaron som materiell, lagbunden och sammansatt av delar och man sökte observera och beskriva denna utifrån sina sinneserfarenheter av yttre iakttagbara fenomen. Målsättningen var att *förklara* tillvaron och därmed kunna kontrollera och styra denna.

Dessa tankegångar följdes bland annat upp av de brittiska empiristerna John Locke och David Hume i början på 1700-talet vilka betonade det externa, observerbara och mätbara som grund för kunskapssökandet. Genom historiens gång har detta synsätt ofta varit ett uttryck för en strävan till ett fritt, kritiskt tänkande grundat på erfarenhet, som en reaktion mot metafysiska spekulationer och religiös dominans av tänkandet.

En som särskilt kraftigt gav uttryck för en sådan hållning var den franske filosofen Auguste Comte i början av 1800-talet. Han tänkte sig att såväl individens som släktets tänkande utvecklades över tre stadier — från det teologiska (fiktiva) över det metafysiska (abstrakta) till det positiva (reella). Comte kallade sin inställning "positivism" och grundade den på följande resonemang: Eftersom naturlagarna är oföränderliga och invariabla går dessa, genom olika former av observationer och experiment, att förklara. Detta ger i sin tur människan möjlighet att förutsäga framtiden och därmed få kontroll över denna. Det "positiva" bestod i denna möjlighet till styrning och kontroll där man, enligt Comte, istället för det inbillade, osäkra, vaga och onyttiga kunde nå det verkliga, säkra, precisa och nyttiga (för individ och samhälle).

De positivistiska grundprinciperna blev åter betonade på 1920-talet då filosofer och vetenskapsmän som fysikern Moritz Schlick, filosofen Rudolf Carnap, matematikern Hans Hahn, sociologen Otto Neurath m fl i den s k *Wienerkretsen* skapade en vetenskapsteoretisk rörelse "för rationalitet". Liksom tidigare i historien skedde detta i opposition mot fördomsfullt tänkande grundat på religion, mysticism etc — denna gång bl a mot de uppfattningar om rasers över- och underlägsenhet som började florerat i Centraleuropa i samband med fascismens och nazismens framväxt. Man kallade sitt synsätt för logisk positivism eller *logisk empirism* och strävade efter att skapa en "vetenskapernas enhet", en ideologiskt neutral "antispekulativ" vetenskaplig världsuppfattning, som i grunden var gemensam för alla vetenskaper med naturvetenskapen som ideal. Detta framgår exempelvis i det manifest som Wienerkretsen formulerade 1929 med titeln "Vetenskaplig världsuppfattning": "Målet är att skapa en enhetsvetenskap, dvs en vetenskap som omfattar all kunskap om verkligheten som är tillgänglig för människan, utan att spalta

upp den i särskilda, helt skilda specialdiscipliner såsom fysik och psykologi, naturvetenskap och litteratur, filosofi och specialvetenskaperna" (citrat ur Fahnér, 1978, s 41, 42). Man menade att det, trots skilda terminologier och begrepp inom olika vetenskapsområden, finns en grundläggande enhetlig metodologi som är gemensam för all "sann" vetenskaplig verksamhet.

5.1.2 Synsätt och metodologiska principer

Den logiska empirismen utgår sammanfattningsvis från följande grundantaganden och principer:

Determinism — kausal förklaring

Såväl naturfenomen som samhällliga och psykologiska fenomen styrs kausalt, lagbundet, av faktorer som ligger utanför människans kontroll. Genom att fastställa dessa lagbundenheter kan man emellertid göra förutsägelser och därmed kontrollera och påverka den framtida situationen. Detta innebär i sin tur att vetenskapen ses som "nyttig" för samhället.

Värderingsfrihet och objektivitet

En skarp åtskillnad görs dels mellan fakta och teori, dels mellan fakta och värderingar. Fakta är det kunskapsteoretiskt primära och anses ej påverkas av vilken teori man har. Teorier är sekundära eftersom de avletts och konstruerats från "sinnesdata". Faktaomdömen är vetenskapligt meningsfulla till skillnad från värdeomdömen vilka ofta avfärdats som "metafysik". Fakta betraktas som objektiva och "sanna" oberoende av vem som gör observationen av ett visst fenomen. Vetenskapsmannens hållning är expertens som "utifrån" betraktar tingen, objekten. Hans egen person saknar betydelse i den bemärkelse att vilken annan vetenskapsman som helst med tillräcklig kunskap skall kunna upprepa försöket och få samma resultat ("subjektoavhängigt"). Vid forskning "på" människor har vetenskapsmannen inte heller något egentligt behov av information från intressenten om hur denne "upplever" sin situation etc eftersom han grundar sin bedömning på "objektiva fakta".

Verifierbarhet

Vetenskapliga satser/påståenden är meningsfulla endast om de kan kontrolleras empiriskt. Om det inte finns någon möjlighet att pröva om ett påstående är sant så är detta påstående inte vetenskapligt meningsfullt. Idéer och hypoteser om människans själsliv blir därför meningsfulla bara om de kan prövas och observeras, exempelvis genom att man kan studera hennes yttre beteende eller mäta hennes biologiska funktioner.

Operationalism

Man utgår endast från observerbara, mätbara fakta som i observerbara termer anger ett begrepps (yttre) manifestationer. Man försöker därför dela upp begreppet i ett antal "mätbara enheter" som operationellt kan definieras. Till exempel får psykologiska begrepp som attityd, intelligens, minne, motiv etc sin mening genom de metoder man använder vid observation och mätning av dessa (ex "intelligens" är det man mäter med intelligenstest).

Extensionellt språk

Meningen hos språkliga uttryck begränsas till det som ett visst uttryck refererar till, dvs ting, sakförhållanden och beteenden (i motsats till intentionellt språk som också innehåller den subjektiva upplevelsen och tolkningen av "meningen" med ett uttryck eller ett begrepp).

Den logiska empirismen/positivismen är *inte en enda enhetlig riktning*. Även om man utgår från vissa grundprinciper och regler för vetenskapligt arbete så finns det logiska empirister som t ex varken omfattar tron på en "vetenskapernas enhet", idéerna om värderingsfrihet och objektivitet eller tanken att endast det som är prövbart är meningsfullt. Inom senare logisk empirism finns exempelvis många forskare som inte ser teorier som "sanna eller falska" utan betraktar dem som instrument, som verktyg för verklighetsbeskrivning. Teorier ses som användbara om man med hjälp av dem kan göra hållbara empiriska prediktioner. Detta leder till att man för en och samma verklighet kan använda olika beskrivningar som var för sig kan vara användbara och lika giltiga.

5.1.3 Hypotetiskt-deduktiv kunskapsbildning

Uttryck för en mindre dogmatisk hållning framkommer också i synen på kunskapsbildningen, dvs hur vetenskaplig kunskap växer fram.

I den tidiga positivismen tänkte man sig att kunskapsbildningen skedde enligt den s k *induktiva metoden*. Denna innebär kortfattat att man börjar med att förutsättningslöst men systematiskt observera ett empiriskt fenomen av något slag, t ex barns "lekbetaende". Observationerna ger data som analyseras och har man tur så kan man därvid upptäcka någon form av regelbundenhet som kan generaliseras vidare till någon form av allmän teori, som återigen kan prövas osv. Detta synsätt kan fortfarande återfinnas hos vissa extrema behaviorister som t ex Skinner. (Anmärkningsvärt är att det också har funnits bland många svenska psykologer, exempelvis vid faktoranalytiska studier av begåvningsfaktorer.)

Vetenskapsteoretiker som Karl Popper och Carl Hempel, vilka i vid mening själva kan räknas som logiska empirister, kritiserar den induktiva synen på kunskapsbildning.

Popper hävdar att all kunskapsbildning istället sker enligt s k *hypotetiskt-deduktiv metod*. Han utgår från idén att observationer aldrig någonsin är förutsättningslösa. All insamling och tolkning av data är styrd av problemställningar och teorier, vilka snarare är fria intellektuella skapelser än logiska slutledningar från datainsamling. Poppers kritik kan sammanfattas: "Ingen observation kan utföras utan ett problem; inga data kan tolkas utan en teori" (citrat ur Fahner, 1978, s 53).

Den hypotetiskt-deduktiva metoden för kunskapsbildning kan kortfattat beskrivas enligt följande:

All vetenskap börjar med undran inför ett fenomen. Detta leder till en strävan att förklara detta fenomen, vilket i sin tur kan leda till formulering av ett eller flera problem. Därpå försöker man finna en tänkbar lösning på problemet i form av en hypotes eller teori. Detta lösningsförsök skall enligt Popper uppfattas som en kreativ skapelseprocess, vilken t ex kan jämföras med konstnärens sätt att arbeta. När teorin väl är formulerad får man försöka att härleda vad som enligt teorin bör inträffa med fenomenet i verkligheten. Sedan försöker man pröva teorins empiriska konsekvenser t ex genom ett experiment. När undersökningen väl är genomförd konfronterar man de data som erhållits med teorins tänkta empiriska konsekvenser.

Popper kritiserar i detta sammanhang den logiska empirismens verifierbarhetsprincip. Han menar att prövningen av en teori inte främst går ut på att empiriskt testa om teorin "stämmer". Teoriuppbyggnader som t ex psykoanalys och marxism är enligt Popper så "heltäckande" att varje tänkbar observation går att förklara inom dessa resp teorier. (Om patienten instämmer i en psykoanalytikers tolkning bekräftas teorin. Om han inte instämmer kan emellertid också detta verifiera teorin, t ex förklaras som försvar, motstånd, bristande insikt etc.)

Prövningen av teorin måste istället syfta till att utsätta den för "största möjliga fara" att bli vederlagd. Det är därför inte möjligheten att verifiera utan *möjligheten att falsifiera* en teori som utgör kriteriet på att denna är vetenskapligt hållbar.

Om man inte lyckas falsifiera en teori innebär det att teorin får stöd och tills vidare kan behållas. Om den däremot går att vederlägga får teorin förkastas. Genom den nya kunskap som erhållits får man nya infallsvinklar och kan formulera nya problem osv. (Se vidare Popper: "Objective Knowledge" 1972.)

5.1.4 Sammanfattning

Den logiska empirismen utgår alltså sammanfattningsvis från en materialistisk och deterministisk grundsyn där såväl naturen som samhället och människan styrs kausalt av faktorer liknande naturlagar. Vetenskapen ses som ideologiskt neutral och skall sträva efter att upptäcka och i ett extensionellt språk formulera dessa principer och lagbundenheter med hjälp av objektiv observation och prövning. Tillvaron och männi-

skan ses som sammansatt av delar, som en mekanisk maskin som kan observeras och förklaras "utifrån", utan hänsyn till människans upplevelser, intentioner, valmöjligheter etc. Förklaring är målet för vetenskapen, och "förståelse" ses därför inte som ett mål i sig utan på sin höjd som ett hjälpmedel på vägen till förklaring, såsom det t ex kommer till uttryck i den hypotetiskt-deduktiva metodens syn på kunskapsbildning – kortfattat uttryckt: *förståelse medierar förklaring*.

Inom den anglosaxiska vetenskapstraditionen, till vilken man kan räkna större delen av den svenska forskningstraditionen, har den logiska empirismen haft en helt dominerande roll från 1930-talet och fram till våra dagar, tidvis så dominerande att man ofta ofreflekterat har satt likhetstecken mellan "vetenskap" och logisk empirism/positivism. Detta har av naturliga skäl varit fallet inom naturvetenskaper som fysik, kemi, biologi etc och inom angränsande områden som t ex medicin. Den positivistiska synen har emellertid också varit mycket inflytelserik inom samhällsvetenskaperna och inom områden som psykologi och psykiatri vilket i hög grad påverkat synsätt, förhållningssätt och metoder inom det samlade vårdområdet.

5.2 Förståelse som vetenskapligt ideal — hermeneutik

5.2.1 Bakgrund och synsätt

Hermeneutik kommer från grekiskans "hermeneuein" som betyder "att tolka". Begreppet är i sin tur härlett från "Hermes" som i den grekiska mytologin bl a hade den viktiga rollen att vara budbärare mellan gudar och människor. Eftersom gudarnas budskap ofta var mycket dunkla eller mångtydiga var det Hermes uppgift att inte enbart ordagrant återge gudarnas budskap. Han måste också tolka, "interpretera", gudarnas mening med budskapet så att detta kunde förstås av människorna och påverka dem enligt gudarnas intentioner.

"Trots att det grekiska verbet "hermeneuein" oftast översätts med "att tolka", ser vi redan av det antika exemplet att det är mer mångtydigt än så. Hermeneutik byggde på tecken, tydning, råd och maning. Den avsåg att gripa djupt in i människors liv. Den refererade till deras praxis. Förståelsen skulle ge mottagarna ett nytt perspektiv på tillvaron, så genomträngande att de skulle välja att förändra sina liv." (Ödman, 1979, s 8)

Inom humanvetenskaperna användes "hermeneutik" ursprungligen för att beteckna läran om hur man kan tolka och förstå språkliga utsagor och texter, t ex tolkningen av bibeltexter inom teologin (som ju också i

förlängningen har att göra med "Guds mening"). Senare har begreppet utvidgats till att omfatta inte bara tolkning och förståelse av individers tankar och handlingar, kommunikation mellan människor, texter, både historiska och aktuella, t ex skönlitteratur och poesi, kulturella icke-verbala uttryck som t ex konst och musik och av språket i vid bemärkelse, utan också förståelse av myter, religioner och hela samhällen, kulturer och historiska skeenden och av "människans existens", som individ och som samhällsvarelse.

Det hermeneutiska grundproblemet, att försöka förstå meningen eller innebörden i vad någon annan tänker, säger eller gör, är troligen något som följt människan genom alla tider alltsedan hon började använda språk som kommunikation. En logisk förutsättning för att överhuvudtaget ställa sig dessa frågor om mening och innebörd är, efter vad jag kan förstå, att man ser människan som meningssökande, intentionell och aktivt handlande och att man funderar över om det kan finnas någon "mening" med tillvaron. Det är därför inte förvånande att man historiskt kan spåra hermeneutiska tankegångar och problemställningar inom den humanistiskt filosofiska huvudströmning som jag tidigare kallat den "metafysiska" med ursprung hos Pythagoras, Sokrates, Platon etc och med efterföljare bl a inom den kristna traditionen och i existensialismen. Man tar här gemensamt avstånd från en ensidig, materialistiskt determinerande grundsyn och från objektifierande synsätt på människan. I stället betonas hennes aktivitet och frihet att tänka och välja, hennes ansvar och sökande efter mening med sin situation och sitt liv — människan som *subjekt*.

Om man vill nå klarhet i hermeneutiska begrepp som mening, innebörd, tolkning och förståelse är *hermeneutikens egen historia* mycket belysande eftersom denna kan ses som en ständig perspektivutvidgning av dessa begrepp. (Min framställning anknyter i grunddragen till Köster: *"Hermeneutikens historia — ett drama i fem akter"*, 1977.)

I Bibelns gamla testamente betraktades t ex "Ordet" som "heligt". Det ägde s a s en giltighet sedan det väl uttalats. Till exempel skedde delningen av Röda havet enligt Guds intention på en befallning av Mose. Ett annat exempel är Isaks välsignelse av sin son Jakob som ägde giltighet trots att Jakob lurade till sig denna av Isak (som trodde att det var Jakobs broder Esau som han välsignade). (Se vidare 1:a Mosebok i Bibeln.)

Under antiken "upptäckte" emellertid grekerna ordens instrumentaltitet, och betydelsen i orden reducerades till innebörden i deras "bokstavliga mening". Orden förlorade sin trollkraft men hängde s a s fortfarande i luften utan att sättas in i ett större sammanhang.

Teologiska tolkningsproblem av vad Bibelns olika författare (och i förlängningen — Gud) har menat med olika utsagor verkar ha varit aktuella

alltsedan urkristendomens dagar. Under 1500-, 1600- och 1700-talen utvecklades en hermeneutisk teologisk tradition i betydelsen tolkningslära, där man visserligen efterhand började se de historiska sammanhangens betydelse för en viss text men där tolkningarna i mycket styrdes av dogmatiskt fastlagda kristna lärosatser inom vilka man skulle anpassa tolkningarna.

Det var först i början på 1800-talet som den tyske teologen Ernst Schleiermacher mera i grunden omdefinierade hermeneutikens roll och tillvägagångssätt. Han betonade att såväl texter som de fenomen som de representerar utgör delar av ett större sammanhang, av mera omfattande helheter. Förståelsen utvidgas i en dialektisk tolkningsprocess, som kallats den "*hermeneutiska cirkeln*". Meningen i en text, t ex en dikt, byggs upp av meningen hos de enskilda delarna, orden i dikten, men dessa får samtidigt sin betydelse och tolkning genom det sammanhang, diktens helhet, i vilket de ingår. På samma sätt måste en text eller förståelsen av ett objekt sättas i relation till kontexten — i ett historiskt kulturellt sammanhang.

Schleiermacher utgick från att hermeneutiken i grunden hade att göra med den mänskliga förståelseprocessen i sig och han menade härvid att grunden för förståelse av en annan människas tankar och handlingar var att man känslomässigt och mentalt kunde sätta sig in i den andres perspektiv; förståelse var en fråga om *inlevelse*. Schleiermacher påstod att alla vetenskaper i själva verket tolkar och försöker förstå ett material och att detta inte enbart gäller humanvetenskaper utan även naturvetenskaperna. — Att t ex försöka förklara ett skeende i orsakstermer och lagar förutsätter att man redan tidigare har gjort ett "*hermeneutiskt ställningstagande*": att världen faktiskt är lagbunden.

Från slutet på 1800-talet var det flera filosofer, historiker och samhällsvetare, framförallt i Tyskland, som byggde vidare på dessa tankar och som hävdade att det finns viktiga *metodologiska skillnader mellan naturvetenskap och humanvetenskap*.

J.G. Droysen skilde på den filosofiska metodens syfte att lära känna, den fysikaliska metodens syfte att förklara och den historiska metodens syfte att förstå.

Wilhelm Dilthey använde termen "*humanistiska*" som en samlingsbeteckning på de vetenskaper som använder en hermeneutisk metod, dvs som försöker förstå meningen och innebörden i olika kulturella uttryck, människors handlingar, historiska händelser, politiska system etc.

Wilhelm Windelband betecknade kulturspråk- och samhällsvetenskapernas metod som "*ideografisk*" — beskrivande företeelser i deras egenart, — i motsats till naturvetenskapernas metod som är "*nomotetisk*" — fastställande lagbundenheter.

Gemensamt för dessa filosofer var att man hävdade att det varken går

att förklara en människas handlingar eller ett historiskt skeende med hjälp av allmänna lagar och teorier. Istället måste man subjektivt, med inkännande och empati, försöka *se det från den handlandes perspektiv* och därmed nå förståelse för hans situation. Liknande tankegångar framfördes av sociologen Max Weber som ansåg att man måste förstå en människas handlande i en viss social situation genom att försöka se verkligheten ur hennes perspektiv.

Trots Schleiermachers, Diltheys och andra filosofers kraftiga betoning av förståelsens psykologiskt subjektiva karaktär lämnade man forskaren som person utanför.

En i vidare mening hermeneutisk tradition som tvärtom betonar det oupplösliga sambandet mellan den som studerar och det som studeras är den fenomenologiska kunskapsteorin. *Fenomenologin* grundlades av Edmund Husserl i slutet på 1800-talet. Han betonade det falska i att betrakta medvetandet och den värld som medvetandet har som föremål som två skilda verkligheter. Det är aldrig så att det först bildas ett mänskligt medvetande och att det först därefter uppkommer något som medvetandet inriktas på. Medvetandet är, enligt fenomenologerna, *intentionellt*, dvs alltid ett medvetande *om* (inriktat på) något.

De fenomenologiska idéerna har främst förts vidare av två icke helt lättillgängliga filosofer, tysken Martin Heidegger och fransmannen Jean-Paul Sartre.

Heidegger var den som definitivt ryckte undan den kvarvarande fasta mark som forskarna dittills trott sig stå på. Han visade att sakligheten i varje tolkning hotas av själva "mötet med objektet", där forskaren måste vara medveten om att "objekten delvis härrör från honom själv". Därför krävs det självrannsakan av och självförståelse hos forskaren för att en tolkning skall kunna vara tillförlitlig. Heidegger visade att vi alltid har en *förhandsuppfattning* som har en "vägvisande funktion". Man måste så redan veta vad man ser som problematiskt, dvs ha en medförd föreställning om objektet för att kunna formulera en fråga och för att kunna tolka "svaren".

Heidegger utvecklade dessa tankar i sitt stora huvudverk "Sein und Zeit" som utkom 1927. (Svensk utgåva "Varat och tiden" Del 1 och 2, 1981.) Han utgick från människans medvetenhet som ett konstitutionellt grundläggande drag i hennes existens, *människan som den "förstående varelsen"*. Heidegger för ett komplicerat resonemang om de existentiella livsgåtorna utifrån sitt begrepp "varat" — en kontextlös "yttersta sanning" — som för mina tankar tillbaka till Herakleitos, Parminides och taoismen. Människan kan "existera" på två olika sätt — "egentligt", då man är medveten och förstår sitt eget "varande", och "oegentligt", då man inte har ett eget medvetet existentiellt perspektiv på tillvaron. Heidegger hävdade att människan överhuvudtaget inte kan

bli medveten om något utan att *tolka* detta. Vid tolkning av text eller en händelse är egentligen inte förståelsen av själva texten eller händelsen det primära. Denna förståelse grundar sig nämligen på en djupare liggande förståelse som i sista hand är styrd av "förståelsen av varat".

"Tingene blir forstått *som* noe, men ut fra en sammenhang som allerede representerer forståelse" (Naess: *Filosofiens historie*, 1978 vol II, s 434).

"Varat självt har inte någonting bredvid sig" . . . "Risken att falla offer för misstag hotar oundgängligen varje tolkning och varje form av förståelse, det är sant. Men inför varat tar den risken slut." . . . "I det ögonblick i vilket vi kommer underfund med att alla former av förståelse i sista rummet är styrda av förståelsen av varat, vet vi att vi i det avseendet redan från början är hos sakerna och tingen och hos varandra. Här kan det inte bli något isärgående mellan forstått och forstående, mellan objekt och forståelse." (Köster, 1977, s 16 och 17.)

Människans existentiella (sätt att) "vara" innebär att hon har en relation, att hon förhåller sig till sig själv, samtidigt som hon är till i världen (varat i världen). Det är detta varande, vi själva, som enligt Heidegger först skall analyseras. Det krävs alltså *självreflexion* för sann förståelse.

Sartre för vidare tankegångarna från Husserl och Heidegger. I ett mycket omfattande författarskap har han bl a i "Being and Nothingness" (1974) visat hur vi aldrig bara uppfattar tingen, materien, omedelbart (varat i sig). Det vi erfar är tingen i deras betydelse för oss (varat för sig). Detta varat-för-sig är människan som medveten varelse (medvetandets vara). Medvetandet kan alltså aldrig reduceras till materia och det är främst *människans förmåga till reflektion* som skiljer medvetandet från tingen. Man kan enligt Sartre inte tänka sig ett sådant medvetande som inte samtidigt är medvetet om sitt eget medvetande. (Det skulle vara ett medvetande om ett objekt utan att man samtidigt var medveten om detta.) Det är enligt Sartre, (om jag nu forstått honom rätt) denna förmåga hos människans medvetande att *vara medveten om sitt eget medvetande* – självets förmåga att relatera till sig själv – som utgör den mänskliga existensens "vara". Samtidigt som medvetandet har en relation till ett objekt har det alltså – i reflektionen – en relation till sig självt som objekt.

Tolkning, förståelse och självreflektion är alltså inte något som är förbehållet forskare och filosofer utan är *processer som i grunden finns hos alla människor*, just genom att de är människor. Det kännetecknande för människan är att hon försöker tolka och forstå det som hon möter.

"I själva sin medvetenhet befinner hon sig i en forståelseattityd." (Köster 1977, s 13)

Mitt sammandrag av hermeneutikens historia har hittills i huvudsak

handlat om den enskilda människans förståelse för sig själv och sin omvärld. Vårt sätt att tolka och ge mening åt det vi möter är emellertid inte enbart något som är unikt för var och en utan är också en process som innehåller — och bygger på — förståelse som är gemensam med andra människor.

Hans-Georg Gadamer, som är en av föreläsarna för den hermeneutisk-dialektiska traditionen (beskrivs i följande avsnitt om "kritisk teori") förde i sitt verk "Wahrheit und Methode" ("Sanning och Metod", 1972) in ett sociologiskt synsätt i hermeneutikens historia — *människan som "gemenskapsvarelse"*. Gadamer betonade att vi som människor lever i ett "verkningssammanhang" och i en "verkningshistoria". Genom att vi alla står i förbindelse med gångna och nuvarande generationer, kulturer och samhällen, har vi gemensamma erfarenheter som gör att vi kommer att förstå och reagera på ett delvis likartat sätt.

Språket fyller härvid en *dubbel funktion*. Samtidigt som vi använder det för att kommunicera med varandra så kommer det också att lägga grunden för vår livssyn och förståelse av tillvaron eftersom språket (i sig) påverkar våra värderingar och vårt sätt att tänka. Språket är alltså inte enbart ett medel att uttrycka våra tankar med utan kommer också att påverka tankarnas innehåll och innebörd.

Gadamer bygger vidare på Heideggers tänkande om den mänskliga existensen. För Gadamer är den mänskliga verkligheten ytterst en språklig verklighet — hermeneutik — *ett möte med existensen genom språket*. Då vi försöker förstå ett uttalande, en text eller ett historiskt skeende etc befinner vi oss själva i ett historiskt, kulturellt, politiskt, socialt sammanhang som påverkar vår förståelse. Språket kommer härvid att få en viktig betydelse som *förmedlaren av ett traditionssammanhang*. Om man lyckas i förståelseprocessen kan man nå det som Gadamer kallar "*horisontsammanmältning*" — då ens egen personliga, historiska, kulturella etc situation ingår i och bildar ett begripligt menings-sammanhang med innebörden i det uttalande, den text eller det historiska skeende, som man försöker förstå.

Heidegger, Sartre och Gadamer representerar alltså en riktning inom hermeneutiken som lägger tyngdpunkten på de existentiella livsfrågorna och som försöker begripa själva naturen i förståelseprocessen som sådan.

Fransmannen Paul Ricoeur, samtida med Gadamer, föreläser en annan hermeneutisk tradition. Han vidareutvecklar Schleiermachers, Diltheys, Windelbands och Droysens mera metodologiskt orienterade försök till lösningar på human- och samhällsvetenskapernas tolkningsproblem.

Enligt Ricoeur är hermeneutik en teori om de regler som styr tolkning av en text (i vid bemärkelse). Han använder psykoanalysens drömtolkning som en modell för hermeneutikens tolkningsprocess. Psykoanalytikerens försök att klargöra den dolda meningen i en dröm kan jämföras med den hermeneutiska tolkningen av en text, en handling eller ett historiskt skeende. Vad drömmen kan förmedla av djupare innebörd är

ju ofta inte helt uppenbart för den som drömmer. Drömmen måste därför tolkas både utifrån subjektets medvetna mening och intention men också genom kompletterande yttre information och inom ramen för en teori om drömmar (t ex psykoanalys).

På samma sätt är det med en text eller en handling. Väl nedskrivna eller utförda lever dessa på sitt eget liv och får ofta andra konsekvenser än den intention som den som skrivit texten eller utfört handlingen ursprungligen hade. Texten kan sägas överskrida författarens intention och begränsade perspektiv. En text eller en handling har *både en subjektiv och en social förståelsedimension*. Det är därför, menar Ricoeur, texten/handlingen som primärt skall tolkas och inte enbart subjektets intentioner. Det räcker inte att som Dilthey må utgå från en subjektiv inkännande förståelse för subjektet, att ensidigt se det ur dennes perspektiv, utan denna förståelse måste kompletteras med kunskaper utanför subjektet och texten/handlingen. (För introduktion till Ricoeur och andra franska tänkare se Peter Kemp "Språk och existens — Moderna franska filosofer" 1979. För vidare studier se Ricoeur "Freud and Philosophy", 1970.)

Förståelse, som den form av kunskap som tolkningsprocessen leder fram till, är alltså hermeneutikens vetenskapsideal.

Förståelseperspektivet har genom hermeneutikens historia hela tiden *vidgats* — från ordens helighet till deras bokstavliga mening, senare insatta i ett kontextuellt sammanhang, därpå inkluderande tolkaren, människan som den förstående varelsen, till förståelsen som något både unikt för var och en och som gemensamt för människor i ett historiskt, samhälleligt och kulturellt sammanhang.

Detta innebär att när man tolkar något i ett meningssammanhang och försöker förstå dess innebörd så råder det som kallas "*den öppna situationens dialektik*", en process som så är öppen i båda ändar. Ingen utveckling av kunskap sker utan förförståelse och det finns därför ingen förutsättningslös kunskap. Det finns inte heller någon slutgiltig tolkning. Vår egen personliga och historiska situation kommer att påverka vår tolkning och därmed vår förståelse av såväl "hårddata" som av oss själva och våra medmänniskor.

"Förståelse är inte bara ett passivt registrerande/benämmande utan engagerar så hela människan. Då vi förstår ett fenomen tolkar vi det och ger det innebörd. Att ge något en innebörd öppnar möjlighet för att veta, känna, vilja, kunna och göra." (Lindholm, 1979 — s 130. För utvidgat resonemang se Lindholm, kap 6, 7 och 8.)

5.2.2 Metodologiska principer

De metodologiska aspekterna inom hermeneutiken är inte lika långt drivna och explicitgjorda som inom den logiska empirismen. Inom hermeneutiken handlar det snarare om principer och riktlinjer för hur man

skall bedriva forskning för att nå målet: förståelse.

En sådan princip är den s k *hermeneutiska cirkeln* — förståelseprocessens kryssande mellan delarnas och helhetens innebörd och idén om ingen förståelse utan förförståelse. Jag instämmer emellertid med Radnitzky (1968) och Lindholm (1979), som påstår att det snarare rör sig om en *kunskapsspiral* än en cirkel. En cirkel är sluten och befinner sig s a s hela tiden på samma plan medan spiralen för varje "sväng" höjer sig en nivå. Den hermeneutiska förståelseprocessen är inte enbart ett passivt registrerande av en från början bestämd innebörd utan vi är själva delaktiga i denna process genom att aktivt tolka, upptäcka och *ge något en innebörd*. Eftersom tolkningen alltid sker i ett sammanhang kommer den att växla mellan olika samhällen, kulturer och epoker och vara beroende av forskarens person och val av perspektiv. Därför kan man mycket väl tänka sig flera olika tolkningar som kan vara lika riktiga eller "sanna".

Förståelsen är inte given en gång för alla — inte ens för samma person. Om vi återvänder till exemplet med dikten (där orden får sin mening av helheten som får sin mening av delarna etc) har vi väl alla den erfarenheten att en dikt som vi läst i ett visst sammanhang och tyckt oss förstå, mycket väl kan få en ny och djupare innebörd för oss när vi, med förhoppningsvis större kunskap och livserfarenhet, ett antal år senare läser samma dikt. Den förra förståelsen bildar en grund för den senare.

Att förstå är vidare *att assimilera och ackomodera* — att omformulera förståelsen till mitt eget språk och göra den till "min egen", samtidigt som jag måste förändra mina egna tankestrukturer för att kunna ta in det nya (se vidare "Kognitiv utveckling enligt Piaget" under "Val av teorier på intrapsykisk nivå" i Appendix).

Att förstå innebär alltså en *kreativ process* som enligt Radnitzky leder till att "varje förståelse är en 'bättre' — förståelse". (Lindholm, 1979, s 128.)

Som komplement till principen om den hermeneutiska spiralen finns en regel som säger att man skall söka en tolkning som är *maximalt "god"*. "God" har här samma betydelse som den gestaltpsykologiska termen "god gestalt" — att delarna måste ha en inre samstämmighet med helheten och att människor tolkar ett fenomen på ett sådant sätt att det passar in i deras totala värderings- och kunskapssystem.

En ytterligare hermeneutisk tolkningsregel brukar benämnas som "*objektets autonomi*" — att en text skall förstås inifrån sig själv. Härmed menas *inte* att någonting (utom möjligen Heideggers "varat") kan förstås utan ett sammanhang och utan relation till den som tolkar. Efter vad jag kan förstå hänför sig denna regel snarare till ett resonemang liknande Ricoeurs, dvs att texten/handlingen överskrider den skrivande/handlandes egna intentioner och därför inte kan tolkas enbart utifrån dennes upplevelsevärld.

Riktlinjen från Dilthey, Weber m fl — att man med inkännande empati

skall försöka förstå någon genom att sätta sig in i dennes situation — har ibland ifrågasatts som alltför psykologiskt subjektiv. Det finns givetvis en risk att "psykologisera" allt — som min personliga unika upplevelse vilken inte kan ifrågasättas. Samtidigt får man emellertid inte undervärdera den inkännande förståelsen. Personligen tror jag inte att det är möjligt att erhålla en verklig förståelse utan någon form av inlevelseförmåga hos den som tolkar.

Det är alltså viktigt att se att *förståelse både har en subjektiv och en objektiv betydelsekomponent*. Det är ju inte ovanligt att man vid kommunikation mellan människor missförstår varandra därför att man tolkar ett yttrande på olika sätt trots att båda parter subjektivt har trott sig förstå detta. Genom öppen och ärlig kommunikation mellan dem som är inblandade i missförståndet finns oftast en möjlighet att nå fram till en gemensam "äkta" förståelse. Även en sådan förståelse grundar sig emellertid på en gemensam uppfattning av en yttre verklighet. Den hermeneutiska tolkningsprocessen kan därför också ses som ett *dialektiskt förhållande mellan "existentiell tolkning" och tolkning av yttre verklighet*.

Den hermeneutiska tolkningen rör sig dessutom i *två tidsdimensioner* — från nuet mot det förgångna, det givna, redan inträffade ("regressiv" med Sartres terminologi) och från nuet mot framtiden, mot det som är möjligt ("progressiv"). *Förståelse erhålls i dialektiken mellan det givna och det möjliga*.

Som överordnad hermeneutisk arbetsprincip gäller det förhållningssätt som av Gadamer kallats *"det öppna frågandets princip"* — en "förväntansfull öppenhet" som präglas av "vetskap om sitt eget ovetande" och öppenhet för egen existentiell förändring. När man försöker förstå en annan människa sker detta genom att man "går in" med hela sin tidigare erfarenhet och kunskap, med hela sin person. Härvid kommer man inte enbart att öka förståelsen för den andre utan samtidigt ökar man också förståelsen för sig själv. Verklig förståelse är därmed att *"sätta sin egen självförståelse i vågskålen"* — att ta risken att själv bli förändrad. Det är just min självförståelse i förändring som gör att jag uppfattar något som "riktigt", att det stämmer med mig som person, att jag förstår. (För vidare studier i hermeneutiska arbetsprinciper se Ödman, 1979.)

Vi har indirekt berört både frågan om villkoren för förståelse: vilka kriterier som måste uppfyllas för att man skall ha möjlighet att förstå ett budskap eller en handling, och frågan om *validitet*: om man på ett riktigt sätt har lyckats tolka meningen t ex i en text, i en handling eller i ett samhälles sätt att fungera (dvs om man faktiskt "mäter" = förstår, det man avser att "mäta" = förstå)!

Beträffande *villkoren för förståelse* har jag redan nämnt den *inkännande empatin*, som betonats av Schleiermacher m fl, vikten av *självförståelse*, som hävdats av Heidegger, och den *gemensamma tolkningsgrund* som människor har genom språket, samhället, historien, traditionen och

kulturen, som framför allt betonats av Gadamer.

En ytterligare aspekt, som både kan underlätta och komplicera förståelsen är när man använder en teori som t ex psykoanalys eller marxism vid sin tolkning. En *tolkningsteori* är oftast ett nödvändigt hjälpmedel då man t ex i en psykoterapeutisk situation försöker klargöra menings-sammanhang i psykosexuella och psykosociala konflikter, i svårförståelig kommunikation eller i till synes irrationella handlingar. Att använda en teori i sin tolkning kan emellertid också innebära risker genom att man kan frestas att "övertolka" även ganska bräckliga data utifrån en stark och logisk teoribyggnad. En "god" (?) psykoanalytiker, marxist, kristen teolog etc har s a s möjligheten att finna ett svar till så gott som allt som kan tänkas inträffa i människornas liv och i samhället. Genom att dessa teorier har en intern sammanhängande logisk uppbyggnad som i stort sett är "heltäckande" finns det en risk att man med hjälp av teorin kan skapa ett skenbart innebördssammanhang — även om grunden för detta har ganska liten kontakt med verkligheten.

Tolkningens validitet är beroende av dessa villkor för förståelse och är i första hand avhängig möjligheten att upprätta någon form av kommunikation.

Om ingen möjlighet finns till kommunikation med den som författat en text eller gjort ett uttalande eller utfört en handling får man bedöma tolkningens validitet genom *koherens* — att delarna på ett "naturligt" sätt hänger ihop och bildar en helhet ("god gestalt"). Här är risken stor för ovannämnda övertolkning vid okritisk användning av en tolknings-teori.

Om man är flera som skall tolka samma fenomen kan man använda *samstämmighet* i tolkningen som validitetskriterium. Härvid uppkommer ibland oenighet som inte behöver betyda att någon tolkat "rätt" och de andra "fel". Skillnader kan istället bero på att man antingen har olika teoretiska utgångspunkter eller att det rör sig om olika intentionsdjup. (En saga t ex kan av barn och vuxna förstås på olika nivåer.)

Om man dessutom kan upprätta någon form av kommunikation med den som skrivit texten eller utfört handlingen kan denne avvisa eller instämma i den föreslagna tolkningen. *Instämmande* är givetvis ett starkt validitetskriterium. Även här kan det emellertid bli problem på grund av att människor inte alltid är medvetna om sina djupare liggande motiv. Den tolkning som man instämmer i kan därför vara en rationalisering av ens verkliga motiv — en omedvetenhet som kan gälla både för den som tolkar och för den som instämmer. Ett annat problem som bl a ofta uppkommer i psykoterapeutiska sammanhang är att "patienten" genom motstånd och olika försvarsmekanismer inte är mottaglig för en tolkning och därför avvisar denna även om den skulle vara riktig. Relationen mellan den som tolkar och den som blir tolkad blir här av yttersta vikt. Att i termer av en teori tolka en annan människas tankar och handlingar innebär att den som tolkar har ett överläge i relation till den som blir tol-

kad. Om den som blir tolkad finner sig i sitt underläge i relationen finns det en risk att han okritiskt accepterar tolkningen. Om han däremot protesterar mot den ojämlika relationen finns istället risken att han avvisar tolkningen, oavsett om denna är riktig eller inte. (Se vidare om "klarifiering" i kommunikationsavsnittet under "Teorier på interpersonell nivå" i Appendix kap 26.)

5.2.3 Sammanfattning

Sammanfattningsvis utgår alltså hermeneutiken från en världsbild där metafysiska dimensioner kan inkluderas och från en syn på människan som en helhet och som subjekt — aktiv, medveten och ansvarig med intention och valfrihet. Människors tankar och handlingar och olika historiska, kulturella och sociala fenomen kan inte förklaras i termer av lagbundenheter utan måste tolkas, ges innebörd och förstås i ett menings-sammanhang.

I relation till olika former av avvikelse kan man, i motsats till sjukdomsmodellen, som fått stöd genom den logiska empirismen, istället se ett nära samband mellan hermeneutiken och den socialpsykologiska modellen.

Förståelseprocessen ses som en hermeneutisk spiral, ett dialektiskt kryssande mellan del och helhet, mellan existentiell tolkning och tolkning av yttre verklighet och mellan det givna och det möjliga. Förståelse utgår alltid från en förförståelse, från bakomliggande värderingar, och måste alltid sättas in i ett historiskt kontextuellt sammanhang. I sökandet efter förståelse strävar man efter att upprätta någon form av kommunikation, helst dialog — en inter-subjektiv relation — med den som skrivit texten, utfört handlingen etc. Förståelse innebär att man engagerar sig med hela sin person och därmed samtidigt också utökar och ifrågasätter sin egen självförståelse. Om moment av förklaring, i betydelsen teorier och generaliseringar, förekommer, ses dessa som ett steg på vägen, ett hjälpmedel, till förståelse. — *Förklaring medierar förståelse.* (För fördjupade studier i hermeneutikens perspektiv och förståelsens villkor se Radnitzky 1968, Lindholm 1979, Ödman 1979 och Furberg 1981.)

Hermeneutiken, som ingår i den "kontinentala" vetenskapstraditionen (i motsats till den "anglosaxiska"), har inte alls haft samma dominerande inflytande på den svenska psykologiska och samhällsvetenskapliga forskningen som den logiska empirismen. Kritiken mot det senare paradigmet har dock vuxit sig starkare på senare år. Hermeneutiken har här fyllt en viktig funktion, både genom att fördjupa förståelseaspekterna och genom att stimulera till paradigmdiskussioner om de bakomliggande värderingar och förhandsuppfattningar som finns i all forskningsverksamhet.

5.3 Översiktlig jämförelse: Logisk empirism

— Hermeneutik

De hittills redovisade vetenskapsteoretiska skolorna kan enligt min uppfattning (vilket jag senare skall försöka visa) i ett vidare perspektiv ses som komplement till varandra. För översiktlighetens skull vill jag emellertid något förenklat och svart-vitt visa på skillnaderna mellan dessa båda synsätt i följande översikt.

Vetenskapsteoretiska skolor:

LOGISK EMPIRISM/POSITIVISM

HERMENEUTIK

Världsbild

materiell, lagbunden → förutsägelser

materiell + metafysisk, dialektisk förändring

Människosyn

människan styrs kausalt av faktorer som ligger utanför hennes kontroll
arv/miljö — determinism

människan har möjlighet att tänka, välja och handla fritt — inom vissa ramar kan hon själv påverka och forma sitt liv — men samtidigt är hon en produkt av kulturell aktivitet

människan: består av delar som kan studeras var för sig och sätts samman till helhet

människan: helhet, unik personlighet + historiskt social dimension

objektsyn (ex sjukdomsmodell)

subjektsyn (ex socialpsykologisk modell)

Vetenskapsideal

enhetsvetenskap

pluralistisk uppfattning om vetenskap och meta-vetenskap

naturvetenskapligt ideal

human/samhällsvetenskapligt ideal

söker kausala förklaringar

söker meningssamband/förståelse

åtskillnad: värderingar — känsla — förnuft — fakta

dialektisk relation: värderingar — känsla — förnuft — fakta

vetenskap: värderingsfri

vetenskap: ej värderingsfri

”anglosaxisk” vetenskapstradition

”kontinental” vetenskapstradition

Metod

förståelse medierar förklaring	förklaring medierar förståelse
induktiv — hypotetiskt deduktiv	tolkning i meningssammanhang
förklaring av delar och kausala samband/lagar	förståelse av helhet/delar i hermeneutisk cirkel — spiral
objektivitet — opartiskhet distans till studieobjektet	subjektivitet — inlevelse och engagemang i studie"objektet"
prövbarhet — operationalism/instrumentalism, verifierbarhet/ empirisk kontroll	innebörd — intention — världsbild — kontext, mening med tanke, känsla, handling, skeende
kunskapsproduktion: med formella tekniker, logik, matematik, statistik etc	kunskapsproduktion: hermeneutisk cirkel, "öppna situationens dialektik", "god gestalt", meningsskapande
metod: explicit	metod: oklar, flera perspektiv
ideologi: oklar, betydelselös	ideologi: explicit, betydelsefull

Språk

extensionellt: refererar till ting eller sakförhållanden; "fysikalisk innebörd" i det vetenskapliga språkets termer	intentionellt: subjektivt fenomenologiskt + traditionsförmedling — situation, samhälle, kultur
---	--

Data-bas vid studier av människor

det observerbara beteendet	kommunikation — dialog, intersubjektiv förståelse
molekylärt beteende (delar) — människans objektifierbara/operationaliserbara beståndsdelar, egenskaper etc	molärt beteende (helhet) — människans världsbild, syn på sig själv och andra, vilja, intention handlingar, existentiella val + kulturellt och samhälleligt sammanhang; såväl yttre skeenden och handlingar som introspektion

5.4 Frigörelse som vetenskapligt ideal — kritisk teori

5.4.1 Bakgrund och synsätt

En vetenskapsteoretisk tradition, som skiljer sig såväl från den logiska empirismen som från hermeneutiken, kallas vanligen *kritisk teori* men har också fått andra benämningar som "dialektisk hermeneutik", "kritisk hermeneutik", "demystifierande hermeneutik" och "Frankfurtskolan". Rörelsen uppstod i Tyskland på 1920-talet genom ett antal filosofer, sociologer, psykologer och psykoanalytiker som med utgångspunkt i framförallt Marx och Freud grundade en radikal kultur- och ideologikritik som *kritiserade både den logiska empirismen och den traditionella hermeneutiken*.

I Frankfurt am Main inrättades 1924 "Institut für Sozialforschung" som under ledning av Max Horkheimer intog en kritisk hållning till den rådande samhällsvetenskapliga forskningen. Enligt Horkheimer var denna alltför influerad av naturvetenskapen och försökte liksom denna att upptäcka allmängiltiga lagar även för mänskliga relationer och för samhällets sätt att fungera, utan att ta hänsyn till det historiska sammanhanget och människors möjlighet att handla. Man såg på människors sociala och psykologiska beteende på samma sätt som naturvetenskapen betraktade de döda tingen.

Horkheimer menade att några sådana eviga och oföränderliga lagar inte existerar när det gäller människor och samhälle. Det som kan uppfattas som lagbundenheter är i själva verket alltid beroende av den historiska, ekonomiska och politiska situationen. Att uppfatta samhällets strukturer och processer som lagbundna ger enligt Horkheimer en falsk medvetenhet som leder till att man inte ifrågasätter utan snarare bevarar rådande samhälle med det förtryck som detta system skapar. Den kritiska samhällsvetenskapens uppgift är istället att *avslöja, kritisera* och finna möjligheter för människor att genom *politisk handling frigöra sig* från detta förtryck.

Förutom Horkheimer fanns flera andra betydelsefulla företrädare för den tidiga Frankfurtskolan: Theodor Adorno, som senare (i USA) blev känd för en undersökning om den "auktoritära personligheten", Erich Fromm, psykoanalytiker, som utvecklade en teori kallad dialektisk humanism vilken bygger på idén om en grundläggande motsättning hos människan mellan samhörighet och självständighet — tankar som han bl a utvecklar i "Den destruktiva människan" (1976) och i "Flykten från friheten" (1977), en studie av konsekvenserna av "yttre frihet" i relation till, eller i avsaknad av, "inre frigörelse" samt Herbert Marcuse som bl a i "Den endimensionella människan" (1968) och "Eros och civilisationen" (1968) analyserat personlighetsutvecklingens villkor i det avancerade industrisamhället. (Fromm och Marcuse behandlas mera utförligt under Del II: Kap 1.2.2.)

I samband med nazismens maktövertagande och andra världskriget måste institutet lägga ner sin verksamhet och många av företrädarna fick fly ur landet, de flesta till USA. Institutet återupprättades emellertid efter kriget med en ny generation av kritiska teoretiker. De mest kända är Jürgen Habermas som bl a utvecklat en teori om olika vetenskapers skilda kunskapsintressen och Karl-Otto Apel som argumenterat för en komplementär relation mellan beskrivning/förklaring och tolkning/förståelse. De under hermeneutiken nämnda Gadamer och Ricoeur kan också sägas höra hemma i den kritiska teorin. Ricoeur har t ex tillsammans med Habermas och Apel utvecklat idéer kring analogier i kunskapsutvecklingen mellan psykoanalys, marxism och kritisk teori och har därvid intresserat sig för relationen mellan personlighets- och samhällsstruktur.

De kritiska teoretikernas samhällssyn har kallats "humanistisk marxism" eftersom de utgår från Marx dialektiska materialism men samtidigt tar avstånd från de konsekvenser som marxismens tillämpning fått t ex i Sovjetunionen. Med sin marxistiskt revolutionära inställning och sitt avståndstagande från naturvetenskapliga lagbundenheter gällande människor och samhälle är det naturligt att den kritiska teorin intar en motsatsställning till den logiska empirismen med dess betoning på objektiv, politiskt och värderingsmässigt neutral forskning.

Den logiska empirismen har främst genom Popper kritiserat den kritiska teorins givna marxistiska utgångsvärderingar. Enligt honom leder dessa till att man får en godtycklig samhällsvetenskap som genom på förhand fastlagda värderingar gör det omöjligt att föra en öppen diskussion och bedriva kritisk forskning.

De kritiska teoretikerna, framförallt företrädna av Adorno och Habermas, är i sin tur mycket kritiska till den logiska empirismens värdeneutralitet med en skarp åtskillnad mellan "kunskap" och "fakta" å ena sidan och värden, beslut och politisk handling å andra sidan. Detta ger, menar de, ett falskt medvetande som fördunklar sambanden mellan forskning, kunskap och grundläggande mänskliga intressen. De samband, liknande lagbundenheter, som man kan finna i ett samhälle är inte några oföränderliga "sociala lagar" utan de är beroende av ideologiskt betingade maktförhållanden i samhället. En kritisk samhällsvetenskap kan därför inte vara neutral utan måste utgå från politiska och värderingsmässiga ställningstaganden med visioner om "den goda människan" och "det goda samhället".

Som framgår av benämningarna "kritisk", "dialektisk" och "demystifierande hermeneutik" har den kritiska teorin starka samband med den hermeneutiska idétraditionen och kan historiskt spåras tillbaka efter samma linjer. Samtidigt finns det kopplingar till de filosofiska tankegångar t ex hos Hegel och Marx/Engels som betonat ett dialektiskt perspektiv på verkligheten.

Sambanden med hermeneutiken består framförallt i att man har samma grundsyn på människan — som aktiv, intentionell, medveten och meningsskapande — , att man tar avstånd från den logiska empirismens lagbundna världsbild och att man sympatiserar med den hermeneutiska målsättningen att tolka innebördssammanhang.

Hermeneutiken kritiseras emellertid för sin "ideologiska naivitet". Gadamer, som själv tillhörde Frankfurtskolan, representerar en hermeneutik som betonar språkets roll i traditionsförmedlingen. Genom att sätta in sin egen historiska och personliga situation i tolkningen av t ex en historisk text kan forskaren nå ett begripligt meningssammanhang (horisontsammansmältning) — en form av "försonande förståelse".

Den kritiska teorin, företrädd av Habermas, vänder sig mot denna betoning av samförstånd och försoning. Han menar att det samförstånd som man uppnår genom hermeneutikens förstående kommunikation ofta är byggt på pseudokommunikation som ger en falsk upplevelse av frihet. Detta kan snarare dölja reella förhållanden av illegitim makt och förtryck som är avhängigt den rådande situationen i samhällssystemet som helhet. En kritisk samhällsvetenskap skall därför inte sträva efter en försonande förståelse utan efter en *radikal förståelse*. Genom att avslöja reella motsättningar och skapa förutsättningar för kritisk reflektion och politisk förändring av samhällets grundläggande maktstrukturer kommer en *kritisk samhällsvetenskap* alltid att vara *politiskt revolutionär*. (Se vidare Habermas: "Knowledge and Human Interests", 1972.)

5.4.2 Dialektik som princip och frigörelse som mål

Dialektik är ett centralt begrepp inom den kritiska teorin. Frågan om dialektiska processer råder i tillvaron som helhet eller om de skall begränsas till människors tankar, handlingar och produkter har varit omstridd inom den kritiska teorin (liksom inom marxistisk teoribildning generellt). Efter vad jag kan förstå avgränsar de flesta kritiska teoretiker dialektikbegreppet till fenomen och strukturer som kan relateras till människan medan naturen i sig inte ses som dialektisk. Trots denna begränsning används emellertid dialektikbegreppet i ett brett perspektiv över olika nivåer — både beträffande enskilda människors tankar och handlingar, i relationer inom familj och arbetsgrupp och på strukturell makro-nivå i samhällets ekonomiska, politiska och kulturella strukturer och processer. Förändring och utveckling på alla nivåer sker genom konflikter — "motsättningarnas dialektik" (Marx/Engels). Konflikter är förutsättningen för utveckling och uppfattas således som positiva och konstruktiva. Ur konflikten kommer nya lösningar, och forskarens uppgift är därför att *klarlägga dessa konflikter* och därigenom skapa nya handlingsmöjligheter. Här gör den kritiska teorin ett viktigt ställningstagande beträffande vetenskapligt ideal och syn på kunskapsprocessen.

Man accepterar inte som vetenskapligt ideal vare sig förklaring, som i den logiska empirismen, eller förståelse, som i hermeneutiken. Inom den

logiska empirismen kan man visserligen använda förståelse på väg till förklaring och inom hermeneutiken kan man se förklaring som ett möjligt steg på vägen mot förståelse. Den kritiska teorin betonar istället den ständiga dialektiken mellan förståelse och förklaring. Varken förklaring eller förståelse är emellertid något mål i sig utan ses som en process fram till målet — *kritik, frigörelse och politisk handling*. För att travestera tidigare sammanfattningar kan man säga att *den dialektiska processen mellan förklaring och förståelse medierar kritik som leder till medvetenhet, frigörelse och politisk handling* (som i nästa steg ger möjlighet till ny kritik — politisk handling osv).

Som en modell för denna dialektiska form av kunskapsbildning har man inom den kritiska teorin (Habermas, Apel, Ricoeur m fl) använt psykoanalysen. Målsättningen i psykoanalys är, förenklat, "att göra det omedvetna medvetet" — att genom att öka individens självförståelse åstadkomma befrielse från falska föreställningar och "inre förtryck". Detta "*emancipatoriska kunskapsintresse*" uppnås i den psykoanalytiska situationen genom kommunikation mellan analytiker och analysand. Förutsättningarna för förståelse är att båda är delaktiga i en språk- och traditions-gemenskap samt att analytikern har goda kunskaper i den psykoanalytiska teorin och genom tidigare egenanalys har en god självförståelse. Vanligtvis kommer analytiker och analysand att förstå varandra relativt väl i inledningen av den terapeutiska dialogen, då analysanden redogör för sin situation och för sina upplevelser och handlingar utifrån "förståeliga motiv". Processen kan då sägas vara i en *hermeneutisk fas*.

I den psykoanalytiska processen, liksom i varje form av dialog, kommer man emellertid oftast så småningom till en punkt där man inte längre förstår varandra beroende på att man har annorlunda erfarenheter, kunskaper, kultur och miljö, att man delvis talar olika språk och på grund av analysandens omedvetenhet. Dialogen, grundad på intersubjektiv förståelse, bryter samman.

När man inte längre förstår varandra måste analytikern distansera sig från analysanden och tillgripa en sannolik förklaring inom den psykoanalytiska teorin. Processen har gått in i en s k *kvasinaturalistisk/naturvetenskaplig* eller *kvasi-kausal* fas. Medan analytikern under den hermeneutiska fasen förhåller sig till analysanden som subjekt till subjekt måste denne under den *kvasi-naturvetenskapliga fasen tillfälligt objektivieras*. De psykoanalytiska teorier och förklaringar som härvid används kan till sin yttre struktur likna (därav termen "kvasi-") naturvetenskapliga teorier i deras sökande efter förklaringar på kausala samband och lagbundenheter. I grunden rör det sig emellertid inte i första hand om sådana orsakssamband som svarar på frågan "Vad orsakade vad?" Snarare söker man efter *intentionella meningssamband*: "Vilken mening har detta (för analysanden)?"

Det rör sig alltså om förklaringar som leder till förståelse vilket i sin tur kan leda till målet befrielse från det inre förtryck som skapats ge-

nom analysandens förträngning av barndomsupplevelser etc. Den psykoanalytiska processen kommer kontinuerligt att växla mellan sådana faser av förklaring och förståelse på vägen mot målet: *medvetande* och *frigörelse*. (Se vidare Carl Lesche: "Om psykoanalysens vetenskapsteori", Häftet för Kritiska Studier, 1971, nr 5.)

Strukturen i den kritiska samhällsvetenskapens kunskapsbildning kan i mycket ses som analog med den psykoanalytiska processen. Forskaren för här, i överförd mening, en "dialog" med samhället eller delar av detta genom personer, grupper, klasser eller i form av skrivna dokument. En del av det material som aktualiseras kan tolkas och förstås "direkt" medan det finns annat som man inte förstår. Forskaren måste då, på samma sätt som i den psykoanalytiska processen, distansera sig och tillgripa en hypotetisk kvasi-naturalistisk förklaring inom en samhällsteori — i den kritiska teorin marxismen. Den tänkbara förklaringens giltighet provas och om man får instämmande och stöd för denna kan dialogen återupprättas och förståelsen fördjupas för det samhälleliga fenomen som tidigare verkade obegripligt.

Varken förklaring eller förståelse är något mål i sig utan målet är den kritik och de möjligheter till medvetenhet, frigörelse och politisk handling som denna dialektiska process kan leda till.

Målet för den kritiska teorin är alltså att frigöra människor till politisk handling mot det förtryck som skapas i ett kapitalistiskt samhälle. Det förtryck som åsyftas är inte nödvändigtvis sådant som upplevs subjektivt av den enskilda människan utan ett objektivt faktiskt förtryck som grundar sig på vad Habermas (1972) kallar *legaliserad illegitim makt*. Han utgår från idén att makt kan utövas med olika medel, alltifrån verbala belöningar och bestraffningar till fysiskt våld. Habermas inför en distinktion mellan *legal* maktutövning — den som har stöd i skrivna lagar och förordningar — och *legitim* maktutövning — den som är berättigad utifrån vissa etiska och politiska värderingar.

Maktutövning kan således vara av fyra olika typer: 1) legal och legitim, dvs handlingar som både är juridiskt och etiskt/politiskt försvarbara, 2) illegal och illegitim, dvs handlingar som varken är juridiskt eller etiskt/politiskt försvarbara, t ex kriminalitet, 3) legitim och illegal, dvs juridiskt olagliga handlingar som ändå kan anses försvarbara enligt vissa etiskt/politiska värderingar, t ex hyresockupationer eller vilda strejker, och 4) legal och illegitim, dvs den makt som utövas av ett samhälle i form av lagar och förordningar vilka alltså är juridiskt oantastliga men som samtidigt är etiskt/politiskt förkastliga (utifrån en marxistisk grundsyn), t ex kapitalägarnas makt över produktionsmedel och arbete.

Det är denna sistnämnda, legala men illegitima, maktutövning som den kritiska teorin åsyftar då den menar att det finns ett faktiskt objektivt förtryck. Detta förtryck är oftast dolt, mystifierat och omedvetet

för gemene man därför att det är i överensstämmelse med rådande lagar och förordningar. Eftersom dessa lagar grundar sig på värderingar som internaliserats av den enskilde genom socialisationsprocessen, upplevs inte detta subjektivt som något förtryck utan snarare som något naturligt och självklart — som oföränderliga sociala "naturlagar". Samhällsvetenskapen måste därför enligt den kritiska teorin *avslöja och kritisera detta förtryck* och visa att det är möjligt att förändra de bakomliggande maktstrukturerna i samhället genom att *människor medvetandegörs till politisk handling*.

5.4.3 Kunskapsintressen och komplementaritet

I alla samhällen finns instrument och modeller för att skapa och vidmakthålla samhällsstrukturen. Med utgångspunkt i de funktioner som vetenskaplig forskning och kunskap har i detta sammanhang har Habermas (1972) skapat ett *system för kategorisering av olika vetenskaper*. Han kallar dessa instrument för *medier* och skiljer mellan tre olika typer: *arbete* — som instrument för att forma och vidmakthålla den fysiska och sociala miljön, t ex system för produktion och distribution, *språk* — som instrument för kulturell traditionsförmedling, t ex skrifter, verbal kommunikation, konst och musik, och *makt* — som instrument för att styra och kontrollera människorna i ett samhälle, dvs lagar, förordningar, normer etc som grundar sig på etiska och ideologiska värderingar. De tre medierna har var sitt styrande kunskapsintresse som i sin tur kan relateras till olika former av kunskap:

Mediet "arbete" har ett "tekniskt" kunskapsintresse. Detta motiverar forskning som strävar till att operationellt mäta och kontrollera objektiva och sk objektifierbara processer. Kunskapsbildningen inom detta område sker enligt den logiska empirismens hypotetiskt deduktiva metod med målsättning att kunna *förklara*, *predicera* och *tekniskt manipulera* genom kunskap om allmänna lagar och principer i naturen och samhället. Fysik och kemi är exempel på vetenskaper med ett tekniskt kunskapsintresse.

Mediet "språk" har ett "hermeneutiskt" kunskapsintresse. Detta motiverar forskning som strävar till traditionsförmedling genom förståelse av innebörder i handlingar och texter, mellanmänsklig kommunikation, symboliska budskap, konst, musik, historiska fenomen etc liksom självförståelse. Kunskapsbildningen inom detta område sker enligt hermeneutikens *tolkande och förstående* vetenskapsideal. Som exempel på vetenskaper som styrs och legitimeras av detta kunskapsintresse kan nämnas humanvetenskaper som historia och litteraturvetenskap men också i vissa fall vetenskaper som socialantropologi, sociologi, psykologi och pedagogik.

Mediet "makt" har ett "emancipatoriskt" eller "frigörande" kunskapsintresse. Detta styr och legitimerar forskning som är inriktad på att kritisera illegitim maktutövning och avslöja de verkliga krafterna

på olika nivåer i samhället. Målsättningen är *frigörelse* från antagna krafter eller lagar och *politisk handling* för förändring av maktstrukturerna. Forskningsprocessen framskrider dialektiskt mellan faser av förklaring, förståelse och emancipation. Frankfurtskolans kritiska samhällsvetenskap är här det givna exemplet.

Tillsammans med Habermas argumenterar Apel (1972, s 28 ff) för ett synsätt där dessa *olika kunskapsintressen kan komplettera varandra* men betonar att de skall användas inom den sfär där de hör hemma. De avvisar t ex inte ett naturvetenskapligt angreppssätt vid studier av objektiva eller objektifierbara processer i naturen eller ett hermeneutiskt angreppssätt då man försöker förstå människors handlingar, texter, historiska skeenden etc. Däremot tar de bestämt avstånd från en totalisering av ett enda perspektiv som t ex positivismens enhetsvetenskapliga ideal där allt skall objektifieras och förklaras i naturvetenskapliga termer. Apel hävdar att naturvetenskaperna i sig själva förutsätter förståelse och tolkning — både när man ställer sig undrande inför ett fenomen och när man behöver någon att kommunicera med om sin metod och sina vetenskapliga resultat. De objektifierande vetenskaperna förutsätter nämligen att man kommit överens om betydelser och innebörder i det språk, de metoder och de syften som man använder i forskningen — en förståelse som utvecklas inom humanvetenskapernas område. Humanvetenskaperna behövs därför för att komplettera de teknologiska — dels genom att hermeneutiskt hjälpa människor (forskare) att förstå varandra men framförallt genom att stimulera till diskussioner gällande vetenskapens etiska och ideologiska grunder.

På samma sätt som inom den psykoanalytiska processen måste man vid kunskapsbildningen inom t ex historia och samhällskunskap tillfälligt objektifiera människor och sociala fenomen. De kvasi-naturalistiska förklaringarna måste därvid underordnas den hermeneutiska förståelsen som i sin tur underordnas det frigörande emancipatoriska intresset. Kvasi-förklaringen måste s a s ställas "i emancipationens tjänst".

Man kan emellertid tänka sig ytterligare kunskapsintressen. Med utgångspunkt i Apels och Habermas resonemang föreslår Gerhard Radnitzky i "Contemporary Schools of Metascience, Vol I och II" (1968. Reviderad uppl 1970) två kompletterande kunskapsintressen:

Radnitzkys första tillägg är kunskapsintresset att *förbättra världsbilden*. Han menar att all kunskapsbildning och tillväxt sker genom ett samspel mellan vetenskaplig teoribildning och fördjupad världsbild, där en förhandsuppfattning om helheten är en förutsättning för att man överhuvudtaget skall kunna ställa vetenskapliga frågor. Han ser behovet av en totalbild, en helhetsuppfattning av verkligheten, som ett grundläggande mänskligt behov som påverkar vår uppfattning människan och samhället — en dialektik mellan förståelsen av tillvaron och förståelsen av oss själva.

Radnitzkys andra tillägg är kunskapsintresset att *förbättra och fördjupa reflektionen över existentiella teman*. Han menar att vetenskap inte enbart är "handling" utan också "kontemplation". Det är därför viktigt att forskningen inte enbart sysslar med frågor om livets praxis utan att man också vågar konfrontera vetenskapen och sig själv som forskare med de stora existentiella metafysiska livsgåtorna om tillvarons orsak och natur, livets mening, liv före och efter döden, Guds existens etc — frågor till vilka all vetenskaplig kunskap till sist måste relateras.

5.5 Vetenskapsteori — jämförande kritik

För att göra mitt eget vetenskapsteoretiska synsätt mera förståeligt skall jag kortfattat kritisera de vetenskapsteoretiska skolor som redovisats. Denna kritik innehåller både åsikter som formulerats i debatten mellan de olika skolorna och mina mer personliga funderingar.

5.5.1 Logisk empirism/positivism

Den logiska empirismen har, som jag uppfattar det, kritiserats utifrån två principiellt skilda linjer: dels en "vulgärkritik" av de yttre aspekterna av metodiken, dels en kritik av de bakomliggande meta-teoretiska värderingarna.

Vulgärkritiken går förenklat ut på att man i stort sett reagerar negativt på allt som har med hypoteser, experiment, mätning, siffror, tabeller etc att göra och ser detta som något teknologiskt "kallt" och "omänskligt". Den logiska empirismen kallas härvid oftast "positivism" och angrips inte sällan utifrån premisser som möjligtvis kunde vara adekvata för Comte och tidiga empirister men som inte gäller för dagens logiska empirister, t ex för Poppers hypotetiskt deduktiva metod. Det verkar som om man i ett i vissa avseenden förståeligt avståndstagande från det "teknokratiska" i vår västerländska kultur försöker att ensidigt ge positivismen skulden för denna utveckling och därvid angriper aspekter av själva forskningsmetodiken.

Jag ställer mig främmande till denna kritik som jag anser sker på fel nivå eftersom man angriper det metodiska förfarandet istället för den bakomliggande ideologin. Den logiska empirismen med sin klara metodologi och sina klara validitetskriterier är enligt min uppfattning självklart nödvändig och riktig inom de områden där den "hör hemma", dvs i objektiva och objektifierbara processer inom vetenskaper som fysik och kemi och med tillämpningsområden inom t ex produktion och distribution. Denna kunskap ger möjlighet till kontroll och styrning av tekniska och andra processer inom natur och samhälle. (Sedan är det ju i och för sig ett faktum att så gott som alla vetenskapliga landvinningar kan användas i både onda och goda syften.)

Att inom dessa områden avfärda denna väg till kunskap skulle vara ett kulturellt och vetenskapligt självmord. Detta gäller inte enbart inom traditionellt naturvetenskapliga områden utan också inom sådan forskning rörande samhälle och människor där det är möjligt att objektifiera vissa processer t ex inom den medicinska forskningen. Ett sådant avståndstagande innebär ju samtidigt att man medvetet stryker en del av verkligheten och därmed omöjliggör ett helhetsperspektiv. (För en fördjupad och litterärt högtstående diskussion rekommenderas R Pirsig: "Zen och konsten att sköta en motorcykel" 1978.)

Den kritik som jag själv instämmer i gäller den logiska empirismens bakomliggande värderingar, dess enhetsvetenskapliga ideal, dess förmenta värderingsfrihet och dess syn på relationen till studieobjektet.

Som framgår av mina tidigare ställningstaganden beträffande världsbild, människosyn och samhällssyn, överensstämmer inte mitt synsätt med den lagbundna, determinerade och enbart materiella världsbild och den passiva, av arv eller miljö determinerade syn på människan som historiskt utgjort grunden för den logiska empirismen. Beträffande dessa ideologiska värderingar kan man ju inte slutgiltigt "bevisa" vem som har "rätt" eller "fel", men det som jag framförallt är kritisk mot är de följder som ett sådant synsätt direkt eller indirekt leder till. Att tillvaron skall förklaras, kontrolleras och manipuleras leder till att det mänskliga "förnuftet" blir det styrande. Människors värderingar och känslor negligeras och man blir främmande för ett i vid mening ekologiskt perspektiv på tillvaron. Att t ex sjukdomsmodellen fortfarande har sådan dominans i vårt samhälle i synen på avvikelse och psykiska problem tror jag också har sin grund och sitt fortsatta stöd i den logiska empirismens inflytande på det vetenskapliga tänkandet och därmed på kunskapsbildning och utbildning. Detta förvärras av den logiska empirismens förmenta värderingsfrihet och avsaknad av meta-teoretiska diskussioner, vilket ytterligare stöder tron på naturnödvändiga lagbundenheter gällande samhället och människors beteende.

Jag instämmer här i hermeneutikens betoning av paradigmdiskussioner och i den kritiska teorins åsikt att sådan förment värderingsfrihet är farlig eftersom den leder till en falsk åtskillnad mellan "neutral och objektiv" kunskap å ena sidan och värderingar och handling å den andra sidan.

Jag är också kritisk till den logiska empirismens idé att det som inte går att iakttaga, observera och pröva, antingen inte är vetenskapligt relevant eller avfärdas som meningslösa metafysiska spekulationer. Kraven på objektivitet, prövbarhet och förklaringar i generella teorier gällande kausala samband formulerade i ett extensionellt språk blir enligt min mening helt absurda om man enligt ett enhetsvetenskapligt ideal och med totalisering av detta synsätt som det enda "vetenskapliga" försöker tillämpa det på tillvarons alla områden. Som jag ser det är det endast en mycket begränsad del av människors tankar, handlingar och so-

ciala liv som kan observeras i mätbara "beteendeenheter" och förklaras i kausala samband. Det är omöjligt inom alla de områden som rör "meningsfulla komplex" — texter i vid bemärkelse, alla former av kommunikation mellan människor, språket som traditionsförmedling, olika kulturella uttryck som konst och musik, strukturer och processer i samhället, historiska skeenden och kulturer osv. Att i sådana sammanhang operationalisera och mäta får oftast formen av "meningslösa självklarheter" eller det som Jan Smedslund (1972) kallar "pseudoförklaringar" typ "Varför betar sig människor på ett meningsfullt och intelligent sätt? Därför att de har hög IQ."

De flesta moderna logiska empirister tar avstånd från den induktiva metodens idé om förutsättningslösa observationer och anser att inga data kan tolkas utan en teori. Däremot håller man fortfarande forskaren som person utanför själva processen och betonar idealet om den objektive iakttagaren med distans till studieobjektet.

Detta innebär dels att man inte tar hänsyn till den förförståelse, förhandsuppfattning av tillvaron, som man inom den hermeneutiska traditionen visat gäller för alla människor i alla sammanhang, dels att man får en falsk åtskillnad mellan forskarens värderingar, känslor och förnuft. Som jag ser det är detta ett i grunden felaktigt resonemang, inte bara när det gäller forskning rörande människor utan oavsett vad man studerar. Man resonerar nämligen utifrån idén att forskaren inte påverkas av det som han studerar och att studieobjektet inte påverkas av forskaren som person, hans val av frågeställning, metod osv. Att det faktiskt förekommer en påverkan åt båda hållen har man t ex inom den moderna fysiken varit medveten om alltsedan Einsteins relativitetsteori presenterades. (För vidare resonemang se Lindholm 1979, kap 10, spec avsnittet "Det subjektiva och det objektiva".)

5.5.2 *Hermeneutik*

Min kritik av hermeneutiken är nästan rakt motsatt förhållandet till den logiska empirismen. I stort sett instämmer jag i hermeneutikens filosofiska grundsyn medan jag däremot har vissa betänkligheter beträffande metodiken.

Det finns mycket i hermeneutikens grundläggande värderingar som jag sympatiserar med:

- Strävan efter helhetssyn genom försök att förstå "ramen" för olika fenomen och förena förståelse för såväl natur, samhälle, kultur och språk med mänsklig kommunikation och människans egenvärld i ett historiskt sammanhang.
- Synen på människan som aktiv, intentionell och ansvarig, som förstående och meningsskapande "gemenskapsvarelse" med valfrihet inom de ramar som sätts av natur och samhälle.

— Intresset för existentiella metafysiska problem, alltifrån de yttersta målen och ställningstagandena beträffande livets mening, människans existens och innebörder i världsåskådningar, religioner och kulturer till studier i "sjäslivets djup" och tolkning av symboliska handlingar, drömmar och mellanmänsklig kommunikation etc.

Jag vill också tillskriva den hermeneutiska traditionen en rad "indirekta" förtjänster.

Betoningen på meta-teoretiska ställningstaganden har säkert i sig bidragit till att forskare överlag har blivit mera medvetna om att ideologiska diskussioner och val är väsentliga.

Inom kunskapsbildningen har förståelsen för språket i vid bemärkelse utvidgats och fördjupats med insikt i den historiskt kulturella dimensionen i språket som traditionsförmedling.

Medvetenheten om förförståelsens betydelse — hur varje tolkning och förståelse påverkas av vår förhandsuppfattning av helheten — har ökat och kommer förhoppningsvis på sikt att öka möjligheterna till att också olika forskare kan förstå varandra bättre. Genom att utforska innebörden i förförståelsens natur — existentiell, ideologisk, kulturell, traditionsförmedlande, kreativ, förändrande/omskapande etc — har hermeneutiken också bidragit till förståelsen för människan — den "förstående varelsen".

Hermeneutiken som metod är mindre explicit än den logiska empirismen. Kritiken från detta håll har därför inte oväntat kommit att handla om forskningsmetodik och svagheter beträffande validiseringen — svårigheten att kontrollera tolkningens giltighet. Att så kan vara fallet om man inte kan nå någon form av kommunikation med den som själv utfört handlingen, skrivit texten etc är ganska naturligt. Men även då man kan nå ett instämmande som validitetskriterium kan problem uppstå, t ex genom människors olika försvarsmekanismer. Här tror jag att man måste tillämpa den lösning som den kritiska teorin för fram — att tillåta en tillfällig objektifiering med förklaring i någon teori för att med dess hjälp försöka återupprätta dialogen och nå gemensam förståelse.

Liksom den logiska empirismen har även hermeneutiken utsatts för en form av vulgärkritik. Beträffande hermeneutiken går denna kritik ut på att de subjektiva psykologiska upplevelseaspekterna ensidigt betonas och att förståelsen därför blir helt personlig och godtycklig. Jag tror inte ens att denna kritik är riktig beträffande Dilthey och hans samtida men den är definitivt felaktig efter Heidegger och framför allt efter Gadamer (som just betonade människan som gemenskapsvarelse, med både subjektiva och objektiva betydelsekomponenter i det traditionsförmedlande språket). Tvärtom har kryssandet mellan faser av förståelse och förklaring, där förklaring medierar förståelse, framhävts av den hermeneutiska traditionen som ett vetenskapsteoretiskt ideal.

Den felaktiga uppfattningen att förståelse enbart rör sig om subjektiv inlevelse och empati har däremot enligt min uppfattning fått vissa nega-

tiva konsekvenser bli inom vårdområdet. Denna vulgäruppfattning har här ibland fått ge stöd åt en inte så sällan förekommande teorifientlig inställning — ofta under sken av att man härigenom framhäver (den i och för sig fina inställningen) att alla människor är lika värda och skall mötas i dialog "på lika villkor". Jag tror emellertid att det varken är "demokratiskt" eller gynnar de utslagna att ta dessa idéer som skäl att avfärda varje form av tillfällig objektifiering och enbart godta den personliga upplevelsen och inkännande förståelsen "här och nu".

All teoribildning har sin grund i någon form av generaliseringsmöjlighet och det är därför i stort sett omöjligt att bilda teori utifrån ett enskilda fenomen eller en annan människas upplevelse (även om detta kan vara upphovet till den "undran" som senare leder fram till en teori). Redan att fundera över likartade fenomen eller jämföra människors tankar och handlingar innebär ju en form av objektifiering. Om man dessutom tar hänsyn till den i alla sammanhang existerande förförståelsen ser jag det som omöjligt att möta en annan människa teori- och förutsättningslöst. Man bedrar både sig själv och den andre.

Den *kritik* av hermeneutiken som jag själv tycker är allvarligast är den som kommer från *den kritiska teorin*. Det man härifrån vänder sig emot är huvudsakligen två principiella förhållningssätt.

Det första man kritiserar är att det finns en form av *naivitet i hermeneutikens ideal om "försonande förståelse"* — föreställningen att man genom öppen kommunikation i dialogform så gott som alltid kan nå fram till förståelse. Vid första påseende kan denna kritik tyckas vara liknande den som framförts av den logiska empirismen, men här rör det sig om en helt annan validitetsproblematik. Den kritiska teorin menar att hermeneutiken bortser från konflikt- och maktaspekterna i dialogen och ifrågasätter om förståelse överhuvudtaget är möjlig att uppnå om relationen mellan den som tolkar och den som blir tolkad är ojämlig. Detta är en mycket viktig fråga särskilt inom vårdområdet där det enligt min uppfattning alltid råder ett ojämnt förhållande mellan vårdare och vårdad, mellan läkare och patient, mellan socialarbetare och klient etc.

Den lösning som den kritiska teorin själv för fram — att forskaren skall utgå från politiska klassmässiga värderingar och intressen som han har gemensamma med de förtryckta (vilket tänks ge en garanti för att man inte manipulerar i eget intresse) — är kanske möjlig men jag tycker att den för med sig nya vanskligheter.

Hur skall man veta att man verkligen handlar i gemensamma syften? Förutsättningen verkar vara att den förtryckte, utslagne, går in under samma marxistiska referensram som den kritiske forskaren omfattar. Detta leder till en ny form av manipulation eftersom forskaren härigenom bestämmer världsbild och politiskt synsätt. Att som inom den logiska empirismen istället utgå från en förment värderingsfrihet är enligt min uppfattning ännu mera manipulativt eftersom forskaren då, mer el-

ler mindre omedvetet, kommer att påverka studieobjektet utan att denne ens har en möjlighet att "försvara sig".

Den enda lösning som jag kan se, även om inte heller den är oproblematiske, är att forskaren försöker att öppet redovisa sina egna värderingar och därmed ger dialogpartnern en möjlighet att så få veta vem han talar med och vilka syften denne har. Dessa samtal mellan "parterna", där man så långt det är möjligt klargör sina värderingar, får i sin tur avgöra om något samarbete är möjligt eller inte. Jag anser inte att man nödvändigtvis måste utgå från att den andre måste dela alla värderingar och aspekter i mitt synsätt. Däremot tror jag att ärlighet och öppenhet är en förutsättning för att man skall kunna inleda ett samarbete.

Den andra principiella invändningen från den kritiska teorin är att man inom hermeneutiken inte tar konsekvenserna av sin förståelse eftersom man inte engagerar sig i politisk handling mot orättfärdiga maktstrukturer etc. Denna kritik, som ju i ännu högre grad gäller för den logiska empirismen med dess åtskillnad mellan kunskap och värderingar och handling, är väsentlig att uppmärksamma i all form av forskning. Den implicerar den vidare frågeställningen om hur man uppfattar forskningens och forskarens roll: om man huvudsakligen skall samla in, bearbeta och eventuellt försöka skapa synteser av kunskap eller om man (och här kommer den viktiga skillnaden) också skall kritisera och försöka förändra orättfärdiga förhållanden i människors liv och i samhället, om man har ett "åskådarpadigm" eller ett "aktörspadigm".

5.5.3 Kritisk teori

Beträffande den kritiska teorin *känner jag mig kluven, framförallt på det ideologiska planet.*

Jag delar många av dess grundvärderingar:

- Att man ser tillvaron som en dialektisk process och människan som aktiv och intentionell med frihet att välja och handla.
- Att man tar avstånd från idéer om sociala "naturlagar" och istället ser dessa förhållanden som beroende av ekonomiska politiska och sociala strukturer och processer i samhället vilka är möjliga att kritisera och förändra.
- Att man framhåller vikten av en klart deklarerad etisk och politisk ideologi.
- Att man har ett kritiskt förhållningssätt som strävar att avslöja dolda konflikter och illegitim maktutövning.
- Att man förordar ett handlingsorienterat paradigm och ser ett klart samband mellan kunskap, värderingar och handling för förändring av olika missförhållanden — dvs att man försöker ta konsekvenserna av sin förståelse.

Jag instämmer också i Habermas och Apels syn på olika vetenskapers

skilda men kompletterande kunskapsintressen. Här tycker jag emellertid att de tillägg till dessa som Radnitzky föreslår — intressena att förbättra världsbilden och att reflektera över existentiella teman — är mycket viktiga.

Radnitzky berör här en av de ideologiska värderingar där jag har ett annat synsätt än den kritiska teorin. Jag delar inte den enbart materialistiska världsbild och människosyn som utgör den kritiska teorins marxistiska grundsyn. Kombinerat med (den i mitt tycke helt riktiga) betoningen på politisk handling kan detta få till effekt att andliga och existentiella livsfrågor negligeras. (Därmed inte sagt att en marxistisk uppfattning med nödvändighet måste utesluta sådana dimensioner. Det finns ju som bekant både existentialistiska, kristna, judiska och muslimska osv marxister.)

Om man strävar efter en helhetssyn på tillvaron är det min uppfattning att man måste inkludera metafysiska dimensioner och reflektera över existentiella teman som livets mening, dödens realitet, Guds existens, determinism och valfrihet osv. Ett avfärdande av dessa frågor kan leda till en "totalisering av perspektiv" och innebär dessutom att man skär av stora delar av vår kultur- och samhällshistoria. — Alla tankar och upplevelser hos de människor som genom hela mänsklighetens historia sökt svaren på dessa frågor avfärdas som "ovetenskaplig metafysik".

Totalisering av perspektiv för oss över till nästa fråga där jag har en annan inställning än den kritiska teorin. Det gäller denna skolas framhållande av marxismen som den givna och enda möjliga utgångspunkten för en kritisk forskning.

Som jag tidigare nämnt får denna inställning naturligtvis kritik från den logiska empirismen med dess krav på objektivitet, neutralitet osv. Popper menar t ex att en sådan politisering av vetenskapen med givna värderingar om vad som är "gott" och "riktigt" för människan och samhället leder till godtycklighet genom att man därmed omöjliggör öppen kritik och prövning.

Den kritiska teorin har också angripits för de politiska värderingarna som sådana (bl a från den s k nya franska filosofin — Lévi, Glucksmann m fl). Denna kritik går förenklat uttryckt ut på att de marxistiska grundvärderingarna *i sig* implicerar förtryck av oliktankande och därmed olika former av maktmissbruk. Verklig personlig frihet finns inte eftersom man i det socialistiska samhället får vara "fri — men på marxismens villkor".

Kritik har även kommit från marxistiskt håll bl a från en riktning som går under beteckningen "den kritiska psykologin" (Leontjev, Holzkamp m fl). Efter vad jag kan förstå menar denna riktning att den kritiska teorin har missförstått relationen mellan individ och samhälle — att man ser denna som ett "utvändigt" förhållande — och därmed bidragit till en falsk uppsplittring i en objektiv samhällelig sfär och en subjektiv indivi-

duell sfär. Följande citat gällande "den kritiska psykologin" är hämtade från två artiklar i Psykolognytt 1981 nr 10 och 11, där Per Nygren ger en översiktlig presentation: "Förhållandet individ—samhälle formuleras (av den kritiska teorin, min anm) som ett förhållande mellan individens subjektivitet och dess individuella livshistoria å ena sidan och de objektiva samhällsstrukturernas inverkan på denna subjektivitet och livshistoria å andra sidan." Detta förhållande menar man bl a framgår i den kritiska teorins syn på marxismen och psykoanalysen som varandra kompletterande teorier där psykoanalysen "kompenserar för marxismens ekonomiska slagsida" och där marxismen "kompenserar psykologins och den traditionella psykoanalysens idealistiska och biologiska slagsida". Eftersom "samhället är summan av sociala relationer mellan människor" (enligt Marx) menar den kritiska psykologin att det är viktigt att betona att det råder ett "invändigt" förhållande mellan individ och samhälle. Individen föds visserligen in i redan existerande sociala relationer men "samhället är inte något abstrakt som påverkar människor utifrån; människan existerar endast i och genom samhället". En uppdelning i olika sfärer eller nivåer (t ex enligt mitt tidigare resonemang om "Förklaringsnivåer", Del I Kap 4) betraktas därför som "en avspegling av en borgerlig, ovetenskaplig samhälls- och människosyn".

Min kritik av den kritiska teorins marxistiska grundsyn sammanfaller emellertid varken med den som framförts från den logiska empirismen, från den nya franska filosofin eller från den kritiska psykologin.

I fråga om Poppers kritik instämmer jag i det svar som ges av de kritiska teoretikerna själva. De avvisar den logiska empirismens förmenta objektivitet och värdenneutralitet eftersom den leder till en falsk och farlig åtskillnad mellan kunskap, värderingar och politisk handling — mellan forskning, kunskapsproduktion och grundläggande mänskliga intressen. De kritiska teoretikerna menar att Poppers vetenskapssyn endast går att tillämpa i sammanhang där objektiva eller objektifierbara invarianta "lagbundenheter" råder. Detta är inte fallet med samhällets ideologiskt betingade ekonomiska politiska och sociala maktstrukturer vilka det är en kritisk samhällsvetenskaps mål att avslöja, kritisera och förändra. En sådan forskning kan därför inte vara värderingsfri. Enligt min uppfattning är i själva verket förhållandet det rakt motsatta. Det är en förment värderingsfrihet som leder till godtycklighet snarare än en forskning som klart redovisar sina värderingar och premisser.

När det gäller den nya franska filosofins kritik håller jag visserligen med om att man i ett socialistiskt samhälle är "fri — men på marxismens villkor" och att detta ofta lett till förtryck och maktmissbruk. Jag anser emellertid att man kan påstå att precis motsvarande förhållande råder inom alla tänkbara samhällssystem. T ex i ett kapitalistiskt samhälle är man "fri — men på kapitalismens villkor" etc.

Utifrån ett dialektiskt systemperspektiv är det för mig snarare en

självklarhet att den valfrihet som människor äger (och som efter vad jag tror är grundläggande i hennes natur — alltså oavsett samhällssystem) alltid står i ett dialektiskt förhållande till och därmed också begränsas av de omgivande strukturer på olika nivåer som finns i varje tänkbart samhälle. Eftersom ingen vare sig föds eller lever i ett vakuum kan man alltså alltid påstå att "man är fri — men på systemets villkor". Vad gäller förtryck av oliktankande och maktmissbruk finner jag inte heller att den marxistiska teorin i sig, särskilt inte den kritiska teorins s k humanistiska marxism, skulle implicera detta mer än någon annan samhällsteori.

Varje tänkbart system har kontroll- och feedbackmekanismer (termostatfunktioner) för att bevara systemets balans. I ett sådant perspektiv är det snarare så att man i ett "svagt" system — i betydelsen svagt internaliserade normer och regler (vilket jag tror är fallet i alla former av diktaturer oavsett ism-beteckning) — får ta till yttre våld och förtryck. Dessa former av synlig yttre maktutövning "behövs" så som inte i ett "starkt" system (se tidigare resonemang om utvecklingen i den industrialiserade västvärlden under "Samhällssyn", Del I Kap 3). Detta innebär följdenligt att jag anser att en kritisk samhällsvetenskap behövs i varje form av samhälle för att avslöja, kritisera och inspirera till handling för förändring av orättfärdiga levnadsförhållanden och illegitim maktutövning — alltså även i samhällen med marxistiska förtecken.

Beträffande kritiken från den "kritiska psykologin" — alltså från en mera "renlärig" marxistisk utgångspunkt — har jag alltför ytliga kunskaper för att vara säker på att min kritik är helt berättigad. Jag tycker emellertid att man härifrån verkar föra en form av cirkelresonemang som logiskt leder till meningslösa självklarheter. Om man som den kritiska psykologin säger att "samhället är summan av sociala relationer mellan människor" och att "människan endast existerar i och genom samhället" så påstår man endast, så vitt jag kan förstå, att människan existerar genom sociala relationer med människor (vilket väldigt få torde försöka motbevisa). Sedan är det onekligen en viktig fråga i sammanhanget om Marx verkligen såg samhället *enbart* som summan av sociala relationer mellan människor. Det innebär ju alltid ett problem att hävda att någon icke längre levande filosof, ideolog, religionsstiftare etc har sagt något visst, särskilt om det visar sig att det för varje fråga finns minst ett tiotal olika falanger som hävdar att just de har uppfattat det han sade på det exakt rätta sättet. (Kristendomen uppvisar ju i detta avseende en vacker 2000-årig historia medan marxismen hittills av naturliga skäl endast har en knappt 100-årig — präglad av splittring mellan olika riktningar som alla hävdar att de har den rätta läran.) Eftersom ingen kommer att kunna bevisa "sanningen", bl a beroende på att upphovsmannen inte längre är i livet, får man väl hålla för troligt att splittringen kommer att bestå.

Oavsett vad Marx "egentligen" ansåg vill jag hävda min övertygelse

att varje system är *mer* än summan av sina beståndsdelar. En individ är mer än summan av de i kroppen ingående cellerna. En familj är mer än summan av familjemedlemmarna. Ett samhälle är mer än summan av de ingående individerna eller klasserna. För varje nivå sker inte enbart en kvantitativ utökning utan framförallt en kvalitativ förändring — för samhällets del bl a genom tidigare historia, språk- och traditionsgemenskap, kultur, ideologi, etik etc och genom systemets komplicerade regler, gränser, roller, transaktioner, termostat- och förändringsfunktioner osv (ett synsätt som jag förresten inte tror är särskilt långt från Marx eget).

Att den kritiska teorin skulle förespråka ett utvändigt förhållande med en uppsplittring mellan individ och samhälle ställer jag mig därför tveksam till. Som jag tolkat den kritiska teorin diskuterar man relationen mellan individnivå och samhällsnivå i första hand för att visa på analogier i kunskapsutvecklingen mellan t ex psykoanalys och kritisk teori (den dialektiska processen mellan faser av förklaring, förståelse och emancipation) — inte för att hävda idén att verkligheten å ena sidan består av individer och å andra sidan av ett samhälle.

Att en uppdelning i olika nivåer betraktas som en "avspeglning av en borgerlig och ovetenskaplig samhälls- och människosyn" anser jag är ett felaktigt påstående redan beträffande sakinnehållet. Ett sådant nivåresonemang skulle enligt den kritiska psykologin (enligt Nygren) vara att behandla den faktiska verkligheten "...som om den skiftade utseende beroende på vilket perspektiv/vilken nivå man utgår ifrån. Alltså en tendens till subjektiv relativism — i motsats till en syn på den sociala och materiella verkligheten såsom något objektivt utanförhängande och oberoende av vårt sätt att beteckna den". I detta avseende har jag en helt annan uppfattning än den kritiska psykologins "materiella realism". Efter vad jag kan förstå hävdar man en uppfattning om verkligheten och en relation mellan denna "objektiva sanning" och forskaren som är helt i linje med den ortodoxa positivismens världsbild och vetenskapsideal. Jag anser tvärtom att verkligheten faktiskt både påverkar och påverkas av forskaren och alltså inte alls existerar som någon oberoende, objektiv, opåverkbar evig "sanning". Detta betraktelsesätt är inte alls detsamma som "subjektiv realism" (i Protagoras ursprungliga "homomensura betydelse": "Människan är alltings måttstock").

Mitt synsätt kan snarare betecknas som *konstruktivistiskt*. Joakim Israel (1972) använder denna term för att beskriva hur subjektet i den kunskapsförvärvande processen skapar verklighetens objekt — dels genom att ge mening och innebörd åt objekten, dels genom den process som Marx kallar "praxis": subjektet är med om att "konstruera objektet" om vilket det förvärvar kunskap. Denna kunskapsteoretiska ståndpunkt betonar en ömsesidig relation mellan subjektet (som har kunskap) och objektet (för kunskapen).

Beträffande frågan om nivåer anser jag dessutom att det finns många aspekter i marxistisk teori, t ex alienationsbegreppet, som är svåra att

förstå om man inte har ett perspektiv på ekonomiska maktstrukturer, produktionsprocesser och ideologisk överbyggnad å ena sidan och på vad som händer i individens tankar, känslor och handlingar å den andra.

Benägenheten hos den kritiska teorins förespråkare att betrakta det som självklart och nödvändigt att en kritisk samhällsvetenskap måste utgå från markistiska värderingar ställer jag mig tveksam inför. Jag instämmer visserligen i den kritiska teorins synsätt: att en kritisk samhällsvetenskap måste utgå från öppet deklarerade ideologiska värderingar, att det råder ett klart samband mellan värderingar, kunskap och handling, att man måste ha ett kritiskt förhållningssätt och ett handlingsorienterat paradigm och att kunskapsprocessen sker i dialektik mellan faser av förklaring, förståelse och emancipation. Jag är inte heller kritisk till just den kritiska teorins tolkning av marxismen.

Det jag vänder mig mot är *totaliseringen av perspektiv* — att just den marxistiska teorin skulle inta en särställning som enda givna utgångspunkt för en kritisk samhällsvetenskap. Självklart måste marxistisk teori få utgöra ett av flera möjliga teoretiska alternativ och många samhällsforskare skulle säkert välja just marxismen som sitt teoretiska perspektiv (vilket jag inte har något att invända emot).

Däremot anser jag att en systematiserad politisering i ett enda tillåtet perspektiv, oavsett vilket, både är etiskt och kunskapsteoretiskt mycket tveksamt. Det finns troligen (i vid bemärkelse) lika många övertygade kristna, muslimer, hinduer och buddhister och företrädare för olika liberala och konservativa värderingar som det finns övertygade marxister på vår jord (uppgiften framtagen med enkel överslagsberäkning). Om vi istället tänker oss att endast ett av dessa andra synsätt var tillåtet i forskningen så tycker jag att det absurda framstår lite klarare.

Paradigmets ideologiska värderingar styr såväl forskaren som person, hans val av teori, de frågor han ställer, hans val av metod och hur han tolkar och kommunicerar sina resultat osv. Det råder ett ömsesidigt påverkansförhållande mellan forskaren och studieobjektet och mellan forskningen och verkligheten. Ett enda tillåtet perspektiv, alltså inte värderingarna i sig, skulle omöjliggöra öppen diskussion, fri prövning och även den typ av avslöjande kritik som den kritiska teorin förespråkar. Genom att förutsättningen för att de förtryckta skall nå frigörelse är att de går in under det givna perspektivet finns det, som jag tidigare nämnt, stora risker att forskaren blir en manipulativ och objektifierande maktutövare som själv utövar ett illegitimt förtryck. Eftersom såväl människor som system i allmänhet har en inneboende tröghet mot förändring finns risken att manipulationer rättfärdigas under förevändning att de tjänar och är i överensstämmelse med de utslagnas "egentliga" intressen.

Som tidigare framgått föredrar jag själv istället ett dialektiskt systemperspektiv eftersom jag dels inte är övertygad marxist (åtminstone inte i någon ortodox "renlärig" variant och framförallt inte så som teorin

hittills praktiserats), dels tycker att ett dialektiskt systemperspektiv ger en vidare referensram som går att tillämpa på olika nivåer och på alla samhällssystem oavsett ideologisk beteckning.

5.6 Vetenskapsteori — eget ställningstagande

De vanskigheter som det innebär att försöka analysera och beskriva sin vetenskapsteori har av Anders Torold på ett fint sätt sammanfattats enligt följande:

”Svårigheterna att presentera vetenskapsteori beror inte bara på sådant som svårigenomtränglighet i terminologi, utan främst helt enkelt på att vetenskapsteori är ett ifrågasättande av det självklara och innebär en perspektivförändring. I själva verket finns det ingenting som den etablerade förståelsen har svårare att acceptera än en perspektivförskjutning, varför det motstånd som visas mot vetenskapsteori ofta tar sig den formen, att försöka visa att det nya enbart är skenbart nytt, att man kan översätta det nya i begrepp och termer utav det tillvanda perspektivets terminologi. Funktionen av en sådan översättning är att få dessa 'främmande' beskrivningar att framstå som blott särfall utav de beskrivningar, som det konventionella analysperspektivet stipulerar. Finessen med detta motstånd är, att samtidigt som man sålunda försöker översätta beskrivningarna till det hemvanda perspektivet, tappar man precis de kvaliteter som var grunden till motståndet, nämligen detta att det nya i grunden är oförenligt med det gamla perspektivet.” (S 242 ur en mycket läsvärd artikel av Torold i *Psykisk Hälsa* 1976, nr 4: ”Mot en kritisk psykiatri — vetenskapsteori, människosyn, samhällssyn.”)

5.6.1 Samband mellan verklighetssyn och vetenskapssyn

Enligt min uppfattning råder det ett klart *samband mellan verklighetssyn och vetenskapssyn*. Sättet att uppfatta verkligheten påverkar vad man forskar på och *hur* man bedriver vetenskap. Vad man forskar på och sättet att bedriva vetenskap både förutsätter, leder till och bevarar en viss världsbild, människosyn, samhällssyn etc. Detta förhållande har närmare diskuterats av en rad teoretiker som Myrdal (1968), Radnitzky (1970), Naess (1972, 1974, 1981 och 1982), Törnebohm (1976), Lindholm (1979) m fl.

När man ställer sig undrande inför ett fenomen — något som behöver förklaras och förstås — så gör man det mot bakgrund av en grundsyn på tillvaron, en förhandsuppfattning av det man tar för givet, dvs det man ser som självklart och som därför inte behöver förklaras. Det meta-teoretiska synsätt som man omfattar kommer alltså att få avgörande betydelse för hur man förhåller sig och agerar både som forskare, socialarbetare, behandlare och medmänniska.

Att ett samband överhuvudtaget finns utgör för mig en grundläggande orsak till att betona *vikten av att klargöra och redovisa sina meta-teoretiska värderingar*. Eftersom någon värderingsfrihet inte existerar blir kravet på explicitet viktigt av flera skäl:

Både en förment värderingsfrihet och världsbildsantaganden som inte medvetandegjorts eller lämnats oartikulerade kan leda till en totalisering av perspektiv — både i betydelsen att en enda skola eller metod anses "vetenskaplig" men också i betydelsen att man själv därmed blir perspektivlös. Detta innebär en risk för godtycklighet i forskningen som dessutom förstärks om man inte kan göra sin forskning förståelig för andra, såväl forskare som allmänhet. En förutsättning för att man skall kunna kommunicera en sådan förståelse är att den andre får möjlighet att tolka och förstå det som kommuniceras (dvs undersökningsobjekt/objekt, metod, resultat, slutsatser etc) i relation till forskarens världsbild, människo- och samhällssyn, vetenskapsideal och till det historiskt kontextuella sammanhanget. Att explicitgöra sina meta-teoretiska värderingar leder alltså till att risken för godtycklighet minskas och till att andra får lättare att förstå forskaren (hans metod, resultat etc).

Dessutom får detta en följd som jag anser är minst lika viktig, nämligen ökad självförståelse. När forskaren/behandlaren/förändringsarbetaren tvingas att ställa dessa frågor till sig själv kommer han samtidigt att få en djupare förståelse för sig själv, för sin existens i tillvaron och för sin relation till medmänniskor och omvärld. En sådan självförståelse tror jag är av avgörande betydelse för förståelseprocessen och kunskapsproduktionen som sådan.

Det grundläggande synsätt man har på tillvaron, människan och samhället kommer att få konsekvenser för vad man ser som problem och för det sätt på vilket man söker nå kunskap.

Av mina tidigare ställningstaganden framgår att jag sammanfattningsvis har följande *meta-teoretiska grundsyn*:

- En helhetssyn på tillvaron och människan där man i ett historiskt perspektiv försöker förena förståelse för såväl natur, kultur och samhälle som mellanmännisklig kommunikation och människans existentiella livsfrågor.
- En holistisk världsbild där tillvaron ses som en dynamisk helhet, inkluderande metafysiska dimensioner, som genom dialektiska processer på och mellan en mängd nivåer, befinner sig i en kontinuerlig utveckling och förändring.
- En syn på människan som aktiv, intentionell, förstående och meningsskapande med ansvar och valfrihet begränsad av hennes världsbild och samspel med natur och samhälle.
- En samhällssyn där människan både påverkar och påverkas av strukturer och processer på olika nivåer i samhället.

Till vilken vetenskapssyn leder denna verklighetssyn? Vad uppfattar jag

som problem — vad är allmänt eller specifikt, självklart eller märkvärdigt? Vad skall man forska på och hur?

För att belysa dessa samband och mitt eget vetenskapsteoretiska ställningstagande skall jag kortfattat diskutera några skillnader i synsätt och deras konsekvenser och som genomgående exempel skall jag använda avvikelser och utslagning. Här kan man ju onekligen ställa sig många frågor om vad som är självklart och märkvärdigt. Är det självklart att vissa människor slås ut eller beter sig avvikande? Är det skillnad på "dom" och oss och är det i så fall de eller vi som är "konstiga"? Beror avvikelserna enbart på dem själva eller har vi alla del i denna? osv.

En "atomistisk" uppfattning av tillvaron, där denna ses som uppbyggd av delar vilka i sin tur består av delar osv ner till odelbara enheter och där helheten uppfattas som summan av delarna, benämnes av Törnebohm (1976, s 54) "*kompositionellt paradigm*". Med ett sådant synsätt blir det naturligt att man anser att kunskap nås genom att man studerar och ackumulerar kunskap om delarna.

Ett synsätt som däremot ser *tillvaron som en dynamisk helhet* där ingående enheter genom dialektiska processer står i ett påverkansförhållande till varandra och till helheten och där företeelser därför kan ingå och uppträda på olika sätt i olika sammanhang — ett "*kontextuellt paradigm*" enligt Törnebohm — får helt andra konsekvenser. Man kan då inte se någon företeelse som isolerad från sitt sammanhang och från helheten och man kommer därför att *söka efter kunskap om helheten och försöka förstå fenomen i relation till ett helhetsperspektiv*. Man frågar sig då inte i första hand hur något "är i sig självt" utan snarare vad detta har för *betydelse och funktion* i sitt sammanhang, om det skulle vara annorlunda i ett annat sammanhang och vad det betyder i ett helhetsperspektiv. En människa som beter sig avvikande kan t ex inte studeras som en isolerad individ med hjälp av noggrann analys av de ingående "delarna". Hon måste i stället förstås i sin relation till sig själv, till andra, till omgivningen och i sin samhälleliga, historiska och kulturella situation. — Vad betyder hennes tankar och handlingar för henne själv, för andra och för mig som forskare eller behandlare? Vilken funktion fyller avvikelserna i ett vidare perspektiv? Skulle den utslagna människan bete sig annorlunda i ett annat sammanhang? Bidrar jag själv till avvikelserna/utslagningen och i så fall hur?

Ser man tillvaron och människan som statisk och lagbunden är det naturligt att man beskriver tillstånd — något som är och kommer att förbli — och att man försöker upptäcka och förklara de lagar som styr naturen, samhället och människan.

Om man däremot ser tillvaron som en dynamisk föränderlig process måste man i stället försöka *förstå processerna — det som har skett och håller på att ske och det som är "i vardande"*. Förändringar är därmed inte enbart kvantitativa utan kan också vara kvalitativa — överskridan-

de det som vi kan beskriva och förutse. Utslagningen i samhället kan då inte ses som en gång för alla given eller styrd av lagar som människan inte kan påverka. Den måste i stället ses som ett utslag av människans dialektiska förhållande till samhällssystemets strukturer och processer vilka både kan kritiseras och förändras. Avvikelse kan då inte beskrivas som ett tillstånd, t ex som en sjukdom, utan måste förstås som en process — hur fenomen på olika nivåer har samverkat och samverkar till den nuvarande situationen. — Hur kan förändringar ske i människans egen världsbild, syn på sig själv, relationer till andra och omvärld och i samhällets utslagingsmekanismer? Och, om vi kan ändra på detta, vad händer då? Är vi villiga att ta den risken/chansen?

Uppfattar man människor som *i grunden olika* varandra, vilka passivt blivit sådana de är genom styrning från arv och miljö, blir det naturligt att ha ett objektifierande syn- och förhållningssätt i behandling och forskning. Om avvikare på något grundläggande, artskilt sätt skiljer sig från oss "normala" ligger det nära till hands att man t ex ser dessa som mentalsjuka till skillnad från oss "friska". Det ligger då inget konstigt i att experter objektivt, neutralt och "utifrån" ställer sjukdomsdiagnoser och att behandling t ex sker på mentalsjukhus.

Med en grundsyn som däremot ser alla människor som *i i grunden lika* och där eventuella "olikheter" rör sig om gradskillnader på ett gemensamt kontinuum blir det mera självklart att se avvikelse och utslagning som livsproblem på olika nivåer vilka kan drabba oss alla. Det blir då naturligt att *försöka sätta sig in i den andres situation och söka förståelse utifrån hans och vårt gemensamma perspektiv*. Ser man alla människor som *i grunden aktiva*, meningssökande, med ansvar och valfrihet blir det inte självklart att en person betar sig galet och mystiskt. Det är snarare märkvärdigt att han verkar leva som om någon valfrihet inte fanns och som om han inte kunde ta ansvar för sitt liv. Då ställer man inte i första hand frågor om vad som skiljer oss åt och om han är sjuk på något sätt. Snarare frågar man: "Vad hindrar honom att leva mera fullödigt — i hans världsbild, livshistoria, nuvarande livssituation och i strukturer på olika nivåer? Vad har vi gemensamt och hur skulle jag själv ha tänkt och reagerat i hans situation?"

Ett ytterligare spørsmål som får betydelse för vad man ser som problem (märkvärdigt eller självklart) är den inställning man har till *existentiella livsfrågor och metafysik*.

Om tillvaron som helhet enbart är av *materiell natur* blir det naturligt att studier av denna utgår från de iakttagbara fenomen som når oss genom våra sinnen och att fenomen som inte ryms inom denna världsbild betraktas som utanför det som vetenskapen skall syssla med (åtminstone tills man funnit bättre instrument och metoder med vilka även dessa fenomen skall kunna förklaras i materiella termer). Sökandet efter orsa-

ker till avvikelser sker då följdenligt inom sådana områden som går att på materiell väg studera och experimentera med, som t ex inom den biologiska psykiatrin där avvikelse anses mest adekvat kunna uttryckas i termer av fysik och kemi (hormoner, transmittorsubstanser etc).

Med en världsbild och människosyn där man förutom de materiella också kan tänka sig *andra dimensioner* blir även *metafysiska ställningstaganden, existentiella och andliga livsfrågor, viktiga*. (Metafysik används här både i betydelsen utommateriella dimensioner och i betydelsen meta-teoretisk grundsyn.)

Ett sådant synsätt utesluter inte ett sökande efter kunskap inom materiella dimensioner, alltifrån grundforskning inom t ex fysik och kemi till ekonomiska och politiska studier av samhällets makrostrukturer. När det gäller människan, hennes egenvärld, relationer till andra, kulturella uttryck etc, räcker det emellertid *inte* med *enbart materiella förklaringar* utifrån det som går att observera, mäta eller på annat sätt studera med våra sinnen. Avvikelse och utslagning måste då också relateras till den avvikandes egen världsbild, till hans syn på sig själv, andra och omvärld, till hans inställning till frågorna om meningen med livet och döden och till hans eventuella tro på någon form av andlig realitet som också har betydelse för hans situation etc. En förutsättning för att man skall kunna förstå en annan människas existentiella livsproblematisering är, tror jag, att man är beredd att ställa samma frågor till sig själv.

Av det hittills förda resonemanget, av mina tidigare redovisade meta-teoretiska ställningstaganden och av den jämförande kritiken av olika vetenskapsteoretiska skolor framgår att mina värderingar i hög grad överensstämmer med den hermeneutiska traditionens grundläggande syn på människan och förståelsen av henne.

De flesta av mina värderingar överensstämmer också med den kritiska teorins synsätt på människan och samhället och på forskningens roll — även om jag inte delar denna riktningens totalisering av marxismen som det enda gällande teoretiska perspektivet för en kritisk samhällsvetenskap och dess ensidigt materiella syn på tillvaron.

Liksom hermeneutiken och den kritiska teorin tar jag avstånd från den logiska empirismens enhetsvetenskapliga ideal, förmenta värderingsfrihet, deterministiskt lagbundna syn på tillvaron och från den passiva objektifierande människosyn som utgör denna riktningens grundvärderingar.

Från diskussionen om vad som uppfattas som problem, vad som är märkvärdigt och självklart, drar jag *två slutsatser*: dels att det återigen framgår hur viktigt det är att försöka klargöra sina meta-teoretiska värderingar — det paradigmsom utgör grunden för vad man ser som problem, dels att man bör ha en hälsosam distans till det som betraktas som självklart — inklusive sitt eget explicitgjorda paradigmsom.

Det som exempelvis genom historien har lett till förändringar i fysi-

kens världsbild var inte, efter vad jag kan förstå, att Galilei, Newton och Einstein i första hand kritiserade de tidigare forskarnas metoder eller att de utvecklade nya eleganta instrument utan att dessa vetenskapsmän i sin respektive tidsperiod vågade ifrågasätta den helhetsuppfattning av tillvaron som tidigare betraktats som självklar.

Det är kanske först när man vågar ifrågasätta det självklara som verkliga förändringar kan ske.

Problem formuleras alltså utifrån det som man uppfattar som självklart. Men om man då, som jag förespråkar, till och med "håller det självklara för osäkert" — vad skall man då beteckna som problem?

Mitt synsätt på tillvaron som en dynamisk helhet och dialektisk process innebär för mig att *allt* är problem — i betydelsen principiellt betydelsefullt i forskningen. Helhetssynen och processtänkandet leder nämligen till att det traditionella sättet att dela upp verkligheten i separata delar och att se orsak-verkan-samband i lineära termer måste överges till förmån för ett tänkande där inget kan betraktas separat och där sambanden i stället är cirkulära. Det är inte *ett* visst fenomen i ett system som är orsak till andra fenomen utan allt påverkar allt. (Se tidigare resonemang om systemteori under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.2 och 3.3). Detta är för mig en viktig principiell inställning som innebär att man hela tiden måste vara öppen för att acceptera nya infallsvinklar och aspekter på ett problem och vara beredd på möjligheten att få sin egen världsbild reviderad och fördjupad.

Denna principiella hållning innebär givetvis inte att jag är omedveten om forskningens (för att inte tala om min egen) begränsning i det konkreta fallet. *I praktiken måste man naturligtvis begränsa det man forskar på* — den "del" av verkligheten som man väljer att studera. Däremot kan man inte avfärda nya infallsvinklar och kompletterande synsätt med att "Det där har inte med forskning att göra — det är inte mitt bord".

Att man måste begränsa sig och att det man studerar endast rör en liten aspekt av den totala verkligheten beror inte enbart på sådana självklarerheter som att man har en begränsad livstid, att forskningsanslag inte är oändliga (eller ens alltid tillgängliga) och att det (som tur är) finns mer i livet än att enbart syssla med forskning. Problemet är mer grundläggande. Redan vår varseblivning omfattar endast en ytterst liten del av helheten eller som Pirsig uttrycker det: "Vi tar en grabbnäve sand ur det oändliga varseblivningslandskapet omkring oss och kallar den grabbnäven för världen." (Pirsig: "Zen och konsten att sköta en motorcykel", 1978, s 76 — boken rekommenderas i sin helhet.)

Detta innebär för mig att allt som vi studerar och alla tänkbara förklaringsmodeller endast utgör specialfall av "hela sanningen" — på samma sätt som Galileis världsbild kan ses som ett specialfall av Newtons, som i sin tur är ett specialfall av Einsteins (som i sin tur . . .?).

Av detta följer den viktiga principiella inställningen att min förklaring

eller världsbild aldrig kan betraktas som den generella hela sanningen och att mitt förhållningssätt därför bör vara öppet och i sund mening "osäkert". Med öppenhet och sund osäkerhet menar jag bl a att man inte tvärsäkert bör betrakta något som sant och något annat som falskt vare sig på teoretisk eller meta-teoretisk nivå utan att man är öppen för kompletterande, alternativa och expanderande synsätt.

Jag vill här anknyta till en diskussion som Naess (1972 och 1974) för beträffande begreppen *pluralism* och *possibilism* vilka också diskuterats av Lindholm (1979 kap 9) (de följande citaten av Naess enligt Lindholms översättning). I korthet går Naess resonemang ut på att det finns en benägenhet i vår kultur att se vetenskapen och särskilt naturvetenskapen som "lika med sanningen" — när något sägs vara "vetenskapligt bevisat" så finns inte så mycket mer att tillägga eller ifrågasätta. Det verkar som om vetenskapen fått fylla det behov av totalbild och trygghet som försvunnit i och med att religionen alltmer förlorat sin betydelse (ett förhållande som bl a också påpekats av Gadamer). Under årtusenden härskade olika former av religiös vidskepelse och det var egentligen inte förrän under upplysningstiden som vetenskapen tog på sig rollen som den som definitivt skulle förpassa all vidskepelse till historien och visa hur världen "egentligen" ser ut och fungerar. Även om tron på den eviga sanningen inte visat sig hålla verkar ändå gemene man ha en bild av den vetenskapliga metoden som "sanningen". Enligt Naess "fungerar tron på vetenskapliga teorier och metoder analogt med tron på magiska och religiösa antaganden i andra samhällstyper". Den enskilde tror s a s på den vetenskapliga världsbilden på samma sätt som man förr trodde på kyrkans lära. I själva verket är det så att det som uppfattas som "vetenskapligt bevisat" (dvs enligt den logiska empirismens metod) ofta inte ens är klarlagt och säkert inom denna metod och att en stor del av "bevisen" härrör från forskarnas egna tolkningar. Detta har bl a fått den konsekvensen att olika ideologiska och politiska falanger försöker att "få över vetenskapen på sin sida" vilket lett till en situation där enligt Lindholm:

"Allt hänger ihop. Politiska målsättningar och värdesystem, åsikter om faktiska förhållanden, forskningspolitik och resultat av forskning influerar ömsesidigt varandra" . . . "Bristen på medvetandegörande och reflektion i vidare systematiska ramar tjänar världsbildens förtingligande och tron på att det finns en vetenskaplig världsordning." (Lindholm 1979, s 175).

Naess menar att tron på en sanning, på en vetenskaplig världsbild, har lett till att

"betoningen av kunskap degenererat till en betoning av säkerhet, oföränderlighet (permanence), dogmatism och pedanteri. Att forskning ytterst motiveras av ett behov av säkerhet är en dogm som på sista tiden framgångsrikt har underminerats (t ex James, Popper, Polanyi, Feuerabend). Detta måste påverka forskningens status som ett

slags rastplats, något som är i motsättning till hela idén om ändlös, expanderande forskning” (s 178).

Det är mot bakgrund av denna tro på vetenskapen som ”producent av oomtvistliga sanningar” som Naess tar upp behovet av pluralism och possibilism: *pluralism* — att vara öppen för alternativa möjligheter och ge utrymme för olika uppfattningar såväl kompletterande som motsä- gande både inom vetenskapen och meta-vetenskap (vetenskapsteori); *possibilism* — att i forskningssituationen våga leka med sin fantasi där “allt är möjligt” och ”uppmuntra ett seriöst betraktande av alternativa teorier i en atmosfär av pluralism” (enligt min tolkning av dessa be- grepp).

Jag vill instämma i Naess argumentation för öppenhet och fantasi, för pluralism och possibilism och för vikten av att

”fördjupa området för de explicita antaganden vi gör; att fördjupa det ända ned till grundläggande ontologiska och andra filosofiska stånd- punkter” (s 176).

5.6.2 Kunskapsteoretiska konsekvenser

De övergripande kunskapsteoretiska frågorna — varifrån kunskap kom- mer och hur den görs giltig — är mycket omfattande och för en heltäc- kande beskrivning skulle man i stort sett få redovisa filosofins historia (vilket jag skall bespara både läsaren och mig själv). De sammanhänger intimt med de ontologiska frågorna om världsbild, människosyn och samhällssyn. Jag har berört dem både i mina tidigare ställningstagan- den, i den jämförande kritiken av olika kunskapsteoretiska skolor och i diskussionen om vad som är självklart och märkvärdigt.

Sammanfattningsvis får de meta-teoretiska värderingar jag gett ut- tryck för följande *kunskapsteoretiska konsekvenser*:

— *Kunskap om helheten* eller åtminstone en strävan till sådan kun- skap krävs för förståelse av delarna. Inget fenomen kan studeras separat utan måste alltid relateras till sitt sammanhang och i ett helhetsperspek- tiv.

— *Kunskap sökes i ett process-tänkande* där tillvaron, människan och samhället ses som process och studeras ”i processen”. Olika fenomen kan därmed inte betraktas som givna och lagbundna ”tillstånd” utan som ingående i dialektiska processer på olika nivåer mellan vilka ett öm- sesidigt påverkansförhållande råder — processer i vilka forskaren själv i vid mening också ingår. Detta utesluter inte att ett visst fenomen eller en viss systemstruktur kan studeras vid ett visst tillfälle men detta ak- tuella förhållande ses som en del i en pågående process, ett förhållnings- sätt som kan liknas vid att man tillfälligt stannar upp inför en bild i en pågående film i vilken man också själv spelar med.

— *Kunskapen och kunskapssökandet i sig ses också som en föränderlig dialektisk process över många dimensioner och nivåer.* Detta innebär att man inte enbart kvantitativt kan lagra ny kunskap ovanpå den tidigare bestående ("ackumulationsmyten" enligt Törnebohm). Sökandet kan också leda till kvalitativa överskridande förändringar, då man plötsligt kan se allt "i ett nytt ljus", förändringar som också inbegriper ens egen självförståelse, förförståelse och helhetssyn.

— *Kunskap om människan* sökes "inifrån" hennes intentioner och världsbild, hennes syn på sig själv, andra och omgivningen — den mening hon ser med sitt handlande, sin nuvarande situation och sin existentiella livsproblematik. Människan måste också förstås i ett historiskt, kulturellt och samhälleligt perspektiv — i hennes relationer till sig själv och andra och till strukturer på olika nivåer. En sådan förståelse går inte att nå genom att man neutralt och utifrån studerar henne som ett objekt, även om man på vägen till förståelse kan behöva tillgripa tillfällig objektifiering och förklaring. Människan förstås främst i en intersubjektiv dialog — en process där forskare och "studieobjekt" möts som person till person.

— *Kunskap om samhället* sökes i ett dialektiskt systemperspektiv — på samhällets historiska utveckling, på det "invändiga" förhållandet mellan individ och samhälle, på det strukturella påverkansförhållandet mellan över- och underordnade system och på olika termostat- och förändringsfunktioner i samhällssystemet. Samhället kan inte studeras som determinerat, lagbundet och opåverkbart utan som en föränderlig organisk helhet — ett system vars strukturer och processer människan kan bli medveten om och kan påverka och förändra.

Dessa ställningstaganden anknyter till flera andra viktiga kunskapsteoretiska frågor som jag tidigare berört — den kunskapssökandes (forskarens/subjektets) relation till kunskapen och till den/det man söker kunskap om (objektet), förhållandet mellan förklaring och förståelse och olika vetenskapers skilda kunskapsintressen.

I det positivistiska tänkande, som i så hög grad påverkat både vår världsbild och vad som anses som "vetenskapligt", betonas värderingsfrihet, objektivitet och neutralitet som ideal i kunskapssökandet. Den bakomliggande tanken är att den verklighet man undersöker är oberoende av den som söker kunskap. Detta innebär att man, för att citera Lindholm,

"har valt, utan att ens märka valet eftersom alternativen varit osynliga, att betrakta som verkligt det som vi antar vara oberoende av observatören. Detta val är en av de mest djupgående och konsekvensmättade perspektivtotaliseringar som vår kultur känner." (1979, s 195. För utvidgat resonemang se Feyerabend: "Ned med metodologin. Skiss till en anarkistisk kunskapsteori" 1977.)

Som jag ser det är detta en falsk bild, såväl av verkligheten som av kun-

skapsprocessen — och då syftar jag inte på det som i forskningssammanhang brukar betecknas som mätfel och bias (där man genom brister i sin metod åstadkommer ofrivillig påverkan). I likhet med bl a Naess, Lindholm och de atomfysiker som tidigare citerades ur Capra (1981 se vidare under Del I: Kap2.4) hävdar jag att det råder ett *ömsesidigt påverkansförhållande* mellan forskaren, kunskapen och "objektet" som är av principiell natur.

Genom sin verklighetssyn och uppfattning om vad som är självklart — märkvärdigt, sitt val av perspektiv på det han studerar och de frågor han ställer och genom sitt val av teori och metod för insamling och bearbetning av data, kommer forskaren att påverka objektet och resultatet av kunskapsprocessen. Någon värderingsfrihet, objektivitet och neutralitet existerar inte. Processen sker även s a s i motsatt riktning. Objektet, den/det man söker kunskap om, kommer också att påverka forskaren. Denna ömsesidiga påverkan gäller inte enbart t ex i en dialogsituation mellan två människor, där de flesta är ense om att påverkan sker åt båda håll, utan gäller principiellt i alla tänkbara sammanhang, ända ner på elementärpartikelnivå. (Se vidare Lindholm, 1979, kap 10, spec avsnitten "Kunskapsprocessen" och "Kunskapsobjektet" samt Capra, 1981, kap 10.)

Den principiella karaktären av det ömsesidiga påverkansförhållandet mellan forskare och kunskapsobjekt framstår för mig som en oundviklig konsekvens av den holistiska grundsyn och det dialektiska system- och processperspektiv som jag omfattar. Detta innebär dock varken att allt blir relativt eller att det blir enbart subjektivt. Om "allt påverkar allt" kan ingenting någonsin existera som ett isolerat ting. Helhet och "delar", objekt och subjekt, händelser, situationer, tankar och upplevelser måste ses som samverkande processer — som "relationsfält" (för att använda en term av Naess), där också forskaren själv som subjekt ingår.

När det gäller frågan om förhållandet mellan *förståelse och förklaring* vill jag hävda det *komplementära* i dessa båda aspekter av kunskapsprocessen. Kunskapsteoretiskt tror jag t o m att det är omöjligt att nå fram till någon form av kunskap utan intellektets växlade mellan närhet och distans, mellan "inifrån-perspektiv" och "utifrån-perspektiv", mellan in-kännande förståelse och tillfällig objektifiering, mellan helhet och delar, mellan det givna och det möjliga. I varje förståelse finns aspekter av förklaring och i varje förklaring finns aspekter av förståelse. Redan det lilla barnet skaffar sig kunskap om omvärlden genom att sensomotoriskt uppleva (känna, lukta, smaka, se, röra sig etc) — vilket skulle kunna ses som en "elementär förståelse" — genom att samtidigt, ur den från början "diffusa massan" (genom assimilations- och ackomodationsprocesser i de primära tankestrukturerna) söka efter former av differentierings- och generaliseringsmöjligheter — "elementär förklaring". (Se vidare "Kognitiv utveckling enligt Piaget" under "Teorier på intra-psykisk nivå" i Appendix Kap 25.)

Att det före varje förklaring måste finnas förståelse tycker jag övertygande har visats i hermeneutikens historia i betydelsen "hermeneutiska tärningskast" som föregår naturvetenskapens förklaringar. Jag tycker också att detta faktum framgår klart t ex i Poppers hypotetiskt-deduktiva metod.

Att varje förståelse föregås av förklaring tycker jag bl a framgår av det faktum att när man förstår något så förstår man detta "som" något dvs i relation till något annat, och i ett dialektiskt förhållande mellan helhet och del, mellan "inre" och "yttre" verklighet och mellan det givna och det möjliga. Förståelse förutsätter därför någon form av generalisering vilket förutsätter jämförelser av olika fenomen eller av olika människors tankar och handlingar — något som därför alltid innebär en form av tillfällig objektifiering. Jag tror att teoribildning i vid bemärkelse, alltifrån det lilla barnets elementära tankestrukturer till teoribyggnader av typ psykoanalys och marxism, kräver såväl förståelse av ett innebörds-sammanhang som olika former av generaliseringstänkande. Vi använder därför ständigt ett *dialektiskt samspel* mellan *förståelse* och *tillfällig objektifiering* och *förklaring* i vårt tänkande, oavsett om vi är medvetna om det eller inte.

Ett ytterligare skäl till mitt synsätt att förståelse och förklaring är komplementära processer är att jag inte tror att verkligheten, varken ett naturföremål, människan eller samhället, kan beskrivas i termer av antingen — eller, t ex antingen materiell eller andlig, antingen natur- eller innebördsstruktur, antingen valfrihet eller strukturpåverkan osv. Även om man kan tänka sig ett kontinuum med olika grader av medvetande, där t ex en sten brukar betraktas som helt saknande medvetande medan människan är "den medvetna varelsen", så behöver man bara lämna vår västerländska kulturkrets för att finna ett annat betraktande av "tingen". Som jag tidigare beskrivit så tenderar man också inom den moderna fysiken att överge det traditionellt dualistiska och ensidigt materiella perspektivet till förmån för ett holistiskt synsätt. Även om man inte går så långt att man tror att någon form av medvetande och liv finns "i allt", så kan man ändå se att stenen har en betydelse och fyller en mening i ett ekologiskt perspektiv och kan användas till något meningsfullt (ex till att bygga hus). Det är dessutom inte ovanligt att människan, begränsad både av sin världsbild, sina neurotiska processer och försvarsmekanismer och av samhällssystemets strukturella påverkan och mystifierande processer, inte alltid är medveten om sina valmöjligheter.

Jag anser alltså att *den komplementära relationen mellan förklaring och förståelse är av principiell grundläggande kunskapsteoretisk natur* som inte har att göra med olika skolors vetenskapsteoretiska ideal eller rådande forskningspolitik. Det är varken enbart så att förklaring medierar förståelse eller enbart förståelse som medierar förklaring. Kunskapsprocessen är en ständigt pågående dialektisk spiral där förståelse medierar förklaring som medierar förståelse som medierar förklaring etc — en process där man varken kan se början eller slutet.

Jag vänder mig därför *mot varje försök till totalisering av perspektiv* — såväl mot den logiska empirismens syn på förklaring som enhetsvetenskapligt ideal som mot den form av vulgärhermeneutik, som enbart betonar den subjektiva inkännande förståelsen som grund för verklig kunskap.

Däremot tror jag att det i vissa historiska perioder, av politiska, forskningsetiska eller andra skäl, har krävts en speciell tonvikt på det ena eller andra perspektivet. I perioder, då organiserad religion och metafysiska spekulationer har dominerat tänkandet och kunnat utnyttjas politiskt och t ex förbjudit eller hämmat naturvetenskapligt kunskapssökande, har det säkert varit befogat med en tonvikt på förklaring (t ex Wienerkretsens framväxt i motsättning till fördomsfulla nazistiska strömningar i Tysklands 20—30-tal).

I andra perioder kan pendeln ha svängt över alltför långt åt enbart materiella förklaringar och då kan förståelseaspekten i stället behöva betonas. Jag tror att det senare är fallet i vår nutida västerländska kultur och det kan nu finnas behov av att återigen se att det finns mer i livet än tekniskt kontrollerbara processer.

Perspektivet kommer givetvis också att skifta beroende på situationen och det som man studerar, vilket väl framstår som i det närmaste självklart om vi t ex jämför beräkningen av en bros hållfasthet med tolkningen av en dikt av Goethe.

Detta för oss in på frågan om *olika kunskapsintressen* som måste kopplas till förhållandet mellan förståelse och förklaring. Även om uppdelningen i olika vetenskapers skilda kunskapsintressen inte är helt oproblematisk vill jag ändå *instämma i Habermas och Apels resonemang och i Radnitzkys tillägg till dessa kunskapsintressen*.

När det gäller "*objektiva*" och *objektifierbara processer* som inom fysik, kemi etc och tillämpningsområden inom produktion, distribution etc framstår ett *tekniskt kunskapsintresse* som naturligt. Kunskapsbildningen sker här huvudsakligen enligt den logiska empirismens hypotetiskt-deduktiva metod med förklaring som primär målsättning för att möjliggöra predicering, kontroll och styrning. Inom dessa områden ser jag det alltså som både självklart och nödvändigt att lägga tonvikten på förklaring.

När det *däremot gäller människan*, hennes tankar, upplevelser och handlingar, traditionsförmedling genom språket, texter, kultur och kommunikation i vid bemärkelse och historiska och sociala fenomen etc, anser jag att man fullständigt missar målet om man tror att kunskap här kan nås genom ensidig objektifiering och förklaring. Människan, den aktiva, förstående, meningsskapande, intentionella, valfria, ansvariga gemenskapsvarelsen, måste primärt enligt det *hermeneutiska kunskapsintresset* tolkas, ges innebörd och förstås i ett historiskt kontextuellt meningssammanhang, i en process där man idealt möts som subjekt till subjekt.

Vid jämförelser mellan hermeneutik och logisk empirism påstås ofta att förståelse är underlägsen förklaring när det gäller validitet, reliabilitet och precision (*validitet* — att man verkligen mäter det man avser att mäta, *reliabilitet* — att mätresultaten är tillförlitliga, *precision* — att mätinstrumentet ger noggranna resultat). Dessa begrepp diskuteras utförligt i den samhälls- och beteendevetenskapliga metodlitteraturen och jag skall inte här gå in på de många olika aspekter, beräkningsgrunder etc som dessa begrepp innefattar eftersom min argumentering är av generell natur. (För klar introduktion se Harald Swedner: "Sociologisk metod, 1978 kap 6.) Ovanstående påstående tycker jag i hög grad är en sanning med modifikation.

Jag tror att det är helt riktigt beträffande tekniskt naturvetenskapligt objektifier- och kontrollerbara processer där den logiska empirismens metod s a s "hör hemma" och där dess höga metodologiska explicitet kommer till sin rätt.

Beträffande kunskap om människan tror jag emellertid inte alls att så är fallet. Jag avser då inte människans biologiska funktioner, med mätningar inom t ex medicinsk kemi, neurologi, fysiologi etc, eller mätningar av den typ som man så ivrigt sysslat med inom mät- och testpsykologin med uppdelning av en människas beteende och intellekt i en mängd små "mätbara" enheter. När det t ex gäller att mäta antalet vita blodkroppar, bestämma en viss hormonkoncentration, undersöka en persons reaktionsförmåga vid en viss typ av stimuli eller ta reda på hennes resultat vid t ex multiplicering av olika tal (test av "multiplikationsförmåga") tror jag säkert att man kan uppnå en hög validitet och reliabilitet. Vad jag avser är kunskap om människan "som person", om hennes tankar, upplevelser, handlingar och världsbild, om hennes relationer till andra och om hennes olika sociala och kulturella uttryck.

Frågan om man verkligen mäter det man avser att mäta är mycket omfattande och komplicerad. Man brukar bedöma validiteten antingen med olika former av logiskt resonemang (face, content eller construct validity) eller med empiriska prövningar (predictive eller concurrent validity) där de mätmetoder/resultat som används för bedömningen själva måste ha hög validitet. I all den metodlitteratur som jag läst i olika utbildningssammanhang har man varit helt överens om att då de logiska resonemangen verkar stämma, då man får samma resultat med olika mätinstrument och då man når hög sannolikhet i de empiriska prediktionerna så har mätinstrumentet en hög validitet. Jag tror emellertid att denna fråga är mycket mer komplicerad än så.

Validiteten bedöms alltid i relation till något annat inom ramarna för en helhetsuppfattning. Validiteten hänger därför ytterst samman med forskarens och den rådande vetenskapliga verklighetssynen — förhandsuppfattningen om tillvaron, människan och samhället. Men om det skulle visa sig att själva helhetsuppfattningen är falsk, faller ju logiskt validiteten med denna. Vi kan återigen ta avvikelser och utslagning som exempel.

Med en människosyn där avvikelse ses som mentalsjukdom i olika former kan man säkert konstruera mätinstrument och diagnosförfaranden som uppvisar en hög både logisk och empirisk validitet. — Det både förefaller logiskt att denna människa "verkar vara sjuk, så galet som hon beter sig" (face validity), med andra diagnosförfaranden kommer man också fram till samma "sjukdom" (content validity) och med en viss teoretisk definition av sjukdomen kan man säkert korrelera denna med andra mätbara variabler som ingår i detta teoretiska sjukdomsbegrepp (construct validity). Man kan också troligtvis förutse att människan med denna diagnos även i fortsättningen kommer att bete sig enligt sjukdomsbeteendet. Om man jämför med andra variabler som kan prediceras, t ex svårigheter i sociala kontakter, eller låter andra bedömare klassificera personen i samma sjukdomstermer (olika former av empirisk validitet) så stämmer också dessa inbördes överens. — Mätinstrumentet har hög validitet.

Men om själva grundsynen — att människan är sjuk — är felaktig och det avvikande beteendet i stället måste bedömas utifrån helt andra grunder, med fler dimensioner och nivåer och där den avvikandes egen syn på tillvaron, sig själv och sin situation spelar in, kan hela detta valideringsförsök vara helt fel — på grund av att man utgår från en felaktig grundföreställning. En enda människas förståelse av den avvikandes verklighetssyn och livsproblem och av de processer som lett fram till den nuvarande situationen kan då vara mycket mer valid i grundbetydelsen att mäta det man avser att mäta (det avvikande beteendet) än alla dessa andra mätförfaranden.

Om man inte tar in förhandsuppfattningen av helheten vid validitetsbedömningar är det lätt att man hamnar i det som jag tidigare, med en term från Smedslund, kallat för pseudoförklaringar (i ovanstående fall enligt resonemanget: Varför beter sig avvikare så galet? — Därför att de är mentalsjuka!) där förklaringen och det som skall förklaras på ett logiskt eller semantiskt sätt är beroende av varandra (se vidare Smedslund: "Becoming a psychologist" 1972).

En aldrig så hög reliabilitet — förenklat: att man når samma resultat vid upprepade mätningar eller precision och att man är ytterst noggrann — hjälper på intet sätt upp mätningen om man mäter fel sak. Det blir som i psykologins barndom när man tänkte sig att intelligensen gick att mäta genom att man mätte storleken på huvudet. Det hjälpte inte att många olika personer vid upprepade måttillfällen fick på millimetern samma omkrets kring en viss persons huvud. (I ett stort huvud kan en "liten" hjärna sitta och tvärtom. Dessutom har intelligensen troligen inte ens med hjärnans storlek att göra utan snarare med hur väl olika delar i hjärnan kan samarbeta med varandra. Redan att se intelligens som en rent biologisk funktion är i sig en förenkling eftersom människans kognitiva utveckling sker i ett dialektiskt förhållande mellan arv, miljö och egen aktivitet.)

Frågan om *validitet med hjälp av prediktion* är också mycket mer komplex än vad man kanske tänker vid första anblicken. Det verkar ju onekligen föreligga en hög validitet om man utifrån ett visst mätinstrument kan förutsäga hur människor kommer att bete sig. Frågan kompliceras, dels av det eviga spørsmålet om tillvarons sanna natur, dels av det som brukar benämnas som förväntanseffekter, dels av människans identitetsutveckling.

Efter vad jag kan förstå förutsätter prediktionsvaliditet en grundsyn på tillvaron som determinerad och lagbunden. Om människor, alltså även vår avvikare, följer på förhand bestämda lagar blir det naturligtvis både logiskt och följdriktigt, under förutsättning att man kan upptäcka och förklara de lagbundenheter (i vårt fall i form av mentalsjukdom), som styr den avvikande, att man också har möjlighet att förutsäga det framtida beteendet efter dessa lagar.

Om däremot tillvaron och människan är en ständigt föränderlig process blir det givetvis inte lika logiskt att utifrån ett visst mätresultat en viss dag kunna förutse de förändringar som kan inträffa i framtiden. Mycket av det som uppfattas som god prediktion, och därmed hög validitet hos ett mätinstrument, tror jag i stället har att göra med olika former av förväntanseffekter och identitetsproblem.

Det skulle föra alltför långt att i detta sammanhang försöka utreda de komplicerade processer som här berörs och jag får därför hänvisa den intresserade till vidare litteraturstudier. (Man kan t ex börja med Börjesson: "Samtal med K — en bok om identiteten", 1974, med Goffman: "Totala institutioner", 1973, beträffande konformitet och stigmatisering och med ett standardverk som Cartwright och Zander: "Group Dynamics", 1968, för en mer allmän översikt.)

Mina huvudargument går emellertid att sammanfatta i två påståenden:

— Det råder ett *ömsesidigt påverkansförhållande mellan verklighetsuppfattning, människosyn, identitet, förväntningar och tankar och handlingar.*

— *Förväntanseffekter finns på alla nivåer, alltifrån konkreta beteenden och förväntningar hos individ och grupp, via metod- och teorinivå till meta-teoretiska värderingar.*

I vårt exempel med avvikaren kommer dessa förhållanden att påverka såväl den undersökande forskarens/diagnosställande expertens som den undersöktes tänkande och handlande. Människosynen med förväntningen att den avvikande skall agera enligt ett visst sjukdomsbeteende delas oftast av både den undersökande och den undersökte (i hans avvikaridentitet), av deras respektive anhöriga, kolleger, omgivning och av samhället som helhet. Detta synsätt omfattas av de flesta som den "vetenskapliga sanningen", det får stöd genom yttre synliga manifestationer, t ex vårdinstitutioner som benämns "mentalsjukhus", och psykiska problem benämns t ex i massmedia utan minsta ifrågasättande som "men-

talsjukdom". Att den avvikande inför det massiva tryck som dessa förväntningar på olika nivåer skapar både hos honom själv, andra och omgivning, skulle bete sig annorlunda än den prediktion som, mer eller mindre explicit, i stort sett delas av alla, skulle snarare få betecknas som märkligt — det vore så att det verkligt "avvikande" beteendet.

Förutom de konsekvenser som detta resonemang för med sig beträffande val av teori och metodik i behandling och forskning, får det som jag ser det ännu viktigare *konsekvenser på den meta-teoretiska nivån*. Självuppfyllande profetior fungerar inte enbart i det konkreta handlandet utan, tror jag, även beträffande synen på tillvaron, människan och samhället. *Min grundläggande verklighetssyn kommer att påverka mina medmänniskor och det samhälle i vilket jag lever*. Även om graden av påverkan givetvis beror på en mängd faktorer är jag övertygad om detta påverkansförhållandes grundläggande principiella natur. Ser vi allt som statistiskt och determinerat så begränsar vi våra egna och våra medmänniskors handlingsmöjligheter. Ser vi tillvaron som en föränderlig process och tror vi på människans valfrihet och egen aktivitet så gör vi överskridande förändringar mera möjliga.

Det principiella i karaktären av det ömsesidiga påverkansförhållandet — mellan *forskaren som deltagare och "medskapare"*, som påverkas och förändras genom sitt kunskapsökande, och tillvaron vars förändring och utveckling åtminstone till viss del beror på forskningen — innebär att man måste *ställa sig själv inför de frågor av värdefilosofisk natur som paradigmet implicerar*: Vad är ett människovärdigt liv? Hur vill jag som forskare/behandlare/socialarbetare och medmänniska att samhället skall se ut för att människor skall kunna leva så fullödigt som möjligt? Hur påverkar min verklighetssyn och mitt sätt att tänka och handla dessa förhållanden?

Mitt synsätt är alltså att *kunskapsprocessen alltid innebär ett kryssande mellan faser av förklaring och förståelse* och där endera perspektivet kan dominera beroende på situation och det man studerar. Frågan om validitetet måste *kopplas till de meta-teoretiska värderingar* man omfattar och ses i relation till vilken av de båda aspekterna förklaring och förståelse som är viktigast i det aktuella kunskapsökandet.

De hittills förda kunskapsteoretiska resonemangen blir ofullständiga om de inte dessutom relateras till frågan om *vad man skall göra med kunskapen*. Därmed kommer jag in på de återstående kunskapsintressena och frågan om forskningens/forskarens roll.

Den traditionella synen på forskning har varit bilden av en verksamhet som från ett upphöjt majestät, i form av det vetenskapliga etablissemanget, neutralt, objektivt och "utifrån" har samlat in och analyserat data om verkligheten. Som jag tidigare visat hänger detta förhållningssätt samman med den kunskapsteoretiska uppfattning som varit förhär-

skande inom den filosofiska tradition som lett fram till våra dagars logiska empirism. Här anser man att det inte finns något påverkansförhållande mellan värderingar, kunskap och handling, att forskaren som person står utanför, opåverkad av kunskapsobjektet, och att tillvaron så som existerar helt oberoende av kunskapssökandet.

Inom den hermeneutiska traditionen, som inte haft samma dominerande roll i den vetenskapliga världsbilden och synen på forskningen, har däremot relationen mellan värderingar och kunskap betonats liksom att forskaren måste använda ett "inifrån-perspektiv" när han, idealt i en intersubjektiv dialog, söker nå förståelse av människan, samhället och kulturen.

Även om dessa båda traditioner alltså har olika syn på kunskapsprocessen och målet för denna så har de dock en gemensam hållning i en viktig grundfrågeställning. De stannar vid själva produktionen av kunskap och går inte vidare för att kritiskt ta ställning och i handling medverka till positiva förändringar utifrån den kunskap som erhållits. De delar också synsättet på forskningen som en verksamhet förbehållen forskare/experterna vilka har en unik ställning som länkar mellan "verkligheten" och "kunskapens värld". Därmed skiljer man forskaren från övriga människor "på" vilka man bedriver forskning. Detta synsätt på forskningens roll har av Kuhn (1970) benämnts som *åskådarparadigmet*.

Ett helt annat synsätt har de forskare som omfattar "aktörsparadigmet". Det är i detta sammanhang som Habermas tredje kunskapsintresse kommer in i bilden: den kritiska teorins avslöjande, kritiserande och demystifierande hållning och dess betoning på frigörelse och politisk handling som mål för kunskapsprocessen och därmed för forskningen. Aktörstänkandet har historiska rötter bl a hos Fichte ("Människans bestämmelse är icke blott att veta utan att handla därefter"), hos Marx ("Filosoferna har endast på olika sätt förklarat världen, men vad det gäller är att förändra den") och hos John Dewey (1929) som betonade kunskapsproduktionens roll i samhälleligt förändringsarbete. Liknande tankegångar återkommer hos aktionsforskare och samhällsarbetare som Paulo Freire (1972, 1975) och Saul Alinsky (1972) och i Sverige hos bl a Gunnar Myrdal (1968) och Harald Swedner (1980).

Swedner ger en historisk bakgrund till och fördjupar diskussionen om aktörsparadigmet i "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankemodell för en ny universitetsdisciplin" (1980, Socialhögskolan, Göteborg). Enligt honom utgår *aktörsparadigmet*

"... från att kunskapsproduktionen är en målinriktad aktivitet, i vilka forskarens värderingar (hans mål och normer) på ett oskiljaktigt sätt är sammantvinnade med hans kunskap om den värld han lever i. Värderingarna styr valet av mål för förändringsarbetet och därmed också för kunskapsproduktionen. Värderingar är följaktligen ofrånkomliga element i det vetenskapliga arbetet. De finns med som styrande faktorer i detta arbete. Samtidigt påverkas och modifieras de

kontinuerligt av resultaten av kunskapsproduktionen.” (s 57)

”Forskaren har i detta nya synsätt övergett sin traditionella position som en person, som ställer sig vid sidan av skeendet — så gott det nu är möjligt — för att beskriva och analysera det som händer, ungefär så som när någon i en teaterpublik — en vanlig åskådare eller en kritiker — efteråt berättar om och analyserar det som händer på en teaterscen för någon eller några intresserade. Aktionsforskaren och samhällsarbetaren befinner sig själv i stället mitt ibland dem som agerar på scenen. Han producerar kunskap, som kan användas för att driva händelserna framåt och han deltar själv i skeendet. Kunskapsproduktionen — forskningen — ingår som ett led i arbetet på att förverkliga uppställda mål i överensstämmelse med värderingarna bland dem som forskar och dem som forskarna väljer att samarbeta med i förändringsarbetet.” (s 53)

Skillnaden mellan åskådarparadigmet och aktörsparadigmet brukar av naturliga skäl i första hand ses som viktig inom samhällsvetenskaperna. Jag anser dock att *denna skillnad i tänkande är av avgörande betydelse i all form av forskning*. Visserligen kan man ju säga att om man t ex med hypotetisk-deduktiv metod undersöker ett visst fenomen (t ex rörelser hos elementarpartiklar) eller med hermeneutisk metod söker tolka en viss historisk text (t ex ur Bibeln) så kan det verka både naivt och långsökt att i dessa sammanhang försöka finna någon avslöjande kritik med åtföljande politisk handling. All forskning kommer emellertid i ett vidare perspektiv att betyda något och få vissa konsekvenser för samhället och människorna (i ovanstående fall t ex framställning av kärnkraft och atombomber och t ex tolkning av Bibelns innebörd med åtföljande tillämpning av vissa dogmer inom den kristna kyrkan — exempelvis mot preventivmedel).

I förlängningen kommer det därför alltid att vara betydelsefullt hur forskaren ser på sin och forskningens roll: som upphöjd och utanförstående expert som samlar in kunskap för kunskapens egen skull ”utan hänsyn” till omgivande samhälle och medmänniskor eller *som kunskaps-sökande och -producerande ”medaktör”*, vilken är villig att på olika sätt i kritik och handling försöka samarbeta med de människor i det samhälle som kan komma att beröras av kunskapsproduktionens konsekvenser.

Mera specifikt ifråga om avvikelse och utslagning kommer valet av aktörsparadigm att påverka relationen i kunskapsproduktionen — antingen markeras en åtskillnad mellan forskare/behandlare/diagnosställare och den avvikande, eller också strävar man till att samtliga blir *medaktörer som gemensamt söker nå kunskap och verka för förändring i samarbete och dialog*.

I valet mellan dessa båda syn- och förhållningssätt *tar jag klart ställning för aktörsparadigmet*.

Det är viktigt att i detta sammanhang ta med *den kritiska teorins syn på förståelse*: att dialogen, trots strävan mot gemensamma värderingar och

samarbet för förändring kan bryta samman, att man inte förstår varandra på grund av politiska, sociala och psykologiska "mystifikationsprocesser" och skillnader i erfarenhet och kulturell bakgrund. I sådana fall är det oftast nödvändigt att tillgripa en *tillfällig objektifiering* med förklaring inom någon teori för att med dess hjälp kunna nå förståelse och återupprätta dialogen.

Jag vill också instämma i den kritiska teorins åsikt att *man i dialogen aldrig kan bortse från konflikt- och maktaspekterna i relationen* mellan de båda parterna. Detta är en svår problematik i alla former av behandling och forskning särskilt inom social- och mentalvård där det principiellt alltid råder ett ojämnt förhållande. Som jag tidigare redovisat tror jag att den enda möjliga lösningen är att båda parter, så långt det är möjligt, försöker klargöra och redovisa sina värderingar och ideologiska synsätt och att man utifrån dessa samtal ser om någon gemensam grund för samarbete finns eller inte.

Såväl i sådana samtal som i kunskapsutvecklingen som helhet anser jag att Radnitzkys båda tillägg till Habermas kunskapsintressen är mycket viktiga.

Jag instämmer i Radnitzkys synsätt att behovet av en världsbild, en totalbild av verkligheten, är ett grundläggande mänskligt behov och att en sådan *helhetsuppfattning av tillvaron är förutsättningen för att man överhuvudtaget skall kunna ställa vetenskapliga frågor*, och, vill jag tillägga, inte bara "vetenskapliga" frågor utan i lika hög grad en förutsättning för att man t ex skall kunna ställa frågor inom social- och mentalvård (se under 5.6.1 om vad som är problem, självklart eller märkvärdigt).

Jag delar också Radnitzkys åsikt att problem inte enbart finns i samband med livets praktik utan också i förhållande till *de existentiella livsgåtorna*. I en alltför ensidig handlingsorientering finns risk för att kontemplativ intellektuell och känslomässig aktivitet inför livets många mysterier negligeras.

Vid upprepade tillfällen har jag återkommit till hur viktigt det är att man, såväl i forskning som i andra sammanhang, reflekterar över människans och sin egen existentiella situation och att man härvid, vid sidan av de materiella dimensionerna, även bör vara öppen för möjligheten av metafysiska dimensioner. Det kan därför vara skäl att i detta sammanhang påpeka att jag tar avstånd från de olika "nyandliga" strömningar som i (ett i sig välförståeligt) sökande efter ett alternativt perspektiv till den "vetenskapliga" förtingligade världsbilden ensidigt tar sin tillflykt till olika former av religion, mystik, meditation, mystik etc, samtidigt som man helt tar avstånd från den västerländska kulturens materialistiska kunskapsökande och utvecklingssträvanden.

Som jag ser det innebär en sådan extrem paradigmförändring enbart att man s a s lämnar ena diket för att gå rakt över vägen och hamna i det motsatta. Verkligheten består inte av antingen — eller utan av både — och (minst). För att man skall kunna hålla sig på körbanan krävs kun-

skap om var dikena finns — på båda sidor. I forskningen anser jag därför att man måste vara medveten om, acceptera och *se det kompletterande i samtliga de kunskapsintressen* som Habermas och Radnitzky för fram. Samtidigt måste man *ta avstånd från totalisering av perspektiv*, och med en kritisk hållning pröva sina egna värderingar oavsett på vilken kant dessa ligger.

5.6.3 Socialt arbete

De konkreta frågorna om metoder och tekniker för insamling och bearbetning av data måste givetvis relateras till disciplin, val av paradigm, teori, situation, syfte, vad man skall studera osv. Jag återkommer till hur jag försökt ta ställning till dessa frågor i en konkret forskningssituation under "Utvärdering av modellen" i Del IV.

I detta avsnitt skall jag nöja mig med att, med utgångspunkt i det hittills förda resonemanget, kortfattat ta upp en del mera principiella idéer kring forskning inom ämnet socialt arbete.

Ämnet *socialt arbete* har vuxit fram som en universitetsdisciplin huvudsakligen som ett svar på yrkesverksamma socialarbetares krav på forskning och metodutveckling kring problem på fältet — alltså *en disciplin med inriktning på socialt förändringsarbete*. Inriktningen på förändringsarbete gäller såväl det praktiska sociala arbetet som förändringar på olika nivåer i samhället. Ämnet behandlar allt från intrapsykiska processer hos den enskilde (världsbild, syn på sig själv etc) till sociala, ekonomiska och politiska strukturer och processer på makronivå (nationell och internationell). Det skulle föra alldeles för långt att här försöka redovisa alla dimensioner, nivåer, aspekter, struktur- och processproblem, levnadsnivåkomponenter och faser i det sociala förändringsarbetet etc som ämnet omfattar. För en historisk och idémässig introduktion se Harald Swedner: "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeform för en ny universitetsdisciplin" (1980, Socialhögskolan Göteborg), varifrån de följande citaten i detta avsnitt är hämtade.

För att forskning i socialt arbete verkligen skall kunna spela en roll i socialt förändringsarbete är det vissa principiella idéer som jag ser som väsentliga:

Socialt arbete är, och skall tillåtas vara, komplext, flerdimensionellt och *tvärvetenskapligt*. Ämnet bygger bl a på kunskaper från "etablerade samhällsvetenskaper och beteendevetenskaper som antropologi, demografi, epistemologi, psykologi, psykiatri, pedagogik, sociologi, administrationslära, arbetsvetenskap, ekonomi, socialpolitik, statskunskap, rättskunskap och politisk och ekonomisk historia" (s 9). Socialt arbete måste dock skapa sina egna traditioner genom att *överskrida gränserna mellan de traditionella disciplinerna*.

Forskningsarbetet får inte begränsas till enbart insamling och bear-

betning av data utan måste *inriktas på genomförande av socialt förändringsarbete* som syftar till att positivt förändra strukturer och processer i samhället — genom att ”begränsa, bemästra, övervinna, motverka och förebygga” (s 3) sociala problem. Socialt arbete behöver därför en *vetenskapssyn* som betonar att forskningen skall vara *handlingsorienterad* — ett aktörsparadigm, där forskaren själv aktivt deltar i förändringsarbetet. Det blir därför viktigt att försöka medvetandegöra och öppet redovisa sina värderingar. Paradigmdiskussioner blir nödvändiga.

Aktörsparadigmet förutsätter enligt min uppfattning en *syn på tillvaron* som en föränderlig dialektisk process, en *samhällssyn* där rådande strukturer och processer inte ses som determinerade utan som möjliga att kritisera, medvetandegöra och förändra och en *människosyn* där alla människor — alltså även de som är avvikande, socialt utslagna och problemdrabbade — i grunden ses som aktiva och meningsskapande varelser, som kan välja, handla och ta ansvar i samverkan med varandra.

Forskningen i socialt arbete måste *beröra strukturer och processer på intrapsykisk, interpersonell och strukturell nivå*. Man måste å ena sidan försöka beskriva vilka som är utslagna, hur deras situation ser ut, hur de processer fungerar (på samtliga nivåer från individ- till samhällsnivå) som leder till utslagning. Samtidigt måste man å andra sidan från ett hermeneutiskt perspektiv försöka att ”inifrån” förstå hur de utslagna upplever sig själva och sin situation.

Det är viktigt att forskningen *knyts till det praktiska sociala arbetet* och sker i samarbete med praktiskt verksamma socialarbetare och med representanter från många olika discipliner. Tidigare forskning inom vårdområdet har ofta bedrivits av universitetens institutioner på ett vetenskapligt förtjänstfullt sätt men mycket skilt från den vardagliga tillämpningen ”på fältet”. Det har existerat en klyfta mellan forskare och praktiker, de har inte förstått varandra och inte talat samma språk. Detta har resulterat i ömsesidig misstro och avskärmning. För att åstadkomma en förändring och utveckling av såväl forskningen som det praktiska socialarbetet krävs därför ett närmare samarbete dem emellan. Detta leder till behov av fungerande kontaktnät mellan de olika grupperna och institutionerna och, i varje fall under ett övergångsskede, att klyftan kan överbryggas av personer som kan tala både forskarens och praktikerns språk.

I det sociala arbetet finns ett stort *behov av teori- och metodutveckling* — att praktiska modeller knyts till (psykologiska, sociologiska och andra) teorier, vilka i sin tur relateras till bakomliggande meta-teoretiska värderingar. Jag ser det som mycket viktigt att sådan *teori- och metodutveckling sker i arbetet på fältet och i samarbete med de människor för vilka det sociala arbetet är avsett* — att försöka utgå från klienternas situation och behov och söka efter möjligheter att bedriva forskning tillsammans med dem.

Forskning i socialt arbete måste ta avstånd från en syn på människor som objekt. Man måste därför undvika metoder där människor förtingli-

gas. I stället bör man sträva efter att *i dialog möta dem man forskar tillsammans med för kritik och samarbete*. Detta får bli till följd att man om möjligt undviker olika former av experiment, "icke-deltagande" observationer, testförfaranden och envägskommunikation i olika former, där den ena parten ensidigt frågar ut den andra osv. I stället bör man sträva mot samtal i dialogform på så lika villkor som möjligt.

Det nyss sagda kan uppfattas som att jag i forskning i socialt arbete ensidigt tar ställning för sk kvalitativa metoder som t ex ostrukturerade djupintervjuer, deltagande observationer, hermeneutisk texttolkning etc och förkastar sk kvantitativa metoder som t ex enkäter, frågeformulär etc med åtföljande matematisk/statistisk bearbetning och systematisering av insamlade data. Jag vill därför påpeka att jag inte ser någon egentlig motsättning mellan kvantitativa och kvalitativa metoder *i sig utan betraktar dem som kompletterande och nödvändiga aspekter i all kunskapsproduktion* — i analogi med mitt tidigare resonemang om den principiellt kompletterande relationen mellan förståelse och förklaring i kunskapsprocesser generellt.

Jag tror att man hamnar på helt fel nivå i diskussionen och därmed bidrar till fördunkling och mystifiering av den verkliga motsättning i synsätt, som finns i såväl forskning som praktiskt socialt arbete, om man uppfattar och förlägger motsättningen till en fråga om kvantitativa och kvalitativa *metoder*.

Jag har tidigare påstått att för en forskare med en statisk, determinerad och fragmentarisk syn på tillvaron och samhället och med en syn på människan som passivt styrd av arv eller miljö blir det naturligt att betrakta människor och samhälle som objekt om vilka man "utifrån" kan samla in kunskap. Målet blir då kunskapssökandet i sig. Forskaren kommer då att se det som helt naturligt att förhålla sig som åskådare, låta sina egna eller disciplinens mål styra forskningen och finner inget onaturligt i metoder som förtingligar människor och okritiskt beskriver — och i förlängningen legitimerar — rådande samhällssystem.

Forskaren kommer däremot att tänka, förhålla sig och handla helt annorlunda om han ser tillvaron som en dynamisk helhet, människan som aktiv, förstående, intentionell och kreativ och samhället som skapat av människor i ett dialektiskt påverkansförhållande mellan människans egen aktivitet och samhällssystemets strukturer och processer. Han kan då inte se andra människor eller samhället som lagbundna objekt, utan för honom själv, utan måste förhålla sig till andra människor som subjekt till subjekt och eftersträva dialog och samarbete. Forskaren kommer att se sig själv och andra som deltagare och medskapare i samhällets strukturer och processer, vilka därmed också är möjliga att kritisera och förändra. Med ett sådant synsätt ser forskaren det som naturligt och viktigt att verka för frigörande kritik och handling för förändring tillsammans med andra människor med det grundläggande syftet att forskningen/förändringsarbetet skall komma dessa tillgodo. Detta får i

sin tur konsekvenser både för forskningsinriktning generellt och för metodval i det specifika fallet.

Sammanfattningsvis tror jag alltså att *det finns en grundläggande motsättning i meta-teoretiska synsätt* vilket leder till att forskaren i sitt förhållningssätt kommer att inta en grundläggande objekt- eller subjekt-syn på människor och samhälle. Detta påverkar i sin tur forskningens syfte och inriktning: antingen strävar man efter att som neutral expert "utifrån" samla in "värderingsfri" kunskap eller också försöker man att producera kunskap som ett led i den övergripande målsättningen att verka för kritik och förändring som kommer de människor tillgodo vilka man bedriver förändringsarbetet tillsammans med.

Den reella grundläggande *motsättningen* finns alltså i *de metateoretiska värderingar* som man har beträffande tillvaron, människan och samhället och *inte* i första hand i *val av metoder*.

En forskare med objektsyn kommer visserligen att sträva efter objektiva kvantifierbara data och därvid hysa misstro mot kvalitativa metoder, vilka ofta uppfattas som "ovetenskapliga", "flummiga" och "psykologiserande".

En forskare med subjekt-syn och förändringssinriktning behöver däremot, som jag ser det, *inte se någon motsättning mellan kvalitativa och kvantitativa metoder*. Han kommer att sträva efter att i möjligaste mån upprätta dialoger i det gemensamma förändringsarbetet och (när det finns praktiska möjligheter) välja detta framför t ex testningar i experimentsituationer, enkäter eller "envägsintervjuer" med från början strukturerade frågor och svarsalternativ. I en mängd situationer finns emellertid inte praktiska möjligheter till kvalitativa metoder och i vissa fall är de kvantitativa metoderna helt nödvändiga. Om man t ex vill få en generell överblick över de materiella levnadsförhållandena för vissa utsatta grupper i samhället eller över vilka åtgärder som generellt tillämpas på alkoholmissbrukare i Sverige eller över hur många barn som omhändertas ett visst år och vilka olika former av placeringar som tillgrips etc är det givetvis nödvändigt med kvantifierbara data som kan bearbetas statistiskt. Men även vid t ex djupintervjuer med enskilda personer framkommer ofta kvantifierbara data (t ex beträffande arbete, inkomst, bostadsförhållanden etc). Det är givetvis inget fel att i sådana fall ta de möjligheter till kvantitativa jämförelser som här erbjuds.

Insamling, systematisering och matematisk/statistisk bearbetning av *kvantifierbara data* är alltså nödvändigt och viktigt även för en forskare med subjekt-syn och förändringssinriktning. Jag tror emellertid att dessa metoder, data och resultat *uppfattas på ett totalt annorlunda sätt* av forskaren med ett aktörsperspektiv än vad som är fallet i det traditionella åskådarparadigmet. Kvantifierbara data ses inte av en aktörsforskare som mål i sig eller som en mera "vetenskaplig" ersättning för dialogsamtal. Snarare ses de som *olika former av tillfällig objektivisering* vilka behövs för att man med ökad kunskap och förståelse skall kunna föra en

fördjupad dialog. Själva dialogen betraktas emellertid också som ett delmål/hjälpmiddel i förändringsarbetet. Det bakomliggande långsiktiga målet är alltid sådan kritik och handling för förändring som kan möta de utsatta/utslagna gruppernas situation och behov.

Jag har i olika sammanhang återkommit till behovet av tillfällig objektifiering och de hittills förda resonemangen kan sammanfattas enligt följande: *Tillfällig objektifiering är enligt min uppfattning principiellt nödvändig och grundläggande i all form av kunskapssökande och produktion.*

Tillfällig objektifiering kan ses som *analog processer* i olika dimensioner och på olika nivåer. De är utslag av samma grundläggande process som kan betraktas *ur olika tidsperspektiv*.

— Växlingen mellan närhet och distans, mellan inifrån- och utifrånperspektiv, mellan inkännande förståelse och tillfällig objektifiering och förklaring kan enligt min uppfattning återfinnas i allt tänkande, i kunskapsprocessen som sådan. Denna dialektik kan t ex ses redan i barnets elementära kognitiva utveckling. Jag anser att detta är den kunskapsteoretiskt mest grundläggande processen där tidsdimensionen samtidigt är den kortaste — en "nuets dialektik" — i varje tankeprocess.

— Ett något längre tidsperspektiv återfinns i den dialektiska hermeneutikens dialog med växling mellan faser av inkännande förståelse, kvasinaturvetenskaplig förklaring och kritik/emancipation.

— Att i förändringsorienterat forskningsarbete använda kvantitativa metoder som inslag i den mera långsiktiga dialogen och samarbetet kan slutligen ses som tillfällig objektifiering på den nivå som har det längsta tidsperspektivet.

Socialt förändringsarbete kan ses som en dialektisk spiral som med Harald Swedners terminologi (1980) kan uppdelas i *ömsesidigt påverkande faser*: från *förberedelsearbete* (att bilda sig en helhetssyn på tillvaron, människan och samhället) och *målformulering via produktion av kunskap och redskap* (interventionsmetoder) till *genomförandearbete och utvärdering*.

Swedner betonar vikten av att förändringsarbetet sker i direkt anslutning till det sociala arbetet på fältet. I samtal med de praktiskt verksamma socialarbetarna och de utslagna människorna, för vilka arbetet är avsett, måste man sträva efter att få kontinuerlig och ömsesidig feedback i arbetets olika faser. Genom traditionsförmedling i språk, kultur, samhälle etc, genom tidigare forskning inom och i angränsning till området och genom forskarens egen förförståelse börjar aldrig ett förändringsarbete vid en "nollpunkt". Det avslutas inte heller i och med utvärderingens resultat och slutsatser. De kunskaper man får fram bildar grunden till nästa "sväng" i spiralen med nytt förberedelsearbete, målformulering osv.

Liknande synsätt på forsknings- och förändringsarbete har omfattats

av många forskare som förespråkade aktionsforskning och samhällsligt förändringsarbete.

I en sammanställning av ett antal viktiga principer och grundhållningar som betonats av forskare som t ex Marx, Levin, Wolff, Freire, Alinsky m fl visar Swedner (1980, s 76–88) på detta förhållande (här sammanfattat):

”Grundvärdering: Allt förändringsarbete bör bedrivas på ett sådant sätt att resultatet av arbetet gynnar resursfattiga, diskriminerade (negativt särbehandlade), exploaterade och problemdrabbade grupper och individer.”

Förankringsprincipen: att förankra sig bland de människor som lever i det samhälle eller den institution där man arbetar (förankringen innebär både att ta hänsyn och lära sig förstå hur människor i ens omgivning ser på sitt liv och vad de behöver och längtar efter och att försöka delge dem sin egen livssyn och målsättning.

Medvetandegörandeprincipen: medvetandegöra med hjälp av en ”frigörande pedagogik” (i syfte att bygga upp och förmedla ”sann” och ”meningsfull” kunskap om nuläget, om de sociala processer och mekanismer som lett fram till nuläget och om relevanta framtida tillstånd.

Fältexperimentprincipen: att pröva och utvärdera nya interventionsmetoder och åtgärdsprogram i fältexperiment.

Återföringsprincipen: att återföra kunskapen om dessa fältexperiment och om resultatet av utvärderingen till alla berörda parter.

Mobiliseringsprincipen: att mobilisera latenta resurser.

Konfliktbearbetningsprincipen: att lära sig att handskas med och utnyttja konflikter (både genom att förhandla och genom att göra dem synbara genom demonstrationer och militanta aktioner).

Participationsprincipen: att skapa möjligheter för medagerande och medinflytande.”

(För närmare beskrivning av de olika faserna och principerna i förändringsarbetet se Harald Swedner: ”Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankesammanfattning för en ny universitetsdisciplin”, 1980, Socialhögskolan, Göteborg.)

Även om de forskare som förespråkade ovanstående principer naturligtvis skiljer sig åt i olika avseenden ger de dock enligt min tolkning uttryck för ett grundläggande förhållningssätt som jag vill instämma i:

I praxis och i forskning i (socialt) förändringsarbete skall man sträva efter en relation präglad av *dialog och samarbete* mellan forskaren/socialarbetaren och de utsatta och utslagna människor vilka man forskar och arbetar tillsammans med.

Från mitt eget tidigare resonemang, från Harald Swedners tankar om socialt förändringsarbete och från det grundläggande förhållningssätt som förespråkats i de ovan citerade principerna vill jag sammanfatta *mitt synsätt på forskning i socialt arbete*.

Forskning i socialt arbete

- måste utgå från en grundsyn: på tillvaron som en dynamisk helhet i kontinuerlig utveckling och förändring, på samhället som i ett "invändigt" förhållande till människan är möjligt att kritisera och förändra och på människan som aktivt, förstående och meningsskapande subjekt med valmöjligheter, resurser och ansvar.
- skall ha som övergripande mål att komma de avvikande och utslagna individerna och grupperna tillgodo genom att leda till positiva förändringar i deras liv och livssituation
- skall utifrån ett aktörsparadigm, där forskaren själv aktivt deltar i processen, inriktas på genomförande av socialt förändringsarbete gällande strukturer och processer på såväl intrapsykisk och interpersonell och strukturell nivå
- skall eftersträva dialog och samarbete som grundläggande förhållningssätt i relationen mellan forskaren och de individer och grupper vilka man forskar och arbetar tillsammans med
- skall ses som en av många faser i det totala förändringsarbetet — i en process där de olika faserna ömsesidigt påverkar varandra —, inte som ett isolerat mål i sig
- skall sträva efter att såväl utvärderingsarbetet som teori- och metodutveckling sker i arbetet på fältet i samarbete med de människor för vilka förändringsarbetet är avsett
- kan på vägen till målet frigörelse och handling för förändring behöva tillämpa faser av
 - förklaring, med distansering och tillfällig objektivering
 - förståelse, enligt hermeneutikens inkännande och tolkande ideal
 - kritik och medvetandegörande, enligt den kritiska teorins emancipatoriska ideal
- bör sträva efter pluralism — att våga vara öppen inför såväl kompletterande som motsägande och alternativa synsätt både på teoretisk och meta-teoretisk nivå —, och possibilism — att våga problematisera och fantisera, där allt är möjligt och inget är självklart.

5.7 Docta ignorantia

Redovisningen av mina ställningstaganden beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, nivåperspektiv och vetenskapsteori kan kanske förleda läsaren att tro att dessa ställningstaganden varit lätta och smärtfria och att jag nu är helt klar över vad jag anser och var jag står. Intet kan vara mera felaktigt.

Min egen upplevelse, och jag vet att den delas av många, är att ju mer man försöker sätta sig in i dessa frågor, desto mer förstår man hur lite man egentligen vet. Sokrates gamla tes, "docta ignorantia", blir åter be-sannad: medan man söker efter kunskap är/blir man alltmer *medveten om sitt eget "ovetande"*.

Vetenskapen har gett svar på många frågor som tidigare låg i dunkel men har samtidigt visat på ännu fler frågor. Med större ljusstyrka ökar det belysta fältet men därmed ökas också avståndet till gränsen till det som fortfarande ligger i mörker. Vår västerländska "vetenskapliga" världsbild räcker inte till för att förklara tillvarons många gåtor. Behovet av en integrerad världsbild, människosyn, samhällssyn och kun-skapssyn kvarstår.

Den ställning man tar i dessa stora och svåra filosofiska spörsmål får viktiga konsekvenser såväl i forskningen som i andra sammanhang. Jag vill därför som avslutning på denna diskussion om meta-teoretiska vär-deringar återigen betona *betydelsen av paradigmdiskussioner*. Dessa bör föras tvärvetenskapligt med olika yrkeskategorier inom social- och mentalvård men även tillsammans med de människor som är utslagna och avvikande.

Jag tror att sådana diskussioner skulle leda till mindre tvärsäkra atti-tyder och till en större *öppenhet inför kompletterande, alternativa och expanderande synsätt* – samtal som kan ge djupare kunskap både om oss själva och andra och om tillvaron som helhet. Kanske kan därmed möjligheter till sådana överskridande förändringar öppnas som är minst lika viktiga i våra personliga liv som i den aspekt av verkligheten som går under beteckningen "vetenskap".

DEL II TEORI:

AVVIKELSE OCH UTSLAGNING

GENERELL IDÉ

Från de övergripande perspektiven och grundläggande värderingarna i Del I kommer vi nu att ta ett steg ner i abstraktionsgrad till ett teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning. För att anknyta till mitt tidigare resonemang om "teorinivåer" (i avhandlingens inledning) går vi från meta-teoretisk nivå till de nivåer som berör teorier och tillämpningsteorier (avser både Del II och Appendix).

Som grund för utveckling av en modell för psykosocialt förändringsarbete behöver man *generaliserbar kunskap*, såväl teoretisk som erfarenhetsmässig, om *avvikelse och utslagning* så som den yttrar sig för den målgrupp som man avser med det aktuella förändringsarbetet. Man måste känna till det som skall förändras och vart man vill nå innan man kan börja diskutera vägval och förändringsmetoder.

Tanken med Del II utgår från avhandlingens grundfråga: Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?

Mera specifikt för den modell för psykosocialt förändringsarbete som senare skall beskrivas kan frågan formuleras: Hur kan hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer bedrivas så att det leder till positiva förändringar i dessa familjers liv och livssituation?

För det aktuella förändringsarbetet behöver man därför göra en beskrivning och analys av multiproblemfamiljens liv och livssituation — dess inre och yttre strukturer och processer på olika nivåer. Ur denna analys och mot bakgrund av sina meta-teoretiska värderingar kan man försöka få fram ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och social utslagning. Härvid bör man givetvis väga in de teoretiska synsätt på dessa frågor som hävdats från olika vetenskaper och skolbildningar. Det generaliserbara teoretiska perspektivet ligger i sin tur till grund för modellens målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc.

UPPLÄGGNING

Först skall jag kortfattat redovisa hur man inom olika teoritraditioner har sett på avvikelse och social utslagning.

Därefter skall jag göra en generell beskrivning av "den typiska svenska multiproblemfamiljen". Denna är hämtad både från det som tidigare skrivits och forskats runt dessa familjer och från min egen erfarenhet. Sedan skall jag försöka analysera denna generella bild av multiproblemfamiljen i det tidigare beskrivna nivåperspektivet (Del I: Kap 4) med hjälp av de teorier som jag valt på respektive nivå (Appendix).

Slutligen skall jag utifrån teorigenomgången och analysen av multiproblemfamiljen och i ljuset av mina meta-teoretiska värderingar (Del I) försöka komma fram till ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning.

ETT VETENSKAPSTEORETISKT DILEMMA

Det tillvägagångssätt jag beskriver i introduktionen till Del II innebär ett vetenskapsteoretiskt problem.

Om man skall göra en teoretisk analys av ett fenomen, oavsett vad, som är vetenskapligt hållbar och stringent så måste man naturligtvis ha klart för sig vad man analyserar och detta bör beskrivas så adekvat och exakt som möjligt. Utifrån ett sådant krav på stringens skulle en noggrann och inträngande beskrivning av en eller ett fåtal verkliga, existerande familjer vara det lämpligaste sättet att gå tillväga.

Om man emellertid vill försöka få fram generaliserbar kunskap om avvikelser och social utslagning som grund för socialt förändringsarbete kan inte denna kunskap grundas på studier av en eller ett fåtal familjer.

Jag anser att det finns vissa typiska problem och situationer som är gemensamma för de flesta s k multiproblemfamiljer även om varje enskild familj givetvis har specifika, unika drag som enbart gäller för just denna familj.

Som underlag för en generell modell anser jag att analysen måste göras på en generell bild av hur den "vanliga", "typiska", "genomsnittliga" multiproblemfamiljen ser ut och fungerar på olika nivåer.

Det är emellertid detta tillvägagångssätt som är vetenskapsteoretiskt tveksamt. Kan man verkligen bygga en "vetenskapligt stringent" analys på en generell bild? Jag anser att man kan göra det under vissa förutsättningar:

För det *första* måste man utgå från ett så omfattande empiriskt och erfarenhetsmässigt underlag som möjligt — från litteratur, forskning, utredningar etc, från egen och andras erfarenhet, från multiproblemfamiljerna egna upplevelser etc. Man bör med andra ord sträva efter att ge en så heltäckande bild med så hög generaliserbarhet som möjligt.

För det *andra* måste man ha klart för sig att denna bild endast kan betraktas som en sammanfattande generalisering — ingen separat familj stämmer in på denna eller har samtliga uppräknade problem.

För det *tredje* kan man varken teoretiskt eller praktiskt använda denna generella bild som någon exakt beskrivning. I arbetet på fältet måste man försöka möta varje ny familj med öppna ögon.

Jag är alltså medveten om att den generella beskrivning och analys av denna generella bild som senare följer i kapitel 7 och 8 inte är så exakt som en beskrivning av ett fåtal verkliga familjer skulle bli. Trots denna vetskap väljer jag detta tillvägagångssätt eftersom jag bedömer detta som den "mest framkomliga" vägen till den kunskap som krävs för detta förändringsarbete.

6 Teorier om avvikelser, utslagning och alienation

I alla samhällen och kulturer som avlöst varandra under historiens gång har det säkerligen funnits människor som varit "avvikande" och "utslagna".

De har betraktats som avvikande därför att de betett sig konstigt, svårförståeligt, "galt", skrämmande, därför att de använt berusningsmedel på ett annorlunda eller överdrivet sätt, därför att de inte kunnat anpassa sig till de sociala och ekonomiska krav som ställts på individen i det samhälle där de levde, därför att de sysslat med brottslig verksamhet enligt den rådande kulturens normer och lagar, därför att de i sina personliga förhållanden (sexliv, barnuppfostran etc) överträtt de rådande moralreglerna, därför att de haft en annorlunda världsbild eller haft andra religiösa åsikter än vad som i deras kultur betraktas som "sanningen", etc.

Åsikterna om vad som orsakar olika avvikelser, på vilken eller vilka nivåer man skall lägga förklaringen, vad de skall betecknas som och vad man skall göra åt dem har skiftat genom tiderna och det gör de fortfarande.

Det finns många olika typer av förklaringar:

- religiösa förklaringar där avvikelserna antas bero på synd och skuld, gudarnas förbannelse, förfädernas andar, besättelse av djävulen eller onda andar, "dålig" karma från tidigare inkarnationer, olämplig kombination av yin och yang etc,
- moraliskt-etiska förklaringar — hos individen i form av vanart, dålig moral, arbetsvilja eller "självförvållad" sjukdom,
- renodlat biologiska förklaringar — i form av genetiska koder, biokemiska förlopp, neurofysiologiska skador etc (som inom medicin och klassisk psykiatri),
- förklaringar i termer av reaktioner på utifrån kommande stimuli, där avvikelserna ses som en form av felinlärning (som i behaviorism och betingningspsykologi),
- individualpsykologiska förklaringar — teorier om den enskildes intellekt och mognad, tankar, känslor och omedvetna motiv (som i psykologisk testteori och ortodox psykoanalys),
- förklaringar utifrån ett interaktionistiskt perspektiv där människans kommunikation, roller, relationer etc ses i förhållande till de omgivande strukturerna (som i system- och kommunikationsteori, symbolisk interaktionism och transaktionsanalys),

- förklaringar som ser avvikelser som utslag av olika stämpningsmekanismer i närmiljö och omgivning eller som ett resultat av inläring av ett avvikande beteende i en avvikarkultur (som inom viss anglosaxisk sociologi),
- förklaringar där avvikelser ses som resultat av konflikter mellan de mål och ideal som finns i samhället/kulturen och de begränsade medel och resurser som vissa människor har för att leva upp till dessa ideal (som inom den sk anomi-traditionen i anglosaxisk sociologi),
- förklaringar från ett makroperspektiv – politiskt-ekonomiska och sociologiska teorier där avvikelserna ses som utslag av de industrialiserade samhällets produktionsprocesser och maktstrukturer (som inom marxistiskt orienterade teorier).

Det finns också olika åsikter om vad som är målet för de åtgärder man förespråkar:

- att skydda den avvikande från sig själv,
- att skydda anhöriga från den avvikande,
- att skydda samhället från den avvikande,
- att från samhällets sida straffa och statuera exempel – ”så här går det om du inte sköter dig”,
- att bota den ”sjuke” avvikaren,
- att få den avvikande att ”rycka upp sig” moraliskt eller religiöst,
- att hjälpa den avvikande att vara mindre avvikande och anpassa honom till ett genomsnittligt ”Svensson-liv”,
- att frigöra den avvikandes egna förändringsresurser genom att medvetandegöra honom psykologiskt och politiskt,
- att åstadkomma samhällsförändring, dvs att ändra på samhället istället för på avvikarna.

Olika synsätt och målsättningar får naturligtvis till följd att man prioriterar olika åtgärder – utstötning, inlåsning, medicinering, omhändertagande i olika former, filantropiskt hjälparbete, socialt förändringsarbete, psykoterapi, socialpolitiskt reformarbete eller revolutionär politisk kamp.

Jag skall nu relativt sammanfattat försöka redovisa hur man inom olika teoritraditioner och skolbildningar har sett på avvikelser och utslagning i vid bemärkelse.

Bland de många förklaringarna kan några olika huvudinriktningar urskiljas. En del av dessa utgår ensidigt från ett visst perspektiv och en viss nivå. Eftersom jag (som tidigare redovisats i Del I) tar avstånd från denna typ av ensidiga odialektiska förklaringar kommer de i denna översikt endast att omnämnas i korthet.

6.1 Exempel på förklaringar som endast utgår från en nivå

6.1.1 Biologiska förklaringar

Inom genetik och medicinsk biologi har det funnits förklaringar som ensidigt betonat arv och biologisk *konstitution*. Lombroso påstod t ex i slutet på 1800-talet att vissa typer av brottslingar hade kroppsliga karaktéristika som skilde dem från andra människor. (Kanske de "hederliga" medborgarna verkade mer "utslätade"?) Något mer sofistikerade varianter på samma tema är Sheldons och Kretschmers försök att härleda brottslingars kroppstyp och temperament ur endokrina och neurofysiologiska förlopp. En förklaring av mentala störningar som utgår från ett neurofysiologiskt synsätt är Sjöbrings och hans efterföljare Kinbergs indelning av människor i förhållande till fyra olika konstitutionsvariabler — kapacitet (psykisk "massa" intelligens), validitet (psykisk "energi"), soliditet (psykisk "baningsfasthet" = tröghet) och stabilitet (den psykiska processens "baningsgrad" = psykisk "jämvikt"). Inom denna typ av förklaringsmodeller kan också nämnas Hurwitz klassifikation av vissa avvikelser som utslag av "psykopatier" = "varaktiga karaktärsabnormiteter".

Olika försök, såväl medicinska som psykologiska, har gjorts att förklara avvikelse som utslag av "*begåvningsdefekter*". De har emellertid samtliga fått förkastas eftersom t ex många kriminella och "psykiskt sjuka" visat sig ha minst genomsnittlig intelligens. (För introduktion och litteraturhänvisningar se "*Sociala avvikelser och social kontroll*" (red) Israel, spec s 99—102.)

6.1.2 Psykiatriska förklaringar/diagnoser

Inom psykiatris historia finns mängder av olika diagnoser och klassifikationer av psykiskt avvikande. Den ortodoxa psykiatrin utgår från ensidigt biologiska förklaringar även om diagnosen så gott som alltid (utom när det rör sig om klara hjärnskador och kromosomfel etc) utgår från patientens yttre beteenden och anamnestisk bakgrund ("Finns liknande sjukdom i släkten?").

Modernare psykiatri har i begränsad utsträckning tagit intryck av andra vetenskaper som psykologi och psykoanalys och därvid delvis modifierats. Det är dock betecknande för den underliggande grundsynen att även dagens psykiatri i stort sett bygger på samma klassifikationsgrunder som utformades av Kraepelin i slutet på 1800-talet — psykoser, neuroser, psykopatier, psykosomatiska sjukdomar, oligofrenier (intelligensdefekter) och missbruksproblem. (Se vidare Kringlen "*Psykiatri*", 1980, kap 3, Haugsgjerd "*Nytt perspektiv på psykiatrin*", 1973 s 269 ff, och Løchen "*Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus*, 1965 s 211 ff.)

6.1.3 "Endimensionella" psykologiska förklaringar

Inom psykologin har inom de båda dominerande och mot varandra stridande riktningarna inlärningsteori och psykoanalys gjorts olika förklaringsförsök.

Inlärningsteoretiker som Lazarus, Wolpe, Bandura m fl ser avvikelser som olika former av felinlärning beroende på förstärkning av (i sig värderingsfria men) socialt oaccepterade beteenden, t ex det snattande barnet som i en eller annan form blir belönat och uppmuntrat och som därför fortsätter att stjäla. (Se vidare Anders Engqvist "Beteendetterapi, inlärningspsykologiska behandlingsmetoder", 1970.)

Inom *psykoanalytisk teoribildning* har det enligt min uppfattning gjorts många fina försök till förklaringar av avvikelser som tar hänsyn till det dialektiska samspelet mellan kulturen, samhället och den enskildes utveckling och identitet. Vid alltför rigid tolkning i ortodox psykoanalytisk anda finns emellertid en risk att man försöker lägga hela förklaringen ensidigt till individens psykosexuella utveckling under de första levnadsåren. (En närmare presentation av psykoanalytisk syn på psykiska störningar ges i Appendix under Teorier på intrapsykisk nivå")

För säkerhets skull bör jag kanske än en gång påpeka att jag ser det självklart att man varken kan negligera individens genetiska arv, biologiska funktion, psykologiska inlärning eller psykosexuella utveckling. Jag anser däremot att ensidig betoning av någon av dessa aspekter, som förklaring till avvikelse och utslagning, blir grova och farliga förenklingar.

6.2 Sociologiska förklaringar

Inom sociologin och sociologiskt orienterade riktningar (t ex inom psykoanalys och kriminologi) finner man teoretiska ansatser med ett vidare perspektiv i dessa frågor. Sociologiska teoretiker tar i allmänhet avstånd från definitioner av avvikelse både i statistisk bemärkelse (utifrån "normalfördelningsprinciper") och från förenklingar typ biologisk konstitution, psykopatologi, mentalsjukdom och stimulus-responsresonemang. De intar i allmänhet en "relativistisk" hållning till avvikelser vilka alltid måste relateras till sammanhang och kultur. Avvikelser kan därför inte automatiskt, i sig själva, ses som något "ont" eller "sjukt".

6.2.1 *Anglosaxisk tradition*

Inom den anglosaxiska kultursfären (till vilken även Sverige i detta sammanhang kan räknas) har den *amerikanska sociologin* (USA) haft ett mycket stort inflytande. Gemensamt för så gott som hela denna inriktning är att man vid analys av avvikelse och social utslagning utgår från

resonemang kring *normer och normsystem*, dvs lagar, förordningar och regler etc och de värderingar, ideologier, uppfattningar, kunskaper etc som (i stort) är accepterade i en viss kultur, i ett visst samhälle och i en viss klass och grupp. Avvikelse relateras till olika varianter av *brytande mot dessa normer* och till begreppet "*social kontroll*", dvs processer som motverkar social avvikelse och bidrar till konformitet och anpassning till rådande normer.

Normerna kan delas in i en mängd varianter (ram-, lag-, moral-, orienterings-, handlings-, universella, speciella osv normer).

Den sociala kontrollen kan ske på många sätt inom huvudkategorierna "formell" kontroll — i stort sett liktydigt med rättssystemet (lagar, domstolar, polisväsende etc) — och "informell" kontroll, varmed i huvudsak menas socialisationsprocesser via primärgrupper (familj, skola, närmiljö etc). Social kontroll utövas också via t ex massmedia och samhällets vårdapparat.

Orsaker och uppkomst till sociala avvikelser härleds grovt sett ur tre olika perspektiv:

- ur konflikter *mellan* olika normsystem, t ex mellan klasser, åldersgrupper, lokala samhällen inom större städer, storstad — landsbygd etc,
- ur konflikter *inom* ett erkänt normsystem, oftast liktydigt med konflikter mellan normsystemets mål och ideal (ex "lyckas", tjäna pengar, nå social status) och de socialt accepterade medel som står till buds för individen/gruppen/klassen att nå dessa mål,
- ur s k social *desorganisation* med vilket förenklat menas "rubbing av jämvikten" eller "upplösning" av sociala system genom avvikelser från de regler som konstituerar och definierar ett systems verksamhet.

Olika teoretiker tenderar att betona något av dessa perspektiv men det verkar inte vara så, att ett perspektiv automatiskt måste utesluta de övriga.

Inom den amerikanska sociologin kan man urskilja i huvudsak *tre olika teorieriktningar*.

Den *första* teoretiska inriktningen kan kallas för *anomitraditionen*. Den börjar med Emile Durkheims klassiska studie av självmordet (1897) och fortsätter med Frances Mertons utveckling av dessa tankegångar.

Durkheim utgick från idén att det i sociala system, vid låg social integration och kraftiga förändringar i systemet (oftast = samhället), uppkommer en diskrepans för vissa individer mellan å ena sidan införlivade anspråk/ideal/mål och å andra sidan tillgängliga och socialt accepterade medel/resurser/regler för att tillfredsställa dessa anspråk. Detta leder i sin tur till att det kulturella systemet utvecklas till ett tillstånd av normsvaghet, *anomi*, dvs en försvagning av de sociala normernas makt att reglera, kontrollera och disciplinera människors tankar och handlingar. Avvikelse blir resultatet av individens anpassning eller försök att lö-

sa denna konflikt mellan mål och medel.

Merton vidareutvecklade Durkheims anomiteori bl a i sitt arbete "Social Structure and Anomie" (1949). Han betonade att man vid analyser av anomi måste hålla isär de *kulturella målen* och de *institutionaliserade medlen*. Dessa variabler kan värderas olika. Individer och grupper kan acceptera eller avvisa såväl mål som medel. Merton visar *fem sätt* på vilka individen härvid kan förhålla sig:

- *Konformitet* — att acceptera både mål och medel; den (lik-)nöjde medborgaren som inte vill ändra på sakernas tillstånd.
- *Innovation* — att acceptera målen men inte de regler som styr medlen. Detta kan yttra sig i avvikelse typ kriminalitet för att nå målet pengar men också i positiva medvetna politiska strävanden för att ändra på de regler och medel man inte delar.
- *Ritualism* — att hålla fast vid medlen och reglerna men ge avkall på målen. Man tar då inga risker och har enbart låga anspråk. Avvikelsen får ofta formen av den lojale, ängslige medborgaren eller den rigide byråkraten.
- *Reträtt* — att passivt ge upp både mål och medel. Avvikelse av typen isolering, flykt in i sjukdom eller missbruk blir ofta följden.
- *Revolt* — att aktivt och aggressivt försöka ändra på såväl mål som medel i samhällssystemet. Här återfinns både den radikale revolutionären och den "ungdomlige rebellen".

Anomitraditionen brukar i litteraturen kännetecknas som en strukturell och komparativ inriktning vilket innebär att avvikelser mellan och inom olika samhällen och kulturer huvudsakligen antas bero på samhällets sociala struktur i sig. Enligt min uppfattning ger dock Mertons klassificering av olika avvikelser i betydelsen "avvikande beteende" (*deviant behavior*) ett intryck av att det trots den strukturella inriktningen är ett relativt individorienterat angreppssätt.

Den *andra* teoriinriktningen, som kan benämnas *Chicago-traditionen*, börjar med Thomas och Znanieckis klassiska arbete "The Polish Peasant" (1920). Även Chicago-traditionen analyserar avvikelse i betydelsen "deviant behavior" men lägger (till skillnad från anomitraditionens betoning på den övergripande samhällsliga strukturen) den huvudsakliga förklaringen till avvikelse i individens och gruppens *inlärning av avvikande beteende*. Genom interaktion med andra människor, där vissa individer och grupper fungerar som kulturella "modeller", kan en avvikaridentitet och avvikar-roll utvecklas som efterhand ytterligare förstärks genom tillhörighet till en avvikargrupp och -kultur.

Vissa teoretiker inom Chicago-traditionen som Shaw, Mc Kay, Sutherland, Cressey och Kobrin utgår från en socialpsykologisk referensram och betonar socialisationsprocessens betydelse. Avvikelse ses huvudsakligen som ett inlärt *kulturellt mönster-beteende* som förmedlas i en viss gruppkultur (t ex inlärning av kriminellt beteende i ett ungdomsgäng).

Andra teoretiker, som Goffman, Becker och Sheff, utgår från det teoretiska perspektiv — symbolisk interaktionism — som Mead utvecklar i "Mind, Self and Society" (1934). Meads begrepp "självet" kan ses som en internaliserad roll som bildas genom att människor kommunicerar utifrån kulturbestämde roller som finns "tillgängliga" och som man "övertar" i en viss kulturell miljö. (Mead och den symboliska interaktionismen berörs kortfattat under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.3.2.) Avvikelse uppfattas som (spelandet av) en social (avvikar-)roll som man blivit "betecknad som" (stämpling/stigmatisering) och som man *internaliserat* — införlivat med sig själv — både i sitt sätt att tänka och handla. Avvikelsen ses som en process där man 1) uppfattas och stämplas av andra som avvikare, 2) själv uppfattar sig ha denna avvikarroll och 3) själv handlar i överensstämmelse med denna rolls förväntningar. Avvikelse hänförs primärt till själva stämplingsprocessen i sig — avvikare är den som man satt stämpeln på och betecknat som avvikare. (Se t ex Sheffs beskrivning av hur en sådan stämplingsprocess fungerar i Sundin "Individ, institution, ideologi", 1975, s 137.)

Den tredje teoretiska inriktningen inom amerikansk sociologi kan benämnas social *desorganisations*-teori. Denna inriktning skiljer sig från de två tidigare beskrivna genom att man inte behandlar avvikelse som "deviant behavior" utan i betydelsen social "desorganisation" — avvikelse från de mål och regler som konstituerar och definierar ett socialt system, en avvikelse som kan leda till att det sociala systemet löses upp eller rubbas i sin jämvikt. Den mest kände teoretikern inom denna inriktning är Cohen, men även Bales, Parsons, Baker och Chapman kan i vid mening sägas höra hit. Desorganisationsteori har inspirerats av mer generella teorier om sociala system som systemteori, interaktionsanalys, cybernetik etc.

Utgångsperspektivet är att alla sociala system har mekanismer som verkar för systemets fortlevnad och jämvikt (homeostas, min anm). I vissa situationer kommer emellertid sociala system inte längre att kunna bevara sin homeostas vilket kan leda till partiell eller total "upplösning" av systemet eller till att systemet får ta till extraordinära åtgärder (reaktiva termostatfunktioner, min anm) för att återställa jämvikten.

Enligt Cohen kan sådana "regelbrott" inträffa både genom avvikelser från målen och från de konstituerande reglerna och ske både som följd av yttre (nya situationer) och av inre faktorer (bristande motivation). *Fyra typer* av desorganisation kan härvid urskiljas:

- Avvikelser från målen — vilket ofta händer då "stela" sociala organisationer (klassiskt exempel: militära förband) möter nya svårlösta eller hotande situationer.
- Avvikelser från de konstituerande reglerna — vilket ofta blir följden då individer, grupper eller hela samhällen ställs inför katastrofer (i vid bemärkelse).
- Genom "desintegration" — då samhällets/systemets medlemmar på grund av bristande motivation inte kan samlas till gemensam insats

för att lösa gemensamma problem (ex upplösning av ett politiskt parti eller en förening).

- Som följd av *hög frekvens normavvikelser* — då man på grund av bristande motivation bryter mot de regler som konstituerar systemet. (Det är främst denna fjärde typ av desorganisation som avses med "avvikande beteende".)

Den desorganisationsorienterade teoririktningen kan inte särskiljas lika klart som de övriga båda riktningarna. Även om man huvudsakligen intresserar sig för desorganisation har flera av dessa teoretiker, t ex Cohen och Parsons, gjort försök att vidareutveckla anomitraditionen och teoretiskt sammanlänka denna med Chicago-traditionen.

Cohen har t ex i "Delinquent Boys — Culture of the Gang" (1963) med utgångspunkt i idéer om normavvikelser och normupplösning uppkomna genom konflikter mellan mål och medel (speciellt frustrationen hos lägre klasser i ett samhälle som domineras av medelklassvärderingar) betonat både interaktionsprocesser och avvikande subkulturer som betydelsefulla för uppkomsten av avvikelser.

Parsons, som egentligen inte går att placera in i någon av traditionerna, har med utgångspunkt i systemteori ("The Social System", 1951) försökt inlemma såväl anomitraditionens strukturella synsätt (med konflikter mellan mål och medel) som Chicago-traditionens syn på utveckling av avvikelse (genom interaktion och rollövertagande) med egna resonemang om olika motiv för att välja ett konformt eller avvikande beteende. — *Anm* Parsons tillämpning av systemteorin överensstämmer inte med min egen (se Del I: Kap 3.2). Parsons verkar se system som i huvudsak "slutna", avgränsade enheter — till skillnad från det perspektiv som jag omfattar — där system ses som "öppna", ingående i en dynamisk föränderlig helhet med dialektiskt samspel mellan och inom system på olika nivåer.

Bland andra teoretiker som försökt förena anomi- och Chicago-traditionerna kan nämnas Cloward och Ohlin ("Delinquency and Opportunity — A Theory of Delinquent Gangs", 1960). De har försökt att förena Mertons anomiteori med idéerna från Sutherland, Shaw, Mc Kay m fl om avvikelse som inlärt beteende via kulturförmedling. De menar att en viss kulturell struktur ger individerna olika exponeringar, valmöjligheter och "avancemangsmöjligheter" — inte bara mellan olika legitima medel utan också bland illegitima medel. Exempel: Ungdomarna i ett (kriminellt) ungdomsgäng omfattar samhällets medelklassideal beträffande pengar, egendom, status etc. De blir frustrerade när de inte kan nå dessa ideal på legitim väg och väljer därför som enda eller mest troliga väg att nå upp till dessa ideal ett visst kriminellt beteende som de exponeras inför och lär sig i gänget. Väl inne på den "kriminella banan" kan individen bli allt skickligare och våghalsigare i sin kriminalitet och kan avancera till ledargestalt och modell för mera nytillkomna gängmedlemmar.

För mera utförlig genomgång av sociologiska teorier om avvikelser: börja med "Sociala avvikelser och social kontroll" (1964), red Israel, spec kap 1, 2 och 5. Beträffande de amerikanska traditionerna se också översiktlig artikel av Cohen "Deviant Behavior" i International Encyclopedia of the Social Sciences", (1968), editor David L Sills, och Clinards kritiska diskussion "The Theoretical Implications of Anomie and Deviant Behavior" i "Anomie and Deviant Behaviour" (1965), editor Marchall B Clinard. Se också litteraturlistan under Del II "Avvikelse och utslagning".

Kort kritik

I stort delar jag anomitraditionens synsätt, t ex Mertons beskrivning av de olika sätt på vilka individen kan förhålla sig till konflikter mellan införlivade mål/ideal och medel/regler. I enlighet med Chicago-traditionen tror jag också att avvikelse har att göra med kulturell inläring, stämpningsprocesser och internalisering av avvikarroll. Cohens resonemang om avvikelser från både mål och regler, orsakade av såväl yttre som inre faktorer, bidrar till förståelsen av de mekanismer som ligger bakom desorganisation av sociala system.

Dessutom instämmer jag i dessa sociologers generella avståndstagande från biologisk konstitution, mentalsjukdom, reaktioner på stimuli etc som förklaringar och jag delar deras "relativistiska" syn på avvikelse.

Trots att jag delar många av de synsätt som förs fram i dessa sociologiska teorier och trots (eller kanske på grund av) att jag inte är sociolog "av facket" vill jag ändå föra fram vissa kritiska synpunkter.

För det *första* saknar jag ett historiskt politiskt makroperspektiv på det industrialiserade samhällets framväxt och utveckling med analys av de övergripande strukturer och processer i samhällssystemets produktion, ekonomi, maktfördelning etc. Enligt min uppfattning är det dessa förhållanden som lett fram till de värderingar och de samhällsmotsättningar som utgör grunden för hela denna sociologiska traditions resonemang om konflikter mellan internaliserade mål/ideal och socialt accepterade medel/resurser. Det har i och för sig funnits amerikanska sociologer som gjort försök till sådana historiska makroanalyser, t ex Mills, som bl a är känd för sin kritik av Marx och för sina studier av "makteliten" och "white-collar-kriminalitet" i det amerikanska samhället, och Franck, som bl a gjort försök att ur ett marxistiskt perspektiv analysera relationen mellan kapitalism och underutveckling i Latinamerika. Ingen av dessa teoretiker har dock utövat något större inflytande på huvudströmmen i amerikansk sociologi.

För det *andra* saknar jag analyser av det dialektiska förhållandet mellan de övergripande samhällsförhållandena och individens aktivitet och upplevelse av sig själv, sin situation och sina valmöjligheter. Jag avser då inte studier inom olika avvikande subkulturer (där det finns en lång rad undersökningar) utan ett perspektiv på samhällssystemet som hel-

het — samhällets "reproduktion" av personlighetsstrukturer som så passas samhällets strukturer vilket får till följd att den enskilde uppfattar de rådande samhällsförhållandena som självklara och styrda av "sociala naturlagar". Jag avser alltså analyser av samhällets utslagningsmekanismer som resultat av samhällets "normala" sätt att bevara homeostasen i den ekonomiska och politiska maktstrukturen. Det är teoretiskt karakteristiskt för anglosaxisk sociologitradition att man genomgående använder begreppet "avvikande beteende" medan man aldrig, efter vad jag har kunnat upptäcka, talar om "social utslagning".

För det *tredje* saknar jag ett perspektiv på konflikter där dessa inte enbart finns mellan mål/ideal och medel/regler utan också kan vara uttryck för reella maktmotsättningar i samhället — avvikelser kan faktiskt tjäna vissa grupperns intressen (oavsett om detta är medvetet eller inte).

För det *fjärde* är de analyser som berör individens sociala interaktion, identitetsutveckling, rollinternalisering etc (dvs främst inom Chicagotraditionen) enligt min uppfattning överlag ytliga i de aspekter som gäller den kognitiva och psykosexuella utvecklingen. Jag menar därmed inte att teoretiska Goffmans, Beckers eller Sheffs analyser av stämplingsprocessen skulle vara felaktiga och det vore mig helt främmande att påstå att deras lärofader Mead skulle vara "ytlig" (såväl den symboliska interaktionismen som de olika stämplingsteorierna är i själva verket synsätt som jag i huvudsak delar). Vad jag menar är att man, i teorier som i huvudsak bygger på idéer om identifikationsprocesser, förenklar problematiken om man inte tar hänsyn till den kognitiva och psykosexuella utveckling alltifrån barnets födelse som utgör grunden för senare identifikationsproblematik. Detta perspektiv saknas genomgående i den anglosaxiska sociologitraditionen.

Även om familjen som sociologisk enhet har varit föremål för många olika studier saknar jag för det *femte* ett perspektiv på familjens roll i resonemangen om såväl identitet, social interaktion, roller etc som beträffande konflikter mellan ideal och medel att nå dessa ideal. Det jag avser är analyser där avvikelse relateras till de inre strukturer och processer som finns i familjesystemet — i interaktionen mellan föräldrar och i föräldrarnas förhållande till barnen som socialisationsagenter och identifieringsobjekt.

För det *sjätte* saknar jag den typ av historiskt perspektiv på familjen som Gustav Jonsson visat på i sin teori om "det sociala arvet" (1969) där familjens mönster av isolering, vanmakt och separationer "ärvs" generation efter generation.

6.2.2 *Kontinental tradition*

För att finna teorier som innefattar många av de perspektiv som jag saknar i den anglosaxiska sociologitraditionen anser jag att man måste vända sig till den sociologiskt och socialpsykologiskt orienterade kontinen-

tala tradition (Europa) som influerats av Marx och Freud och i viss mån av hegeliansk och existentialistisk filosofi.

Karl Marx använde begreppet *alienation* för att beteckna den process i det industrialiserade kapitalistiska samhället, beträffande produktion, ekonomiska maktförhållanden etc, som leder till att människan förtingligas och som på ett psykologiskt plan yttrar sig i att individen upplever främlingskap, meningslöshet och maktlöshet.

Beträffande alienationen för Marx ett resonemang som *till strukturen* är analogt med Hegels filosofi (även om Marx med sin materialistiska grundsyn tar avstånd från Hegels "idealism"). Hegel utgår (mycket förenklat) från idén att den totala verkligheten, "världsanden" (= Gud), kännetecknas av sin skapande aktivitet, sin absoluta helhet och sin strävan efter frihet och självmedvetande. För att självmedvetenhet skall kunna utvecklas krävs en möjlighet till "distans från sig själv". "Världsanden" måste därför ge upp sin helhet/totalitet och manifesteras — objektifiera och förtingliga sig själv i historien — i natur och människor. I "totalitetens perspektiv" kommer varje objektifiering att innebära distansering, avskiljning, främmandegörande — alienation. Alienation är därför enligt Hegel resultatet av den dialektiska motsättningen mellan å ena sidan helhet och totalitet och å andra sidan objektifiering, manifestering och självmedvetande. Människan kan genom sitt tänkande och förnuft (anden som manifesteras i människan) bli medveten om sig själv. Hon kan därför upphäva/överskrida den situation av "främlingskap inför sig själv" — "självalienation" — som är den givna situationen för allt som är skilt från den totala och absoluta världsanden.

Marx utgår från den grundläggande idén att människan är en *social* varelse som inte kan existera "utanför" samhället. Det råder ett dialektiskt förhållande mellan människan och samhället — mellan människan som aktivt subjekt som skapar och påverkar sina levnadsbetingelser och människan som objekt för de materiella och sociala förhållanden som hon själv har skapat. (Mitt dialektiska systemperspektiv, i "Samhällsyn" Del I: Kap 3.3, överensstämmer här helt med Marx synsätt.)

Den viktigaste mänskliga aktiviteten enligt Marx är *arbetet*. Genom arbetet skapar människan sin värld och sina levnadsförhållanden. Eftersom människan producerar objekt som kan värderas kan, som följd härav, även objektens skapare, människan, värderas. Människan blir så "ett objekt för sig själv" i sina strävanden att skapa varor, tjänster och sociala institutioner för sin egen behovstillfredsställelse.

Enligt Marx är arbetet "*idealt*" — som en del i människans "väsen" — när det är uttryck för en aktiv, skapande, medveten och självförverkligande produktionsprocess. I det kapitalistiska industrialiserade samhället fungerar emellertid inte arbetet på detta ideala sätt — genom att produktionsmedlen och egendom är privatägda, genom att teknikutvecklingen och produktionsprocessernas utformning leder till arbetsdelning och genom att människan liksom andra produkter blir en "vara" som

kan köpas och säljas. Ju högre tingen värderas desto lägre kommer följaktligen människan och det "mänskliga" att värderas. *Alienationen* är alltså en social process som innebär att det *skapande arbetet* blir något "utanför" människan själv. Hon skiljer sig från sitt arbete och därmed i vid mening från sig själv när hon säljer sitt arbete som en vara. Om människan hindras att med sina färdigheter, kunskaper och känslor ingå i utformningen av mål och medel i sitt liv, så leder detta till en situation som är icke-mänsklig och icke-frigörande. *När människan inte själv kan handla och påverka blir hon alienerad.*

Alienationsprocessen omfattar principiellt alla människor i ett samhälle, och individens klasstillhörighet och ekonomiska, politiska och sociala situation blir avgörande för hur denna upplevs. För arbetaren som säljer sin arbetskraft innebär alienationsprocessen att han upplever främlingskap inför sitt arbete och resultatet av detta. Som djupgående konsekvens av detta blir han *främmande* både för sig själv, för andra människor och för det "sant mänskliga".

Medan Marx utgår från ett strukturalistiskt makro-sociologiskt perspektiv på alienationsprocessen utgår Freud (se vidare Appendix 1: 1.3 och 1.6) huvudsakligen från en biologisk-psykologisk syn på individens utveckling och identitet.

Sigmund Freud hävdade att individen formas genom samspelet mellan den biologiskt styrda utvecklingen, individens interaktion med andra människor, främst i familjen, och kulturens/samhällets socialisationsprocess.

Varje tänkbart samhälle måste bygga på vissa överenskommelser och gemensamt arbete. Dessa "lagar" och detta arbete kommer samtidigt att begränsa den enskildes frihet. Freud ser huvudsakligen samhället och kulturen som resultat av "realitetsprincipen" — (förenklat) som en produkt skapad genom människors förträngda eller sublimerade drifter (eftersom total driftsutlevelse inte är möjlig i ett samhälle). Ju högre kulturutveckling desto fullständigare måste individernas driftshämningar bli, eftersom människans förmåga till sublimering är begränsad.

Enligt Freud råder det därför en olöslig konflikt mellan samhällets krav, lagar och arbetsinsatser och individens behov av driftsutlevelse. Psykiska störningar och "avvikande" beteende kan alltså sägas vara det pris som människan får betala för sin kulturutveckling och sitt samhällsbyggande.

Med utgångspunkt i Marx och Freud har sociologiskt orienterade psykoanalytiker som Reich, Fromm och Richter och kritiska teoretiker som Adorno, Marcuse och Habermas gjort försök till teoretiska förklaringar av avvikelse, utslagning och alienation i det industrialiserade samhället. (Samtliga dessa teoretiker rekommenderas varmt — se litteraturlistan under Del I: "Vetenskapsteori" och under Del II: "Avvikelse och utslagning". Här skall jag emellertid begränsa mig till Fromm och Marcuse.)

Erich Fromm reagerar (liksom flera andra sk neoanalytiker som Horney, Sullivan, Erikson m fl) mot Freuds synsätt att det råder en oundviklig konflikt mellan människans driftsbehov och samhällets krav på arbete och "laglydighet". Fromm utvecklar dessa tankar bl a i "Flykten från friheten" (1977) och i "Att ha eller att vara" (1978). Han menar att avvikelser i form av "psykisk ohälsa" i grunden inte har något att göra med den enskilda individens oförmåga att sublimerade drifter eller oförmåga att anpassa sig till rådande normer och värderingar. Dessa avvikelser beror istället på samhällets oförmåga att tillfredsställa människans behov. Fromm menar att det (åtminstone teoretiskt) är möjligt att tänka sig ett samhälle som inte har Freuds "oundvikliga" konflikt. Avvikelse beror därför inte i första hand på människans inre driftsmässiga strukturer utan snarare på samhällets yttre strukturer som skapar individernas levnadsförhållanden.

Fromm utgår från begreppet "*social karaktär*", med vilket han förenklat avser de gemensamma internaliserade rollförväntningar som finns hos människor i en viss social kategori (t ex samhälle, nation, klass). Han har ett synsätt på det kapitalistiska industrialiserade samhället som i mycket liknar Marx — övergripande produktionsmässiga och ekonomiska strukturer som leder till arbetsdelning, konkurrens etc, vilket gör att människor blir som bytesvaror. Den sociala karaktären skapas i det ömsesidiga samspelet mellan den ekonomiska strukturen och den ideologiska överbyggnadens ideal.

Enligt Fromm är "den sociala karaktär", som utvecklas i det kapitalistiska industrialiserade samhället, främmande för sitt arbete, sina medmänniskor och sig själv och utan "mänsklig" relation till det hon producerar och konsumerar — den alienerade människan. Som konsekvens av detta blir människan, som social karaktär, konkurrensinriktad, individualistisk, auktoritär och exploaterande. Hon faller offer för ledardyrkan och idolkult i olika former och för ha-begär i form av penningdyrkan och omåttliga konsumtionsvanor.

Den kritiske teoretikern Herbert Marcuse, psykoanalytiskt orienterad marxist och samhällskritiker (se vidare om "Kritisk teori" under "Vetenskapssyn" Del I: Kap 5.4) analyserar *den teknologiska utvecklingens konsekvenser* i det högindustrialiserade samhället. ("Den endimensionella människan", 1968 och "Eros och civilisationen", 1968.)

Enligt Marcuse har denna utveckling lett till följande: 1) Mängden och intensiteten av fysisk energi i arbetet, såväl för kroppsarbetare som för tjänstemän, har reducerats genom arbetsmekanisering. Detta har inneburit kortare arbetsdag, höjd levnadsstandard, rekreativsmöjligheter etc. 2) Den sociala stratifieringen har förändrats med större utjämning mellan olika samhällsklasser. 3) Arbetarens inställning och medvetande har förändrats genom att nya behov och standardvanor utvecklats. Detta har lett till större integration och ömsesidigt beroende mellan olika samhällsklasser vilket medfört allt mindre upplevd anledning att kämpa

för ändrade förhållanden och ökad makt. 4) Ägandet och ledningen av företagen har åtskiltts vilket lett till att det tidigare auktoritära tvånget har ersatts av smidighet, manipulation och "human-relation-principer".

Marcuse menar att denna utveckling sammanfattningsvis resulterat i att människorna i det industrialiserade samhället blivit "*civilisationens slavar*" men inte genom att de fysiskt tvingats till lydnad utan genom att de förvandlats till *ting*, verktyg, som kan köpas och säljas. Som kompensation har de fått en hög materiell levnadsstandard. Individens frustration kompenseras sås med ökad konsumtion. Människorna ser därför ingen anledning att protestera mot sitt "slaveri" och mot de rådande samhällsförhållandena. I denna utveckling spelar teknologin i sig en avgörande roll och enligt Marcuse är det härvidlag ingen större skillnad mellan ett kapitalistiskt samhälle och ett kommunistiskt högindustrialiserat samhälle av sovjetmodell. (Min beskrivning av samhällsutvecklingen med utgångspunkt i Mathiesen, under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.3.4, är i mycket analog med Marcuses synsätt.)

Till skillnad från Fromm och andra neoanalytiker (som Marcuse ganska kraftigt kritiserar) instämmer Marcuse i Freuds grundläggande syn på realitetsprincipen och dess uppskjutande av omedelbar behovstillfredsställelse (med bortträngning eller sublimering av driftsenergi) som grunden för all kulturutveckling. Freud såg den mänskliga lustprincipens drifter i grunden som "asociala" och menade att alla samhällen därför måste skydda sig mot dessa. Marcuse för detta resonemang ett steg vidare.

Förutom den bortträngning som hänger ihop med nödvändig självkontroll av "asociala" biologiska drifter utvecklas i det högindustrialiserade samhället, med dess marknadsekonomi och inbyggda makt- och auktoritetsförhållanden, en "sekundär" (eller "överskotts") bortträngning som Marcuse kallar "*prestationsprincipen*". Eftersom individerna kan bedömas efter sina prestationer, leder detta ofta till en tävlan mellan människor. Prestationsprincipen blir härvid ett uttryck för det tvång som härrör från samhällets ojämna maktfördelning. Enligt Marcuse tillåts en viss driftsutlevelse ("bortträngande avsublimering") i det högindustrialiserade samhället vilket bl a yttrar sig i liberaliseringen, exploateringen och mekaniseringen av sexualitet och aggression (i massmedia etc). Denna lustupplevelse är emellertid enbart ytlig och skenbar. I praktiken leder den till ännu större beroende genom att den kontrollerar människorna och motverkar uppror mot det rådande systemet. Den skenbara "friheten" i det av tekniken dominerade industrisamhället gör alltså i själva verket människan alltmer beroende och kontrollerad.

Utifrån detta resonemang hävdar Marcuse att *det högindustrialiserade samhället*, med dess styrande teknologiska rationalitet, prestationsprincip och avsublimering, leder till en samhällssituation, där revolt är meningslös eftersom den skulle drabba den enskildes levnadsstandard, arbetstrygghet och skenbara frihet, där visserligen en falsk men upplevd värdegemenskap motverkar politiska motsättningar, där massmedier-

nas indoktrinering, massproduktionen och masskonsumtionen bidrar till enkelspåriga enhetliga värderingar, normer och vanor och där den skenbara och ytliga driftsutlevelsen fjärrmar människorna från deras verkliga drifter och behov.

Resultatet blir en *massiv social kontroll* och ett "endimensionellt" tänkande hos människan. Hon utvecklar ett falskt medvetande byggt på ett "mystifierande förtryck" som innebär att hon varken vill eller kan åstadkomma genomgripande förändringar eller ens har förmågan att se detta som ett möjligt perspektiv — den helt igenom *alienerade endimensionella* människan.

Kort kritik

Sammanfattningsvis uppfattar jag *alienationsperspektivet* som mycket väsentligt för förståelse av den moderna människans situation i det hög-industrialiserade samhället. Jag ser det som en *generell ram* inom vilken andra, kompletterande och mer specifika, teorier om avvikelse och utslagning kan rymmas. Däremot uppfattar jag denna problematik som så komplicerad att jag för närvarande inte förmår ta ställning för *en* av de presenterade alienationsteorierna, vare sig det gäller Hegels "metafysiska", Marx "strukturellistiska", Fromms "neo-analytiska" eller Marcuses "ortodoxt psykoanalytiskt/humanistiskt marxistiska" variant.

Jag tilltalas t ex av Hegels "metafysiska tyngd" i hans syn på "historien som världsandens strävan mot frihet" vilket leder till manifestering, distansering och objektifiering som nödvändiga för självmedvetande. Meta-teoretiskt finns hos Hegel vissa likheter med det holistiska grundperspektiv på tillvaron som jag tidigare tagit ställning för. Man kan t ex se slående likheter i själva strukturen i tänkandet mellan Hegel, Heidegger och taoism och hinduism (jfr t ex hinduismens Brahman — den eviga yttersta sanningen och totaliteten — som genom "lila" = "guds lek" manifesterar sig och objektifieras och därmed skapar "tillvaron"). Kunskapsteoretiskt finns också likheter mellan Hegels dialektik och hans syn på nödvändigheten av objektifiering och distansering för självmedvetande och mina tankar om tillfällig objektifiering (under "Vetenskapssyn — eget ställningstagande" Del I: Kap 5.6). Samtidigt tar jag helt avstånd från Hegels idealistiska uppfattning om bl a samhället och organiserad religion — Hegel betraktade t ex staten som "gudomlig".

Jag instämmer helt i Marx strukturellistiska grundsyn med dialektiskt "invändigt" förhållande mellan individ och samhälle och i hans perspektiv på alienationsprocessen med dess "objektivt" ekonomiskt- politiskt, sociala sida och dess "subjektivt" individuellt psykologiska sida. Däremot är jag tveksam till Marx syn på arbetet i relation till alienationsproblematiken. Om Marx endast avser den vuxna människans lönearbete så tycker jag att han förenklar identifikationsprocessens betydelse för alienationen. Om han däremot med begreppet "arbete" avser alla former

av mänsklig skapande aktivitet — från barnets första sensomotoriska försök att skapa en ordning i tillvaron via dess senare 'lekar' och studier i olika stadier fram till arbete i betydelsen produktion av varor och tjänster — så faller min kritik.

Fromms uppfattning, att avvikelse inte hänger ihop med individens förmåga till anpassning under samhällets krav utan med samhällets förmåga att anpassa sig till individens behov, låter visserligen human men jag ser detta resonemang som ett i grunden odialektiskt förhållnings-sätt. I termer av "anpassning" måste avvikelse enligt mitt förmenande relateras till det dialektiska samspelet mellan individens och samhällets förmåga att anpassa sig till varandra. Dessutom uppfattar jag hans diskussion om "psykisk hälsa" som ett traditionellt sjukdomstänkande där Fromm själv verkar värdera olika individers försök till "anpassning" i termer av "friskt" och "sjukt".

När det gäller Marcuse så instämmer jag i hans syn på samhällsutvecklingen i stort. Däremot delar jag inte hans, som jag uppfattar det, totala negativism inför möjligheter till överskridande förändringar. Denna härrör troligen från hans ortodoxt freudianskt biologiska människosyn, där kultur och samhället bygger på människans bortträngning och sublimering av driftsenergi. Även om jag inte omfattar Freuds huvudsakligt biologiska människosyn (med drifterna som "asociala" och deras bortträngning och sublimering som kulturens grund) och trots att jag delar Marx syn på invändigt dialektiskt perspektiv på individ — samhälle (som skapare av varandra), kan jag ändå inte helt bortse från Freuds och Marcuses uppfattning att det råder en "oundviklig" konflikt mellan individ och samhälle. Om det nu är så att det krävs mödosamt arbete, försakelse och gemensamma lagar och värderingar för att skapa samhälle och kultur så leder ju detta (i psykoanalytisk terminologi) till att man med nödvändighet måste lämna lustprincipen till förmån för realitetsprincipen, vilket logiskt förutsätter bortträngning och sublimering av driftsenergi.

Den fråga jag ställer utan att kunna svara på den är följande: Kan det, *trots* invändigt dialektiskt ömsesidigt skapande förhållande mellan individ och samhälle (vilka alltså förutsätter varandra och där ingendera kan existera separat) på samma gång finnas *både* konflikter mellan individ och samhälle i Freuds bemärkelse *och* konflikter inom samhället, mellan olika klasser etc, i Marx bemärkelse?

I ett dialektiskt systemteoretiskt synsätt framstår inte denna frågas både — och-perspektiv som någon omöjlighet. Här finns ingen motsättning mellan att å ena sidan tänka sig övergripande homeostasmekanismer som bidrar till samhällets bevarande — socialisationsprocessen, alienationen, den "endimensionella människan" (Marcuse), disciplineringen (Mathiesen) — och att å andra sidan se konflikter både inom systemet som helhet, t ex mellan olika klasser (Marx) och mellan olika nivåer t ex individ—samhälle (Freud, Marcuse). Dessa konflikter kan verka både som hämmande termostatfunktioner och som potentiella möjligheter för

överskridande förändringar.

Även om jag inte kan besvara dessa svåra frågor "inom" alienationsproblematiken så delar jag sammanfattningsvis detta synsätt i dess huvuddrag. Däremot är alienationsperspektivet alltför generellt (det omfattar ju alla människor i samhället) för att kunna användas som enda förklaring till avvikelse och utslagning — så som den t ex yttrar sig i en svensk multiproblemfamilj.

För fördjupande studier av alienationsproblematiken se Israel: "Alienation — Från Marx till modern sociologi" (1971). Se också litteraturlistan under Del II, "Avvikelse och utslagning".

7 Multiproblemfamiljen

7.1 Begreppet multiproblemfamilj

Avvikande, utslagna, fattiga, problemdrabbade, diskriminerade "multiproblem"-familjer har utifrån olika aspekter och fokuseringar beskrivits inom olika områden:

- av både kontinentalt och anglosaxiskt orienterade sociologiska forskare som Marx, Durkheim, Cooley, Thomas, Mills, Merton, Sutherland, Goffman, Sheff, Becker, Lemert, Parsons, Cohen, Clowers, Ohlin, Chapman, Sykes, Matza, Scott, Miller, Lewis, Alinsky, Foucault m fl
- av kritiska teoretiker som Horkheimer, Adorno, Marcuse, Habermas m fl
- av psykoanalytiker som Reich, Fromm, Frankl, Horney, Sullivan, Anna Freud, Richter, Ackerman, Stierlin m fl
- av familjeterapeutiskt orienterade forskare och författare som Laing, Cooper, Esterson, Jackson, Bateson, Weakland, Minuchin, Watzlawick, Haley, Montalvo, Wynne, Lidz, Michler, Waxler m fl
- av nordiska forskare, de flesta sociologer, som Israel, Dahlström, Allart, Aubert, Løchen, Mathiesen, Christie, Korpi, Swedner, Berglind, Levi, Myrdal, G och M-B Inghe, S Johansson, Wächter, Holgersson, Löfgren, Egidius, Eliasson, Nygren, Holter, Månsson, Lundgren, Mattsson, Swedberg, Ronny, Daun m fl
- av nordiska psykiatrer och psykologer som G Jonsson, Kjems, Haugsgjerd, Lohman, Båge, Cullberg, Blomqvist, Sylvander, Börjesson, Hesse, Isaksson, Winther, Kälvesten, Boalt, Gordon, Cederblad, B Larsson m fl
- av en rad svenska statliga utredningar, t ex sysselsättnings-, låginkomst-, långtids-, barnmiljö-, psykoterapi- och socialutredningen m fl, samt av utredningar inom kommun, landsting och fackföreningsrörelse och i olika förvaltningars beskrivningar av sina verksamheter inom social- och mentalvård
- i svensk forskning om hemma-hos-arbete bl a från Barnbyn Skå, Socialstyrelsens SM-projekt, Skåneprojektet m fl (redovisas mera utförligt under Del IV: Kap 1.2)
- i tidskrifter som Socialnytt, Socialmedicinsk tidskrift, Social Hälsa, Nordisk Psykologi, Psykolognytt, Socionomen, Läkartidningen, Pockettidningen R m fl samt i debattartiklar i dagspressen
- i skönlitteraturen alltifrån Dickens till våra svenska "arbetarförfattare".

Flertalet av ovanstående skrifter och författare redovisas i litteraturlistan, främst under Del II "Avvikelse och utslagning" men också under Del III, IV och Appendix. Benjamin Schlesinger (professor i socialt arbete i Canada) presenterar en omfattande översikt i "The Multi-Problem-Family" (1965) som täcker större delen av västvärldens forskning och innehåller en bibliografi på ca 300 artiklar och skrifter.

Väldigt mycket har alltså skrivits och sagts om avvikande och utslagna familjer. Man har härvid använt olika *beteckningar* och *definitioner* som t ex problem-, mångproblem-, resursfattiga, lågstatus-, fattigkulturs-, socialt utslagna, utstötta, utestängda, aldrig insläppta, diskriminerade, problemdrabbade etc familjer och multiproblem-, hard core-, chronic-, socially delinquent-, distrustful-, multy agencies- etc families.

Försöken att hitta *bakomliggande orsaker* sträcker sig alltifrån biologiskt konstitutionella teorier, psykiatriska sjukdomsdiagnoser och psykologiska förklaringar av typen "felinläring" till inträngande analyser inom psykoanalytiska och kommunikationssystemorienterade psykoterapiteorier. Inom sociologisk teori finns en mängd förklaringar fokuserande alltifrån materiella egenskaper i miljön (bostad, ekonomi etc), normkonflikter, stämplingsprocesser och kulturinläring i avvikaremiljö till makroekonomiskt/politiska analyser av utslagningsmekanismer och alienationsprocesser.

Vid de olika definitionsförsöken har man ofta sett det som viktigt att urskilja de sk multiproblemfamiljerna från övriga fattiga arbetarklassfamiljer. Det som enligt många författare verkar vara den primärt åtskiljande faktorn är att multiproblemfamiljerna, till skillnad från vanliga fattiga arbetarklassfamiljer, är mycket mera *socialt isolerade* utan naturliga sociala kontakter, hjälp av grannar etc (se G Jonsson "Att bryta det sociala arvet", 1973, s 79 ff).

Själva beteckningen *multiproblemfamilj* infördes, efter vad jag känner till, för första gången i England under andra världskriget. Vid evakueringen av de stora städerna påträffades familjer som levde i "halvbarbariska" förhållanden, med "subnormalt beteende" och ur stånd att ta vara på sig själva på grund av svåra "sociala defekter". Mera genomtänkta försök till *definitioner* och beskrivningar har givetvis gjorts efterhand.

Den danske socialläkaren Helge Kjems, som varit en av föregångarna i utvecklingen av hemma-hos-arbete, skriver t ex i Socialmedicinsk tidskrift, 1968, nr 10:

"Familien der har problemer, enten på det følelsemaessige, helbredsmaessige eller sociale område, eller på flere af disse felter samtidig, men som derudover har en indre struktur og/eller et forhold til omgivelserne, som gør, att den ikke kan løse disse problemer selv, men må have hjælp i form af en speciel samfundsmaessig behandling, rettet mod hele familien.

Med denne definition har jeg ønsket att inddrage et dynamisk syns-

punkt, nemlig familjens indre struktur på den ene side, og familjens forhold til omgivelserne, slægtninge, naboer og samfundsinstitutioner, som det giver sig udtryk i dels det indre, dels det ydre rollespil, og endelig har jeg inddraget det rent praktisk kriterium, nemlig behovet før en særlig behandling rettet med hele familien.”

Gustav Jonsson, socialläkare, under lång tid chef vid Barnbyn Skå och känd som en av förgrundsfigurerna vid hemma-hos-arbetets utveckling, utgår i ”*Det sociala arvet*” (1969) från en ”definition” i form av en *utvecklingsprocess* för dessa familjer. Denna kan sammanfattas i *fyra led*:

Det första ledet sammanhänger med *grava problem i föräldrarnas egna uppväxtvillkor*. Problemen avser såväl yttre förhållanden — ekonomi, arbete, skolorunderbyggnad, sjuklighet, utomäktenskaplig börd, skilsmässa, separationer, spritmissbruk etc — som inre ”familjeatmosfär” — relationer mellan föräldrar och mellan föräldrar och barn i omsorg, uppfostringsmönster etc.

Det andra ledet gäller föräldrarnas vuxna liv *som samhällsmedborgare*. De misslyckas oftast med utbildning och arbete och förlorar därmed förmågan att försörja sig själva. Detta leder ofta till missbruk, kriminalitet etc.

Det tredje ledet avser brister i *rollen som äktenskaps/samboendepartner*, familjebildare och förälder. Föräldrarna har svårigheter både i yttre bemärkelse beträffande arbete, ekonomi, bostad, skilsmässa, utomäktenskapligt barnafödande etc och i inre bemärkelse, dvs i förmågan att möta sina barns, sin familjs och sin partners emotionella behov. Dessa förhållanden ökar risken för samhällsomhändertaganden, separationer etc.

I det fjärde och avslutande ledet i denna negativa utvecklingsprocess får familjen, genom sina misslyckanden på de flesta av livets områden och de många myndighetskontakter som detta leder till, en *mycket dålig självkänsla och en stark misstro* mot omgivning och samhället i stort. Sammantaget leder detta till att familjens *isolering* och känsla av *vanmakt* ytterligare förstärks.

I ”Att bryta det sociala arvet” (1973 s 10 och 11) sammanfattar Gustav Jonsson:

”Den bild man fick av de familjer som skildrades i DET SOCIALA ARVET hade som gemensam nämnare följande kännetecken: fattigdom, taggig yta mot omvärlden, inte minst mot myndighetssidan och bakom denna yta en upplevelse av att vara illa sedd och föraktad, inspekterad och protokollerad. Med ett mildt uttryck kan man kalla detta behandlingsmotstånd. Med en hårdare term, som väl dock bara var giltig för en del av familjerna, skulle man kunna tala om direkt samhällshat.

I yttre måtto fanns följande kännetecken:

- låginkomstfamiljer /över hälften långvarig socialhjälp de senaste åren, även deklarerad inkomst klart under genomsnittsnivån/

- fader fattas /i 75% av fallen/
- modersdominans i hemmet /även i familjer där det fanns en fader/
- spritmissbruk i hemmet /även för mödrarnas del oftare än i vanliga familjer/
- kriminalitet i hemmet /fadern fängelsekund mycket oftare än ordinärt/
- psykisk ohälsa i hemmet /flera gånger vanligare än i andra hem både för faderns och moderns vidkommande/.”

(Anm Gustav Jonssons sammanfattning baserades på siffermässiga jämförelser med ”vanliga” stockholmsfamiljer med barn.)

Christer Båge, som var psykiater och familjeterapeut i Stockholm, sammanfattar i ”Familjeterapi — teori och tillämpning” (Del II 1972) följande *kännetecken* för multiproblemfamiljen:

- a) dåliga till urusla ekonomiska förhållanden
- b) ett kaotiskt och för omgivningen störande familjebeteende, uppträden i lägenheten, asocialitet, sprit och/eller narkotikamissbruk etc
- c) påtagliga och utåt synliga störningar i förhållandet mellan föräldrar och barn, som framför allt återverkar på barnens beteende i skolan. Störningar tycks också fortplantas från generation till generation
- d) mer eller mindre starkt uttalat motstånd mot varje form av påverkan eller ingripande från samhällets sida, vilket för samhället då framstår som fientlighet hos familjen mot all inblandning från myndigheter och vårdinstanser, vare sig de senare utgår från vårdlagstiftningen eller från psykoterapeutiskt arbetande behandlingsenheter
- e) mer eller mindre kontinuerliga kontakter med minst två, i regel flera vårdorgan, vilket i och för sig är en nästan automatisk konsekvens av i första hand a) och b).

Båge för ett inträngande resonemang, (som rekommenderas i sin helhet) där han jämför en psykoanalytisk och en kommunikations-/systemteoretisk analys av multiproblemfamiljen (1972 Del II s 24—88).

I anglosaxisk litteratur (se t ex sammanställning i Schlesinger, 1965) använder man oftast definitionen av ”yttre” förhållanden (liknande Båges ovan). Som exempel kan nämnas ”Casework Notebook” (1959) där författarna Alice Overton och Katherine Tinker använder följande kriterier:

- *Hard-core*. Familjerna är svåra att nå, har dåliga erfarenheter av tidigare kontakter med socialarbetare med stor misstro och misstänksamhet som följd. (Termen används också i betydelsen att familjerna har orsakat samhället stora kostnader.)
- *Chronic*. Problemen i familjerna är långvariga och har ofta överförts från föregående generation.
- *Multiproblem*. Familjerna har inte bara problem med ”samhällsanpassning” utan också med hälsa, arbete, ekonomi, barnuppfostran etc.

- *Socially delinquent*. Familjerna har ett avvikande och störande beteende som leder till konflikt med myndigheter. Ofta kommer försummelse av barnens tillsyn eller barnens eget avvikande beteende att tvinga myndigheter till "samhällsingripanden" typ omhändertaganden etc.
- *Distrustful*. Familjerna är misstänksamma, negativa och inte samarbetsvilliga. Det finns ett stort avstånd mellan familjen och det etablerade samhället. Familjen upplever socialarbetaren som en del av samhällets maktstruktur, som man av erfarenhet har lärt sig att frukta.

En forskningsgrupp ledd av den amerikanske systemteoretikern och familjeterapeuten Salvador Minuchin beskriver multiproblemfamiljen i "Families of the Slums" (1967) utifrån *tre teman* som återspeglades i familjernas *kommunikation*:

- a) Upplevelser av den "farliga omgivningen". Dessa togs upp mest i aggressiva, antisociala termer, man resonerade om t ex stöld, polisens brutalitet, knark etc.
- b) I syskongruppen låg hela tiden tyngdpunkten på resonemang som hade med makt- och styrkeförhållanden att göra. Syskonen hade mera sällan något positivt att säga om varandra.
- c) Moderns budskap till barnen dominerades av förbud, "gör inte så", "låt bli det där" etc. Mera sällan åtföljdes åthutningarna av någon förklaring eller motivering. Dessutom tenderade moderns ingripande mot *ett* barn att generaliseras till hela syskongruppen att "så här måste jag jämt göra med mina ungar". Modern hade lika svårt att yttra något positivt om sina barn som barnen om varandra. (Citat av Minuchin i Båges översättning 1972, Del II s 60.)

Multiproblemfamiljerna kan i Minuchins systemteoretiska synsätt beskrivas som *strukturer med följande sex kännetecken*:

- 1) De är till övervägande delen en-förälderfamiljer. Modern står för kontinuiteten med en mer eller mindre snabb omsättning av fadersfigurer.
- 2) I en "intakt" multiproblemfamilj fungerar make-makasystemet mest som ett föräldra-subsystem, dvs den heterosexuella/vuxna/partnerrelationen har påtagliga brister eller saknas helt.
- 3) Föräldrarnas maktfördelning och maktutövning är förvirrande och inkonsekvent. Rollomkastning förekommer ofta. Ibland är föräldrarna absoluta och auktoritära i sitt verkställande av kontroll, ibland ter de sig helt hjälplösa.
- 4) Föräldern (föräldrarna) tenderar att vid överbelastning överlämna de verkställande funktionerna till ett eller flera "föräldrabarn" eller också överger de familjen helt, känslomässigt eller genom att ge sig iväg i fysisk mening.
- 5) Syskonsystemet får en dominerande betydelse som socialisationsverktyg.
- 6) Kommunikationen mellan föräldrar och barn bryter samman och syskonsystemet tenderar att uppmuntra opposition mot den (ineffektiva) föräldrakontrollen." (Citat av Minuchin i Båges översättning 1972 Del II s 66–67.)

I Sverige har det efterhand i det sociala arbetet med utslagna familjer växt fram en allmänt vedertagen *pragmatisk "definition"* av begreppet *multiproblemfamilj*. Denna definition utgår från ett antal yttre kriterier vilka samtliga skall vara uppfyllda:

- Familjen har en mängd problem som griper över flera olika myndigheter och vårdorgan. Man är t ex samtidigt "aktuell" i socialvård, barnvård, nykterhetsvård (numera sammanslagna till socialdistrikts- och centralnämnder), psykiatrisk vård, sjukvård, kriminalvård, arbetsvård, skolans elevvård osv.
- Flera av familjens medlemmar är samtidigt i behov av vård, stöd, behandling eller annan form av insats eller samhällsintegrering.
- Problemen i familjen har funnits en längre tid och kan förväntas bestå även i framtiden om ingen drastisk förändring inträffar.
- Familjen skiljer sig från andra fattiga arbetarfamiljer (som också kan ha kontakt med flera vårdorgan) genom att den är isolerad och saknar de naturliga sociala kontakter, hjälp av grannar etc som ofta varit tradition inom arbetarklassen.

I nästkommande avsnitt skall jag försöka teckna en generell bild av den "typiska svenska multiproblemfamiljen". Beskrivningen är hämtad ur två olika typer av "källor":

dels från studier av de flesta av de författares böcker, avhandlingar, forskningsrapporter, utredningar, uppsatser, artiklar etc om utslagna familjer som tidigare räknades upp,

dels från min egen erfarenhet av ganska många års verksamhet i olika former av socialt "fältarbete" varav 7 år som psykolog vid socialbyrå i Göteborg. I detta arbete har jag haft regelbunden "direktkontakt" med multiproblemfamiljer genom krissamtal, familjeterapi, individuell psykoterapi och informella kontakter. Dessutom har arbetet inneburit "indirekt" kontakt i form av handledning av hemma-hos-arbetare och socialassistenter, som i omfattning motsvarar halvtid under dessa år med sammanlagt över hundratalet familjer.

Mot denna bakgrund tror jag att min följande bild av den "typiska svenska multiproblemfamiljen" skall vara förhållandevis generellt giltig. Före beskrivningen vill jag speciellt peka på det förhållandet att redan när man använder beteckningen "multiproblemfamilj" innebär detta, som Gustav Jonsson säger (1973), att man ser familjen "med myndigheternas ögon" — från en utanförståendes perspektiv.

Det är viktigt att ha detta i minnet då den följande beskrivningen av dessa familjer för problemanalysens skull i mycket blir en lång uppräkningslista av svåra förhållanden och personliga problem. I praktiskt arbete och umgänge med dessa familjer upptäcker man att en sådan bild inte skildrar hela sanningen — dessa familjer har också resurser och möjligheter och mycket som är positivt och fint (vilket jag hoppas kommer att framgå senare, i Del III och Del IV).

7.2 Den "typiska svenska multiproblemfamiljen"

Familjen består vanligtvis av en *ensamstående mor med flera barn*. Familjens sammansättning är oftast *ofullständig, oklar och instabil* genom skilsmässor och tillfälliga förbindelser och genom att barnen inte sällan har olika fäder. Fadern/fäderna har ofta problem med missbruk, arbetslöshet och ibland kriminalitet och vistas endast periodvis i hemmet. Barnen (moderns) vistas inte heller alltid i det biologiska hemmet. Vissa barn kan definitivt ha placerats i fosterhem, andra är periodvis omhändertagna med vistelse på barnhem eller i fosterhem och ytterligare andra kan av olika skäl ha intagits på institutioner typ ungdomsvårdsskola. Enstaka barn kan leva tillsammans med den biologiske fadern i dennes eventuellt nya förhållande.

*Ansvar*et för hemmets skötsel och barnuppfostran ligger oftast *ensidigt på kvinnan/modern* som blir trött och utsliten. Ibland tar hon självtill missbruk som flykt från eländet. Kvinnan har oftast en dominerande roll i familjens inre liv men inte i betydelsen "har all makt" utan i betydelsen "får ta allt ansvar" — oavsett om hon förmår eller orkar leva upp till detta ansvar eller inte. Ibland (mera sällan) kan männen med hjälp av sin större fysiska styrka "styra och ställa" under de perioder de vistas i hemmet. Männen kan emellertid ofta utöva en indirekt form av dominans eftersom de genom att "komma och gå som det behagar dem" indirekt kan "tvinga" över ansvaret på kvinnan. *Maktrelationerna* präglas vanligen av den enes dominans över den andre. Jämlika relationer med delat ansvar och gemensamma beslut är mycket ovanliga.

Familjen tillhör den grupp som på "utredningsspråk" brukar betecknas som "*lågutbildade låginkomsttagare*". Föräldrarna har ofta haft egna skolvårigheter och negativa erfarenheter av lärare och undervisning — ibland med skolk och för tidigt avbruten skolgång. Föräldrarnas låga utbildningsnivå gör att de riskerar att slås ut på arbetsmarknaden. Om man lyckas få ett arbete är detta oftast okvalificerat, monotont, av låg status, lågavlönat och inte sällan tillfälligt. Detta bidrar till låg självkänsla och till begränsning av såväl faktiska som upplevda valmöjligheter.

Föräldrarnas egna misslyckanden i skola och arbetsliv gör att de ofta hyser *misstro* mot barnens lärare och mot *skolsystemet* som helhet. De deltar sällan i möten mellan lärare och föräldrar och har svårt att stimulera och uppmuntra barnens studier. Barnen påverkas därmed ofta till en negativ inställning till skola, arbetsliv och eventuella framtidsmöjligheter.

*Ekonomi*n är *dålig* för att inte säga kaotisk. Familjen lever oftast på socialbidrag, antingen därför att kvinnan är ensamstående med småbarn och både hon och fadern/fäderna är arbetslösa eller för att de arbeten man kan få är tillfälliga och lågt betalda. De sporadiska inkomsterna måste man ofta komplettera med socialbidrag. Ekonomi är också dålig p g a familjens oförmåga att planera och hushålla med pengarna. Man köper ofta oekonomiskt och bidrag och understöd tar därför ofta slut

långt innan nästa kommer. Man skuldsätter sig, köper möbler, TV etc på avbetalning och bryr sig inte om att spara utan "lever för stunden". Situationen blir oftast i det närmaste ohållbar om dessutom spritmissbruk, bingospel etc förekommer. Detta kostar så mycket att det helt enkelt "inte är lönt" att planera överhuvudtaget. Maten blir ofta dyr och kosthållet ensidigt genom att man sällan lagar mat av råvaror och själv bakar etc utan ofta använder färdiga produkter av typ burkmat, hamburgare etc. Familjerna lär sig vanligen i snäv bemärkelse att ekonomiskt utnyttja myndigheter och få ut mesta möjliga i olika former av socialbidrag. De har däremot mycket svårt att dra nytta av samhällets ekonomiska system i ett större perspektiv — med lön och traktamenten, avdrag från skatten, husköp, belåning, avdrag etc (för att inte nämna aktier, obligationer, skatteplanering etc).

Familjens utslagning fortsätter i *bostadsområdet*. Familjen bor oftast i områden som är trista och nergångna eller i de större städernas ytterområden av typ betonggetton där många andra familjer också är lågutbildade låginkomsttagare. "Skötsamma" och välbeställda familjer flyttar inte gärna till dessa bostadsområden och studerande ungdomar och liknande bor här endast under en övergångsperiod tills de kan flytta till ett "bättre" område.

Familjen har ett *mycket begränsat socialt umgänge*. Det lilla de har är oftast begränsat till andra utslagna i motsvarande situation. Kontakterna med grannar är få och präglas av negativa förväntningar, misstänksamhet och aggressioner. Familjens kaotiska situation, barnens många problem, mannens missbruk och oförmåga att ta ansvar etc leder inte sällan till att kvinnan antingen själv tar till missbruk eller att hon försöker skilja sig från mannen. Följden blir ofta störande gräl och bråk i lägenheten och trappuppgången när t ex kvinnan vägrar att släppa in mannen som är berusad. Situationen får ibland lösas med hjälp av polis och socialjour. Familjens störande beteende, med gräl, missbruk, dålig barn tillsyn etc leder ofta till *negativ attityd från omgivningen* vilket ytterligare förstärker familjens utslagning och isolering.

Relationerna till egen *ursprungsfamilj* är ofta problematiska. Antingen har man mycket *tät* kontakt t ex med mormor som har daglig kontakt med sin dotter (mamman i familjen) och vet allt, får alla förtroenden och tar stort ansvar för familjens skötsel. Resultatet blir att mamman i familjen hålls kvar i en omogen "dotterroll". Den missbrukande fadern har t ex i sin tur ofta en *tät* och omogen kontakt med sina föräldrar, bröder och suparkompisar till vilka han flyr vid problem i hemmet. Eller också har man *mycket få eller helt avskurna* kontakter, med relationer som präglas av isolering, aggression och avståndstagande. Det är t ex inte ovanligt att enstaka individer eller hela familjer har stötts ut från ursprungsfamilj och släkt.

Familjernas *barnuppfostran saknar ofta normer och regler*. Barnen "spränger vind för våg" och får klara sig själva utan tillsyn, fasta målti-

der, rena kläder etc. Även om mamman vill ha regler och normer är hon ofta alltför nersliten och osäker för att kunna genomdriva dessa.

Genom familjens (ofta välgrundade) *misstro mot "myndigheter"* är man också ofta negativ till den hjälp och avlastning i barntillsyn som plats på förskola skulle kunna innebära. Bidragande orsaker till denna negativism kan vara den insyn och kontroll av barnen som detta innebär. Det kan dessutom för kvinnans del innebära att hon mister sin enda återstående identitet/värdighet och skyddsmur — att vara mamma. Om familjen/kvinnan vill (eller "går med på") att barnen skall vara på daghem eller hos dagmamma så leder kontakten med dessa inte sällan till ömsesidig misstro och konflikter därför att man har olika normer och ideal, familjen uppträder på ett "konstigt" sätt, barnen inte alltid är "hela och rena", tider inte alltid passas etc. Liknande konflikter och motsättningar är också vanliga i kontakter med BVC, sjukvård, skola, fritidshem etc.

Barnen har ofta *problem i skolan* både vad gäller kunskapsinhämtande och i det sociala umgänget med lärare och klasskamrater. De är ofta okoncentrerade, "lågpresterande", aggressiva och allmänt besvärliga. Ibland skolkar de, tillbringar alltmer tid utanför skolsituationen och börjar inte sällan sniffa, dricka öl och snatta.

Då snatteri eller småstölder förekommer sammanhänger detta ofta med barnens låga självkänsla, med upplevelser av att familjen är utstött och att de själva är misslyckade och med att de oftast inte kan få de kläder, idrottsredskap, musikanläggningar etc som deras mer välbeställda klasskamrater kan visa upp. Det är också ett utslag av familjens kaotiska ekonomi att barnen inte får någon bestämd veckopeng. De hushållar därför inte med sina pengar utan lär sig istället att tjata sig till slantar som genast köps upp. De lever "ur hand i mun" och återkommer med nytt tjat om pengar vilket modern inte orkar motstå osv.

Det är vanligt att barnen under delar av sin uppväxt *bor utanför hemmet*, skilda från den övriga familjen. På somrarna utnyttjas ofta barnkolonier och sommarhem som avlastning för modern. Vid barnsörd, sjukdom, missbruk och liknande får barnen ofta placeras på barnhem — komma hem igen — nya problem — ny barnhemsplacering etc. Till slut omhändertas barnen och placeras i fosterhem — får ibland komma hem igen — nya problem — ny fosterhemsplacering etc.

Föräldrarna har vanligen svårigheter med att sätta gränser för barnen och med att stävja *missbruk och kriminella tendenser hos barnen*. I tonåren tillbringar ungdomarna en stor del av sin tid utanför hemmet. De söker sig till likasinnade och vistas ofta i innerstan till sent fram på nätterna eller sitter i portgångar, på parkeringsplatser etc ute i förorten.

Vid fortsatt missbruk och upprepade förseelser som haschrökning, snatteri och bilstölder placeras ofta de äldre pojkarna på ungdomsvårds-skola och inleder därmed ofta en gravare missbruks- och kriminell karriär. Pojken/"ungdomsbrottslingen"/"knarkaren" flyttar så småningom ihop med en flicka som ofta själv har problem, de får barn — och cirkeln startar på nytt.

Multiproblemfamiljens medlemmar har i genomsnitt *högre fysisk sjuklighet* och "mer" *psykiska problem* än svenskar i allmänhet. Relationerna mellan föräldrarna och mellan föräldrarna och barnen präglas ofta av omogenhet och "neurotiska spel". Barnen dras ofta in i föräldrarnas gräl och problem. Ibland får någon rollen av "föräldrabarn", t ex en son som får ta vuxet ansvar och "spela papparollen" eftersom fadern missbrukar, sällan är hemma och modern behöver en "karl i huset".

Aggressioner är vanligt förekommande både inom familjen och mot omvärlden. Barnmisshandel i fysisk mening är dock (även om det kan förekomma t ex i samband med missbruk) enligt min erfarenhet inte speciellt vanligt i dessa familjer. "Misshandeln" består snarare i *frånvaron av omvårdnad, skötsel, normer och trygghet*.

Förutom att familjen är isolerad från grannar, vanligt socialt umgänge och arbetsgemenskap etc så är man också *isolerad* i en mängd andra avseenden: Familjen saknar ofta dagstidning och får p g a obetalda teleräkningar telefonen avstängd med jämna mellanrum, ser ofta på TV men har sällan någon kontinuerlig nyhetsbevakning, deltar inte i studie- eller hobbyverksamhet, är inte engagerad i politiskt arbete eller religiös gemenskap, utövar sällan idrott eller går på idrottsevenemang, har inte råd och "vågar" inte gå på konserter, dans, diskotek etc, saknar nästan helt "kulturell stimulans" i form av film, teater, konst etc, saknar både bil och körkort och kommer t ex sällan ut på utflykter med t ex bad, bär- och svampplockning och har inte heller någon annan form av sk "meningsfull fritidssysselsättning".

Medan familjen i stort sett är utestängd från kontakten med vanliga människor och den större samhällsgemenskapen har den däremot desto fler "konstlade" kontakter — ibland kanske för att kompensera för bristen på vanligt umgänge. Familjen har vanligen *kontakt med i stort sett alla myndigheter och hjälporgan* som finns i vårt svenska samhälle — åklagare, kronofogde, ordnings- och kriminalpolis, socialvårdens socialsekreterare, hemvårdare, barnstugepersonal etc, läkare både privata och vid olika sjukhus, BVCs läkare och sjuksköterskor, arbetsförmedlingens assistenter och arbetsvårdens rehabiliteringspersonal, vuxen- och barnpsykiatriens läkare, psykologer, kuratorer och vårdare, skolans lärare och elevvårdspersonal, personal vid alkohol- och narkomanvårdsinrättningar, personal inom barnhem, ungdomsvårdsskolor och fängelser, eftervårdsassistenter och övervakare samt med "sommarfamiljer", fosterföräldrar etc. Trots alla sina myndighetskontakter *saknar* familjen vanligen "social kompetens" i betydelsen att kunna hävda sina rättigheter i vidare bemärkelse (och inte enbart begränsat till att få ut socialbidrag etc).

Familjens problem går inte att begränsa till den nuvarande situationen. De måste också ses i ett *historiskt perspektiv* genom att familjens avvikelse och utslagning "går i arv" generation efter generation (se Gustav Jonsson "Det sociala arvet", 1973). *Föräldrarna* kommer ofta själva från *utslagna familjer* med fattigdom, maktlöshet, isolering, hög sjuklighet, psykiska problem, låg utbildning, hög arbetslöshet, problem i barn-

uppfostran, ofullständiga eller oklara familjekonstellationer, skilsmässor, tillfälliga förbindelser, fader/fäder som periodvis vistas utanför hemmet, missbruk och kriminalitet, föräldrar som i barndomen själva placerats på barnhem och i fosterhem, dåliga släktrationer och ständigt nya akuta problem. På så gott som alla områden i livet har alltså föräldrarna i multiproblemfamiljerna haft en svårare barndom och uppväxt än vad som är fallet i "normalfamiljer". Detta leder till att de i sin tur har sämre förutsättningar och möjligheter att ge sina barn en god och harmonisk uppväxt både på sin egen bakgrund med dess psykologiska störningar och sociala "kulturinlärning" och genom att omgivning och samhälle ytterligare förstärker de negativa aspekterna. Familjen stöts ut — eller blir aldrig "inläppt".

Multiproblemfamiljens situation präglas sammanfattningsvis i *yttre* bemärkelse av isolering, social utslagning och maktlöshet och i *inre* bemärkelse av negativ identitet, låg självkänsla, vanmakt och avsaknad av perspektiv och upplevda valmöjligheter.

Familjens *vardagsliv* är ofta *kaotiskt* med nya problem på olika områden varje ny dag. Situationen är så komplex att både familjen själv och myndigheterna oftast saknar överblick. Problemen får vanligtvis avhjälpas akut, ett efter ett, i en tillsynes aldrig sinande ström.

8 Multiproblemfamiljen — analys i nivå-perspektiv

Jag skall nu försöka bena upp multiproblemfamiljens inre och yttre situation med hjälp av de teorier som jag valt på respektive nivå — se Appendix. Utifrån den generella bilden av multiproblemfamiljen skall de olika problemen i tur och ordning analyseras: i individernas utveckling på intrapsykisk nivå, i familjesystemets strukturer och processer på interpersonell nivå och i samhällets utslagningsprocesser på strukturell nivå. (Tillämpliga avsnitt i Appendix kan med fördel läsas parallellt.)

Eftersom multiproblemfamiljens situation och problem oftast "ärvs" över flera generationer har föräldrarna vanligen själva växt upp i familjer med motsvarande svåra förhållanden som nu gäller för deras egna barn. Den följande analysen är därför i stor utsträckning tillämplig både på barnen och på dem som är föräldrar i den aktuella familjen.

8.1 Problem och störningar på intra-psykisk nivå

Se "Teorier på intra-psykisk nivå" i Appendix kap 25.

8.1.1 Kognitiv utveckling

Piaget visar hur tänkandet utvecklas genom strävan efter jämvikt i det ömsesidiga samspelet mellan individens mognad, aktivitet och omgivningen. Individens utveckling försvåras om inte fundamentala behov kan tillgodoses från föräldrar och omgivning under barnets olika utvecklingsstadier.

För att åstadkomma differentiering och integrering till en helhetsuppfattning (av den från början "suddiga massan") och bemästrande av sin verklighet lär sig barnet att urskilja människor och föremål genom att utforska och pröva och försöka förutse, "förstå" och styra sin värld. Detta underlättas om barnets miljö präglas av ordning och struktur och av vuxna som styr och kontrollerar så att barnet kan pröva sig fram på ett stimulerande och tryggt sätt (t ex tar bort farliga "leksaker" som knivar och tändstickor).

Utvecklingen försvåras följaktligen om barnet möter en *ostrukturerad och nyckfull verklighet* som leder till att barnet inte kan förutse eller kontrollera sin situation och omgivning. Detta är ofta fallet i multiproblemfamiljen där situationen även för de vuxna ofta förefaller överväldigande, kaotisk och omöjlig att överblicka eller påverka. — Ibland kommer mamma när man skriker, ibland inte, ibland är pappa "far i huset",

ibland inte. Regler och normer i uppfostran är ofta oklara eller skiftande — ibland får man ta så många kakor man vill utan tillsägelse, i andra situationer kan man få skäll eller stryk för samma sak etc.

Barnets *språkutveckling* sker i kontakten med andra människor och är beroende av deras sätt att svara på och stimulera barnets kommunikation. Denna kan bli försvårad och försenad i multiproblemfamiljens kaotiska situation där var och en har nog med sina egna problem. Språkutvecklingen kan också försvåras av att familjens språk ofta är ganska onyanserat och genom att det, jämfört med "vanliga" familjer, råder en större diskrepans mellan familjens språk och det språk som t ex talas i skolan.

I barnets fortsatta *intellektuella utveckling* under skolåren är det viktigt att barnet stimuleras i sin naturliga nyfikenhet och önskan att lära sig. Barn från multiproblemfamiljer har här ett sämre utgångsläge än barn från mera intellektuellt och kulturellt stimulerande miljöer. Detta blir utslagsgivande i skolan därför att de ofta har mindre kunskaper, *mindre stimulans* och lägre förväntningar hemifrån, därför att de *inte talar "skolans språk"* och därför att de negativa förväntningarna följer dem även i skolsituationen. Barnen mister intresset för skolarbetet och får ingen uppbackning hemifrån. *Misslyckandena* i skolan *internaliseras*. Barnet upplever sig självt som misslyckat, dåligt, dumt och mindervärdigt vilket ytterligare försämrar ett redan från början dåligt självförtroende.

Den kognitiva utvecklingen från symboliskt tänkande och konkreta operationer till alltmer abstrakt tänkande underlättas om barnet konfronteras med abstrakt tänkande som det får pröva sina egna funderingar emot. Eftersom föräldrarna i multiproblemfamiljen ofta själva har fått en störd kognitiv utveckling kan de ha svårigheter att möta sina barns behov i detta avseende och resonemangen i familjen förs ofta på ett mycket konkret plan. (Svårigheterna med abstrakt tänkande är viktiga att ta hänsyn till i det sociala arbetet då det försvårar översiktliga "helhetsresonemang", t ex frågor om vad familjen "vill med sitt liv".)

8.1.2 *Känslomässig utveckling och identitet*

Den psykoanalytiska utvecklingsteorin visar på vikten av att omgivningen, speciellt de vårdande föräldrarna, kan möta barnets behov i de olika utvecklingsfaserna. Olika störningar kan annars bli följden.

Det lilla barnet i *oralfasen* behöver få sina fysiska behov av mat, sömn, värme etc och sina psykologiska behov av trygghet, kärlek och gemenskap regelbundet tillfredsställda för att kunna utvecklas till en hoppfull och självständig individ som kan "acceptera och ta emot".

I multiproblemfamiljen är det inte alltid som barnet får denna kontinuerliga omvårdnad, utan ofta växlar kontakten mellan värme och avvisande, trygghet och osäkerhet, tillfredsställelse och besvikelse, närhet/kroppskontakt och ensamhet/får klara sig själv etc. Detta kan leda till en

känsla av *grundläggande misstro*. Antingen drar barnet sig känslomässigt tillbaka och blir apatiskt och "kallt" eller också blir det "omåttligt" — vill ständigt ha mer och blir aldrig nöjt. Man håller sig fast det man har och konsumerar det omedelbart för man vet aldrig om och när man blir tillfredsställd igen. Relationerna till andra människor präglas ofta av misstro och ambivalens. Barnet längtar efter värme och ömhet men vågar ofta inte ta kontakt av rädsla för nya frustrationer. Ett sätt för barnet att lösa denna konflikt är att det drar sig undan kontakt och flyr in i fantasier. Vid tidiga och upprepade separationer från modern (vilket, jämfört med "vanliga" familjer, förekommer mycket oftare i multiproblemfamiljer på grund av omhändertagande, sjukdom etc) kan barnet utveckla grava störningar med separationsångest och "anaklitisk depression" — likgiltighet och känslökyla. Även om inte alla barn i multiproblemfamiljer blir allvarligt störda kommer dock den otrygga första barn-domstiden för en stor del av dessa att ligga som en hämsko på barnets senare utveckling.

Störningar i barns utveckling genom omhändertaganden och separationer är i sig en mycket vittgående problematik. En relativt omfattande forskning har bedrivits och olika skolbildningar hävdar skilda och i vissa avseenden helt motsatta ståndpunkter. Mitt eget synsätt överensstämmer närmast med det som framförs i "Barn i kris" (1981) av K Vinterhed, B Börjesson, A Cederström, E Fredin och M och S Hessle (samtliga forskare vid Barnbyn Skå) och i "Att byta föräldrar" (1982) av G Lindén. (Jag återkommer utförligare till denna problematik under "Förhållningssätt" Del III: Kap 13.)

I *analfasen* blir barnet stört i sin utveckling om det antingen möts av alltför kraftig kontroll eller om det inte alls får några regler och gränser. Det senare är oftast fallet i multiproblemfamiljen (eller en kraftig växling mellan de båda ytterligheterna). Följden kan bli att barnet blir *osjälvständigt*, trotsigt och "skiter i allt" med en grundläggande känsla av att *inte duga* någonting till.

De problem som barn får i samband med *oidipalkonflikten* kommer att förvärras av multiproblemfamiljens oklara familjebild, med en mor som får ta allt ansvar och samtidigt är osäker, och med fäder som ofta kommer och går. Barnets vilja till initiativ och prövande av könstillhörighet kan allvarligt hämmas. Situationen där en ensamstående mor, i avsaknad av make, tar en av sönerna som "partner" kan ge bestående sexuella problem, hatkärlek till modern och svårighet att nå jämställda relationer med kvinnor senare i pojkens liv. En pojke som haft en uppväxt med otillfredsställelse i oralfasen, med känslor av att inte duga någonting till från analfasen och med en olöst sexuell problematik från oidipalfasen har tyvärr mycket stora förutsättningar för att senare påbörja en missbrukarkarriär (se vidare Jan Ramström "Narkomani", 1978).

Genom att normer och regler i multiproblemfamiljen är oklara eller skiljer sig på avgörande punkter från de uppfattningar som gäller för familjer i allmänhet (t ex beträffande vikten av att studera, arbeta, tjäna

pengar, spara och planera) och genom att identifikationen med föräldrarna blir problematisk, särskilt för pojkarnas del i förhållande till fadern/fäderna som är frånvarande eller kommer och går, uppkommer ofta *störningar i överjagsutvecklingen*. En försvagad, försenad eller "annorlunda" överjagsutveckling kommer att försvåra för barnet att uppfatta vad som är tillåtet, förväntat och socialt accepterat, vilket i sin tur försvårar senare möjligheter att stävja "asociala" och kriminella tendenser.

Under *latensperioden* då barnet börjar skolan kan frånvaron av positiva upplevelser och "framgång" i skolarbetet och avsaknaden av stimulering och positiva identifikationer i familjen leda till *underlägenhets känslor*. Barnet upplever efterhand sin egen aktivitet som meningslös och kommer varken att vilja eller kunna ta ansvar för skolarbete eller annan målinriktad aktivitet. Misslyckanden i skolarbetet internaliseras och överförs dessutom ofta på barnets relationer till andra barn både i och utanför skolan.

Då barnet når könsmodnhet och kommer in i *puberteten* försvåras sökandet efter identitet om föräldrarna själva har problem med sin identitet och barnet därför möts av ambivalens och oklarhet. Ibland kräver föräldrarna att barnet skall bete sig "vuxet" och ta ansvar — ibland får det vara barn och slippa ta ansvar etc, ibland ställs krav på vuxet sexuellt beteende — ibland är dylikt beteende helt förbjudet etc. Identitetsutvecklingen där barnet strävar att efterlikna och internalisera beteende och identitet hos den vuxne föräldern av samma kön, blir ofta problematisk både för pojkar och flickor i multiproblemfamiljen. För pojkarna uppstår svårigheter eftersom det inte alltid finns någon fader att efterlikna och när fadern väl är hemma kan hans beteende vara mycket skiftande och ambivalent. Ibland är han full — ibland nykter, ibland arg — ibland som förnöjsamheten själv, ibland skäller han och slår — ibland är han kärleksfull med nära kroppskontakt etc. Barnet undrar: "Vem är egentligen pappa?" Flickorna får också problem i sin identifikationsprocess eftersom mamman ofta betar sig på ett liknande oklart och ambivalent sätt. Flickan blir kluven mellan den bild hon får i skolan, genom massmedia etc av hur mammor skall vara — "den goda modern" — och det hon ser själv i sin egen mammas beteende.

De störningar i identitetsutvecklingen som ofta blir fallet för barn och ungdomar i multiproblemfamiljen kan senare i livet, då dessa ungdomar skall etablera *partnerförhållanden* med intim vänskap och vuxna sexuella relationer, komma att försvåra sökandet efter känslomässig närhet och intimitet. Följden kan antingen bli *isolering*, såväl faktisk som upplevd, eller stereotypa parförhållanden med *makt- och ansvarsproblematik*. *Sexuella problem* med oklara eller "överdrivna" roller (kvinnor som enbart sexualobjekt och män med överdriven manlighet, typ "macho") kan också bli följden.

Behovet hos den vuxna människan att känna och veta att "någon behöver mig" såväl i relationer till barn och vuxna som i arbetslivet kom-

mer att försvåras av multiproblemfamiljens situation. Om barnen är omhändertagna och placerade långt bort från hemmet (för att de "dåliga" omyndigförklarade biologiska föräldrarna inte skall kunna "skada" barnen med sitt ofördelaktiga inflytande) och om man dessutom, som de flesta vuxna individerna i multiproblemfamiljerna, är utstängd från arbetslivet och isolerad från övrig social gemenskap, blir känslan att *inte vara behövd* den dominerande upplevelsen. — "Jag är värdelös. Ingen behöver mig — jag duger inte till någonting överhuvudtaget."

Den bristande omvårdnaden och behovstillfredsställelsen, tidiga ångestupplevelser och separationer, svårigheter med identifikation och gränssättning etc för med sig att *jag-utvecklingen försvåras* vilket ofta leder till *jag-svaghet*. Individen får låg ångest- och frustrationstolerans och kan inte heller som vuxen uppskjuta omedelbar behovstillfredsställelse eller konstruktivt kompensera för denna. Man ger efter för yttre social påverkan och har svårigheter med att någon längre tid ägna sig åt en målinriktad aktivitet. Svårigheterna i individuations-/separationsprocessen kan leda till att barnet inte uppnår s k "helobjektkonstans" på ett tillfredsställande sätt. (Behandlas mera utförligt under "Förhållningssätt" Del III: Kap 13.5.)

Eftersom barnet i multiproblemfamiljen ständigt konfronteras med nya svåra problem och misslyckanden är det vanligt att barnet vid dessa ständiga påfrestningar svarar med att regrediera till tidigare utvecklingsfaser. Beroende på tidigare fixeringar uppvisar barnet ett omåttligt beroende och ett klängigt "oralt beteende" — eller ett apatiskt eller trotsigt "analt beteende". Svårare problem i tidig barndom kan resultera i utvecklingsstörningar i form av oral eller anal "karaktär".

Sammanfattningsvis kan den brist på omvårdnad, trygghet, kontinuitet, stimulans, regler och normer etc som ofta är fallet i multiproblemfamiljen orsaka många störningar i barnets utveckling. Resultatet är ofta att barnet blir "jag-svagt", osjälvständigt etc. Detta kommer att påverka individen även som vuxen med otillfredsställda behov, omogenhet och svårigheter i relationer till andra människor. När en sådan människa själv blir förälder försvåras dessa störningar i sin tur hennes möjligheter att ge sina barn den omvårdnad, trygghet, stabilitet etc som hon själv har saknat.

8.2 Problem och störningar på inter-personell nivå

Se "Teorier på inter-personell nivå" i Appendix Kap 26.

8.2.1 Familjesystemets struktur

För att en familj (som system) skall fungera tillfredsställande krävs anpassning dels till övergripande system — att förhållandet till släkt, grannar, grupp och klass och till samhället i stort fungerar väl, dels inom systemet — att klarhet råder mellan de ingående subsystemen beträffande tillhörighet, funktion, rollfördelning och inbördes arbets- och ansvarsfördelning.

Detta sammanhänger med gränserna mellan subsystemen inom familjen och mellan familjesystemet som helhet och andra och övergripande system. Gränserna måste både vara tydliga, klara och flexibla. Detta medger öppet utbyte mellan subsystemen och till andra system och erbjuder samtidigt den stabilitet och trygghet som behövs för systemets fortlevnad.

Multiproblemfamiljen är oftast ett mycket *dysfunktionellt* fungerande familjesystem.

Karakteristiskt för dessa familjer är att *gränserna* antingen är mycket *oklara och suddiga* eller att de är mycket *stela*. Det är t ex vanligt att fadern (fäderna), särskilt vid missbruk, både hålls och själv håller sig "utanför" familjen — saknar kontakt med barnen, varken får eller ger information, inte tar ansvar för barnens omvårdnad, familjens ekonomi, hemmets skötsel etc (stel gräns). Mannen kan däremot ha mycket täta och omogna relationer till sin mor, sina bröder och suparkompisar (suddiga gränser). Kvinnan har i sin tur ofta en mycket tät och nära kontakt med sin familj, speciellt sin mor, som får alla förtroenden och tar stor del i ansvar och arbete etc (suddig gräns), eller också har hon blivit familjens "svarta får" som man överhuvudtaget inte umgås med (stel gräns). Genom olika förbindelser, skilsmässor och fäder som kommer och går är det inte ens alltid klart vilka som ingår i make/maka- eller föräldrarsubsystemet (suddiga gränser).

Förhållandet *mellan föräldrar och barn* växlar på liknande sätt mellan stela och suddiga gränser. I vissa sammanhang får barnen klara sig helt själva och var och en har "nog med sig själv", t ex i situationer då båda föräldrarna tar till missbruk (stela gränser).

I andra sammanhang finns nästan inga gränser alls och barnen får ta del i föräldrarnas gräl, intima förhållanden etc.

Föräldrarna sinsemellan har t ex sällan något egentligt privatliv utan barnen dras in i alla problem och konflikter (suddig gräns). När någon får *rollen som föräldrabarn* och partner (-substitut) blir det samtidigt oklart vilket subsystem som detta barn egentligen tillhör — make/maka-, föräldra- eller syskonsubsystemet. Vid bråk och konflikter *mellan syskonen* får barnen sällan möjlighet att klara upp dessa själva utan oftast kommer mamman rusande för att lösa konflikten åt dem (suddig gräns).

(Sådana konflikter kan indirekt vara ett sätt, kanske det mest effektiva, för barnen att få engagerad kontakt med sina föräldrar.)

Familjesystemets *förhållande till andra och övergripande system* präglas också av antingen stela eller oklara gränser.

Kontakterna med ursprungsfamiljer och släkt är antingen mycket täta och alla tar del i allas bekymmer (suddig gräns) eller också finns det ingen som tar något ansvar och familjen är helt isolerad och utfrusen (stel gräns).

Familjen står *utanför vanlig social samhällsgemenskap* (stel gräns). Man kanske inte ens tilltalas på lekplatsen, i tvättstugan eller i speceriffären, man blir så gott som aldrig inbjuden av grannarna "på kaffe", barnen får inte leka med deras barn etc (stel gräns). I alla andra sammanhang där familjen är isolerad och utestängd från kontakt och gemenskap råder stela gränser. Vid familjens offentliga bråk med uppträden i trappuppgångar etc saknas däremot adekvata gränser.

För att ett familjesystem som helhet skall fungera tillfredsställande måste *familjens olika subsystem uppfylla vissa funktioner*: samhörighet och intimitet inom *make/maka-subsystemet*, gemensamt utövande av auktoritet och ansvar i barnuppfostran inom *föräldrarsubsystemet* och möjlighet att lära sig förhandla och samarbeta inom *syskonsubsystemet*. Detta *omöjliggörs* ofta av multiproblemfamiljens stela eller oklara gränser.

I alla system finns *termostatfunktioner* som upprätthåller jämvikten. Dessa tenderar dock att vara mer *rigida och omedvetna* med hemligheter, myter, psykosomatiska sjukdomar och syndabocksprocesser, ju mer dysfunktionellt familjesystemet fungerar. Detta är vanligt i multiproblemfamiljen där t ex missbruket i sig, med de reaktioner det för med sig från övriga familjemedlemmar, fungerar som en termostatfunktion. Man underhåller myter om "orsaken" till missbruket, information hemlighålles för missbrukaren och mannens missbruk "kompenseras" ibland av hustruns psykosomatiska besvär. Om mannen i perioder slutar med sitt missbruk är det inte ovanligt att kvinnan eller någon annan familjemedlem istället sjukförklaras och utses till syndabock.

Relationerna inom multiproblemfamiljen är oftast dysfunktionella. De karakteriseras ofta av *symmetrisk upptrappning* där t ex alla tävlar om att vara "lika sjuka" eller av *stel komplementaritet* där t ex hustrun hela tiden är "ansvarsfull och arbetsam" i förhållande till den "oansvarige och late" mannen. *Meta-komplementaritet* är vanlig vid missbruk då missbrukaren genom sitt beteende kan "kontrollera" hela den övriga familjens förväntningar och handlingar. *Pseudosymmetri* kan också förekomma t ex då kvinnan "befaller" mannen — "dela ansvaret med mig nu då så får vi se hur du klarar det". Om mannen då "sköter sig" kommer han samtidigt (på meta-nivån) att erkänna kvinnans överläge i deras maktrelation. Resultatet blir oftast att mannen "trotsar" henne och därmed uppfyller förväntningarna att han är lat och ansvarslös.

Samma typ av *dysfunktionella relationer* som finns inom familjen

präglar ofta relationerna *mot yttervärlden* — inte minst mot de sociala myndigheterna. "Vinsten" som familjen gör i den stelt komplementära relationen mellan den "ordningsamme och hårt arbetande socialassistenten" och den "misskötsamma och ansvarlösa" familjen är just att man slipper ta ansvar sköta sig etc. Genom sin "ansvarlöshet" kan familjen "tvinga" socialarbetaren att "spela med" i den dysfunktionella relationen och "ta hand om" familjen (meta-komplementaritet). Det är inte ovanligt att socialassistenten i gengäld försöker "tvinga" familjen till eget ansvarstagande och "skötsamhet" (pseudosymmetri).

I alla familjer finns *rollkonflikter* t ex när det gäller de olika förväntningar som finns på kvinnan. Dessa konflikter ger samtidigt möjligheter till förändring och utveckling. En förutsättning är dock att familjen öppet och konstruktivt kan diskutera och gemensamt komma fram till nya roller och relationer. Sådana överenskommelser är svåra att åstadkomma i multiproblemfamiljen på grund av ovanan att samtala konstruktivt och på grund av familjens kaotiska vardagsförhållanden där folk "kommer och går" och alla sällan är tillsammans samtidigt.

Sammanfattningsvis skapar alltså både familjens inre struktur och dess relationer till omvärlden svårigheter för familjen att fungera som ett funktionellt öppet system med klara gränser, relationer och roller.

8.2.2 Familjens kommunikation och processer

Kommunikationen i multiproblemfamiljen är dysfunktionell i flera avseenden främst inom familjen men också i vissa fall på grund att familjens språk skiljer sig från det språk som t ex talas i skolan. Att kommunikationen är dysfunktionell inom familjen är i sig inte speciellt utmärkande (det "förekommer i de bästa familjer"). Multiproblemfamiljen kan där emot ha större svårigheter att komma tillrätta med problemen genom sin kaotiska situation och större ovana att samtala tillsammans.

Mycket av den dysfunktionella kommunikation som närmare beskrevs i Appendix: Kap 26:1:2 förekommer i familjen: *inkongruenta budskap*, som inte överensstämmer mellan innehållet och det sätt på vilket innebörden förmedlas, *dysfunktionella mönster*, ofta klandrande eller avledande, och *uteblivna gensvar* i interaktionen, där man varken bekräftas eller avvisas utan många gånger inte alls blir definierad (dvs relationen förnekas).

Att kommunikationen är dysfunktionell är inte särskilt förvånande eftersom så gott som samtliga i familjen är osäkra, bittra, besvikna och uppgivna och rädda att den trygghet som familjen trots allt utgör helt skall försvinna genom splittring och separationer.

Processerna i multiproblemfamiljens kommunikation är vanligen mycket dysfunktionella, t ex sättet att besluta om ansvars- och arbetsfördelning och sättet att lösa konflikter. Ofta kommer man inte fram till någon lösning eller något beslut överhuvudtaget utan det mesta rinner ut i sanden. Någon verklig förändring i processerna, i *sättet* att interagera, äger

sällan rum. Detta sammanhänger med den kaotiska situationen och dåliga självkänslan och med att energin går åt till att möta den aldrig sinande strömmen av akuta problem.

Processerna i familjens mera övergripande livssituation och var man som familj står i sin egen "historiska" utveckling är liksom i andra familjer i hög grad påverkade av det övergripande samhällssystemets ekonomiska, politiska och sociala strukturer. För multiproblemfamiljen får denna påverkan karaktären av en *utslagningsprocess*. Å ena sidan blir familjen utkonkurrerad, utstött och isolerad genom samhällssystemets utslagningsmekanismer. Å andra sidan kommer familjens eget beteende ytterligare att förstärka dess isolering och utslagning.

Familjens processer kan också ses som återkommande mönster i ett längre historiskt perspektiv. Det är slående hur *mönster* i kommunikation, i missbruk, i relationer man—kvinna—barn och i den sociala utslagningen *också kan ses i föräldrarnas egna ursprungsfamiljer*, ibland generationer bakåt.

Familjens *normer* kan ibland, t ex när det gäller tillfälliga förbindelser och flera fäder till barnen, skilja sig från normerna i andra familjer. I andra avseenden råder det emellertid oftast en stor samstämmighet mellan multiproblemfamiljens normer och dem som är förhärskande i det övriga samhället, t ex att det är dåligt att vara arbetslös och leva på socialhjälp. Familjens känsla av misslyckande förstärks ytterligare när man inte kan leva upp till dessa ideal.

8.2.3 Familjens världsmodell

När det gäller *representationella system* i kommunikationen skiljer sig inte multiproblemfamiljen från andra familjer. Däremot är det särskilt viktigt att kunna möta familjen på dess nivå och tala ett språk som de förstår. Att någon lyssnar till dem och försöker sätta sig in i deras situation och "förstå" utifrån deras perspektiv och sätt att kommunicera tillhör nämligen inte familjens vanligaste erfarenheter.

Beträffande *världsmodell* är *avsaknaden av distans, överblick och upplevda valmöjligheter* mycket karakteristisk för multiproblemfamiljen. Tillvaron uppfattas oftast som en enda lång vandring nere bland träden — dit ljuset sällan når, där energin går åt till att fälla ett träd i taget och där man aldrig får perspektiv på hela skogen. Familjens *begränsade världsmodell* med oförmåga att se sin situation i stort förstärker den onda cirkeln med dåligt självförtroende, vanmakt och isolering.

8.3 Utslagning på strukturell nivå

För val av teoretiskt synsätt på strukturell nivå se "Dialektiskt systemperspektiv" under "Samhällssyn", Del I: Kap 3.2. Som bakgrund till

multiproblemsfamiljens utslagning se de mer generella beskrivningarna av industrisamhällets utveckling och dess negativa konsekvenser under Del I: Kap 3.1 och 3.3.

En utveckling som jag vill komplettera mitt tidigare resonemang med är två simultana processer som jag tycker mig kunna se i samhällssystemet beträffande gränserna mellan subsystem och överordnade system och som kan få konsekvenser för vad som betraktas som avvikande respektive "normalt".

Å ena sidan har samhällsutvecklingen lett till *stelare gränser* med mindre utbyte av energi och kommunikation *mellan människor*. — Individ/familjen blir alltmer isolerad från andra människor, familjer, grannar etc och från närmiljön, primärgrupper. "Det sociala nätverket" får minskad betydelse för socialisation, stabilitet, kontinuitet, gränssättning, gemenskap och trygghet. Å andra sidan har denna utveckling lett till att *gränserna alltmer tunnats ut mellan den enskilde och samhället som helhet* genom att socialisationsprocessens tyngdpunkt alltmer flyttats från familjen till sociala institutioner och till det massiva utbudet av reklam, massmedia etc. Det blir svårare för den enskilde att upprätta flexibla och klara gränser med öppenhet mot andra människor, samtidigt som utrymmet för personlig integritet i förhållande till samhällets värderingar och normer minskar.

Sammanfattningsvis tror jag att människan i vårt moderna industrisamhälle blir allt mindre "social" — i betydelsen att hon har ytterligare personliga sociala kontakter — samtidigt som hon blir alltmer "social" — i betydelsen att hon har svårare att dra gränser mellan sig själv, sina egna tankar och värderingar och samhällets ideologi och värdesystem. En effekt av denna utveckling kan vara att den enskilda människan får ett allt *mindre utrymme* för att uppträda "avvikande" i betydelsen utveckla en egen "unik" individualitet.

Som jag tidigare deklarerat (Del II: Kap 6.2.2) delar jag Marx syn på *människan i det industrialiserade samhället* som *alienerad*. När människan säljer sitt arbete som en vara blir hon själv förtingligad — hon blir främmande både för sitt arbete, sina produkter, sig själv, sina medmänniskor och det "mänskliga". Jag instämmer också med Marcuse i att den "teknologiska rationaliteten" leder till att produktionsprocesserna i sig blir dominerande över såväl arbete, utbildning och det yttre livet som över ideologier, värderingar, normer och individens sätt att tänka och handla. Följden blir en *massiv social kontroll*, en dold, mystifierande och för människan omedveten manipulation — ett *endimensionellt tänkande*.

Multiproblemfamiljens individer är ju i strikt mening inte det typiska exemplet på den (enligt Marcuse) "helt igenom alienerade människan", (förenklat) den genom sin internaliserade konsumtionsideologi och höga levnadsstandard "nöjde" arbetaren. I multiproblemfamiljen tror jag emellertid att alienationsprocessens generella effekter blir ytterligare

förstärkta genom att familjerna utestängs från skapande möjligheter, genom deras isolering och vanmakt och genom avsaknaden av distans och överblick. I ett vidare perspektiv anser jag därför att *i multiproblemfamiljens individer får alienationsprocessen sitt djupaste uttryck: främlingskap* för det man skapar, för sig själv och andra och omedvetenhet om sig själv som skapare av sina livsbetingelser, *ettendimensionellt tänkande* och en *begränsad världsbild* med avsaknad av faktiska men framförallt av upplevda valmöjligheter som gör att man nästan inte ens kan tänka sig att en förändring är möjlig.

Den yttre situationen och den egna känslan av främlingskap inför arbetet inverkar också negativt på individens engagemang och identifikation i sociala relationer, fritidssysselsättningar och politiskt engagemang. (Man skulle annars kunna tro att ett tråkigt monotont arbete kompenseras med större engagemang utanför arbetet, men studier inom bl a arbetspsykologi har snarare visat på motsatsen.)

Tillsammans med vinstintresset ger alienationen, den sociala kontrollen och det endimensionella tänkandet en grogrund för den alltmer tilltagande kommersialiseringen inom en rad olika områden både beträffande varor, underhållning och "kulturutbud". Här erbjuds en glättad drömvärld till vilken man kan fly från det trista arbetet och ensamheten. Multiproblemfamiljen som saknar ekonomiska och andra möjligheter att skaffa alla prylar, kläder etc som reklamen lockar med, kommer att känna sig ännu mer utanför med isolering och utslagning som följd.

Konkurrenssamhället präglas av ett allt mer stegrad tempo i livsföringen och ökade krav på specialisering, utbildning och mobilitet. Individualismen och den personliga framgången ("satsa på dig själv") blir ledstjärnor vilket begränsar möjligheterna till jämlikhet, solidaritet och gemenskap. De som inte hänger med slås ut och *samhällets bristande jämlikhet kvarstår* eller förstärks. Gunnar och Maj-Britt Inghe beskriver i "Den ofärdiga välfärden" (1970 s 275—289) hur samhällets utstötta i ökad utsträckning har social "belastning", psykiska problem, tendens till isolering, högre grad av omflyttning, försörjningssvårigheter, bostadsproblem, konflikter med omgivning och hjälporgan och oförmåga att fullfölja sina initiativ och planer. Inghes visar hur problematiken har en tendens till upprepning i nästa generation och hur de avviker genom sitt eget agerande och samhällets utstötningsprocess inte "passar in" i vårt välfärdssamhälle och ibland på olika sätt ställs utanför det sociala trygghetssystemet.

Låginkomstutredningen (SoU 1970:34) använde nio olika komponenter i sitt begrepp *levnadsnivå*: hälsa, kostvanor, bostad, uppväxtförhållanden och familjerelationer, utbildning, sysselsättning och arbetsplatsförhållanden, ekonomiska resurser, politiska resurser, fritid och rekreation. Man definierade levnadsnivå som individens förfogande över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, psykisk och fysisk energi, sociala relationer, säkerhet m m med vars hjälp individen kan kontrollera och *medvetet styra sina livsvillkor*.

Multiproblemfamiljen har problem inom så gott som alla dessa områden och har alltså mycket små möjligheter att själv påverka och styra sin situation med maktlöshet (= fattigdom) och utslagning som följd. Jag instämmer i Gustav Jonssons slutsats (1973 s 13) att om låg levnadsnivå och fattigdom hänger samman med att inte kunna råda över sitt eget öde så innebär detta att vård som beslutas över huvudet på människor, för deras räkning, samtidigt ökar deras fattigdom och sänker deras levnadsnivå i betydelsen maktlöshet och minskad självbestämmanderätt.

Det är mer än tio år sedan Gustav Jonsson och makarna Inghe m fl skrev om det sociala arvet och utslagningen. Tyvärr måste man konstatera att trots en fortsatt ökning av den materiella levnadsstandarden har situationen beträffande utslagning snarare blivit sämre än bättre sedan dess — missbruk som går allt längre ned i åldrarna, fler förtidspensionärer, ökad ungdomsarbetslöshet etc. Detta drabbar allra hårdast de socialt sämst ställda grupperna. *Konkurrenssamhället förstärks* — och de utslagna blir alltmer utslagna. Multiproblemfamiljerna och deras individer hör till de grupper som ligger allra sämst till i dessa utslagningsprocesser.

Ett dialektiskt systemperspektiv (se Del I: Kap 3.2), betonar det ömsidiga samspelet mellan å ena sidan samhällssystemets övergripande strukturella påverkan och å andra sidan individens egen möjlighet till medvetande, aktivitet, val och handling för förändring. *Multiproblemfamiljens utslagning* kan ses i dialektiken mellan dessa båda perspektiv. Det är ett faktum att familjen oftast är utslagen i alla de yttre avseenden beträffande arbete, utbildning, ekonomi, isolering från sociala kontakter, traumatiska separationer etc som är utslagningsmekanismernas effekter. Men dessutom är det karakteristiskt för dessa familjer att de saknar *medvetenhet* om de små men ändå möjligheter som finns till eget agerande för förändring. Den situation man har och de problem man möter uppfattas som något som "drabbar en utan att man själv har med det att göra".

I systemteorins strukturalistiska perspektiv påverkar det övergripande systemet individens/familjens/gruppens/klassens position i detta system i hög grad de enskilda personernas såväl faktiska situation och handlingar som deras syn på sig själva och deras upplevelser av valmöjligheter. I multiproblemfamiljens fall är deras upplevelser av vanmakt, mindervärde och misslyckanden i mycket styrda av familjens *position i samhället som utkonkurrerad/utestängd/aldrig insläppt*. Detta leder till *isolering av familjesystemet* med stela gränser mot omvärlden och avsaknad av interaktions- och kommunikationsutbyte. Isoleringen bidrar i sin tur till identiteten som avvikare och får till följd att familjens faktiska och upplevda möjligheter till egen aktivitet och påverkan av sin situation ytterligare minskar.

Utslagningen av multiproblemfamiljen (liksom av alla former av avvikelser) fyller en *termostatfunktion i samhället* som helhet. Den bidrar till

homeostasen i samhällssystemets strukturer och processer genom att ha en kontrollerande, avskräckande, disciplinerande och mystifierande funktion: "Det gäller att inte själv bli utslagen eller betraktad som avvikare, sjuk eller galen så det är bäst om man sköter sig, anpassar sig och inte bråkar för mycket."

Homeostasen i samhällssystemet, med den tröghet mot förändring som denna innebär, medverkar dessutom till att *utslagningsmekanismerna hela tiden fortgår*. De som en gång slagits ut och betecknats som avvikare kommer därför med stor sannolikhet att hållas kvar i denna position om inga radikala förändringar sker.

På strukturell nivå kan alltså utslagningen av multiproblemfamiljen sammanfattningsvis ses som utslag av det övergripande samhällssystemets strukturer och processer *familjen som resultat och bärare av vårt samhällssystemets negativa konsekvenser*.

9 Avvikelse och utslagning — ett försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv

I detta kapitel skall jag försöka presentera min egen syn på avvikelse och utslagning. Presentationen får formen av en sammanfattande teoretisk syntes. Den utgår både från den tidigare redovisningen av olika teoretiska perspektiv på avvikelse och utslagning och från min beskrivning och analys av multiproblemfamiljen. Eftersom det konkreta förändringsarbete, som kommer att beskrivas i Del III, är hemma-hosarbete med multiproblemfamiljer kommer analysen primärt att inriktas på dessa familjer. Det synsätt som presenteras skall emellertid inte enbart uppfattas som avgränsat till dessa familjer eller till hemma-hosarbete utan jag hoppas att det skall kunna användas mera generellt i socialt förändringsarbete.

9.1 Sammanfattande kritik av de presenterade teorierna om avvikelse, utslagning och alienation i relation till multiproblemfamiljens inre och yttre situation.

Multiproblemfamiljen skiljer sig inte i någon särskiljande grad från andra familjer beträffande genetiskt arv och biologisk konstitution (det har åtminstone hittills inte bevisats). Att multiproblemfamiljen statistiskt uppvisar en högre frekvens av såväl somatiska sjukdomar som diagnostiserade psykiatriska avvikelser ser jag som avhängigt familjernas sätt att leva med en kaotisk vardagssituation och de separationer, utvecklingsstörningar etc som följer av samhällets utslagningsmekanismer. Jag menar givetvis inte att man skall negligera somatiska sjukdomar eller psykiska problem men jag anser inte att dessa förhållanden är grundorsakerna. *Biologiska/genetiska/konstitutionella eller psykiatriska sjukdomsmodeller* kan därför enligt mitt förmenande *inte* förklara avvikelse och social utslagning i multiproblemfamiljen.

I vid bemärkelse har givetvis allt mänskligt beteende, såväl "normalt" som "avvikande", att göra med någon form av kognitiv och emotionell inläring. Att däremot som vissa extrema inlärningspsykologer betrakta hela denna inläring i *stimulus-respons-modeller* ser jag som en mycket *grov förenkling*. Anledningen är att jag tror att alla människor, också de som är avvikande och utslagna, i grunden är aktiva, skapande, förstående, meningsskapande människor — inte mekaniska stimulus-respons-lådor.

Att som *anomitraditionen* i den anglosaxiska sociologin se avvikelser som utslag av konflikter mellan internaliserade mål/ideal och institutionaliserade medel/regler är enligt min uppfattning en användbar delförklaring till multiproblemfamiljens avvikelse och utslagning. I dessa familjer kommer konflikterna i första hand att röra sig *inom ett normsystem* eftersom familjens generellt enligt min erfarenhet omfattar de övergripande värderingarna i vårt samhälle: att man skall vara produktiv, tjäna pengar, konsumera mera etc. Det kan förekomma lösningsförsök enligt Mertons alternativ "avvikande innovation", dvs att acceptera målen men inte medlen, vilket t ex kan yttra sig i olika former av kriminalitet. Den dominerande lösningen av denna konflikt sker emellertid enligt Mertons "reträtt"-alternativ, dvs att *ge upp* både mål och medel: "Vi kan ändå aldrig få det så där fint med hus, bil, dyra möbler och utlandssemester. Det är lika bra att sluta kämpa. Det enda sätt som vi skulle kunna få det så där är att vinna på lotteri."

Chicago-traditionens synsätt att avvikelser beror på *inläring av ett kulturmönster* kan användas som delförklaring. Genom sitt "sociala arv" generationer bakåt lär sig dessa familjer att leva i "multiproblem-miljö", med det sätt tänka och fungera i barnuppföstran, parrelationer, ekonomiska transaktioner, inställning till skola, arbetsliv etc som präglar denna "kultur".

Det går även att använda de *sociologiska stämplingsteorierna* som delförklaring både på individernas utveckling och på familjen som helhet. Stämplingsprocesserna kan ses som onda cirklar över flera generationer. — Man föds in i en familj som redan är stigmatiserad som avvikare och utslagen. Denna stigmatisering upprepas och förstärks ofta med den aktuella generationens individer. Utslagningen startar redan före barnets födelse med negativa förväntningar och övervakning från olika myndigheter. Den fortsätter i familjens uppföstran och i utstötning på gården, i sandlådan, på daghem, i skolan etc. Ibland förstärks den ytterligare genom barnhems- och fosterhemsplaceringar och deltagande i "asociala" ungdomsgång. Den fullbordas i utslagning från arbetslivet, placering på olika institutioner och intagning på mentalsjukhus etc. Utvecklingen till avvikaridentitet startar alltså före barnets födelse, den förstärks under uppväxten och den vidmakthålls genom samhällssystemets termostatfunktioner.

Även om jag principiellt instämmer i Cohens resonemang om *desorganisation* av sociala system anser jag inte att denna förklaringsmodell går att tillämpa på den typiska svenska multiproblemfamiljen. Enligt min uppfattning är inte dessa familjers situation resultat av det sociala systemets upplösning utan tvärtom ett utslag av det övergripande samhällssystemets "normala" funktion, där avvikelserna som termostatfunktion snarare bidrar till att bevara systemets homeostas.

Cloward och Ohlins speciella teori om *val av olika illegitima medel* ser jag inte som särskilt tillämpbar och inte heller Parsons tillämpning av systemteori (som jag uppfattar som alltför statisk, sluten och odialektisk).

Som jag tidigare deklarerat instämmer jag i *Marx strukturalistiska synsätt på alienationsprocessen* och i *Marcuses kritiskt analytiska resonemang* (med undantag för hans "pessimism" beträffande förändringsmöjligheter). Enligt min uppfattning är multiproblemfamiljens situation och sätt att tänka och handla ett uttryck för alienationsprocessen i dess mest fullgångna bemärkelse. Däremot ser jag svårigheter i att använda dessa omfattande och allmänt hållna teorier som enda förklaring till multiproblemfamiljernas specifika situation.

För att också kort kommentera *min egen analys* av multiproblemfamiljen så uppfattar jag denna som principiellt riktig på respektive nivå, (även om den säkert kan göras både bättre och mera utförlig). Däremot måste jag, i anslutning till mitt tidigare nivåresonemang (i Del I: Kap 4) påpeka att ingen av dessa analyser på sin respektive nivå är tillräcklig som förklaring till multiproblemfamiljens avvikelse och utslagning.

Sammanfattningsvis anser jag alltså att flera av de tidigare redovisade teorierna om avvikelse, utslagning och alienation, liksom min egen nivåanalys, kan ge värdefulla bidrag till förståelse av multiproblemfamiljens problematik. *Ingen av dessa teorier eller analyser räcker emellertid var för sig som förklaring.*

9.2 Ett försök till dialektiskt helhetsperspektiv på avvikelse och utslagning

För att skapa ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning krävs en helhetssyn som omfattar både individ-, familje-, grupp- och samhällsnivå och som tar hänsyn till det historiskt dialektiska samspelet inom och mellan dessa nivåer.

Jag skall försöka skissera ett förslag till en sådan helhetssyn på avvikelse och utslagning med hjälp av *tre perspektiv*:

- strukturalistiskt perspektiv
- nivåperspektiv
- historiskt perspektiv.

9.2.1 Strukturalistiskt perspektiv

Samhällssystemet i sig, med sin "normala" funktion, utgör grunden till de alienationsprocesser och utslagningsmekanismer som leder till avvikelse och utslagning. Samhällssystemets övergripande strukturer och processer avseende produktion, teknologi, arbetsdelning, ekonomi, maktrelationer etc utövar en "strukturell påverkan" (se Del I: Kap 3.2 och 3.3.1) på såväl såväl samhällets/kulturens normer, värderingar och ideologier som på underordnade systems (klassers/grupper/organisationers/familjers/individens) positioner, handlingar, upplevelser och identi-

tet. Det industrialiserade samhällets tillväxtideologi och "teknologiska rationalitet" och individens relation till sitt arbete i vid bemärkelse får till följd att *konkurrens, individualism, masskonsumtion, likriktning och "endimensionalitet"* betonas och förstärks. (Jag ser härvid ingen avgörande skillnad mellan högindustrialiserade samhällen med olika officiella ideologier.)

De ekonomiska processerna och maktrelationerna leder till *faktiska konflikter* mellan klasser och grupper i samhället. Dessa reella konflikter *mystifieras och kompliceras* emellertid av det högindustrialiserade samhällssystemets "*absorberande*" *samhällsformation* (se Del I: Kap 3.3.4) där "alla är beroende av alla". Samhällssystemets homeostasmekanism motverkar såväl att konflikter blir synliga som att verkliga förändringar sker.

Produktionsprocesserna, arbetsdelningen, det privata ägandet etc leder, i enlighet med huvuddragen i Marx, Marcuses och Fromms synsätt, till att *människan blir alienerad* (se Del II: Kap 6.2.2). Hon står "utanför" sitt arbete och blir ett förtingligt objekt, en vara som kan köpas och säljas. Alienationen leder till ett "*mystifierande förtryck*". Genom massiv social kontroll, hög materiell levnadsstandard och viss kontrollerad, förflockad och mekaniserad driftsutlevelse hålls människan "nöjd" — omedveten om sitt "slaveri". Psykologiskt innebär detta att människan blir främmande för både arbetet, produkten, sig själv, andra och det "mänskliga". Hon blir omedveten om det dialektiska ömsesidigt skapande förhållandet mellan henne själv och samhället — omedveten om att hon själv kan påverka sina levnadsbetingelser.

Samhällssystemets "inbyggda" *socialisationsprocess* (se Del I: Kap 3.3.3) fyller härvid en *termostatfunktion* genom att reproducera "personlighetsstrukturer" som "passar in" och anpassas till samhällets strukturer. Detta leder till att man upplever det rådande systemet som naturligt och självklart vilket ytterligare minskar behovet av förändring.

I multiproblemfamiljen tar sig konsekvenserna av alienationsprocessen sitt djupaste uttryck i avsaknad av skapande möjligheter och i främlingskap, endimensionellt tänkande och begränsad världsbild.

Samhällssystemets strukturer och processer leder, i enlighet med anomitraditionen, till att *konflikter uppstår mellan internaliserade ideal* och samhällsnormer och de institutionaliserade och socialt accepterade *medel och regler* som står till buds för klasser/grupper/familjer/individer att nå dessa mål. I multiproblemfamiljens fall löses denna konflikt oftast enligt Mertons "reträtt"-alternativ, dvs att man *resignerat ger upp både mål och medel*. (Se Del II: Kap 6.2.1.)

Utslagningsmekanismerna i sig kommer att fungera som *termostatfunktioner* för bevarande av samhällssystemets homeostas. De utslagna har genom sin "utestängning" små faktiska möjligheter att åstadkomma avgörande förändringar. I sin utslagna position fyller de dessutom en "avskräckande syndabocksfunktion" som gör att andra människor inte protesterar utan "sköter sig" och går till jobbet.

Samhällssystemets övergripande strukturer och processer påverkar alltså i hög grad både *utslagningsmekanismerna* som sådana, *vilka människor* som blir utslagna och *den enskildes* identitet och sätt att tänka och handla som utslagen/avvikande.

9.2.2 Nivåperspektiv

Avvikelse och social utslagning kan ses som onda cirklar över både strukturell, interpersonell och intrapsykisk nivå.

Strukturell nivå

Multiproblemfamiljens situation som utslagen är en följd av utslagningsmekanismerna i det industrialiserade samhällets normala strukturer och processer. *Familjen blir utslagen eller "aldrig insläppt"*.

Detta leder till utestängning och *isolering* från den normala samhällsgemenskapen i arbete, utbildning, sociala kontakter, fritidsverksamhet, kulturutbud etc. Avsaknaden av vanlig social gemenskap ersätts delvis av en mängd myndighetskontakter. Utslagningen leder också ofta till konflikter mellan de normer, värderingar och ideal som finns i vårt samhälle beträffande arbete, utbildning, pengar, egendom, status etc och de medel som familjen kan använda för att nå upp till dessa mål.

Familjen *saknar politisk och social "kompetens"* och situationen präglas av *faktisk maktlöshet*. Möjligheterna för familjen att själv åstadkomma positiva förändringar i sin situation blir följaktligen små.

Interpersonell nivå

Multiproblemfamiljen är vanligen ett mycket *dysfunktionellt system*. Gränserna är antingen stela eller suddiga både mot ursprungsfamiljer och omvärld och mellan familjens olika subsystem. Kommunikationen präglas av inkongruenta budskap, av klandrande eller avledande mönster och av relationsförnekande gensvar. Relationerna karakteriseras ofta av stel komplementaritet eller upptrampad symmetri. Detta leder till oklarheter och svårigheter med gränssättning, beslutsfattande, ansvarsfördelning och konfliktlösning. (Se Appendix: "Teorier på interpersonell nivå" Kap 26 och Del II: Kap 8.2.)

Den *yttre familjesituationen* beträffande ekonomi, hemmets skötsel, hygien, mathållning, tider etc blir *ostrukturerad* och periodvis kaotisk. Nya akuta problem avlöser ständigt varandra.

Familjen och dess medlemmar utsätts för *stämplingsprocesser* med stigmatisering som avvikare. Man stöts ut både av grannar, daghem, skola, arbetsplats och myndigheter etc och ibland också av egen familj och släkt. Familjen bidrar dessutom själv till denna utstötning genom att bete sig avvikande och störande enligt omgivningens förväntningar. Ungdomar från dessa familjer ingår ofta i gäng där avvikaridentiteten

och åtföljande rollbeteende ytterligare lärs in och förstärks. En form av "kulturell inläring" sker också inom familjen genom att man vanligen föds in i en familj som redan fungerar "multiproblematiskt". (Se Del II: Kap 1.2.1.)

Intrapsykisk nivå

Störningar i den kognitiva utvecklingen och försenad språkutveckling blir ofta följderna av multiproblemfamiljens ostrukturerade, "nyckfulla" verklighet och brist på stimulans och uppmuntran. (Se Del II: Kap 8.1.1.)

Störningar i den psykosexuella utvecklingen blir också vanliga. Barnet blir osäkert, osjälvständigt och "jag-svagt" genom bristen på omvårdnad, trygghet, kontinuitet, stimulans och gränssättning. Detta påverkar barnet när det växer upp, med otillfredsställda behov, omogenhet och svårigheter i relationer till andra människor. När en sådan människa själv blir förälder kommer det dessutom att försvåra hennes möjligheter att själv ge sina barn den trygghet, stabilitet etc som hon själv har saknat. (Se Del II: Kap 8.1.2.)

Genom socialisationsprocessen och olika stämplingsmekanismer utvecklas vanligen en *avvikaridentitet* med tillhörande upplevelser av att vara misslyckad, värdelös och inte duga någonting till.

Hos individerna i multiproblemfamiljen framträder *konsekvenserna av alienationsprocessen i dess djupaste psykologiska bemärkelse* (se Del II: Kap 6.2.2). Man uppfattar ofta samhället och sin roll i detta som "lagbundna" och är omedveten om sina visserligen begränsade men ändå möjliga möjligheter att själv kunna påverka sitt liv. Man saknar vanligen möjlighet till skapande aktivitet och blir främmande för andra människor. Man har ofta en mycket *begränsad världsbild* med avsaknad av överblick, distans och upplevda valmöjligheter.

9.2.3 Historiskt perspektiv

Avvikelsens och utslagningens problematik måste förstås i ljuset av den bakomliggande *historiska processen* på olika nivåer:

- *I samhällets utveckling som helhet* som under industrialismens framväxt (för att använda Mathiesens terminologi, Del I: Kap 3.3.4) har utvecklats från en "åtskiljande" samhällsformation präglad av "fysiskt tvång, materiell outhärdlighet, ödesolikhet, individvillkorlighet, åtskiljande överbyggnad" till en "absorberande" samhällsformation som präglas av "strukturellt tvång, psykologisk outhärdlighet (med tillfredsställda materiella behov), ödesgemenskap, systemlogik och sammanbindande överbyggnad". Genom en ömsesidig påverkan mellan samtliga system och subsystem i samhället har dessa strukturer och processer blivit så invävdade i och beroende av varandra att dessa förhållanden i sig fungerar som termostatfunktioner för bevarande av samhälls-

systemets homeostas. Genom denna utveckling har samhällets utslagningsprocesser ytterligare ”förfinats” och mystifierats.

- *I den enskilda multiproblemfamiljens utslagningsprocess* vilken ofta kan ses över flera generationer. Isoleringen och vanmakten förs vidare genom att man föds och kontinuerligt ”skolas” in i multiproblemfamiljens sätt att tänka och fungera. Familjen är dessutom genom sin ”utgångsposition” som utslagen särskilt föremål för de kontinuerligt verkande utstötnings- och stämpningsmekanismerna.

- *I familjesystemets dysfunktionella strukturer och processer* i kommunikation, relationer, gränssättning, oordning, ständigt nya akuta problem etc. Dessa processer bildar ”mönster” som ofta ”går igen” år efter år.

- *I individens socialisationsprocess och identitetsutveckling* som för individerna i multiproblemfamiljen kan sammanfattas i den ”femstegsprocess” som enligt Gustav Jonsson styr det ”sociala arvet”: missgynnad som barn, misslyckad som vuxen samhällsmedlem, missräknad i föräldrarollen, missnöjd i äktenskapet och misstrogen mot omvärlden. Resultatet blir isolering, dåligt självförtroende och vanmakt (se Del II: Kap 7.1).

9.2.4 Dialektiska processer inom och mellan nivåerna

Även om man i sina försök att strukturera och åskådliggöra verkligheten kan tillåta sig att beskriva denna som uppdelad i olika enheter, dimensioner och nivåer ger detta egentligen en falsk bild. Man måste alltid ta in det dialektiska samspel, den ömsesidigt påverkande process, som kontinuerligt äger rum mellan alla delar och nivåer i det övergripande systemet — i samhället och enligt min principiella uppfattning i tillvaron som helhet (se Del I: Kap 2.4).

Den grundläggande process som måste finnas med i ett teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning är dialektiken mellan samhället och individen, mellan vad man skulle kunna kalla ett strukturalistiskt och ett existencialistiskt perspektiv — samhällets strukturer och processer som skapare av individen och individen som skapare av sin livssituation och i förlängningen som skapare av samhället, dvs människan i samhället och samhället i människan (se Del I: Kap 3.3.2). Avvikelse och utslagning kan därför varken begränsas till ett ”objektivt” strukturalistiskt eller till ett ”subjektivt” individualistiskt perspektiv.

Det *dialektiska samspelet*, både inom och mellan nivåerna och mellan individen som objekt för samhällets strukturella påverkan och individen som tänkande och handlande subjekt, när det gäller avvikelse och utslagning ses ur *flera olika perspektiv*:

Alienationsproblematiken blir meningsfull först när den sätts in i detta dialektiska samspel.

Å ena sidan kommer de "objektiva" materiella, ekonomiska och politiska strukturerna och processerna att styra individens faktiska förhållande till hans arbete, normer och ideal i samhället och de olika klassernas/gruppernas/familjernas/individernas position i samhällssystemet.

Å andra sidan kommer den enskilda människans "subjektiva" upplevelse av vanmakt och av främlingskap inför arbetet, sig själv, andra och det "mänskliga" att medverka till att homeostasen i samhällssystemet bevaras och att alienationsprocesserna fortgår.

Utslagningsprocesserna måste också ses i det ömsesidiga samspelet mellan system på olika nivåer.

Utslagningen påverkas av samhällets övergripande strukturer och processer som både ger upphov till reella maktmotsättningar och ger samhället dess kulturella värderingar och ideal vilket t ex tar sig uttryck i konkurrenstänkande, "konsumism" och individualism. Den övergripande strukturen bestämmer klassens/gruppens/familjens position och bidrar i multiproblemfamiljens fall till det dysfunktionella familjesystemet utan ordnad struktur i barnuppfostran, ekonomi, hemmets skötsel etc. Barnet i multiproblemfamiljen föds in i detta familjesystem med brist på omvårdnad, trygghet, stimulans, gränssättning etc och får ofta störningar i sin kognitiva och psykosexuella utveckling. Det utvecklar en avvikaridentitet i en process som startar vid födelsen och går vidare via sandlåda, daghem, skola etc. Detta leder till att man som vuxen får svårare att fungera som partner, förälder och produktiv samhällsmedborgare. Multiproblemsituationens mönster upprepas.

Den faktiska oförmåga som dessa störningar för med sig och identitetsutvecklingen med dess begränsade världsmodell, avsaknad och perspektiv och upplevda valmöjligheter bidrar till stämpningsprocesserna och familjesystemets dysfunktionalitet. Detta gör att man samtidigt lättare faller offer för samhällets övergripande utslagningsmekanismer. Individens jag-uppfattning, identitet och världsbild kommer dessutom att påverka familjens och gruppens normer och värderingar, vilket bidrar till att upprätthålla samhällets kulturmönster. Detta får bl a som konsekvens att den rådande samhällsstrukturen, med dess olika utslagningsmekanismer, upplevs som "naturlig" och "riktig".

Utvecklingen till avvikaridentitet blir också mer förståelig i ett dialektiskt perspektiv.

Samhällets "normala" funktion med krav på anpassning och konkurrens leder till att vissa människor inte klarar kraven utan slås ut. De betecknas som avvikare av omgivningen, i skolan, på arbetsplatsen, av släkt och grannar etc. Identiteten växer fram i socialisationsprocessen genom samspelet mellan människans upplevelse av sig själv och hennes upplevelse av hur omvärlden uppfattar henne. Detta kan liknas vid en balansgång mellan att vara så totalt anpassad att individualiteten riske-

rar att utsuddas och att bete sig så annorlunda att man riskerar att bli betecknad som avvikare.

Stigmatiseringen som avvikare internaliseras av den enskilda människan. Individens upplevelse av sig själv som avvikare och omgivningens förväntningar påverkar honom att bete sig avvikande för att leva upp till sin identitet. Detta bekräftar att omgivningen "har rätt" när den påstår att han är avvikande och förväntar sig ett avvikande beteende, vilket ytterligare förstärker hans särställning och utslagning. Antagandet att en avvikaridentitet kan vara ett sätt för individen att undvika en identitetskonflikt (vilken uppkommer om han upplever sin egen uppfattning av sig själv som skild från omvärldens uppfattning). Att vara avvikare är i alla fall att vara "någon" även om denna identitet är negativ — hellre "alkoholist", "narkoman" etc än "ingen alls".

Avvikelsen och avvikaridentiteten underlättas och förstärks om den avvikande söker sig till likasinnande. Inom avvikargruppen med dess normer och ideal kan man påbörja en karriär till en framstående avvikare av sin sort. Detta belyses t ex av rangordningen bland kriminella, från småtjuvar till "storfräsare", och bland narkotikamissbrukare, från knarkaren, som snattar och jagar knark för stunden, till ledande poster inom den internationella narkotikahandeln.

Att beteckna någon som avvikare fyller flera olika *funktioner*:

— Det ger avvikaren en möjlighet till en egen identitet, även om denna i sig är negativ.

— Det ger "betecknarna" en säker identitet: de är inte själva avvikare. Typiska exempel: Psykiskt sjuka vistas på mentalsjukhus — alltså är jag själv frisk som befinner mig utanför. Onyttiga och lata människor lever på socialhjälp — alltså är jag själv nyttig och skötsam som klarar min egen ekonomi.

— Det fungerar som termostat inom systemet. Individen blir syndabock i familjen och familjen blir syndabock i samhället.

— Det innebär en "underlättande legitimering" för den "sjuke", "alkoholisten" etc att själv slippa handla och ta eget ansvar.

Det *dialektiska samspelet* kan också ses inom respektive nivå.

Den enskildes utvecklingsstörningar måste t ex ses dels som den ömsesidigt påverkande processen mellan barnets biologiska organism och dess egen aktivitet i de olika utvecklingsfaserna, dels som resultat av samspelet mellan barnets utveckling och föräldrarnas och omgivningens omvårdnad och stimulans.

9.2.5 Sammanfattning

Avvikelse och utslagning utgör strukturer och processer i en total livs- och samhällssituation — som onda cirklar över samtliga nivåer. Dessa strukturer och processer måste förstås i ett historiskt perspektiv som

omfattar det ömsesidiga påverkansförhållandet mellan individ och samhälle och *dialektiken inom och mellan de olika nivåerna*.

Grunden för avvikelser och utslagning ligger i det industrialiserade samhällets "normala" sätt att fungera. Det är samhällets teknologiska rationalitet, arbetsdelning, konkurrens, individualism, konsumtion, ekonomiska och politiska maktrelationer, ideologiska värderingar etc som kommer till uttryck i alienations-, socialisations- och utslagningsprocesser.

Utslagningssystemen fyller en termostatfunktion som upprätthåller samhällssystemets homeostas. De bevarar de rådande strukturerna och processerna i samhället, inklusive de som leder till utslagning.

Avvikelse och social utslagning kan ses som resultatet av det dialektiska samspelet mellan

- *samhällssystemets utslagningssystemer, med dess reella maktmotsättningar, konflikter mellan mål och medel och utstötning av avvikande som utestängs från samhällsgemenskap i arbetsliv och sociala kontakter,*
- *familjesystemets dysfunktionella strukturer och processer, i kommunikation, relationer, gränssättning etc, med negativa konsekvenser för omvårdnad och uppfostran av barnen och för ekonomin, hemmets skötsel etc och stämplingsprocesserna i familj och närmiljö med åtföljande isolering,*
- *individens utvecklingsstörningar, med omogenhet, dåligt självförtroende och jag-svaghet, hans avvikaridentitet och begränsade världsbild med hopplöshet och upplevd avsaknad av valmöjligheter och hans alienation med främlingskap och omedvetenhet om sin mänskliga roll som skapare av sina livsbetingelser.*

DEL III: MODELL

HEMMA-HOS-ARBETE

MODELLENS UTVECKLING – ETT FLERÅRIGT LAGARBETE

Psykosocialt förändringsarbete i form av en modell för hemma-hos-arbete skall nu presenteras.

Modellen har utvecklats genom diskussioner och praktiskt arbete ”på fältet” – i arbetet tillsammans med familjerna.

Det har varit min uppgift att utbilda, organisera och handleda denna hemma-hos-verksamhet och jag är givetvis själv ansvarig för den utformning av modellen och för de värderingar, analyser, slutsatser och förslag som redovisas i denna skrift. Det vore emellertid felaktigt om läsaren skulle få den uppfattningen att denna modell är en skrivbordsprodukt som jag ensam har åstadkommit.

Modellen, som alltså ”existerar” i verkligheten, bör snarare ses som ett resultat av en kontinuerlig utvecklingsprocess i ett flerårigt hemma-hos-arbete där vi har varit många som deltagit och bidragit: hemma-hos-arbetarna och andra socialarbetare inom Göteborgs förvaltning samt inte minst multiproblemfamiljerna själva.

Utvecklingen av modellen har alltså varit *ett lagarbete* där det som här redovisas till stor del kan ses som en sammanfattning av de diskussioner, förslag, arbetsinsatser, analyser, misslyckanden, nya försök osv som vi gemensamt medverkat i över ett flertal år.

Eftersom modellen växt fram i ett kontinuerligt utvecklingsarbete och förhoppningsvis kommer att vidareutvecklas i framtiden skall den följande beskrivningen givetvis inte betraktas som någon slutgiltig lösning på hur en sådan modell skall se ut.

UPPLÄGGNING

Först skall jag beskriva hemma-hos-arbetets bakgrund och utveckling – de värderingar som legat till grund för arbetets framväxt, hur uppbyggnaden av denna verksamhet gått till, i Sverige och mera specifikt i Göteborg, samt kommentera hemma-hos-arbete ur ett mera övergripande samhällsperspektiv.

Därefter kommer den egentliga redovisningen av modellen i följande ordning:

- Målsättning
- Förhållningsätt
- Arbetsinnehåll
- Organisation
- Handledning
- Hemma-hos-arbetaren
- Sammanfattning av modellen

10 Hemma-hos-arbete — bakgrund och utveckling

10.1 Synsätt snarare än metod

Hemma-hos-arbete har ofta uppfattats som en "metod" — ett praktiskt och pedagogiskt arbete som utförts i utslagna familjers hem med relativt stor tidsinsats per vecka och ofta under lång tid. Denna metod har huvudsakligen inriktats på att hjälpa familjerna i deras vardagsliv med barnuppfostran, ekonomi, hemmets skötsel, hygien etc och att försöka påverka familjens inre dynamik och förhållande till omvärlden i de "naturliga samtalssituationer" som uppstår genom det praktiska arbetet.

Vid försök att definiera hemma-hos-arbete har man också nästan alltid gjort detta i metod-termer. En typisk sådan definition kan t ex se ut enligt schablonen "alla insatser som i tid överskrider 5 timmar i veckan och pågår minst en månad, som sker i familjens bostad och som syftar till att förändra familjens inre sätt att fungera och/eller dess kontakter utåt".

Även om ovanstående uppfattningar oftast stämmer med de yttre förhållandena i hemma-hos-arbete, anser jag att man får en felaktig bild om man uppfattar detta arbete som en "metod" som kan definieras utifrån sådana kriterier.

Hemma-hos-arbete är en form av psykosocialt förändringsarbete som enligt min uppfattning i första hand skall ses som utslag av förändringar i värderingar, synsätt och teoretisk inriktning vilka i sin tur får praktiska konsekvenser i arbetet på fältet. *Hemma-hos-arbete är snarare ett synsätt än en metod eller teknik.*

Jag skall försöka att kortfattat skissera några av de *bakgrundsfaktorer och förändringar i synsätt och värderingar* som jag tror samverkat till hemma-hos-arbetets framväxt.

Under slutet av 1960-talet tog många socialarbetare och socialpolitiskt orienterade forskare och politiker intryck av de ideologiskt politiska och strukturella omvälvningar som skedde runt om i västvärlden i samband med studentrevolten, vietnamrörelsen, kvinnornas inbrytning på arbetsmarknaden etc. Man började upptäcka att trots att "välfärdssamhällets" utveckling inneburit många förtjänster, med lindring av materiell nöd, ekonomiskt och socialt "trygghetsnät" osv, så fanns det också brister i denna välfärd — människor föll offer för samhällets utslagningsmekanismer. Den obrutna tro, som dominerat alltsedan andra världskriget, på samhällets förmåga att genom ekonomisk och teknisk utveckling kunna möta människors samtliga behov blev inte längre självklar — tan-

kegångar som t ex framgår i makarna Inghes "Den ofärdiga välfärden" (1970) och Hans Lohmanns "Psykisk hälsa och mänsklig miljö" (1973).

Man började alltmer se samband mellan det sociala arbetets funktion och innehåll och det som hände i samhället i stort. Social- och mentalvårdens "defensiva" kontrollerande förmyndarroll i samhället kritiserades för sin betoning på anpassning, tvång, lydnad och omhändertagande.

Institutionsbehandling i olika former ifrågasattes både beträffande vårdinnehåll, effekter och kostnader. Med ökad kunskap om separations långsiktigt negativa följdverkningar blev man också alltmer tveksam till omhändertagande av barn. Kritiken grundade sig dels på tveksamhet till dessa behandlingsformers verkliga effekter, särskilt om man såg dem i ett längre tidsperspektiv, dels på att man ideologiskt ifrågasatte det riktiga i att med tvång och förmynderi sätta sig över individens självbestämmanderätt, integritet och ansvarstagande. Istället framhölls principer om frivillighet och samarbete, strävan mot jämställda relationer och arbete i öppenvård i så nära anknytning till klientens vardagsmiljö som möjligt. Det blev viktigt att ha en "positiv människosyn", att "solidarisera sig med de utslagna" och att arbeta "på de utslagna människornas villkor".

Inom "progressiv" psykiatri och psykoterapi har det under de senaste 40 åren skett en gradvis ideologisk och teoretisk förändring i synen på avvikelse, utslagning och psykiska problem. Utvecklingen har gått från en ensidigt biologisk/psykologisk/eller moralistisk fokusering på den enskilda människans psykiska sjukdom, psykiska konstitution, dåliga moral etc till att se avvikelse-problematiken i ett perspektiv som inkluderar både individ-, familje-, grupp- och samhällsnivå — från individen som "mentalsjuk", via individen som "syndabock" eller "identifierad patient" i familjesystemet till familjen och grannskapet som "utslag av samhällets problem". (Se vidare Haugsgjerd: "Nytt perspektiv på psykiatrin" 1971.)

Denna ideologiska och teoretiska utveckling framgår klart om man t ex studerar framväxten av familjeterapi som, i likhet med hemma-hosarbete, inte heller i första hand skall ses som en metod eller teknik. Familjeterapi är uttryck för ett nytt synsätt som kräver ett radikalt nytänkande från terapeutens sida. Psykiska problem kan inte längre ensidigt betraktas som en störning "inuti" den enskilde utan som ett utslag av hela familjesystemets dynamik och relationer till sin omvärld — både till närmiljö och till det samhälle och den kultur man lever i. (För vidare studier av familjeterapins synsätt och historiska utveckling se Maths Lundsbye, Göran Sandell, Roland Ferm, Peter Währborg och Bill Pettitt: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv", 1982.)

Inom det sociala arbetet skedde en motsvarande ideologisk utveckling. Betoning på "helhetssyn" och sk "familjevårdsprincip" ledde t ex till att socialvården i landets olika kommuner efterhand övergav den tidigare uppdelningen i olika vårdområden (i barnavårdsnämnd, nykterhetsnämnd etc) och istället organiserade verksamheter utifrån hela fa-

miljers problemsituation med sociala distrikts- och centralnämnder.

En större medvetenhet om familjens förändrade struktur och funktion i samhället växte också fram. Man upptäckte att den ofta idealiserade kärnfamiljen (sittande i ring framför brasan — alternativt TV:n — omgiven av släkt och vänner i flera generationer) blivit alltmer sällsynt. Ensamstående, enförälderfamiljer och barn som levde med andra fäder än sina biologiska hade istället blivit allt vanligare. Familjens minskade betydelse i socialiseringsprocessen som förmedlare och utövare av social kontroll framgick också efterhand. Denna funktion hade istället alltmer övertagits av samhällsorgan, institutioner som förskola, skola etc och indirekt av massmedia.

Kritik riktades också mot att socialvården blivit en administrativ apparat som främst verkade syssla med pappersarbete och utredningar av inkomna anmälningar och bara i mindre utsträckning bedrev aktivt behandlingsarbete — en kritik som i mycket kom från socialarbetarna själva.

Ett citat från vardera Helge Kjems, socialläkare i Århus, Danmark, och Gustav Jonsson, socialläkare och under lång tid chef för Barnbyn Skå, som båda varit mycket betydelsefulla föregångare och initiativtagare till utvecklingen av hemma-hos-arbete, får belysa denna förändring i synsätt som jag kortfattat försöker skissa.

På en presskonferens i Folksamhuset i februari 1973 på temat "Att bryta det sociala arvet" (med anledning av Gustav Jonssons bok med samma titel) beskriver Helge Kjems hur han vid ett par tillfällen i livet plötsligt nått en nästan chockartad insikt med förändring i sitt grundläggande synsätt:

"Det gick ungefär 10 år innan jag på nytt råkade ut för en plötslig och våldsam horisontutvidgning. Jag satt en afton i lugn och ro på dr Nic Waals kontor och tittade igenom tidskrifter. Plötsligt snubblade jag över International Journal och Sociometric and Society, första årgången nr 2 och 3, april 1957. Det var en artikel av N W Ackerman och M Behrens och där stod t ex 'familjens inbördes relationer utgör en komplicerad helhet, varje familjemedlems beteende påverkar och påverkas av alla i familjen', och senare i samma artikel, 'när man närmare undersöker växelspelet mellan de olika familjemedlemmarnas beteendemönster, blir man överbevisad om deras inbördes beroende och om att psykisk hälsa och sjukdom kan smitta av sig. Detta väcker frågan om förhållandet mellan individ och grupp, detta visar att man måste göra klart för sig hur den individuella personligheten integreras med de sociala roller som tilldelas den. Ur dessa synpunkter blir en människas förhållande till omgivningen ett bättre mått på den psykiska hälsan än hennes förhållande till sina personliga inre konflikter. Personlighetens jämvikt är något relativt, inte något absolut. Psykisk hälsa är uttryck för en social process, individens psykiska hälsa är proportionell till familjegruppens. Endast om man riktigt värderar individens känslomässiga integrering med primärgruppen kan man diagnostisera och behandla på ett adekvat sätt. Kvaliteten och anpassningen till familjesituationen är ofta avgörande för om den socia-

la effekten av vissa sjukdomsvållande personlighetsdrag skall bli godartade eller elakartade.'

Jag var till att börja med hänförd, senare snopen och skamsen. Nu hade jag i årtal arbetat med familjeproblem och hade inte kunnat genomskåda dessa självklara samband. Jag hade själv i en undersökning år 1953 påvisat ett nära sammanhang mellan speciella familjetyper, speciella uppfostringsnormer och speciella skador hos barn och unga, alltså sett ett statistiskt sammanhang, utan att uppleva det dynamiska sammanhanget. Nu fick inte bara symtomen mening, utan nu fick man också en möjlighet att förstå meningen med dem. Många förhållanden som förut hade varit helt gåtfulla, blev nu klara — man kunde förstå meningen med vissa alkoholisthustrurs motvilja mot behandling av maken . . ."

På samma presskonferens beskriver Gustav Jonsson hur en ökad medvetenhet och ett vidgat perspektiv efterhand utvecklades och "påtvingades" i arbetet på Skå:

"På Skå har denna utveckling, under det kvarts sekel som vi varit i gång, i stort sett förlöpt i tre steg.

Det första steget kan kort formuleras så att eftersom barn har inre problem på grund av kontaktstörningar till sina närmaste, främst föräldrar och syskon, så måste behandlingen inrikta sig mot denna inre problematik och inte bara mot de yttre följdverkningarna i form av stölder, skolk, aggressionsutbrott och allsköns utlevelse i samma störande stil. Psykotrapi eller lekterapi som det kallades för barnens del var då lösenordet. Det andra steget följde parollen: barnet bärare av familjens problem och lösenordet blev då familjeterapi eller överhuvud behandling av hela familjen i samlad grupp. En form därav kallade vi hemma-hos-behandling eftersom den ägde rum i familjens egen lägenhet.

Det tredje steget följde som en konsekvens dels av de erfarenheter vi kunde göra under vårt arbete ute i kvarteren och hyreshusen där familjerna bodde, dels av de systematiska sammanställningar av siffermaterial och liknande som utgjorde basen för min doktorsavhandling. Den formeln lydde: Familjen är bärare av samhällets problem. Det första steget innebar attack mot strafftänkandet i dess många mer eller mindre maskerade former. Det andra steget riktade sig mot ensidigt individtänkande. Men vad blir konsekvensen av det tredje steget?

Politisering nödvändig. — Det är där vi nu står, inför vårt tredje utvecklingssteg. Målet har vi klart för oss: Utan ingripande samhällsförändring kommer vi inte att kunna hejda den fortskidande leveransen av förbrukat människomaterial till vår socialvård. Den tunga socialvården tenderar alltmer att fungera som samhällets sopstation. Utstötta har blivit den term som kommit att bli nyckelordet i den debatt därom som nu pågår. Aldrig insläppta är enligt vår mening ett uttryck som träffar mer i prick . . ."

10.2 Uppbyggnad och utveckling

Förändringarna i värderingar, teoretiskt synsätt och förhållningssätt till de avvikande och utslagna var alltså en utveckling som skedde parallellt inom många olika vårdområden. Inom denna mer allmänna utveckling kan man dock urskilja vissa personer och institutioner som fungerat som föregångare och initiativtagare till det som kom att bli hemma-hos-arbete.

Redan efter andra världskrigets slut startade *Helge Kjems*, socialläkare i Århus, en verksamhet för behandling av s k multiproblemfamiljer. Han fann att dessa familjer hade problem av både fysisk och psykisk natur och att de hade stora svårigheter med sina "basala" praktiska funktioner som hushållsarbete, hygien etc. Kjems ansåg därför att det primära arbetet med dessa familjer skulle ligga på ett praktiskt "socialpedagogiskt" plan utan större psykoterapeutiska ambitioner. Man startade en verksamhet med hemkonsulenter som med sin utbildning i hushållskunskap fick hjälpa dessa familjer i deras vardagsliv i respektive familjs bostad — en verksamhet som efterhand utvecklades till en praktiskt orienterad familjebehandling med socialbyrån som "samordnare".

Vid motsvarande tid (1947) öppnade Stockholms barnavårdsnämnd *Barnbyn Skå* med *Gustav Jonsson* som chef. Skå var från starten avsett som ett behandlingshem för "vanartiga" flickor och pojkar och fick till en början en individualterapeutisk behandlingsinriktning av typ "lekterapi" som huvudsakligen byggde på psykoanalytisk teori. Dessutom påverkades man av den engelske pedagogen Neills idéer om "fri uppfostran".

Gustav Jonsson hade redan vid starten av *Barnbyn Skå* uttryckt tankar om att man egentligen borde försöka behandla föräldrar och barn samtidigt eftersom barnens problem och symtom oftast hade sin grundorsak i familjens relationer. En behandling som ensidigt skilde ut det "vanartiga" barnet och behandlade detta skulle därför snarare fungera som symtomlindring än som behandling av de verkliga bakomliggande orsakerna. Det dröjde dock många år innan denna behandlingsidé slog igenom mer på allvar. Under 50-talet tog man på Skå intryck av de olika teorier och försök till gruppbehandling som utvecklats framförallt i USA men man betraktade ännu inte familjen som en "grupp" utan bedrev fortsatt individualterapi med barnen samtidigt som man samlade föräldrarna till gruppsamtal.

Det som egentligen var främsta orsaken till att man började behandla hela familjen samtidigt var i själva verket krav från familjerna själva. Många föräldrar tyckte inte om att bo kvar i stan (Stockholm) och vara skilda från sina barn som bodde ute på Skå. I krissituationer hände det att mammor flyttade ut en tid till Skå och några familjer bad t o m att få tälta ute på Skå över sommaren. Detta blev efterhand enligt Gustav Jonsson en "medvetenhet som påtvingades oss" (av familjerna) och 1964 inrättades den första "familjestugan" på Skå där hela familjen skulle bo en tid och där man i vardagssituationen skulle försöka bearbeta hela familjens problem.

Övergången till hemma-hos-arbete skedde också i mycket utifrån krav som ställdes av familjerna själva. Visserligen hade man på Skå tagit intryck både av Helge Kjems socialpedagogiska verksamhet i Århus och av det familjeterapeutiska arbetssätt med multiproblemfamiljer som bl a utvecklats av Salvador Minuchin och hans medarbetare i USA (se litteraturlistan). Den troligen viktigaste anledningen var emellertid att när familjerna hade bott ett tag på Skå och skulle återvända till sina hem i stan var många osäkra på om de skulle kunna klara sig själva. De ville få fortsatt hjälp och stöd och krävde att deras "stugmamma" skulle fortsätta sitt arbete i familjens hem.

Personalen på Skå blev efterhand alltmer positivt inställd till familjeorienterat arbete både ute på Skå och i den form som först som skämt, med anspelning på veckotidningarnas hemma-hos-reportage, kom att kallas "hemma-hos"-behandling/-terapi/-arbete/-verksamhet.

Arbetet gick ut på att i familjernas hem praktiskt pedagogiskt och terapeutiskt hjälpa familjerna i deras vardagsverklighet. Detta ledde dessutom till att man fick möjlighet till en mycket mera verklighetsnära inblick i familjernas vardagsliv, i deras inre dynamik och yttre situation i relationer till andra människor, släkt, grannar i bostadsområdet osv. Arbetet gav också möjlighet att, i enlighet med Skås uttalade vårdideologi, försöka hålla ihop familjen och undvika omhändertaganden och institutionsplaceringar.

Utvecklingen ledde efterhand till att allt fler av personalen vid Skå började arbeta i hemma-hos-arbete och till att man i många fall gick hem direkt till familjerna utan att barnen först hade varit på Skå. Barnbyns båda annex inne i Stockholm, Marieborg och Katarina Bangata, utvecklades till en slags mellanstationer där man bedrev familjesamtal och där familjer och personal kunde träffas under mera otvungna former.

Även om hemma-hos-arbetet utanför Skå inte alltid bedrevs så genomtänkt och systematiskt och även om man på Skå utifrån idén om "familjen som bärare av samhällets problem" efterhand alltmer betonade miljöterapeutiskt samhällsarbete och ett mera allmänt samhälleligt politiskt perspektiv på utslagning och socialt arbete, kom Skås "korståg" för hemma-hos-arbete att kraftigt påverka både socialarbete och politiker.

Efter intryck från verksamheterna i Århus och på Skå utvecklades i slutet på 1960-talet hemma-hos-verksamheter främst inom den öppna socialvården i många kommuner men också inom den psykiatriska barna- och ungdomsvården (PBU).

Vid Stockholms barnavårdsnämnd startades t ex verksamheter med varierande organisatorisk utformning först med sk heltidsanställda övervakare och senare med akademiker (under utbildning) vilka ofta anställdes per ärende och fick arbeta utan egentlig behandlingsplanering, handledning etc.

Inom PBU i Stockholm startades hemma-hos-arbete bl a i Hökaräng-

en, på Kungsholmen och vid Lövsätra ungdomshem. Verksamheten bedrevs under handledning av PBU-personal och arbetet fick oftast mera ensidigt karaktären av familjeterapi.

I samband med att socialvården i Eskilstuna år 1969 integrerades enligt "familje(vårds)principen" startades en hemma-hos-verksamhet i nära kontakt och samarbete med Skå. Verksamheten, som först kallades "Familjeterapin", startade med hemvårdarinnor som fick handledning av en medarbetare från Skå. Senare kom arbetet inom "Miljö- och familjeterapin" vilket utgick från olika lägenheter som baser ute i de olika distrikten, att utföras av andra personalkategorier och med mera inslag av samhällsarbete.

I Göteborg startades 1970 en försöksverksamhet med hemvårdarinnor som hemma-hos-arbetare (beskrivs mera utförligt under 10.3).

Från början av 1970-talet och framåt utvecklades hemma-hos-verksamheter inom en lång rad svenska kommuner. Från en enkät i SM-projektets "Vård eller solidaritet" (1977) framgår att

1971 bedrev 21 kommuner och 5 enheter inom PBU hemma-hos-arbete i totalt 175 ärenden,

1973 bedrev 57 kommuner och 15 enheter inom PBU hemma-hos-arbete i totalt 346 ärenden,

1975 bedrev 128 kommuner och 20 enheter inom PBU hemma-hos-arbete i totalt 1 284 ärenden.

Vid tiden för SM-projektets enkät (vecka 10, 1976) bedrev 125 kommuner och 16 enheter inom PBU hemma-hos-arbete i totalt 935 ärenden. (Anmärkning: "kommuner" avser i allmänhet verksamheter inom den öppna socialvården, och "enheter inom PBU" avser såväl kliniker som mottagningar.)

Någon senare motsvarande landsomfattande undersökning av hemma-hos-verksamheten har efter vad jag känner till inte gjorts. Enligt min uppskattning (bl a från kontakt i samband med studiedagar etc med representanter från de flesta av landets hemma-hos-verksamheter) har det totalt inte skett någon väsentlig utökning av hemma-hos-arbete i vårt land sedan 1976. Snarare verkar intresset för hemma-hos-arbete liksom för grannskapsarbete, samhällsarbete och även för övergripande socialpolitiska frågor ha avtagit under senare år både bland socialarbetare, allmänhet och i massmedia. Orsakerna till detta är givetvis många och hänger bl a med stor sannolikhet ihop med den kärvare samhällsekonomiska situationen. Eftersom många hemma-hos-verksamheter fått fungera utan ordentlig organisation, utbildad personal, klara anställningsförhållanden och kompetent handledning är det kanske inte heller så förvånande om man inte alltid haft så goda erfarenheter. Den första entusiasmens glöd har därför falnat betydligt.

Den viktigaste anledningen enligt mitt förmenande är emellertid en

allmän svängning i vårdideologin. Även om det grundläggande synsätt som avspeglas i den nya socialtjänstlagen i allt väsentligt bygger på samma värderingar som utgjorde grunden för utvecklingen av hemma-hos-arbete, så tycker jag att man i många sammanhang möter andra värderingar.

Återigen hörs rop på tvång, förmynderi, institutionsvård, kontroll och lag och ordning — idéer som bl a kommer till uttryck i debatten runt omhändertagande av vård av unga missbrukare. Problematiken kring avvikelser och psykiska problem tenderar enligt min uppfattning återigen att "individualiseras".

Utifrån ett dialektiskt systemperspektiv på samhällsutvecklingen är denna utveckling i och för sig inte särskilt förvånande eftersom det övergripande systemets strukturer och processer i mycket hög grad påverkar underordnade system. Social- och mentalvård och psykoterapi är därmed i mycket en återspeglning av de värderingar och förhållanden som råder i samhället i stort. Konjunktturnedgång, ökad arbetslöshet, ökat stöd för konservativa ideologier i politik och ekonomi etc leder troligen till "individualisering" av människors behov och strävanden. Att "satsa på sig själv" för ekonomisk framgång eller bygga upp den egna kroppen med "bodybuilding" eller att återgå till att ensidigt försöka lösa psykiska problem på intrapsykisk nivå uppfattar jag därför som olika uttryck för samma överordnade processer i samhälle och kultur. (Se vidare t ex Christopher Lasch "Den narcissistiska kulturen", 1981.)

10.3 Försöksverksamheten med hemma-hos-arbete i Göteborg

I Göteborg startades 1970 en försöksverksamhet vid socialbyrå 4 (Hisingen) med fyra hemvårdarinnor som hemma-hos-arbetare. Verksamheten utgick bl a från idéer från Skå och från Kjems socialpedagogiska verksamhet i Århus. Den uttalade målsättningen var att komma fram till en systematisk behandlingsmetod för familjer som hade särskilt svåra personliga, sociala och ekonomiska problem och där barnen bedömdes fara så pass illa att omhändertaganden övervägdes eller redan tidigare hade prövats. Man avsåg att huvudsakligen arbeta med praktiska och pedagogiska insatser men också att via mera terapeutiskt orienterade samtal i vardagssituationerna stödja individernas självförtroende och bearbeta relationerna inom familjen och familjens förhållande till omvärlden.

Försöksverksamheten startade med två fyra hemvårdarinnor som hemma-hos-arbetare och med stöd av en "referensgrupp" bestående av hemma-hos-arbetarna, socialsekreterare (socialinspektör), socialläkare och respektive familjs socialassistent. Senare tillkom dessutom en psykolog. Referensgruppen träffades varje vecka för att gemensamt besluta

om urval, planering, samordning etc samt för att diskutera mera övergripande målsättningsfrågor. Referensgruppens sammankomster fungerade dessutom som en form av handledning för de båda hemma-hos-arbetarna. Familjerna inbjöds ibland att delta i dessa sammankomster liksom inblandad personal från skolan, BVC, PBU etc. Särskilt drivande personer i uppbyggnaden av denna försöksverksamhet och i referensgruppen var Laila Carlsson, utredningssekreterare vid Göteborgs socialförvaltning, Aina Lindstrand, kretschef (= inspektör) vid socialbyrå 4, socialläkare Gunilla Landegren och de båda första hemma-hos-arbetarna Greta Andrén och Ellen Johansson. Hemma-hos-arbetet bedrevs till största delen i respektive familjs bostad och tyngdpunkten låg på praktiska och pedagogiska insatser.

En lägenhet ute i ett bostadsområde ställdes så småningom till hemma-hos-arbetarnas förfogande. Den användes som en "basstation" där man kunde träffa familjerna (oftast kvinnor med mindre barn) för samtal och avspänt umgänge, leka tillsammans med barnen och bedriva lättare kursverksamhet i t ex barnuppfostran, matlagning och sömnad. Lägenheten fick också fungera som en "utslussningsstation" mot lek-skolor och extern kursverksamhet. Här kunde man dessutom planera gemensamma aktiviteter som utflykter, kurser, biobesök etc.

Försöksverksamheten slog väl ut, och 1974 utökades verksamheten till att omfatta 5 hemma-hos-arbetare fördelade på två socialbyråer.

1975 accepterade Göteborgs kommun erbjudandet att ingå i en försöksverksamhet med "fortbildning av vissa personalkategorier (hemvårdare, barnskötare, fritidspedagoger m fl) i hemma-hos-arbete". Uppläggeningen av denna fortbildning hade utarbetats av Laila Carlsson i samråd med en arbetsgrupp (AFBU) inom socialdepartementet (se litteraturlistan). Hösten 1976 anordnade Göteborgs socialförvaltning tillsammans med SÖ och AMS en sådan vidareutbildning i hemma-hos-arbete med 18 kursdeltagare. Kursen omfattade 23 veckors heltidsstudier med inlagd praktikperiod och med handledning av familjearbetet. Jag (författaren) som något år dessförinnan börjat arbeta som psykolog i referensgruppen anlätades som lärare och kursansvarig.

I samband med vidareutbildningen fördelades de olika hemma-hos-arbetarna över de olika socialbyråerna i Göteborg (proportionellt till antalet barnvårdsärenden) och permanenta verksamheter startades (fasta anställningar etc). Vid socialbyrå 4 (som senare delades upp i socialbyrå 4 och 7) lades verksamheten upp enligt den modell för hemma-hos-arbete som strax skall redovisas. (Liknande verksamheter startades också vid socialbyråerna 3, 5 och 6 i Göteborg.)

Min egen roll i denna utveckling har varit att jag dels fungerat som utbildningsledare och lärare vid vidareutbildningen, dels ansvarat för utvecklingen av verksamhetens målsättning, arbetsinnehåll, organisation etc och fungerat som handledare för hemma-hos-arbetarna. Dessutom har jag i ett stort antal hemma-hos-familjer bedrivit familjeterapi och krissamtal, ofta med respektive hemma-hos-arbetare som co-terapeut.

10.4 Hemma-hos-arbete ur ett meta-perspektiv

Innan jag går in på beskrivningen av modellen för hemma-hos-arbete vill jag kort kommentera hur jag ser på denna och liknande former av socialt förändringsarbete i relation till utslagningsprocesserna på den övergripande samhällsnivån.

För att verklig förändring skall kunna ske i utslagningsprocesserna som sådana krävs politiskt ekonomiska förändringar av hela det övergripande samhällssystemet. Sådana förändringar kan inte åstadkommas genom vård och socialt arbete som huvudsakligen bedrivs på intrapsykisk och interpersonell nivå.

Samhället måste, som jag ser det, utgå från andra grundläggande värderingar än den nuvarande satsningen på ekonomisk tillväxt och levnadsstandard mätt i materiell välfärd, BNP per capita, mängd producerade varor etc. Denna utveckling har trots materiella framsteg lett till ojämlikhet och social utslagning. Förändringarna måste därför gå utanför det nuvarande systemets ramar. Istället för att utgå från teknologin och den ekonomiska tillväxtens behov måste man utgå från människans behov. Det behövs ett nytt människo- och livsideal som bygger på solidaritet, gemenskap och tolerans för rätten att vara olik (= mänsklig). Människornas levnadsnivå måste istället uttryckas i livsinnehåll och livskvalitet.

Från ett samhälle där människan är alienerad genom att utgöra "varan arbetskraft" i produktionsprocessen och "varan köpkraft" i konsumtionssamhället måste ett samhälle skapas där människan inte värderas efter vad hon äger eller kan prestera utan på att hon *är* människa. Produktionsprocesserna måste därvid utformas så att alla "tillåts vara med", oavsett produktiv förmåga. Människan måste bli mer betydande än det hon producerar. Hon måste få bli med-beslutande, med-agrande och med-ansvarig.

Det samhälle som här skisseras är i nuvarande situation en utopi. Det förutsätter nämligen i förlängningen en radikal förändring av hela samhällsstrukturen och världsekonomin — med stopp för slösandet med jordens naturtillgångar, stopp för krigsindustri och upprustning, stopp för byråkratisering och häftiga strukturomvandlingar etc och stopp för kommersialismen och konkurrenssamhället med dess utslagning inom skola och arbetsliv, alltså förändringar som går utanför de rådande politiska ideologiernas mål och idéer.

Sådana förändringar är givetvis oerhört svåra och komplexa även inom ett begränsat samhälle som vårt svenska. De skulle kompliceras bl a av att det samtidigt finns behov av centralstyrning inom vissa områden, t ex energi, och av teknisk utveckling och strukturella förändringar inom industrin för att klara den fortsatta utländska konkurrensen. Parallellt finns också krav på fortsatt ekonomisk tillväxt för att kunna tillgodose ekonomiska behov från sjukvård, åldringsvård, det ökande antalet pensionärer och för fortsatta reformer beträffande sänkt arbetstid, barn tillsyn, föräldraledighet etc. Kanske är konflikten olöslig.

Man kan då fråga sig vad en sådan här utopi har med en beskrivning av hemma-hos-arbete att göra. Anledningen är att jag mycket förenklat vill visa att man bedrar sig själv om man någonsin tror att det går att åstadkomma en "behandlings-metod" som i sig bryter den sociala utslagningen och samhällets utslagningsprocess som sådan. — Mitt dialektiska systemperspektiv leder mig till en annan verklighetsbeskrivning. Förändringar kan visserligen ske i underordnade system men dessa kommer endast att ha marginella effekter på det överordnade systemets processer. Förändringar kan t ex åstadkommas i en viss multiproblemfamiljs situation med utslagning på olika nivåer. Dessa förändringar kommer emellertid att ha mycket liten effekt på samhällets totala utslagningsprocess — de mekanismer i samhället som gör att människor slås ut kommer inte att förändras.

Det finns alltid en risk att ett angreppssätt som verkar vettigt, modernt, "inne" etc, vilket ibland varit fallet med t ex hemma-hos-verksamhet, granskingsarbete, nya ansvarsmodeller inom öppen socialvård, ökad tillämpning av psykoterapi och miljöterapeutiska samhällen inom mentalvården etc, tas för den nya "lösningen på problemet" — som "sättet" att undvika social utslagning och mentala störningar.

Även om det går att förändra situationen för vissa individer, familjer och grupper, vilket enligt min uppfattning är värt all ansträngning, skall man alltså inte inbilla sig att en metod som är verkningsfull på intrapsykisk och interpersonell nivå, kommer att ha någon avgörande verkan på det övergripande systemets processer på strukturell nivå.

11 Målsättning

Mot bakgrund av mina meta-teoretiska ställningstaganden i Del I och mitt förslag till generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning i Del II kan målsättningen i denna modell för psykosocialt förändringsarbete formuleras.

11.1 Övergripande målsättning

Den övergripande målsättningen i denna modell för hemma-hos-arbete är att *ge multiproblemfamiljen och dess medlemmar en möjlighet att själva och tillsammans med andra kunna agera för att positivt förändra sitt liv och sin situation.*

Målsättningens idé är att individer och familjer skall få möjlighet att

- se sig själva och sin situation i ett meningsfullt helhetsperspektiv
- se nya valmöjligheter
- göra val och fatta beslut
- utveckla och tillvarata sina resurser
- börja agera för att förändra sin situation
- själv ta ansvar för sitt liv och handlande.

I mina meta-teoretiska ställningstaganden i Del I hävdade jag bl a

att såväl tillvaron som helhet som samhället och människan befinner sig i ständig förändring och utveckling genom dialektiskt påverkande processer över samtliga nivåer och dimensioner,

att förändringar både kan vara av "första ordningen" ("inom" systemet) och av "andra ordningen" (av systemet som sådant, överskridande systemets ramar, sättet att tänka och handla),

att människan är ett aktivt, förstående och skapande subjekt som själv kan välja, handla och ta ansvar.

Målsättningen i psykosocialt arbete är därför varken att "behandla" avvikaren eller att åstadkomma förändring överhuvudtaget (eftersom "allt" är förändring).

Målet måste vara att utveckla "förändringsresurser" hos de utslagna människorna och att undanröja hinder hos människor och samhälle som motverkar överskridande positiva förändringar "av andra ordningen". Därmed kan man bidra till att de avvikande och utslagna människorna själva kan agera för att förändra sitt liv och sin situation.

Överskridande förändringar är enligt min uppfattning resultat av tre processer som ömsesidigt påverkar varandra:

- *Förändring av "inre" strukturer och processer hos individ och familj = ökad "insikt"*
 - att få fördjupad förståelse för sig själv, sin historia och sin situation, få ny positiv identitet, bli medveten om sina resurser och se nya val- och handlingsmöjligheter
- *Förändring av "yttre" strukturer och processer i familj, närmiljö och i relation till samhället = förändrade levnadsförhållanden*
 - att förändra familjens vardagssituation och dess position i det övergripande samhällssystemet, vilket leder till förändrade handlingsmöjligheter och förändrade upplevelser
- *Handling = egen förändringsaktivitet*
 - att utveckla och tillvarata sina resurser och själv agera för förändring av sin situation

Som jag ser det hänger dessa tre processer intimt ihop med varandra. Såväl "insikt" som förändringar av yttre strukturer *uppkommer och resulterar i handling*:

- I handling integreras "intellektuell" kunskap till personlig medvetenhet.
- För att handling skall vara medveten och inte enbart "själlöst betende" krävs insikt.
- För strukturella förändringar krävs oftast både insikt och handling.

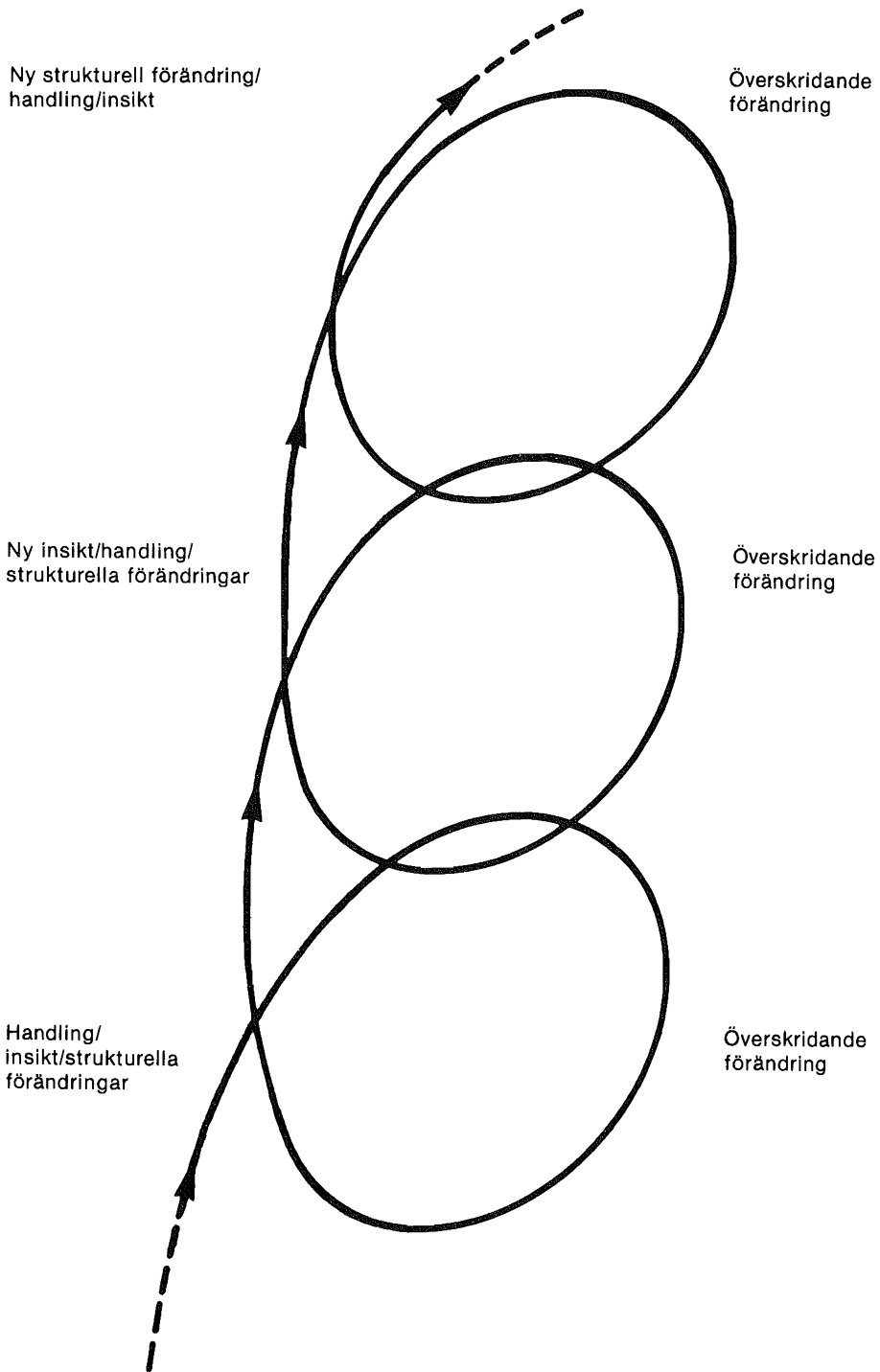
För målsättningens överskridande förändringar krävs därför både ökad insikt, strukturella förändringar och handling.

Målsättningen kan beskrivas som *att sätta igång en process*, en positiv dialektisk spiral, där kunskap/insikt/vidgad världsbild och yttre strukturella förändringar och individens egen handling för förändring integreras och ömsesidigt påverkar varandra.

Varje förändring som "överskrider" den tidigare strukturens ramar och det tidigare sättet att tänka och handla bildar grunden för fortsatt utveckling — med ytterligare kunskap och erfarenhet, ny insikt, nya handlingsmöjligheter, nytt agerande osv. (Se fig 2)

11.2 Specifik målsättning i relation till olika nivåer

För att åstadkomma målsättningens positiva förändringsprocess krävs att familjen får möjlighet att bryta de onda cirklar — de hinder mot överskridande positiva förändringar — som finns på de olika nivåerna:

Figur 2: Cirkulär utvecklingsprocess som målsättning.

- utslagningen från skola och arbetsliv, utestängningen från samhällsgemenskapen, den faktiska vanmakten, konflikterna mellan mål och medel etc på strukturell nivå
- det dysfunktionella familjesystemet, den kaotiska vardagssituationen och stämplingsprocesserna på inter-personell nivå
- störningarna i utvecklingen orsakade av bristen på trygghet, omvårdnad och stimulans i barnens uppväxt, avvikaridentiteten och den negativa självuppfattningen, den begränsade världsbilden och alienationsprocessens främlingskap och omedvetenhet om val- och handlingsmöjligheter på intrapsykisk nivå.

(Se "Avvikelse och utslagning — ett försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv" Del II: Kap 9.)

Målsättningen i denna modell för hemma-hos-arbete kan därför mera specifikt uttryckas i *de förändringar av strukturer och processer på olika nivåer som kan möjliggöra den övergripande målsättningens idé om ökad medvetenhet, frigörelse och kompetens för eget agerande:*

11.2.1 *Bryta den onda cirkeln och förändra processen i familjens utslagning på strukturell nivå*

Familjen och dess individer måste komma in och få en *meningsfull livssituation i samhället* med delaktighet, medansvar och sociala kontakter i skola, arbetsliv, vuxenstudier etc och med gemenskap i "naturliga" sociala system i närmiljön med grannar och vänner, i föreningsliv och inom kultur, fritid och andra sociala aktiviteter. Samtidigt bör kontakten på sikt nedtonas med de olika "konstlade" sociala system, socialbyråer, mentalsjukhus etc, som för närvarande är familjens huvudsakliga umgänge.

Familjen bör om möjligt bli *medveten* om samhällets utslagningsmekanismer och sin egen situation i förhållande till dessa — i ett historiskt samhällsperspektiv på utslagning, alienation och olika motsättningar i samhället både beträffande reella maktförhållanden och mellan normer/ideal och medel/resurser.

11.2.2 *Bryta den onda cirkeln och förändra processen i familjesystemets sätt att fungera och i olika stämplingsprocesser på inter-personell nivå*

Familjen måste förändras till att bli ett *öppet system* med stabilitet, klarhet och funktionell flexibilitet beträffande struktur, gränser, kommunikation, relationer, roller, mönster etc båda inom familjen med dess olika individer och subsystem och i förhållande till ursprungsfamiljer, släkt, grannar osv.

Familjens yttre *vardagssituation* med barntillsyn, ekonomi, hemmets skötsel, hygien, mathållning etc måste få ordning och *struktur*.

Om familjen kan fungera som ett öppet system med kontakter "utåt" och med ordning och struktur kan detta bidra till att bryta de stämpningsprocesser som familjen är utsatt för i relation till grannar, skola, arbetsliv, myndigheter osv.

11.2.3 Bryta den onda cirkeln och förändra processen i individer- nas utveckling, identitet och sätt att tänka och handla på intrapsykisk nivå

Familjens individer måste få möjlighet att bli *medvetna* om sin roll som "skapare" av sina levnadsbetingelser och kunna påbörja en *positiv identitetsutveckling* med vidgad världsmodell, överblick, självförtroende, valmöjligheter, eget agerande och ansvarstagande — anpassat till ålder och utvecklingsnivå.

Barnens utveckling måste tillgodoses genom att barndom och uppväxt präglas av kärleksfull omvårdnad, adekvat behovstillfredsställelse, stimulans och klara normer och gränser.

11.2.4 Val av konkreta mål med respekt för människornas själv- bestämmanderätt och personliga ansvarstagande

Modellens övergripande målsättning är att familjen och dess individer själva skall kunna välja och besluta över sitt liv, utveckla och utnyttja sina resurser, handla för förändring och ta ansvar för sig själva och gentemot andra.

Detta får till konsekvens att *de mer konkreta mål som gäller för respektive individ och familj* — vilka val och beslut man fattar och vad man skall göra av sitt liv — *i sista hand måste avgöras av familjen* själv som bär det yttersta ansvaret för sitt liv och sina handlingar.

I denna modell för hemma-hos-arbete måste man därför alltid tillsammans med familjerna diskutera och gemensamt besluta om målsättningen med det aktuella förändringsarbetet — med respekt för familjens och individernas självbestämmande, integritet och ansvarstagande som grundhållning.

11.3 Målgrupp

Målgruppen för denna modell för hemma-hos-arbete är i första hand multiproblemfamiljer enligt den tidigare beskrivningen. Det finns emellertid inga hinder för att använda modellen även på ensamstående och par utan barn i liknande multiproblemsituationer. (Vi har själva goda erfarenheter av arbete med alla typer av konstellationer inklusive helt ensamma människor.)

Hemma-hos-arbete kan också med fördel bedrivas i familjer som inte

har en fullt utvecklad multiproblemsituation men som kan riskera att hamna i en sådan p g a fysisk sjukdom, psykisk nedslitning, problem med barnuppföstran, svårigheter med ekonomi och sociala kontakter osv.

Vid svåra missbruksproblem finns inga generella lösningar. Missbrukaren kan ibland, som komplement till hemma-hos-arbete i familjen, ha nytta av att under en "avgiftningsfas" få institutionsvård, främst av praktiska orsaker som behov av kontakt 24 timmar om dygnet, men ibland också för att under denna fas kunna tillgodose barnens omvårdnad och säkerhet.

Om en eller flera familjemedlemmar är djupt deprimerade eller har neurotiska psykiska störningar, t ex fobier, får man från fall till fall och med hänsynstagande till hemma-hos-arbetarens person och arbetssituation bedöma om man skall bedriva hemma-hos-arbete.

Vid psykiska störningar av psykotisk karaktär, då personerna bl a periodvis kan sakna verklighetsförankring, bör man enligt mitt förmenande avråda från att bedriva hemma-hos-arbete enligt denna modell. Anledningarna till detta är flera. Dels kan barnen i sådana fall leva under mycket osäkra förhållanden som är omöjliga att ständigt ha uppsikt över. Dels är det oftast mycket svårt om personerna är helt förvirrade att genomföra denna modells förhållningssätt med dialog, samarbete och kontakt. Dessutom kräver denna typ av störningar oftast en mera tidskrävande omvårdnad (och eventuellt medicinering) som bättre kan tillgodoses inom andra behandlingsmodeller.

12 Förhållningssätt

12.1 Grundläggande principer

Förhållningssättet till de människor och familjer man möter i hemma-hos-arbetet präglas dels av de meta-teoretiska värderingar man omfattar, dels av den rådande maktstrukturen mellan familj, hemma-hos-arbetare och myndighet.

Grunden för denna modells förhållningssätt är synsättet

att alla människor har samma människovärde oavsett situation, position och förmåga,

att människor söker mening och helhet och har en orsak och intention med sina tankar och handlingar,

att varje människa tolkar den situation hon befinner sig i på ett personligt sätt och har möjlighet att välja, fatta beslut och handla utifrån sin uppfattning av denna situations mening och helhet,

att människan samtidigt måste ses i relation till sin omgivning och sina medmänniskor där den omgivande strukturen påverkar position, beteende och upplevelse — ett "invändigt" dialektiskt förhållande mellan individ och samhälle.

Social utslagning, avvikelser och psykiska störningar betraktas som *livsproblem på olika nivåer* vilka individen kan bli medveten om och där han själv kan välja, agera och ta ansvar.

Detta leder till att de människor som man möter i arbetet både måste förstås "utifrån" — i deras positioner och relationer till omgivning och samhälle — och förstås "inifrån" — ur deras perspektiv och världsbild. Man måste sträva efter att utveckla språk och kunskaper som gör det möjligt att möta dem på deras egen nivå och utifrån deras sätt att se på sin situation. (Se mina ställningstaganden i Del I under "Världsbild och människosyn" (2.4) och "Samhällssyn" (3.4).)

Relationen måste därför präglas av dialog och samarbete (istället för av diagnos och behandling). Man försöker gemensamt se vad som hindrar utveckling och förändring och försöker gemensamt bryta den onda cirkeln på de olika nivåerna genom att se nya valmöjligheter och börja agera. Detta innebär en skillnad från det traditionella problemsökandet och diagnosförfarandet.

Samtidigt som man försöker analysera problemen så klart som möjligt, måste man sträva efter att *medvetet söka efter de positiva resurser som finns i familjen* med tro på att dessa människor har möjlighet att

växa och förändras. Synen på den avvikande, utslagna människan förändras därmed från patient/klient till "agent" — en meningsskapande medveten människa som själv kan handla.

Den grundläggande människosyn som modellen bygger på kommer till uttryck i strävan till jämställda relationer med dialog och samarbete som förhållningssätt.

Denna grundhållning får emellertid samtidigt inte dölja den rådande maktstrukturen. Familj och myndigheter befinner sig i en ojämlik situation. Relationen är komplementär. Det är myndigheten som har makten och är i "överläge".

Hemma-hos-arbetare, liksom alla andra personer som är anställda av myndigheter, befinner sig i samma komplementära relation till de människor som är utslagna. De måste fråga sig: "På vems villkor arbetar jag?" Att på denna fråga svara: "På familjens" är, även om det visar på en önskan att umgås med jämställd nivå med familjen, ett uttryck för omedvetenhet om den faktiska maktstrukturen. Man måste inse att som anställd myndighetsperson, hur demokratisk och solidarisk med de utslagna man än försöker vara, arbetar man både på samhällets, myndighetens och familjens villkor, en situation där verklig jämlikhet inte existerar eftersom myndighetspersonen alltid har en maktapparat bakom sig.

Förändringsarbete enligt denna modells målsättning går inte att bedriva som en tvångsätgård. Människor utvecklas inte, agerar inte och tar inte ansvar mot sin egen vilja. Däremot finns samtidigt alltid tvång med i bilden så fort en myndighet är inblandad oavsett hur "frivillig" insatsen än är (inklusive sk frivillig mentalvård, BUP etc). Även de avvikande och utslagna vet nämligen att den bakomliggande maktapparaten "tar till andra åtgärder" om "behandlingen inte lyckas". Om någon t ex skulle påstå att hemma-hos-arbetet enbart går ut på att dricka kaffe och ha det mysigt tillsammans så finns det ingen multiproblemfamilj som är så naiv och oerfaren att den tror detta. Med rätta anar de, att det är något "lurt med det hela".

Att "spela" eller "leka" jämlikhet blir en form av pseudosymmetri som på meta-nivån innebär den definitiva ojämlikheten och det totala överläget. Detta medför i sin tur att möjligheterna för den som är i underläge att åstadkomma någon förändring blir ännu mer begränsade.

Om målsättningen är att nå medvetande och frigörelse bl a genom struktur och överblick får man inte börja med att fördunkla förhållandena och maktrelationerna i den situation i vilken hemma-hos-arbetet sätts in. En grundförutsättning för att man överhuvudtaget skall kunna börja sträva mot och arbeta i en mer jämlik relation är öppenhet, ärlighet och kongruens i kommunikationen. Både den grundläggande människosynen med strävan till dialog och samarbete med familjen och den rådande ojämna maktrelationen måste därför redovisas öppet.

Familjemedlemmarna, hemma-hos-arbetaren, socialassistenten och andra inblandade måste klart och *öppet deklarerat sina positioner och sin ärliga syn på situationen.*

Detta skulle innebära att t ex socialassistenten uttrycker negativa erfarenheter, osäkerhet om föräldrarna verkligen kan ta hand om sina barn etc eller att familjen uttrycker bitterhet och misstro och är aggressiv mot myndigheterna. Det är ändå min övertygelse att detta är den enda framkomliga vägen till verklig dialog och samarbete.

Om ärlighet och öppenhet skall präglade hemma-hos-arbetet kan detta givetvis inte användas som en dold kontrollfunktion. Hemma-hos-arbetarna får inte vara "spioner" som samlar in "bevismaterial" som underlag för senare åtgärder, t ex omhändertaganden. Skulle detta mot förmodan vara socialassistentens intention måste detta öppet redovisas (eller "avslöjas"). Det innebär att tanken på hemma-hos-arbete enligt denna modell får avskrivas. Det ger också familjen en möjlighet att pröva vilka alternativ — med åtföljande konsekvenser — som den är beredd att ställa upp på. (Någon verklig valfrihet existerar ju inte för familjen.) Alternativet är att socialassistenten kan ompröva sin inställning så att öppet och ärligt samarbete kan inledas.

Att i arbetet sträva mot en symmetrisk relation till familjen med samarbete och delat ansvar leder till att hemma-hos-arbetaren inte kan fungera i någon "fixarroll", "vårdarroll" eller "mammoroll", eftersom dessa roller innebär ett komplementärt förhållande där man frångår individen hans eget ansvar. Stöd, hjälp och praktiska och pedagogiska insatser behövs så gott som alltid i hemma-hos-arbetet. Dessa måste alltid utföras i samarbete och öppen dialog tillsammans med familjens medlemmar — aldrig "åt" dem eller "bakom ryggen" eller "över huvudet" på dem.

Både målsättning och förhållningssätt i denna modell innebär alltså inriktning mot autonomi — mot självständighet och oberoende, dvs individen bestämmer över sig själv (till skillnad från heteronomi där han inte bestämmer över sig själv).

Autonomi måste ses ur tre perspektiv:

den moraliskt *etiska principen* att varje människa har rättighet att bestämma över sig själv och ta ansvar för sitt agerande,

de *strukturella begränsningar* som samhällssystemets övergripande strukturer och processer lägger på individens valfrihet,

de *pyskologiska begränsningar* i människans möjligheter att självständigt fatta beslut som härrör från "inre" kontroll — i förhållande till individens utveckling, identitet och egen upplevelse etc och från "yttre" kontroll och i förhållande till andra människors och omgivningens syn på individens förmåga att bestämma över sig själv.

Autonomi och heteronomi bildar genom dessa begränsningar polariteter

på en skala där ingen individ är vare sig etiskt, strukturellt eller psykologiskt helt autonom eller heteronom. Polariteten mellan autonomi och heteronomi utgör en grunddimension med flera olika aspekter i förhållningssätt inom social- och mentalvård:

Frivillighet kontra tvång. Tvång finns t ex med även i formellt frivilliga vårdformer genom påtryckningar från anhöriga, grannar etc eller genom vetskap om att myndigheterna kommer att agera om man inte "frivilligt ställer upp".

Ansvar kontra omhändertagande. En omhändertagande inställning kan t ex förmedlas indirekt genom en alltför låg kravsättning. En "ansvarslös" inställning är ofta det dolda budskapet i attityder som "ta dig själv i kragen — sköt dig själv och skit i andra".

Respekterande kontra lydnad. Vid medicinsk behandling kan t ex det enda krav som ställs på patienten vara att han följer läkarens ordination och patienten kan "omyndigförklaras" om han inte lyder.

Ömsesidighet kontra styrning. I en psykoterapeutisk relation kan t ex indirekt styrning bli följderna om terapeuten av olika skäl inte betraktar patienten som likställd part i terapin.

(För utvidgat resonemang om autonomi — heteronomi se Christer Båge "Ett spel om syndabocker", 1972.)

Förhållningssättet i denna modell för hemma-hos-arbete strävar efter att relationer till individer och familj skall präglas av

"*Frivillighet*" — att familjerna så långt det är möjligt skall kunna fatta självständiga beslut utifrån insikt om sin faktiska situation.

Ansvar — att alla människor inklusive multiproblemfamiljer är ansvariga både för sitt eget liv och för sina attityder och handlingar gentemot andra. Adekvata *krav* och *förväntningar* på familjen, t ex att barnen har en trygg situation, att man söker arbete och försöker sluta missbruka etc, hör direkt ihop med möjligheten att ta eget ansvar.

Respekt — att hemma-hos-arbetare, socialassistent och familj försöker ta hänsyn till varandras upplevelser, argument, önskemål och krav, dvs att man respekterar varandra "som personer" men inte att man nödvändigtvis delar varandras åsikter.

Ömsesidighet — att samarbete och delat ansvar präglar målsättningsdiskussioner och planeringen av det gemensamma arbetet med möjligheter för samtliga att granska och ifrågasätta varandras krav och idéer.

Sammanfattningsvis har alltså modellens förhållningssätt en inriktning mot dialog och samarbete, ansvar och krav, respekt, ömsesidighet och självständigt fattade beslut. Jag anser att detta förhållningssätt är mycket viktigt av två skäl:

- Det innebär att man försöker omsätta sin grundläggande människosyn i praktisk handling och i relationer till de människor man möter —

att det råder kongruens mellan det man säger sig tro på och det man faktiskt gör.

- Det är den enda framkomliga vägen för att bryta familjens utslagning på olika nivåer — eftersom utslagningen både bygger på och resulterat i maktlöshet, icke-deltagande, icke-självbestämmande och icke-ansvarstagande. Vård och behandling som bestäms över huvudet på individ och familj kommer därför att ytterligare förstärka denna utslagning.

Modellens målsättning och förhållningssätt kan endast förverkligas i en öppen dialog mellan de inblandade parterna där man öppet och klart deklarerar sin position, sin syn på situationen och sina förväntningar och önskemål. För att denna dialog skall kunna konkretiseras i faktiskt samarbete måste den utmynna i en gemensam överenskommelse — ett kontrakt.

12.2 Kontrakt

Hemma-hos-arbete initieras från två perspektiv. Det *ena* är att individer och familj har en så problematisk och kaotisk situation att något måste göras för att bryta de onda cirkelarna. Det *andra* är att man både tror och förväntar att familjen har möjligheter att i samarbete kunna förändra sin situation.

Dessa båda perspektiv bildar utgångspunkterna för en öppen dialog mellan de inblandade parterna där man gemensamt försöker analysera familjens situation.

Analysen bör göras tillsammans med familjen och man har som mål att försöka se familjens situation på de olika nivåerna i ett helhetsperspektiv:

- individernas identitet, syn på sig själva och sin situation, sina problem, sin historia och sin "världsbild".
- familjesystemets strukturer och processer,
- den sociala utslagningen på strukturell nivå, med isolering, vanmakt och avsaknad av meningsfull sysselsättning,
- den aktuella praktiska och ekonomiska situationen, barnens omvårdnad osv,
- vad som hindrar förändring på de olika nivåerna,
- vilka resurser som finns i familjen.

Analysen kan givetvis inte bli "heltäckande" under loppet av några samtal. Det är därför viktigt att sträva efter ett *helhetsperspektiv* snarare än att fastna i olika detaljer.

I analysen av strukturer och processer på intrapsykisk och interpersonell nivå behöver man ofta ta hjälp av teorier, t ex de som jag valt på olika nivåer (se Appendix). Samtalen med familjerna måste dock givetvis föras på ett gemensamt talspråk (och inte med hjälp av teoriernas termer).

Upprättandet av kontraktet — avtalet om samarbete — bör helst ske i familjens eget hem. Först bör familjen, hemma-hos-arbetaren och social-assistenten var för sig öppet redovisa sin syn på situationen, sina behov, önskemål och resurser, sin vilja till förändring och sina förväntningar på vad samarbetet skall leda fram till. "Myndighetspersonerna" måste också klart deklarerat sina positioner, roller, ansvarsområden, krav på insyn och rapportering, sin organisatoriska tillhörighet samt om man har handledning i arbetet. (I undantagsfall kan handledare eller någon ytterligare "inblandad part", t ex en läkare, psykolog, övervakare etc som är personligt viktig för familjen, delta.)

Kontraktet blir sedan resultatet av det man gemensamt kommer fram till i dialogen och "förhandlingarna" med familjen.

Samarbetet kommer inte att fungera om myndigheten "trycker på" familjen ett kontrakt som denna egentligen inte själv önskar — relationen blir ensidigt komplementär och familjen kommer inte att förändras mot sin vilja. Det är tvärtom enligt min erfarenhet viktigt att betona för familjen att den inte bör "gå med på" något som den ändå inte tänker eller vill utföra — att inte tillfälligt "spela med" på kraven från myndigheterna för att få lugn och ro och slippa konfrontation för stunden. Man behöver emellertid som "myndighetsperson" inte vara särskilt rädd att familjen inte vill förändra situationen utan är nöjd med status quo. — Multiproblemfamiljer består nämligen inte av en samling idioter eller sadister som *vill* vara utslagna, isolerade och utan meningsfull sysselsättning, som vill misshandla varandra och supa ihjäl sig, som tycker om att misshandla sina barn och ständigt sakna pengar osv.

Familjerna kan visserligen vara uppgivna, bittra och ha väldigt dåligt självförtroende. De kan vara så nertryckta att de överhuvudtaget inte vågar hoppas. De kan vara förvirrade, sakna överblick och ha mycket svårt att till en början deklarerat vad de vill. I personlig kontakt med mer än ett hundratal multiproblemfamiljer över många år har jag däremot inte stött på någon som inte i grunden verkligen önskar en förändring, som i generella drag överensstämmer med det som också "myndigheterna" skulle önska.

Jag hävdar alltså att den tidigare redovisade människosynen — att människor söker helhet och mening och har möjlighet att självständigt besluta, agera och ta ansvar — är en förutsättning för att man skall bedriva hemma-hos-arbete enligt denna modell och egentligen för alla former av socialt förändringsarbete. Att man vågar tro på människors vilja till förändring motsäger inte att man samtidigt ställer krav och är konsekvent i tillämpningen av kontraktet — de är båda utslag av strävan efter respekt, ömsesidigt ansvar och jämställda relationer.

Kontraktet skall sammanfattningsvis försöka definiera *var* man står, *vart* man vill komma och börja skissa *vägen* till målet. Varken analys eller kontrakt kan ske en gång för alla utan måste *omprövas* och förnyas under hela den tid hemma-hos-arbetet pågår. Det rör sig inte om diagnos av ett tillstånd utan om analys av processer. Om inget exceptionellt in-

träffar brukar det vara lämpligt med förnyade kontraktsamtal ungefär var tredje månad under förändringsarbetet.

Både vid analys, klargörande av förväntningar, målformulering och metodvägledning har *handledning* en viktig funktion (behandlas mera utförligt senare). Det är då mycket viktigt att hela tiden föra tillbaka det som framkommer i handledningen till familjen för fortsatta diskussioner och överenskommelser.

Förutom dessa övergripande målsättningar skall kontraktet också klargöra mera *praktiska aspekter* på samarbetet:

- tider
- ansvarsfördelning
- vem gör vad, vem kontaktar vem
- rapportering
- telefonkontakter
- arbete på kvällstid och helger
- socialassistentens arbetssituation, t ex med svårighet att träffa familjen utan tidsbeställning på förhand
- vad hemma-hos-arbetaren kan ställa upp på beträffande praktiska insatser t ex *inte* i form av "städpatrull" eller "tvättmaskin" etc.

Dessa praktiska aspekter kan mycket väl *skifta* från familj till familj och beroende på situation, problem och vad hemma-hos-arbetaren och socialassistenten har vilja, förmåga och möjlighet att ställa upp på. Det viktiga är inte att agera exakt lika i alla familjer utan *att* de olika förhållandena i samarbetet med den just aktuella familjen blir *klarlagda*.

I kontraktet ingår också det *övergripande tidsperspektivet*. Hemma-hos-arbete går inte att bedriva inom en viss avgränsad och på förhand uppgjord tid, t ex 20 timmar per vecka under 5 månader, för att därefter helt upphöra. Det är naivt att tro att multiproblemfamiljens situation och processen i arbetet går att förutbestämma på sådant sätt. Arbetet måste ta den tid det tar även om detta innebär flera års gemensamma ansträngningar. Detta måste klart redovisas för alla inblandade parter (inklusive högre tjänstemän och politiker). Målsättningen är ju inte uppfylld förrän familjen klarar sig själv.

Den övergripande tiden för hemma-hos-insatsen går alltså inte att förutse. Däremot går det utmärkt att *planmässigt tidsbestämma det löpande arbetet* med omprövning av situation och kontrakt t ex var tredje månad, med klarhet beträffande hur mycket och vilken tid per vecka som man skall träffas etc. Detta ger stadga och *struktur* i arbetet samtidigt som det ger familjen *trygghet* i att veta att hemma-hos-arbetet inte plötsligt kommer att ta ett abrupt slut.

Tidsinsatsen per vecka i familjen kommer att skifta under arbetets gång beroende på problemens art och vilka praktiska insatser som måste göras och i förhållande till familjens eget ökande agerande och ansvars-tagande. Målsättningen innebär ju på sikt att man gör sig själv överflö-

dig som hemma-hos-arbetare i familjen.

Det finns en stor *risk med att tillbringa för mycket tid i familjen*. Insatsen blir inte med nödvändighet bättre med mera tid. Vid en viss nivå kommer närvaron i sig att bli problem då hemma-hos-arbetaren övertar allt fler av föräldrarnas naturliga funktioner som städning, matlagning, barntillsyn etc — om inte av annat skäl så för att motivera sin egen närvaro. Min erfarenhet är att den optimala tidsinsatsen vanligtvis ligger mellan 5 och 15 timmar per vecka och att man nog bör akta sig för att "ta över" ansvaret från familjen vid insatser som under en övergångsperiod kan vara mera tidskrävande.

12.3 Närhet och distans

För att kunna samarbeta och skapa förtroende mellan sig själv och familjen krävs att hemma-hos-arbetaren engagerar sig väldigt mycket och är villig att satsa sig själv med närhet, intimitet och inkännande förståelse. Samtidigt ställer arbetet krav på distans och överblick med medvetenhet om vad man gör och om var gränserna går för ens egen kompetens, villighet och möjlighet att ställa upp. Problemet med att samtidigt ha närhet och distans finns mer eller mindre i alla mänskliga relationer och har varit centralt inom psykoterapi-traditionen från Freud och framåt.

Denna konflikt blir kraftigt accentuerad i hemma-hos-arbetet genom att man tillbringar så mycken tid tillsammans — med misslyckanden, bitterhet, besvikelser, förhoppningar och glädjeämnen — i en relation som inte går att avgränsa från vardagen (som man exempelvis kan göra i renodlad psykoterapi med t ex 2 tim/vecka i speciella samtalsrum). Det psykosociala arbetet blir en form av balansgång. Det är viktigt att försöka förstå, sätta sig in i och engagera sig utan att bli så indragen i systemet att man urskillningslöst identifierar sig med familjen. Man måste ha distans och överblick för att kunna se strukturer och processer men man får inte distansera sig så mycket att man förlorar den personliga kontakten och engagemanget och blir som en "neutral tjänsteman". Vid allt för stark identifiering blir man som en del av den övriga familjen, man tar problemen som sina egna och kommer i likhet med familjen att brytas ner. Vid för stor distansering når man inte fram utan står utanför och betraktar vilket också blir verkningslöst (trots den eventuella goda analysen).

Detta ställer stora krav på hemma-hos-arbetaren som person. Kontinuerlig handledning är därför en nödvändighet för att hemma-hos-arbetaren skall kunna arbeta kompetent och orka fortsätta.

12.4 Samarbete och information

På samma sätt som analys och kontakt sker i öppen och ärlig dialog måste också öppenhet prägla det konkreta samarbetet. Missförstånd kan uppstå på en mängd områden liksom konflikter mellan hemma-hos-arbetare, socialassistent och familj. Dessa måste öppet redas ut och klaras av. Om rapporter måste skrivas gör man det med fördel tillsammans med familjen. Anmälningar och klagomål som kommit till socialbyrån redovisas även för familjen. Kontakter med olika myndigheter sker öppet och tillsammans, t ex genom telefonsamtal från familjens lägenhet eller genom att man gemensamt besöker den byrå, mottagning etc som är aktuell.

Samarbete med andra myndigheter och vårdorgan är en förutsättning för att man skall kunna bedriva hemma-hos-verksamhet. Multiproblemfamiljen har ju oftast en mängd kontakter med olika myndigheter och experter. I denna modell för hemma-hos-arbete förordas därför samarbete över alla gränser med olika yrkeskategorier, t ex inom BUP, sjukvård, arbetsförmedling, skola etc.

Att man inte skall arbeta på var sitt håll utan insyn i vad de andra håller på med innebär givetvis inte att alla samtidigt skall ha ansvar för allt. En förutsättning för att familjen skall få överblick, distans och struktur är att det råder överblick och struktur i de olika myndigheters relationer och ansvarsområden.

Att samla eller kontakta berörda myndighetspersoner och bestämma respektive ansvarsområde och arbetsinnehåll leder till att man dels undviker onödigt dubbelarbete och prestigestrider, dels konsekvent kan genomföra det man gemensamt med familjen beslutat i kontraktet. Det finns annars stor risk att hemma-hos-insatsen blir verkningslös genom att familjen kan "återfalla" i sitt gamla mönster att utnyttja och spela ut olika myndigheter mot varandra eller genom att familjen "hittar" någon annan myndighet som är villig att "sjukförklara" och "ta hand om" familjen. Detta kan av familjen upplevas som en tillfällig vinst då det inte är så "jobbigt" att vara sjuk och bli omhändertagen som att själv agera och ta ansvar. En sådan "lösning" innebär dock enbart att familjen hålls kvar i sin maktlösa utslagna position.

För att få ordning och struktur på alla olika insatser har vi valt att samordna dessa genom socialassistenten som har det formella behandlingsansvaret, och genom hemma-hos-arbetaren, som har den mesta kontakten med familjen. Socialassistent och hemma-hos-arbetare måste därför ha ett mycket nära samarbete med öppen information från båda parter beträffande situationen i familjen, andra insatser och inblandade myndigheter, anmälningar, tankar eller krav på tvångsmässiga ingripanden etc.

Organisatorisk tillhörighet, insyn och information har varit mycket omdiskuterade frågor under hemma-hos-arbetets framväxt i Sverige. Det har t ex hävdats att hemma-hos-verksamhet helst skall bedrivas "fritt från socialvården", så att arbetet kan ske "frivilligt" och utan in-

syn. Man har antagit att detta skulle ge större förtroende mellan familj och hemma-hos-arbetare. Ett sådant synsätt är emellertid att lura sig själv eftersom man på meta-nivån resonerar

som om hemma-hos-arbetaren inte är en anställd myndighetsperson och därför kan stå helt på familjens sida i "kampen mot myndigheterna",

som om hemma-hos-arbetaren inte har lojaliteter både mot sin arbetsgivare, sig själv och familjen,

som om verklig frivillighet existerar för familjen — utan det tvång som alltid finns, oavsett organisatorisk tillhörighet, så fort en myndighet är inblandad,

som om familjen inte själv skulle vara medveten om att de olika myndigheterna alltid finns med och har möjlighet, direkt eller indirekt, att tillgripa tvångsåtgärder,

som om större insyn i familjens problem automatiskt måste leda till fler tvångsinsynen, omhändertaganden etc,

som om socialassistenten verkligen kan hållas utanför arbetet trots att denne har juridiskt ansvar och makt till insyn och beslut,

som om förtroende lättare kan vinnas om man samtidigt förtiger förhållanden som anställning, lojaliteter etc.

Den modell som här presenteras bygger på de faktiska förhållandena, nämligen att hemma-hos-arbetaren är en anställd "myndighetsperson" och att de sociala myndigheterna alltid finns med i bilden.

Det är felaktigt att se insyn som något negativt och att ensidigt se socialvården som familjens fiende. I ett övergripande systemperspektiv är både familjens situation och socialvårdens agerande i många aspekter utslag av samma strukturer och processer i det övergripande samhällssystemet. Tvärtom behövs insyn och information för att samtliga inblandade skall kunna se situationen så klart som möjligt. Ju mer man kommer familjen in på livet desto bättre kan man dessutom se de positiva resurser som finns i familjen och det blir lättare att t ex motivera stöd och hjälp med barntillsyn, ekonomi etc. De enligt min uppfattning mycket negativa och skadliga akuta tvångsinsynen av typen "brandkårsutryckningar" som ibland tillgripits i multiproblem-situationer har oftast skett utan någon djupare analys av situation och problem och utan försök till verklig målformulering och arbetsplanering tillsammans med familjen. Dessa insynen har alltså snarare skett just på grund av en brist på insyn än på grund av att man haft för mycket information.

Socialarbetarna behöver tvärtom mera insyn för att få en djupare förståelse och för att öppet och i dialog kunna konfrontera familjen med den ohållbara situationen. Det finns inget terapeutiskt värde i att titta om olika missförhållanden i familjen, att låta hustrun bli misshandlad, att låta barnen springa utan tillsyn, att låta mannen supa ihjäl sig etc. Att

överse med liknande förhållanden är raka motsatsen till det förhållnings-sätt som förespråkas i denna modell. — Familjen måste istället konfronteras med sin faktiska situation, och föräldrarna måste behandlas som vuxna individer som har möjlighet att ta ansvar och stå för konsekvenserna av sitt handlande. Man når inte förtroende genom att "smyga" med sin position som "myndigheternas förlängda arm". Förutsättningen är tvärtom klart deklarerade positioner inklusive information om den bakomliggande maktapparaten, lagar som måste följas, socialassistents krav på insyn och kontroll etc. Detta kommer inte heller som en överraskning för familjen, som oftast har detta mycket klart för sig av egen erfarenhet — ibland sedan generationer tillbaka.

Min egen erfarenhet är att om jag försöker "smeka medhårs" och tala så lite som möjligt om problemen för att den vägen komma in i familjen så möts jag vanligen av kraftigt uttalad misstro. Familjen tror inte på mig — den har mångårig erfarenhet av att man inte kan lita på "inställsamma myndighetspersoner". Om jag däremot klart deklarerar min position och öppet redovisar min syn på den ohållbara situationen, t o m i hård konfrontation, så reagerar familjen annorlunda. De tycker kanske inte alltid om vad jag säger och kan ibland bli aggressiva. De får emellertid klart för sig "var de har mig" och svarar på ett ärligare sätt tillbaka — vilket ger möjlighet att utan falsk inställsamhet kunna påbörja ett samarbete som bygger på verklig respekt, ömsesidighet och solidaritet.

Nödvändig information om problemen och klarhet beträffande ansvarsområden måste också gälla i förhållande till berörda *politiker*.

Det finns flera anledningar att hålla de förtroendevalda i socialnämnden informerade om familjernas situation och om hur hemma-hos-arbetet bedrivs:

- Politikerna behöver ofta medvetandegöras om hur mångfasetterad och problematisk på olika nivåer multiproblemfamiljens situation är.
- Det är viktigt ur familjernas rättssäkerhet att politiker har insyn i hemma-hos-arbetet samtidigt som det bör innebära ett större skydd mot att verksamheten missbrukas och används för tvångsingripanden.
- Det är viktigt att få politikernas förståelse och stöd för arbetets inriktning mot medansvar, självbestämmande och samarbete.
- Det finns en möjlighet att visa politikerna på sambandet mellan familjens situation och utslagningsmekanismerna på strukturell nivå och därmed bredda möjligheterna till samarbete utanför vårdorganen — till arbetsplatser, fackföreningar, vuxenutbildning, kultur och fritidsverksamheter etc.

Hemma-hos-verksamhet har alltså mycket att vinna på ökad kontakt och samarbete med politikerna. Detta innebär dock *inte* att politikerna därmed skall besluta över hur arbetet metodmässigt skall läggas upp. Det är socialassistenten/-erna, hemma-hos-arbetaren och handledaren

som tillsammans med familjen skall planera och genomföra hemma-hos-arbetet.

Det ur rättssäkerhetssynpunkt viktiga och självklara kravet från politiker på insyn, kontroll och juridiskt skydd för berörda familjer bör kunna tillfredsställas genom fortlöpande information till socialnämnden där man öppet redovisar grunden för beslut om hemma-hos-arbetet, planerad målsättning, arbetsinriktning och annat som nämnden kan vilja veta.

Det lika självklara kravet på psykosocial och psykoterapeutisk kompetens vid analys, beslut och vägledning i arbetets inriktning och innehåll kan mötas genom att hemma-hos-arbete bedrivs under kompetent handledning och i intimt samarbete med socialvården/tjänsten.

12.5 Omhändertagande av barn — förhållningssättet ställs på sin spets

Barnen i multiproblemfamiljer lever oftast under mycket svåra förhållanden som kan leda till grava störningar i barnens utveckling. (Se i Appendix Kap 25.) Oro för barnens situation är oftast den viktigaste anledningen till att hemma-hos-arbete initieras och arbetet bedrivs därför väldigt ofta med omhändertaganden av barnen som ett ständigt hot i bakgrunden.

Problematiken runt vad man skall göra med "barn som far illa" har alltmer uppmärksamats under de senaste 15 åren. Utifrån ett gemensamt engagemang för dessa barns situation har olika åsikter hävdats.

I vad jag vill karakterisera som en "vulgärdebatt" har mycket förklarade förslag framförts. Utan djupgående analys och oftast utan egen erfarenhet av socialt arbete har vissa hävdats att dessa barn bör omhändertas så tidigt som möjligt och placeras helt utan kontakt med den "skadliga" biologiska familjen. (Se t ex Berit Hedeby "Barnmisshandeln i Sverige", 1975.) Andra har hävdats att man tvärtom till varje pris bör behålla barnen i den biologiska familjen eftersom det endast är de biologiska föräldrarna som är de "riktiga" föräldrarna: "Blod är ändå alltid tjockare än vatten." Dyliga svart-vita ståndpunkter visar endast att man varken teoretiskt eller praktiskt satt sig in i hur komplicerade dessa frågor är.

Även i den mera seriösa debatten bland socialarbetare och forskare råder emellertid delade meningar. Dessa kan sammanfattningsvis urskiljas i två huvudinriktningar.

Den *ena* riktningen kan kallas för "barnens-rätt-rörelsen" (i Sverige företrädd av bl a "Föreningen Barnens Rätt i Samhället" — BRIS). I denna riktning har man tagit starkt intryck av tankar som psykoanalytikerna Goldstein, Anna Freud och Solnit framför i boken "Barnens rätt — eller

rätten till barnet" (1978). Dessa forskare utgår i sitt resonemang från barns speciella tidsuppfattning i olika åldrar och barns behov av kärlek, omsorg, kontinuitet, stimulans, gränser etc. De hävdar att det viktigaste för barnets utveckling är att barnet har tillgång till en god "psykologisk förälder" — den som i vardagslivet kärleksfullt engagerar sig i barnet och tillfredsställer dess behov. Inte alla föräldrar förmår fungera som goda psykologiska föräldrar. Det "minst skadliga" för barnet i sådana fall är att denna roll får övertas av en annan vuxen person (andra vuxna personer) som kan möta barnets behov. Rollen som psykologisk förälder är alltså enligt dessa psykoanalytiker "utbytbar".

De praktiska konsekvenserna av detta synsätt blir att alla långtidsplaceringar av barn (oavsett om det gäller beslut om vårdnad vid skilsmässa, fosterhemsplacering eller adoption) skall vara ovillkorliga och permanenta. För att fosterföräldrar skall få möjlighet att fungera som psykologiska föräldrar måste barnet "frigöras" från sina biologiska föräldrar. Barn får heller inte flyttas mellan olika hem i väntan på sk slutgiltig placering. Detta synsätt får stöd av både internationell och svensk forskning som sammanfattningsvis visar att omhändertaganden och separationer (sedda över en längre tidsperiod) inte i sig är så skadliga för barnen — under förutsättning att relationen till fosterföräldrarna är god. Exempel på svenska rapporter och undersökningar med detta synsätt är A-L Kälvesten "40 fosterfamiljer med Skå-barn" (1973), L Dahl "Två fosterbarn" (1978), "Fyra fosterbarn" (1979), "Sex fosterbarn" (1980), A-L Kälvesten och G Meldahl "Familjepsykologi" (1982) och det statliga betänkandet "Barnens rätt — om föräldraansvar" (SOK 1979:63).

Den *andra* huvudinriktningen fokuserar den kris som varje separation innebär och menar att man förenklar separationsproblematiken om man ensidigt ser denna i termer av barnets individuella behov. Separationer måste alltid ses i förhållande till de relationer som utvecklas mellan barn och föräldrar i objektrelationsutvecklingen så som den beskrivits av psykoanalytiker som Margareth Mahler m fl ("The Psychological Birth of the Human Infant — Symbiosis and Individuation", 1975) och René Spitz ("The First Year of Life — A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Developments of Object Relations", 1965).

Gemensamt för dessa teoretiker (även om de skiljer sig åt beträffande terminologi och tidsangivelser) är att de betonar vikten av att barnet får möjlighet att utveckla gynnsamma *objektrelationer*. Ur en symbios ("sammansmältning med ett kärleksobjekt, dvs oftast modern") utvecklas individen genom separations- och individuationsprocesser till ett självständigt jag — barnets "psykologiska födelse". Denna kan liknas vid att det lilla barnet (under symbiosens sk delobjektstadium) successivt införlivar en "bild", en psykisk representation, av kärleksobjektet (kan troligen vara både en eller flera personer). Då barnet dels förmår framkalla och hålla kvar bilden av mamman, även då hon är fysiskt frånvarande, dels förmår och "tillåter sig" känslor av både kärlek och hat till

modern och ändå kan uppleva henne som "hel", som "samma" person (benäms "fusion"), har barnet uppnått sk hel-objektkonstans (anses vanligen inträffa vid 2,5–3,5 års ålder).

Barnets jag-utveckling och uppfattning av sig självt som en självständig individ sammanhänger intimt med relationen till kärleksobjekt. Under utvecklingen fram till hel-objektkonstans använder nämligen barnet kärleksobjektets jag som ett "hjälp-jag". Om barnet då förlorar sitt kärleksobjekt genom separation kommer detta därför inte att enbart innebära att barnet mister denna person. Barnet kommer dessutom att förlora en del av sitt eget ofullständiga jag. Barnet självt hotas av utplåning då jagets gränser mot omvärlden raderas. Ju längre barnet kommit i sin jag-utveckling desto större möjligheter har det följaktligen att bearbeta sina känslor av sorg och övergivenhet i samband med en separation.

I Sverige har detta synsätt i relation till omhändertaganden fått stöd främst av ett antal Skå-forskare. I en studie av 24 fosterbarnsärenden (varav 5 beskrivs mera utförligt), "I föräldrars ställe" (1976), visar Bengt Börjesson m fl hur separationsproblematiken kompliceras av att denna både berör faktiska yttre omständigheter och de inre relationer som berörs både hos barnet, biologisk familj och fosterfamilj. Separationer kan därför beskrivas både som ett "yttre" och ett "inre" drama. Även om den yttre situationen i fosterfamiljen verkar tillfredsställande är det därmed inte säkert att den inre problematiken hos barn och föräldrar är upplärd. En yttre skenbar anpassning kan dölja ett inre oupplost drama.

Dessa tankegångar har vidareutvecklats inom forskargruppen "Barn i kris" vid Barnbyn Skå. I "Yt- och djupanpassning hos fosterbarn" (Barnbyn Skås rapportserie nr 50, 1980) ger Anita Cederström och Marie Hesse begreppet "psykologisk förälder" en annan innebörd än Goldstein, Freud och Solnit. Med psykologisk förälder avser de den vuxne som i barnets späda ålder inlett det samspel med barnet som beskrivits av objektrelationsteoretikerna (Mahler, Spitz m fl). Cederström och Hesse menar att den psykologiska förälder som barnet, i djupare psykologisk bemärkelse, bär inom sig, ofta inte är den "goda" fosterföräldern utan den biologiska förälder med vilken barnet inlett sitt samspel (kan- ske redan före födelsen) oavsett hur "bra" eller "dålig" denna person anses vara. Författarna hävdar därför att denna psykologiska förälder inte är "utbytbar" utan alltid kommer att finnas kvar i individens medvetande. Om barnet separeras från sin psykologiska förälder innan barnet nått helobjektkonstans kommer denna ändå att finnas med — som en upplevelse av ett "tomrum". Barnet kan visserligen ha andra väl så viktiga identifikationsobjekt än sina biologiska föräldrar, t ex engagerade fosterföräldrar. För att få möjlighet till gynnsam identitetsutveckling måste dock barnet under sin uppväxttid, även om det t ex fosterhemsplaceras, få ha kvar sin kontakt med sin icke utbytbara psykologiska förälder.

Detta synsätt sammanfattas av Kerstin Vinterhed, Bengt Börjesson, Anita Cederström, Erik Fredin och Marie och Sven Hesse i "Barn i kris — En bok om barn och separationer" (1981). Författarna gör en genom-

gång av barndomens betydelse och hur man sett på dess konsekvens för identitetsutvecklingen från antiken fram till våra dagar. Man resonerar om den lojalitetskonflikt det innebär att vara skilsmässobarn, om yt- och djupanpassning hos fosterbarn och om omhändertagande som en psykisk kris.

"Barn i kris"-författarna kommer sammanfattningsvis fram till följande generella rekommendationer för det sociala arbetet om en separation inte kan undvikas:

- 1 "Låt föräldrarna så långt som möjligt få vara med i beslutsprocessen.
 - 2 Ge barnets naturliga familj kraftfullt stöd i samband med omhändertagandet.
 - 3 Låt föräldrarna bearbeta situationen tillsammans med andra vuxna som varit i samma situation.
 - 4 Ge de naturliga föräldrarna en möjlighet att se klart vad som föranledde separationen.
 - 5 Ge föräldrarna realistiska möjligheter att bygga upp sin tillvaro med sikte på att barnet skall återvända.
 - 6 Hjälp föräldrarna att hålla regelbunden kontakt med barnet.
 - 7 Hjälp föräldrarna att förstå barnets reaktioner.
 - 8 Ge föräldrarna möjlighet att bevaka sina rättsliga intressen."
- (Citat av rubriker från s 154–159.)

Fosterföräldrarna måste å sin sida också få hjälp att förstå och acceptera barnets "rötter" och få stöd i sin kontakt med barnets biologiska föräldrar. Detta kan bidra till att överbrygga kluvenheten i barnets *yt- och djupanpassning* som kan ses som "den införlivade konflikten mellan de biologiska föräldrarna och fosterföräldrarna" (s 126).

I "Barn i kris-projektet", under ledning av Bengt Börjesson och Sven Hesse, har man startat en bred intressant studie av omhändertagande-problematiken. Genom psykologiska test och intervjuer med såväl barn och biologiska föräldrar som fosterföräldrar och socialarbetare skall man försöka ge en helhetsbild av de processer som sätts igång både "på ytan" och "på djupet" hos samtliga inblandade. — Är det så att barnet lärt sig att "ytligt" anpassa sig till sin nya situation medan den djupa identifikationen med de biologiska föräldrarna kvarstår? I internationell forskning finns flera studier som stöder detta synsätt.

Psykoanalytikern, etiologen m m John Bowlby har bedrivit en mycket omfattande forskning över många år runt den "bindning" som utvecklas i olika former av föräldra-barn relationer. (Bowlby: "Attachment", 1971, "Separation", 1973, "Loss", 1980.) Bowlby visar sammanfattningsvis att själva intensiteten och kvaliteten i samspelet mellan förälder och barn är mycket avgörande för bindningen som utvecklas under barnets första levnadsår. Om ett barn väl har utvecklat en stark känslomässig bindning till en viss person, tenderar barnet att föredra denna person under återstoden av sitt liv — en bindning som alltså kvarstår även om barnet separeras från denna person.

Rosamund Thorpe visar i en undersökning av 121 fosterbarn, "The Experiences of Children and Parents living apart" (ingår i John Triseliotis samlingsverk "New Developments in Foster Care and Adoption", 1980), att många fosterbarn uppvisade grava störningar, att åldern vid fosterhemsplaceringen är av avgörande vikt (mest störningar då barnet är mellan 2 och 4 år vid placeringen) och att barnen verkar klara sig bättre, sett över längre tid, om det får behålla kontakten med sina biologiska föräldrar.

I en brett upplagd studie av 600 fosterhemsplacerade New York-barn, "Children in Foster Care" (1977), visar David Fanshel att det inte verkade finnas några större skillnader mellan barn som stannade kvar i fosterhemmet och barn som flyttade hem igen till sina biologiska föräldrar. Däremot visade det sig vara direkt avgörande för barnens positiva utveckling om de hade regelbundna kontakter, även under sin fosterhemsvistelse, med sina biologiska föräldrar.

För närmare beskrivning av teori och forskning i de båda synsätten se Kerstin Vinterhed m fl "Barn i kris" (1981) och Gunilla Lindén "Byta föräldrar" (1982). (Den senare rekommenderas som genomtänkt och balanserad introduktion till denna problematik.)

Personligen tar jag klart ställning för det synsätt som företräds av "Barn i kris"-författarna — av flera anledningar:

- De teoretiska perspektiv och den forskning som stöder detta synsätt har enligt min uppfattning ett större "intensionsdjup" eftersom man strävar efter en helhetssyn på de processer som sätts igång på olika nivåer och hos samtliga inblandade personer.
- Utifrån mina meta-teoretiska värderingar och mitt dialektiska systemperspektiv är det överhuvudtaget inte möjligt att studera barns "behov" separat utan att samtidigt se dessa termer av alla andra inblandades "behov" — de relationer, interaktioner och förändringar i strukturer på olika nivåer som följer på en separation.
- Perspektivet på yt- och djupanpassning går i princip att använda i alla mänskliga situationer som har att göra med anpassningsproblematik, marginalkonflikter, identitetsutveckling, byte av identifikationsobjekt etc. Detta synsätt är därför tillämpligt både på barnen och på de vuxna personer som berörs i ett omhändertagande.
- De bakomliggande värderingarna till detta synsätt — att se separationer som processer i ett helhetsperspektiv, att stödja samtliga inblandade, att försöka klara ut konflikter, att inte förneka tidigare historia ("rötter"), att sträva mot fortsatt samarbete, att ge barnets ursprungsfamilj möjlighet att bearbeta sin situation även efter omhändertagandet etc — överensstämmer helt med de värderingar som utgör grunden för den här beskrivna modellens målsättning och förhållningssätt.
- I praktiken innebär de allra flesta omhändertaganden att någon i form av kontakt (oavsett ursprunglig intention) ändå etableras mellan

de biologiska föräldrarna och det omhändertagna barnet och inte sällan kommer det omhändertagna barnet att få flytta i perioder mellan de båda hemmen. Det är då bättre att dessa kontakter, helt bortsett från vilket teoretiskt synsätt man omfattar, kan ske öppet och ärligt, även mot fosterföräldrarna, så att man inte ytterligare spår på de konflikter som ofta "automatiskt" finns mellan biologisk familj och fosterfamilj.

- Att föräldrarna får sina barn omhändertagna är ju inget skäl till att upphöra med det sociala förändringsarbetet i dessa familjer. Tvärtom är de ju just i denna situation i särskilt stort behov av alla tänkbara insatser. Om man dessutom planerar att barnen skall hem igen på sikt är fortsatt arbete i familjen helt nödvändigt.

Oavsett om ett barn omhändertas för att man närmare skall kunna utreda situationen, om barnen placeras "frivilligt" av de biologiska föräldrarna eller om omhändertagande sker med tvång innebär det alltså ett mycket djupt ingripande i barnets och familjens liv.

Problematiken vid omhändertaganden och separationer är mycket komplicerad. Det går t ex inte att göra en bedömning utifrån en jämförelse mellan de båda uppväxtmiljöerna — hur den biologiska familjen *är* och hur barnhemmet eller fosterhemmet *är*. Situationen måste ses utifrån *samtliga processer som sätts igång både hos barnet, i den biologiska familjen och i fosterhemmet* — hur det "sammanlagda" resultatet blir.

Å *ena sidan* har separationer alltid negativa konsekvenser för barnet genom att de innebär en förlust av kärleks- och identifikationsobjekt. Om det sker i yngre åldrar har barnet inte heller förmåga att se den totala situationen och förstå meningen med det som händer utan förlägger oftast förklaringen och skulden till det inträffade på sig självt.

Separationer i multiproblemfamiljer har i många fall föregåtts av andra former av "separationer" — att barnet känt sig övergivet och icke omhändertaget som en upprepad erfarenhet under sin tidigare uppväxt, t ex genom missbruk hos föräldrarna. Situationen har ofta präglats av en tät symbiotisk kontakt med samtidig avstötning vilket leder till ett starkt beroendeförhållande mellan barn och föräldrar. Detta kan ytterligare fixeras om förhållandet brytes. Svåra störningar i barnets jagutveckling blir oftast följderna. Placeringen innebär ofta starten på flera byten av uppväxtmiljö: barnhem — hem igen — fosterhem — hem igen — nytt fosterhem osv. Med varje ny omflyttning ökar risken att barnet blir svårt psykiskt skadat.

Å *andra sidan* kan man naturligtvis inte tolerera att barnen i sin biologiska familj lämnas utan vård och tillsyn eller tvingas leva i den ryckighet mellan närhet och avstötning som ofta är fallet i multiproblemfamiljen.

Sammanfattningsvis kan alltså konstateras att det är *stor risk att barnen skadas både om de separeras från sina biologiska föräldrar och om de, utan att någon förändring sker, lever kvar i sin multiproblemsituation.*

När man i socialt arbete möter barn som far illa kan man därför inte börja med att diskutera om barnen skall omhändertas tillfälligt (i s k stödhem) eller om de skall placeras mera definitivt (i s k ersättningshem). Den första och grundläggande frågeställningen är i stället *vad man kan göra i samarbete med familjen för att positivt förändra barnens uppväxt-situation så att omhändertagande kan undvikas*. Här ställs verklig kongruensen i ens förhållningssätt på sin spets.

Samtidigt som familjen behandlas med värme och respekt måste man inleda en dialog där familjen verkligen konfronteras med sin nuvarande ohållbara situation. Om hot om omhändertagande finns med i bakgrunden måste detta ärligt redovisas för familjen (ett "avslöjande" som oftast inte heller kommer som en överraskning för familjen). Detta är naturligtvis en form av tvång. Någon egentlig frivillighet finns emellertid inte i familjernas kontakt med de sociala myndigheterna. Att spela med öppna kort är enda möjligheten till verklig dialog och samarbete.

I kontraktssamtalet måste man alltså *både* visa på att barnens situation *måste* förändras *och* att man samtidigt vill försöka med hemma-hos-arbete eftersom man *tror på familjens* möjligheter att förändras. *Familjen måste få en verklig chans att ändra sitt sätt att leva och ta hand om sina barn*. Här måste man givetvis vara ärlig. Tror man inte på familjens förändringsmöjligheter skall man inte heller påbörja hemma-hos-arbete.

Om familjen trots långvarigt hemma-hos-arbete inte kan — eller (vilket är mycket sällsynt) inte vill — förändras, ta ansvar och ge barnen en trygg och ordnad situation, så kommer omhändertagandet — även för familjen — som en logisk följd av deras eget agerande. Tvång finns alltså alltid med i bilden. I denna modell föredras det "tvång" som det innebär att konfrontera familjen med sin problematiska situation då arbetet påbörjas, jämfört med att vänta tills situationen blir helt ohållbar och då tvingas att tvångsmässigt omhänderta barnen.

Om omhändertagande inte går att undvika har vi i denna modell i princip försökt tillämpa samma förhållningssätt som rekommenderas av "Barn i kris"-författarna (se ovan). Hemma-hos-arbetet fortsätter i familjen både under tiden och efter ett sådant omhändertagande eftersom målsättningen är att familjens situation skall förändras så att barnen skall kunna återvända. Medan detta arbete pågår måste man dessutom verksamt stödja kontakten mellan den biologiska familjen och fosterfamiljen.

Även om det (i förhållande till det totala antalet ärenden) mycket sällan har inträffat, har vi under årens lopp medverkat i ett antal sådana omhändertaganden i hemma-hos-arbetet. Dessa har oftast kunnat ske i samförstånd med familjen, med mindre slitningar i själva omhändertagandet och med relativt goda förbindelser mellan familj och fosterhem. Detta har i sin tur lett till en bättre situation för barnet under vistelsen i fosterhemmet och underlättat en eventuell senare återplacering i familjen.

Missbruk av alkohol och beroendeframkallande läkemedel är vanligt förekommande i multiproblemfamiljer. (Narkotikamissbruk förekommer men är mindre vanligt.) Alla former av missbruk innebär mycket svåra problem både för individ, familj och samhälle. Redan när någon med i övrigt ordnade förhållanden missbrukar alkohol får det svåra konsekvenser. Dessa blir direkt ödesdiga om man lever i en multiproblemsituation.

Varken analys eller förändringsarbete i samband med missbruk kan begränsas till en individuell problematik. Det måste också ses som ett familjeproblem både i inre och yttre relationer och i förhållande till utslagningen i samhället. Om en av eller båda föräldrarna missbrukar innebär detta så gott som alltid att barnens uppväxt präglas av otrygghet, besvikelser, ryckighet och ambivalens. Svåra störningar i barnens utveckling kan bli följden.

Oavsett ursprunglig grund för missbruket så kommer detta att få konsekvenser på familjernas sätt att fungera. Ofta behövs samtal för att förändra familjesystemets struktur som bortsett från alla andra personliga problem i sig gör det svårt för missbrukaren att sluta. Situationen har vanligen blivit en ond cirkel där missbrukaren inte tar ansvar eller deltar i hemmets skötsel och barnens vård och uppfostran. Samtidigt leder detta till att han hålls utanför delaktighet och information: "Säg ingen till pappa — han blir bara arg och börjar dricka . . ." Mormodern eller annan släkting kommer inte sällan in och tar ansvar och får förtroende som egentligen skulle delas inom föräldrasubsystemet. Detta gör att mamman i familjen blir kvar i en dotterroll och har svårt att fungera som vuxen förälder. Detta leder till att missbrukaren känner sig ändå mer utanför och ger honom en ytterligare andledning att supa vidare.

Familjesystemets struktur präglas ofta av stela eller mycket ambivalenta gränser till missbrukaren som hålls och håller sig utanför. Gränserna mellan mor och barn till morföräldrar och övrig släkt är däremot ofta oklara och suddiga, vilket leder till att dessa "sugs in" i systemet och till att barnen "springer vind för våg" eller får "spela föräldraroller". (Se vidare G Bateson: "Steps to an Ecology of Mind", 1972, speciellt avsnittet "The Cybernetics of 'Self': A Theory of Alcoholism", s 309 ff.)

För att missbruket skall kunna upphöra krävs alltså oftast, förutom individuella psykologiska och medicinska insatser, också att förändringar sker i familjesystemets struktur. Gränserna i familjesystemet måste bli klara och fasta och missbrukaren måste både själv ta och tillåtas ta ansvar för familjens ekonomi, barnens omvårdnad och hemmets skötsel.

Tyvär står ibland valet mellan att endera barnen eller föräldern måste bort från familjen om inte missbruket kan minska nämnvärt eller upphöra. Det finns inget som helst terapeutiskt värde i att låta situationen fortgå — varken att låta någon supa ihjäl sig, eller, även om det sker oavsiktligt, allvarligt skada sina barn för resten av livet.

Vi har i denna modell valt att mycket klart deklarera för familjen att i sådana situationer kommer vi att i första hand ta hänsyn till barnens

vård och trygghet även om detta får negativa konsekvenser för den missbrukande föräldern — en åsikt som denne, enligt min erfarenhet, så gott som alltid i grunden också själv delar. Att sluta ett långvarigt missbruk tar tid och är oerhört svårt. Man kan givetvis inte räkna med att detta utan återfall skall upphöra en gång för alla. Däremot kan man kräva av missbrukaren att han själv skall göra kraftiga ansträngningar att lägga av med sitt missbruk, ta emot läkarbehandling om så behövs och söka arbete, beredskapsjobb, AMS-utbildning eller liknande. Han måste också samtidigt få klart för sig konsekvenserna om han "struntar i allt" och fortsätter att supa. Missbrukaren behöver och skall självklart få all tänkbar hjälp från hemma-hos-arbetaren, socialassistenten och genom andra former av vård och rehabilitering i sina ansträngningar att sluta missbruka. Redan misstanken att skador kan uppstå på fostret hos kvinnor som missbrukar under sin graviditet gör att man givetvis måste vara särskilt vaksam på sådant missbruk.

Att ställa missbrukaren inför valet att anstränga sig att sluta eller fortsätta dricka och stå för konsekvenserna av sitt handlande är givetvis en form av tvång. Liksom när det gäller omhändertagande föredrar jag dock denna form av tvång framför att vänta tills situationen blir ohållbar med de tvångsmässiga ingripanden som då blir följden. Det är viktigt att missbrukaren verkligen ställs inför ett val. Han blir inte hjälpt av att få fortsätta att "trixa" och "jiddra" sig fram i sin vandring mellan olika myndigheter och vårdinrättningar utan att någonsin ställas mot väggen.

Att ofta i hård konfrontation med den som missbrukar ställa honom eller henne inför ett val är samtidigt att visa respekt och tro på personens förmåga att faktiskt kunna förändra sin situation — och det brukar enligt min erfarenhet också uppfattas på detta sätt.

För att någon mera varaktig positiv förändring skall kunna ske krävs också att den som missbrukar får en meningsfull uppgift i samhället. Missbrukaren i en multipblemsituation är troligtvis det "mest utslagna" man kan bli. Han är ofta utestängd från i stort sett allting utom det tveeggade umgänget med sina suparkompisar i samma belägenhet. I hemma-hos-verksamheten har vi sett enskilda missbrukare som med hjälp och stöd har kunnat bryta sin onda cirkel, sluta sitt missbruk och komma in i arbete eller utbildning och övrig samhällsgemenskap.

I ett mera övergripande perspektiv tror jag dock att behovet av missbruk i vårt samhälle inte kommer att upphöra med mindre än att den övergripande strukturen förändras — i samhällets grundläggande mål och värderingar (liknande den "utopi" jag tidigare beskrivit, där alla tillåts "vara med" i arbetsliv och övrig samhällsgemenskap med stöd från arbetskamrater, grannar osv). Ett visst hopp inger de liknande tankegångar som på senare tid har framförts bl a från fackföreningsrörelsen. Att engagera sig och praktiskt ta sig an dessa frågor på arbetsplatserna tror jag personligen är ett mycket bättre sätt att angripa dessa problem än att försöka "vårda" bort dem.

13 Arbetets innehåll och uppläggning

13.1 Psykosocialt arbete

Hemma-hos-arbete har bedrivits på olika sätt, med olika syften och av människor med mycket skiftande bakgrund och utbildning. Arbetets karaktär har därför skiftat och oklarhet har rått beträffande vad som är arbetets egentliga innehåll. Olika inriktningar har tonvikten på praktisk hemhjälp, social pedagogik eller psykoterapi.

Tanken med denna modell för hemma-hos-arbete är varken att betona eller renodla någon av dessa aspekter. Modellen är tvärtom ett försök att *integrera praktiska, ekonomiska, pedagogiska, sociala och terapeutiska insatser till ett samlat innehåll*. Detta kan inordnas under begreppet *psykosocialt arbete*. (Se bokens inledning.)

Den statliga utredningen om psykoterapiutbildning gjorde ett försök till distinktion mellan psykoterapi och psykosocialt arbetssätt:

- ”*Psykoterapi* är en behandling baserad på psykologisk teori och metod bestående av systematiska och målinriktade åtgärder som direkt syftar till att hjälpa en person eller grupp av människor att komma tillrätta med sådana tankar, känslor, impulser, relationer och psykosomatiska symptom som upplevs som besvärande.
- *Psykosocialt arbetssätt* är att utöva ett yrke med klar blick för vilken betydelse den sociala organisationen och de mänskliga umgängesformerna har för individens psykiska utveckling och välbefinnande.”

”Det psykosociala arbetssättet är inriktat på umgänges- och förhållningssätt, på relationerna mellan människor. Psykosocialt arbete syftar till att förändra de sociala levnadsförhållandena så att dessa inverkar gynnsamt på människors psykiska och sociala utveckling och funktionssätt.”

(Egidius: ”Psykosocialt arbetssätt”, 1978, s 13, 14).

Psykoterapi fokuserar huvudsakligen på *en* nivå, antingen intrapsykisk, som i traditionell individterapi, eller interpersonell, som i familjeterapi.

Psykosocialt arbete omfattar däremot flera nivåer — både intrapsykisk, interpersonell och strukturell nivå, med arbetsuppgifter av praktisk, pedagogisk, terapeutisk och social natur. Psykosocialt arbete täcker alltså *en vidare, mer komplex situation*, där fler yrkeskategorier, organisationer etc är inblandade, och där situationen är *mindre strukturerad* beträffande tid, plats, antal närvarande etc än vad som är fallet vid psykoterapi.

Komplexiteten ökas naturligtvis av att begreppet psykosocialt arbete i sig inrymmer en mängd olika aktiviteter såsom hemma-hos-arbete, granskapsarbete, miljöterapeutiska institutioner, P-gruppsarbete etc (se Egidius, 1978, Lennér och Tylefors, 1981 och Hessle, 1982).

Även om hemma-hos-arbete skall betraktas som psykosocialt arbete förekommer psykoteraeutiska inslag i arbetet — gränserna mellan psykoteraeutik och psykosocialt arbete är i praktiken flytande.

13.2 Olika typer av insatser

13.2.1 *Terapeutiska insatser*

Psykoteraeutiska insatser i hemma-hos-arbete måste ses både i relation till olika nivåer, till hemma-hos-arbetets målsättning och målgrupp och till psykoteraeutins intention och form.

Inom psykoanalytisk och psykodynamisk terapitradition (inklusive olika tillämpningar inom grupp- och familjeterapi) brukar man skilja mellan bearbetande och insiktsterapi och jag-stödande terapi.

Bearbetande psykoteraeutik har som målsättning att bearbeta och medvetandegöra omedvetna konflikter. Detta sker företrädesvis med hjälp av fria associationer, regression, överföringsreaktioner, motstånd, katarsis, genom tolkning och klarifiering av dessa reaktioner och genom arbete med drömmar, symboldrama, hypnos osv. Bearbetande terapi kan bedrivas då klientens jag-funktioner är relativt välfungerande, med adekvata försvar, ångesttolerans, struktur på yttre livssituation etc, och då det inte rör sig om tidiga (karaktärs-) störningar från oral och anal fas. Bearbetande terapi är sannmanfattningsvis lämplig att bedriva med personer som har neurotiska störningar men som är så pass välfungerande och "jag-starka" att de tål den ökade ångest som insiktsterapin väcker.

Jag-stödande psykoteraeutik har som målsättning att bygga upp en positiv stabil jag-identitet hos individer med tidiga störningar i utvecklingen som resulterat i försämrad realitetsuppfattning och integrationsförmåga, låg ångesttolerans, svårigheter med kontroll av drifter och affekter och med labila och "primitiva" försvarsmekanismer. Jag-stödande terapi bedrivs med individer som fått så svåra och tidiga störningar i utvecklingen att en insiktssbearbetande terapi inte kan tillgodogöras eftersom de ångestreaktioner som en sådan väcker skulle leda till ännu sämre förmåga att fungera i vardagslivet.

I jag-stödande terapi måste terapeuten ha en stabil positiv kontakt i en mera "verklig" relation där man kan fungera som ersättnings- och identifikationsobjekt. Man arbetar med "medvetna" problem och medverkar till konfliktlösning och förbättring av integrationsförmågan ge-

nom att öka frustrations- och ångesttolerans och stödja självkänsla och självständighet. Man måste också ofta pedagogiskt påverka realitetsuppfattningen och genom konkreta insatser pröva sig fram, t ex i att träna gränssättning. Kontakten bygger på ett varmt förtroligt förhållande där klienten får prata och gråta ut, pröva och testa sin verklighetsuppfattning och så småningom våga bli allt självständigare. Den jag-stödjande terapin kan liknas vid att restaurera en utveckling som tidigt blivit störd p g a bristande förmåga eller möjligheter hos de vårdande föräldrarna. Arbetet sker i en relation som mera liknar uppfostran och pedagogik än den bearbetande terapin.

Målsättning och metodik är alltså olika i de båda terapiformerna. De kan emellertid båda vara lika krävande och långvariga och innebära lika djupgående förändringar av människors inre och yttre liv. En definitiv uppdelning är också svår att göra eftersom det i praktiken alltid finns med stödjande moment i bearbetande terapi och tvärtom. Avancerade kunskaper i teori och teknik fordras alltid i bearbetande terapi, och den utbildning som finns av terapeuter är oftast ensidigt inriktad på denna terapiform (liksom i den övriga västvärlden med insiktsbearbetning av neurotiker från medel- och överklass).

Kraven på terapeuter som arbetar med jag-stödjande terapi är av ett delvis annat slag. Det är tänkbart att det inte krävs lika stora teoretiska kunskaper för att bedriva denna terapiform. Däremot ställs stora krav på terapeuten som person — på rollkonstans, egen identitet, förmåga till gränssättning och klarhet beträffande var man själv står etiskt, moraliskt och ideologiskt. Relationen är mer verklighetsnära — det går inte att hålla en strikt yttre struktur som vid insiktsterapi utan arbetet måste i högre grad anpassas till den yttre vardagsverkligheten därför att arbetet ställer mycket stora krav på terapeuten att tåla besvikelser, misslyckanden, provokationer och därför att behovet av kärlek och omvårdnad ibland kan verka så omätligt att terapeuten kan känna sig helt "utsugen".

De psykoterapeutiska insatserna i hemma-hos-arbete får en mycket klar jag-stödjande/uppbyggande inriktning.

De bearbetande inslagen blir mycket få. Om de överhuvudtaget förekommer sker detta i så fall efter lång tid — då familjen har nått en annan stabilitet, mognad och ångesttolerans och då den yttre situationen med ekonomi, barnens och hemmets skötsel, skola, arbete etc har blivit mera stabil och strukturerad. Det finns mycket i *multiproblemfamiljens situation* som tyder på att en bearbetande inriktning kan innebära risker och negativa effekter samtidigt som det talar för en *jag-stödjande/uppbyggande inriktning*:

- Såväl föräldrar som barn har vanligen haft svåra störningar i sin tidiga barndom med osäkerhet, otrygghet, otillfredsställelse och ambivalens vilket resulterat i jag-svaghet, låg ångesttolerans, störd integrationsförmåga och låg självkänsla.

- Den yttre situationen med problem med ekonomi, barnuppfostran, oklar familjekonstellation, skola, arbete, missbruk etc ställer krav på praktiska och pedagogiska insatser som går att väl förena med en stödjande terapeutisk inriktning.
- Ett jag-stödjande arbete som inriktas på att stärka struktur, kontroll, gränser och självkänsla och att bearbeta medvetna konflikter och som innehåller pedagogiska och praktiska insatser är möjligt att genomföra konsekvent i hela familjen. Hemma-hos-arbetaren kan tillämpa i stort sett samma förhållningssätt till samtliga individer — naturligtvis anpassat till ålder och mognad.
- Även om insiktsterapi ("teoretiskt") skulle vara att föredra med någon av föräldrarna, kan den ångest som väcks hos föräldern (med motstånd, regression etc som följd) leda till en situation där hans/hennes förmåga att vårda, sätta gränser, uppfostra, själv ge trygghet etc minskas. Detta får oftast negativa effekter på familjens förmåga att fungera adekvat både utåt och inåt — vilket går ut över barnens utveckling.

Jag-stödjande psykoterapeutiska insatser behövs på *samtliga nivåer* i hemma-hos-arbetet. Dessa insatser måste gå att sinsemellan förena på ett sådant sätt att hemma-hos-arbetaren får en "möjlig" — kongruent — arbetsituation.

De terapeutiska insatserna på interpersonell nivå inriktas på familjesystemets struktur, kommunikation och processer. Familjens situation på interpersonell nivå med oklarhet i struktur, avsaknad av gränssättning, oklar kommunikation, svårigheter med konfliktlösning etc ställer krav på insatser på denna nivå som mycket väl överensstämmer med en stödjande/uppbyggande terapeutisk inriktning på intrapsykisk nivå.

Målet är att familjesystemet får en fast struktur med klara subsystem, gränser, roller och relationer, att de dysfunktionella processerna kan medvetandegöras och förändras och att familjens kommunikation blir så pass öppen att man kan börja diskutera sin situation, lösa konflikter etc — ett arbete mot ett öppet system med fasta flexibla gränser och möjlighet till utbyte med andra familjer och omgivning.

Hemma-hos-arbetaren kan själv fungera *som modell* med egen klar kommunikation, fasta gränser, rollkonstans och klarhet beträffande vad man ställer upp på och inte — dvs visa familjen ett mera funktionellt sätt att leva. Hon kan lära ut och medverka till gränssättning mellan föräldrar och barn och till respektive ursprungsfamiljer, släkt, grannar osv. Hon kan genom samtal försöka medvetandegöra de dysfunktionella processer som präglar familjens inre och yttre relationer. Hon kan medverka i konflikt- och problemlösning och stödja förändringar av familjens strukturer och processer.

Insatserna på strukturell nivå — att möta utslagningen i familjens position och relation till samhället — är ju inte i egentlig mening terapeutiska. Dessa insatser får emellertid ofta "terapeutiska konsekvenser" på familjesystemets struktur och processer och på individernas valmöjligheter.

ter, handlingar och upplevelser. Insatserna på denna nivå är huvudsakligen av två slag:

- Dels måste man försöka att på alla möjliga upptänkliga sätt få individer och familj att komma in i samhällsgemenskapen, dvs att ingå i "naturliga" sociala system inom arbetsliv, utbildning, fritidsverksamhet och kultur och i kontakt med daghem, skola, fritidsgård, grannar, byalag, idrottsklubbar, föreningar osv.
- Dels måste man försöka förmedla ett övergripande perspektiv på samhällets sätt att fungera, dvs att förstå sammanhanget i myndigheters agerande, i ekonomin, i alla "bruna kuvert" etc och att lära sig hur man söker arbete eller lämplig utbildning, ställer barn i daghemskö osv. Målet är givetvis inte att förstå de tekniska aspekterna utan "vad det hela går ut på" och hur man själv kan handla.

I förlängningen kan man stödja familjens eget agerande tillsammans med andra familjer i liknande situationer eller i samma bostadsområde för att med gemensamma ansträngningar åstadkomma förändringar i t ex ökad barntillsyn, fritidssysselsättningar för barn och ungdom, gemensamma fritids- och studieverksamheter — alltså en övergång till engagemang i olika former av föreningsverksamhet, byalag, grannskaps- och samhällsarbete och (parti)politiskt engagemang. (Se vidare Lundgren, Mattsson, Wahlberg m fl: "Samförstånd eller konflikt", SM-projektet, 1978.)

Om familjen på olika sätt och inom olika områden kan delta i samhällsgemenskapen så kommer detta att inverka på de andra nivåerna enligt den strukturalistiska grundidén — att förändringar i det övergripande systemet och i relationer till övergripande system kommer att påverka familjens position och struktur och individernas handlingar och upplevelser. Att komma in i naturliga sociala system med arbete, studier etc har mycket stora effekter både på familjens inre strukturer och processer och på individens självförtroende och människovärde.

De *terapeutiska insatserna* i hemma-hos-arbete kan alltså sammanfattas:

- *På intrapsykisk nivå:* Jag-stödjande/uppbyggande inriktning.
- *På interpersonell nivå:* Medvetandegöra och förändra familjesystemets strukturer och processer speciellt med inriktning mot klar gränssättning och öppen kommunikation.
- *På strukturell nivå:* Stödja aktivt deltagande i naturliga sociala system och medvetandegöra samhällets övergripande sätt att fungera.

Familjeterapi — i mera "renodlad" psykoterapeutisk bemärkelse — kan i vissa fall behövas för att öppna kommunikation, medvetandegöra processer och förändra familjesystemets struktur. Detta kan t ex bli fallet efter en tids arbete, då många av de praktiska problemen har klarats av och familjen fungerar relativt väl utåt men då man fortfarande är låst i dysfunktionella processer på interpersonell nivå som varit svåra att bryta i hemma-hos-arbetet. Familjeterapi ställer krav på en avancerad psy-

koterapeutisk utbildning (motsvarande Psykoterapiutredningens steg 2, t ex psykolog med flera års vidareutbildning i psykoterapi med speciell inriktning på familjeterapi). Hemma-hos-arbetare har mycket sällan en sådan kompetens.

Om familjeterapi behövs är det viktigt att denna bedrivs av utbildad familjeterapeut. Samtidigt får den inte fungera som en isolerad företeelse utanför det övriga hemma-hos-arbetet eller ske över huvudet på hemma-hos-arbetaren (något som lätt kan bli fallet om utomstående "experter" bedriver terapin utan att närmare informera hemma-hos-arbetaren som sätts att "ta hand om det praktiska").

Ett arbetssätt som jag funnit fungera väl är att en utbildad familjeterapeut bedriver en i tid och plats avgränsad familjeterapi tillsammans med hemma-hos-arbetaren som får rollen av co-terapeut. Terapin kan då bedrivas kompetent och går att integrera i det övriga arbetet. Hemma-hos-arbetaren blir delaktig i de förändringar som sker i familjen, får tillgång till all information och har möjlighet att anpassa sitt övriga arbete (som pågår både före, under och efter familjeterapiinsatsen) till den förändrade situationen och funktionen i familjen.

Liksom allt hemma-hos-arbete måste givetvis även familjeterapin planeras och utföras i samarbete med familjen med klarhet beträffande målsättning, innehåll, tid, antal gånger etc (som i det tidigare beskrivna kontraktet). Familjeterapin måste integreras i det övriga arbetet och tas upp i handledningen.

Hemma-hos-arbetet innehåller också praktiska och pedagogiska insatser som är minst lika viktiga som de terapeutiska.

13.2.2 Praktiska insatser

De praktiska insatserna i hemma-hos-arbete kan vara av en mängd olika slag och varierar givetvis beroende på den aktuella familjens situation. Vanligt förekommande praktiska insatser är t ex att hjälpa till att reda upp i oredan, att skaffa nödvändig hemutrustning, att städa, tvätta och laga mat, att se till barnens skötsel och läggtider, att gå med barnen till BVC, daghem och skola, att göra besök hos läkare, arbetsförmedling etc och hjälpa till i barnens fysiska omvårdnad, sysselsättning, stimulans, läxläsning m m.

Enligt modellens förhållningssätt skall inga praktiska insatser göras åt familjen utan *tillsammans* med familjen, i samarbete och dialog och med respekt för deras självbestämmande och integritet.

13.2.3 Pedagogiska insatser

Pedagogiska insatser i hemma-hos-arbetet spänner över ett brett fält. Det kan t ex vara att lära ut kunskaper om barns utveckling och behov, omvårdnad och skötsel, att samtala om och träna gränssättning, att visa på vikten av stimulans i barnens tidiga år och i skolarbetet, att undervi-

sa om och träna på planering av hemmets skötsel, ekonomi, matlagning, inköp, skötsel av kläder etc, att lära ut hur man betar sig i offentliga situationer som t ex på post och bank, att visa hur man handskas med räkningar av olika slag (som tidigare lagts på hög och överlämnats i klump till socialassistenten), att undervisa om olika samhällsfunktioner och hur familjen kan ordna sina relationer till olika myndigheter, att träna på dylika relationer till t ex daghem och skola, att visa hur man i praktiken gör när man själv söker arbete och bestämmer tid för olika kontakter, att stimulera och aktivera olika kultur-, sport- och fritidsaktiviteter osv.

13.2.4 Integrering av de olika insatserna

Hemma-hos-arbetets *innehåll varierar* givetvis beroende på den aktuella familjens speciella problem och behov. Tonvikten på praktiska, pedagogiska eller terapeutiska arbetsuppgifter kommer att förändras under arbetets gång beroende på hur den yttre och inre situationen i familjen utvecklas.

Oftast kan t ex huvudsakligen praktiska insatser behövas i arbetets inledningsskede för att skapa ordning och reda i det kaos som råder. Familjen behöver kanske kompletterande hemutrustning och nya kläder till barnen. Den värsta ekonomiska röran får redas upp och man behöver ofta rent konkret se till att barnen kommer iväg till skolan. Ibland kan lägenheten se ut "som efter ett bombnedslag" och man får börja med att städa, tvätta och plocka in i lådor och skåp, mat för dagen får inhandlas och lagas till osv.

Även då "rent" praktiska åtgärder krävs är det emellertid mycket viktigt att ha det övergripande förhållningssättet klart för sig — att inte göra dessa insatser *åt* eller över huvudet på familjen. Arbetet måste alltid ske öppet och tillsammans med familjen. Att utföra de praktiska arbetsuppgifterna tillsammans går vanligen trögare och tar längre tid än om den effektiva och "duktiga" hemma-hos-arbetaren själv snabbt skulle städa upp, laga maten och se till att "ruljansen fungerar" och att det "blir gjort nångång". Ett sådant handlingsätt kommer dock att innebära mycket små förändringar i familjens *sätt* att fungera. Det kommer endast att ha en momentant uppsnyggande funktion utan någon egentlig förändring av processerna som sådana. Tvärtom kan det förstärka känslan av värdelöshet och utslagning.

Att samarbeta i praktiska sysslor får ofta positiva terapeutiska och pedagogiska följder.

En fin, naturlig och förtroendefull relation kan t ex utvecklas till mamman i familjen då man gemensamt hjälps åt att städa och gå ner i tvättstugan. Man undviker att relationen till familjen redan från början blir ensidigt komplementär, vilket blir följden om hemma-hos-arbetaren tar ansvar och agerar åt familjen. Att t ex mamman själv är aktiv och genomför praktiska uppgifter är ofta mycket positivt. Självförtroende når man snarare genom egen aktivitet, där man prövar på och tränar sig i att

faktiskt kunna klara av vissa saker, än genom den "insikt" som man kan få i samtalsform. Det finns dessutom många pedagogiska finesser med att *göra* saker tillsammans i stället för att sitta vid köksbordet (eller än nu värre bakom skrivbordet) och berätta om hur man bör bete sig.

Många pedagogiska insatser kan samtidigt få terapeutiska effekter. Att, ofta konkret, lära ut gränssättning i barnuppfostran med mathållning, läggtider, veckopeng osv får vanligen till följd att relationerna blir klarare mellan föräldrar och barn, att barnen får tryggheten i fasta normer och gränser och att föräldrasubsystemet fungerar bättre med avgränsning och gemensamma regler osv.

På liknande sätt kommer stödjande terapeutiska insatser att inverka på de praktiska och pedagogiska aspekterna. Om mamman genom samtal får större distans till sin situation och får en mer positiv jaguppfattning har hon större möjligheter att vara bestämd, våga lära sig och pröva nya handlingsmönster och våga agera självständigt i olika praktiska uppgifter. Om relationen mellan föräldrarna förbättras med klarare kommunikation kommer de att ha lättare att gemensamt lösa praktiska problem och sätta gränser för barnen. Mannen blir dessutom mera delaktig i familjesystemet och kan börja ta del i ansvar för hemmets och barnens skötsel. Med större överblick och distans till sina egna problem kommer de också att ha lättare att handskas med den tidigare kaotiska omvärlden.

Hemma-hos-arbetet kommer alltså i praktiken att innehålla *praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser som går in i varandra och får ömsesidiga effekter*. Här finns inte längre någon plats för bedömningar om vilken typ av insats som är "finast" eller mest "kvalificerad" eftersom *samtliga behövs*. Det är snarare integreringen och den rätta avvägningen av de olika insatserna, anpassade både till familjen, hemma-hos-arbetaren och den aktuella situationen, som är "kvalificerad" — inte att renodla någon av dessa aspekter.

13.3 Initiering

Initieringen av ett hemma-hos-ärende skiljer sig t ex från traditionell psykoterapibehandling där patienten/familjen/gruppen "frivilligt" kommer till en terapeut och ber om terapi eller redan befinner sig på en psykiatrisk klinik eller ett mentalsjukhus och där "ordineras" samtal.

I hemma-hos-arbetet sker initieringen så gott som alltid från någon myndighet, antingen direkt av familjens socialassistent eller genom anmälningar från BUP, skola, förskola, BVC etc.

Innan man kan påbörja arbetet måste man dels bedöma om hemma-hos-arbete överhuvudtaget är lämpligt i den aktuella familjen, dels ta hänsyn till hemma-hos-arbetarens förmåga och praktiska möjligheter, dels informera och låta familjen själv ta ställning till det eventuella arbe-

tet. Dessutom måste man klargöra hemma-hos-arbetarens och socialassistentens olika arbetsuppgifter och ansvarsfördelning och se till att samordning sker av de olika insatser som bedrivs från olika områden.

I denna modell av hemma-hos-arbete har vi av dessa skäl valt att konsekvent låta *all initiering gå över socialassistenten*. Hon tar i sin tur upp familjen till analys och beslut om eventuellt hemma-hos-arbete *i den metodorienterade handledningen* (behandlas senare). Denna tågordning gäller i samtliga ärenden, alltså även vid anmälningar från BUP, skola etc som också först får vända sig till socialassistenten. Det är givetvis en fördel om personal från dessa områden, som känner familjen och vill få hemma-hos-arbete till stånd, kan närvara vid handledningssammankomsten där man gemensamt tar ställning till eventuellt arbete och börjar samordna de olika insatserna.

Detta tillvägagångssätt ger *stabilitet* i handläggningen och "rättvisa" mellan olika ärenden. *Samordningen* behövs också för överblick och struktur på det sammanlagda hemma-hos-arbetet som parallellt pågår i många familjer. Dessutom kan man upprätta en *kölista* på familjer som är aktuella men där arbete inte kan påbörjas direkt eftersom hemma-hos-arbetarna redan har fullt upp.

Situationen med väntetid och kölista kräver en speciell kommentar. I *en mening* vill jag verkligen förordna snabba insatser i det sociala arbetet. När t ex olika anmälningar och klagomål kommer till socialbyrån tror jag det är mycket väsentligt att man så fort som möjligt försöker få direkt kontakt, i dialog, med de människor som saken gäller (inte börjar med att ringa runt till olika "kringkontakter").

I *en annan mening* tror jag emellertid att man bör varna för alltför snabba insatser.

Socialarbetare har enligt min erfarenhet överlag lätt för att ta på sig den tunga bördan av att känna ansvar för absolut *allt* som händer människor som far illa i olika avseenden. Dessutom verkar det finnas en utbredd mytbildning: att människor, speciellt barnen i multiproblemsituationen näst intill riskerar att dö om inget konkret görs omedelbart. Av tradition utsätts socialarbetarna för ett väldigt "tryck" att ta till direkta och resoluta insatser när väl en multiproblemsituation har uppmärksamats eller verkar "spåra ur".

Givetvis finns akuta situationer som kräver omedelbara insatser, t ex då små barn lämnats helt utan tillsyn eller då någon utsätts för fysisk misshandel. Multiproblemfamiljens situation är emellertid oftast av en annan karaktär. Här finns en svårartad problematik som ofta funnits över lång tid, ibland över flera generationer. Familjens ohållbara situation måste givetvis förändras. För sådan förändring krävs emellertid en genomtänkt analys och ett strukturerat arbete över lång tid. Akuta handfasta åtgärder, t ex omhändertaganden som mer eller mindre oplanerat sätts in därför att "något måste hända, denna situation får inte fortgå" får snarare motsatt effekt.

Enligt min erfarenhet är det väldigt få familjer som har en sådan ex-

trem situation att det är nödvändigt med omedelbar hjälp. Denna får i så fall ske med andra metoder. Hemma-hos-arbete måste bedrivas genomtänkt och strukturerat och inte som en form av "brandkårsutryckning". Multiproblemfamiljens generella situation påverkas vanligen inte särskilt negativt av att familjen får vänta ett tag. Det har snarare tvärtom ofta visat sig positivt att familjen fått vänta. Indirekt förmedlar man då att "det här är inte en insats som man prackar på folk utan något som man snarare får ställa sig i kö och vänta på", vilket redan i sig utgör en förändring i relationsmönsterna mellan familj och socialarbetare. Situationen med arbetsbelastning osv som gör att man får vänta måste givetvis klargöras för familjen.

13.4 Faser i arbetet

I del II (Kap 7.2) tecknades en generell bild av multiproblemfamiljen för att sammanfatta de situationer, problem och processer som är typiska för dessa familjer. I verkligheten är dock alla individer och familjer unika.

Hemma-hos-arbetet kommer därför att bli speciellt och unikt i varje ny familj. Det är mycket väsentligt att vara lyhörd och anpassa sig till den situation och de problem, behov och resurser som gäller för just denna familj. Arbetets totala längd och betoningen på praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser kommer att variera från familj till familj. De olika insatsernas betoning och tiden per vecka kommer också att variera inom respektive familj i förhållande till hur arbetet framskrider och situationen förändras.

I hemma hos arbete med många familjer över lång tid kan man emellertid se vissa *generella faser* i arbetet. Även om längden på varje fas kan variera mellan olika familjer följer arbetet i så gott som samtliga familjer ett visst mönster. Vi har försökt anpassa arbetet till denna generella utveckling och delar in det i tre övergripande faser: introduktionsfas, intensiv arbetsfas och nedtrappningsfas med stödkontakt (se fig 3 under avsnitt 13.4.5).

13.4.1 Introduktionsfas

Eftersom arbetet sker i familjens vardagsliv i dess egen bostad med relativt stor tid per vecka och under lång tid innebära detta ett djupt ingripande i familjens liv och integritet. Det är helt naturligt om familjemedlemmarna är tveksamma till att ställa upp, om de är osäkra inför vad det hela går ut på och om de är tveksamma till hemma-hos-arbetaren som person — en oftast helt okänd människa som skall komma in och dela så mycket av familjens privatliv. (Läsaren kan gärna försöka tänka sig in i motsvarande situation — om man själv skulle vara beredd att ta emot en hemma-hos-arbetare i sin egen familj!)

Grundtanken i samarbetskontraktet med familjen är att alla inblanda-

de och framförallt familjen skall deklarerat sin syn på situationen, sina förväntningar, vad de vill att arbetet skall resultera i och vad de är beredda att ställa upp på. Detta kan vara mycket svårt att göra, speciellt för familjen som i sin kaotiska situation just har problemet att den oftast saknar den överblick och distans som behövs för dessa resonerang och ställningstaganden. Det är därför viktigt att familjen och hemma-hos-arbetaren får en tid på sig att lära känna varandra och tänka över vad de vill och är beredda att ställa upp på.

Introduktionsfasen, som vanligtvis sträcker sig över 3–6 veckor, får följande innehåll:

- Socialassistenten initierar ärendet i handledningen. Familjens situation analyseras och beslut fattas om hemma-hos-arbete överhuvudtaget är lämpligt och praktiskt möjligt (se vidare "Problem- och metodorienterad handledning" Kap 15.2.1).
- Socialassistenten lägger fram förslaget för familjen. Om familjen är intresserad besöker socialassistenten och hemma-hos-arbetaren familjen i deras hem och hemma-hos-arbetaren introduceras. Vid denna introduktion bör man föra allmänna diskussioner om arbetets inriktning och målsättning. Något kontrakt görs emellertid inte upp i detta skede utan det enda man bestämmer är att familj och hemma-hos-arbetare skall få en tid att lära känna varandra och tänka över situationen. Hur man träffar varandra bestäms av familj och hemma-hos-arbetare. Det behöver inte vara nödvändigtvis ske i familjens hem varje gång utan kan gärna ske okonventionellt.

Tid för *nytt sammanträffande* mellan familj, socialassistent och hemma-hos-arbetare bestäms, vanligtvis mellan 3 och 6 veckor efter första introduktionen, då man skall diskutera och komma fram till ett *kontrakt*. Det är viktigt att även hemma-hos-arbetaren under denna tid hänvisar till det kommande kontraktet och inte huvudstupa kastar sig in i arbetet och gör saker åt familjen.

- Familjen tas upp i handledningen under introduktionstiden. Situationen klarnar ofta betydligt under denna fas och bedömningen blir mer nyanserad bl a genom att man också kan se familjens positiva resurser.
- Kontrakt diskuteras och beslutas (enligt Kap 12.2).

13.4.2 Intensiv arbetsfas

Sedan kontraktet är upprättat följer oftast en tid av intensivt arbete (5–15 timmar/vecka) i familjen.

De olika insatserna pågår alltid parallellt men oftast är de praktiska mest dominerande i början och utförs alltid tillsammans med familjen. Speciellt viktigt är att barnens situation blir trygg och stabil med eventuellt extra barntillsyn, ordnad skolgång etc. Efterhand kommer pedagogiska moment in i arbetet medan de terapeutiska i första hand inriktas på att få en förtroendefull och nära relation där individerna får prata och

gråta ut men utan några egentliga terapeutiska interventioner från hemma-hos-arbetarens sida.

Då den praktiska situationen är någotsånär "under kontroll" och familjen fungerar bättre utåt finns plats för mer klart inriktade psykoterapeutiska insatser framförallt beträffande familjesystemets struktur med subsystem, gränser, roller och relationer, med öppnare kommunikation och medvetandegörande av dysfunktionella processer. Den terapeutiska inriktningen är stödjande och behandlar medvetna processer. Särskilt gränssättning har visat sig vara viktig — både i barnuppfostran och i familjens relationer till ursprungsfamiljer, släkt, grannar och myndigheter.

Arbetet med att skaffa arbete och utbildning, komma in i föreningsverksamhet osv sätts igång så snart det är möjligt.

Om mera "renodlade" psykoterapeutiska insatser, t ex familjeterapi, behövs så kommer dessa oftast in i ett senare skede då den yttre situationen är mer stabil.

Handledning sker regelbundet med analys och kontinuerlig utvärdering av målsättning, kontrakt och arbetsinnehåll och med bearbetning av hemma-hos-arbetarens personliga svårigheter i arbetet.

Den intensiva arbetsfasens längd bestäms av utvecklingen i familjen och kommer att pågå tills familjen alltmer tar eget ansvar och själv klarar sin situation och då hemma-hos-arbetaren inte längre behövs i samma utsträckning. Beroende på problemens svårighetsgrad och komplexitet kan tiden variera i olika familjer från några månader till flera år. Den totala tiden är oftast omöjligt att på förhand förutse eller bestämma.

Uppföljningar och omformulering av kontraktet med familjen sker *kontinuerligt* under arbetets gång med förnyade kontraktssamtal mellan familj, socialassistent och hemma-hos-arbetare t ex var tredje månad.

13.4.3 Nedtrappningsfas med stödkontakt

Målsättningen i arbetet är att familjen skall klara sig själv och att hemma-hos-arbetaren därmed skall bli "överflödig". Arbetet går emellertid inte att abrupt avsluta eftersom detta oftast skapar stor ångest i familjen och leder till kraftiga "återfall" i tidigare beteenden för att "tvinga" hemma-hos-arbetaren att vara kvar. Samtidigt är det viktigt att inte stanna kvar längre eller använda mer tid per vecka än vad som behövs eftersom man annars kan hålla familjen i ett onödigt beroende.

När förhållandena blir mer stabila och familjen fungerar mera självständigt är det därför viktigt att starta en nedtrappning i arbetet i familjen. Exakt när detta bör ske kan vara svårt att avgöra. Den planerade nedtrappningen måste därför tas upp både i handledningen och i samtal med familjen för nytt kontrakt — med målsättning att hemma-hos-arbetaren skall vistas allt mindre tid i familjen. Beslutet sker alltså öppet och eftersom det inte rör sig om ett definitivt beslut finns också möjligheten att på nytt öka insatsen om det skulle visa sig att man är för tidigt ute.

Om nedtrappningen fungerar övergår arbetet efterhand till *stödkontakt* vilket också tas upp i handledningen och i samtal med familjen. Vid stödkontakt sker inget egentligt arbete längre i hemmet utan kontakten sköts per telefon någon gång per vecka och med någon enstaka träff i hemmet varannan vecka.

För att arbetet skall övergå till stödkontakt måste vissa förändringar ha skett: Barnens situation måste vara klar och trygg med ordnad barn-tillsyn och skolgång. Föräldrarna, oftast i praktiken den ensamstående modern, bör ha någon form av meningsfull sysselsättning — arbete eller utbildning som kan påbörjas då t ex daghemsplats kan ordnas. Hemmets skötsel måste också fungera någotsånär tillfredsställande. Familjens ekonomiska situation är oftast klart förbättrad. Behov kan dock fortfarande finnas av kompletterande socialbidrag, t ex om den ensamstående kvinnan inte kan arbeta heltid och dessutom får lågavlönade arbeten.

Nedtrappningen och stödkontakten kommer vanligen att pågå minst lika lång tid som det intensiva arbetet. I en familj där det sammanlagda arbetet t ex tagit två år har tiden oftast fördelats mellan introduktion i 1 månad, intensivt arbete i ca 12 månader och nedtrappning och stödkontakt i ca 12 månader.

13.4.4 *Avslutning*

Trots att kontakten mellan hemma-hos-arbetare och familj under nedtrappningsfasens senare skede endast är sporadisk, innebär ändå denna stödkontakt att ett visst beroende fortfarande finns kvar. Det är därför betydelsefullt att arbetet klart avslutas.

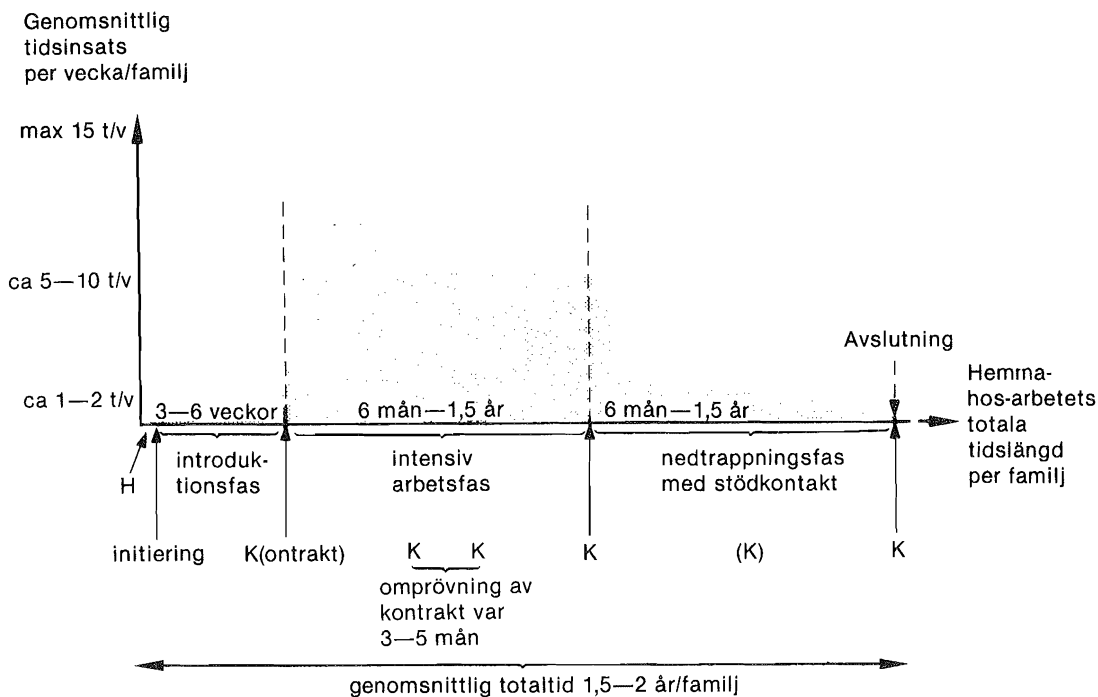
Avslutningen får inte tillgå så att kontakten blir alltmer sporadisk för att till slut rinna ut i sanden. Det måste klart framgå när arbetet fortfarande pågår och när det är avslutat. Att arbetet avslutas ger också familjen och hemma-hos-arbetaren möjlighet att kunna lämna sina tidigare roller av klienter och socialvårdspersonal och i stället, vilket inte så sällan är fallet, kunna mötas som jämställda vänner på ett personligt plan.

13.4.5 *”Återfall”*

Även om allt verkar fungera och situationen är stabil då man avslutar hemma-hos-arbetet händer det ibland att familjen faller tillbaka i sitt gamla beteende. Detta är i sig inte särskilt förvånande med tanke på de utslagningsprocesser som kontinuerligt verkar i samhället och genom att problemen i familjen ofta har pågått generationer bakåt. Det har hänt att vid problem som är svåra för alla människor, t ex vid skilsmässa, dödsfall och olyckor i familjen eller om fadern som lyckats hålla sig nykter under lång tid plötsligt får ett återfall, att situationen redan efter ett par veckor kan vara tillbaka i som det verkar ”utgångsläget” igen.

När detta händer måste man kämpa mot de negativa förväntningar som trots allt fortfarande finns inom den samlade vårdsektorn inför familjens möjligheter att klara sig själv. Vid dylika återfall möts man tyvärr alltför ofta av kommentarer av typen "vad var det vi sa — se där, det visste vi från början att det skulle gå snett till slut ändå — det är nog lika bra att barnen omhändertas". Dylika kortsiktiga resonemang utan djupare analys eller förståelse måste klart och bestämt avvisas.

Situationen är nämligen en helt annan än den var då hemma-hos-arbetet påbörjades eftersom familjen har en erfarenhet av att det faktiskt går att bryta sina onda cirklar. Det är i ett sådant läge mycket viktigt att snabbt kunna koppla in hemma-hos-arbetaren för att stödja och hjälpa familjen så att "återfallet" inte blir så långvarigt. Omedelbar hjälp leder också så gott som alltid till att familjen mycket snabbare än under det ursprungliga hemma-hos-arbetet kan komma på fötter igen och klara sig själv.

H(andedning): — processorienterad 3 tim/vecka (sluten grupp)
 — problemmetodorienterad 3 tim/3:e vecka (på socialbyråns kretsar)

Figur 3: Faser i hemma-hos-arbetet.

14 Organisation

14.1 Inom socialtjänsten

Hemma-hos-arbete har bedrivits inom många olika vårdområden: inom öppen socialvård och BUP och i anslutning till vuxenpsykiatriska polikliniker, barn- och ungdomshem, missbruksvården, mentalvården etc.

Det finns ingen anledning att begränsa användningen av hemma-hos-arbete till endast ett område. Tvärtom tror jag att hemma-hos-arbete, förutom att det kommer familjerna tillgodo, kan leda till positiva förändringar på de syn- och förhållningssätt som fortfarande dominerar — en förändring från traditionellt diagnosförfarande, sjukdomssyn och institutionalisering till att klarare se de avvikande och utslagna människornas problem över flera nivåer och till ett arbete i dialog och samarbete med de utslagna.

Den modell för hemma-hos-verksamhet som här beskrives är emellertid klart *knuten till den öppna socialvården/tjänsten*. Enligt min uppfattning är denna tillhörighet logisk och innehåller *många fördelar*.

Det är ett faktum att för en familj i en multiproblemsituation finns alltid de sociala myndigheterna med i bilden. Detta förhållande förändras inte av att hemma-hos-arbetet eventuellt bedrivs från något annat håll. För familjen viktiga beslut om ekonomisk hjälp, barntillsyn, omhändertagande, institutionsplacering, hantering av missbruksproblematik osv ligger inom socialvårdens ansvarsområde. Kontakt med familjens socialassistent blir därför förr eller senare en nödvändighet. Det kan både vara riskabelt och leda till svåra problem för familjen och hemma-hos-arbetet att inte informera om detta förhållande. Att av missriktad välvilja ha intentionen att "stå helt på familjens sida" och därför försöka hålla socialassistenten utanför familjen, oinformerad om situationen, innebär minst två olika risker: Antingen får inte familjen den hjälp som den behöver och kan få genom socialassistenten, eller också kan socialassistenten, i en kaotisk situation i familjen då anmälningar och klagomål strömmar in från olika håll, "för säkerhets skull" tillgripa tvångsomhändertaganden av barnen av rädsla för att dessa far illa. I båda fallen får detta ödesdigra konsekvenser för ett verkningsfullt socialt förändringsarbete.

Ibland har socialassistenten framställts som familjens fiende som enbart är ute för att kontrollera. Att familjen har denna inställning kan vara förklarligt på grund av tidigare bittra erfarenheter. Det är emellertid mycket negativt om detta synsätt också underhålls indirekt från andra vårdområden. Det finns troligen inte en enda socialassistent i Sverige som inte i grunden önskar multiproblemfamiljerna ett bättre och mera människovärdigt liv. Deras eventuella misstro beträffande familjens förmåga att själv ta ansvar för sina barn, sin ekonomi etc med olika uttryckningar och tvångsomhändertaganden som följd måste ses i relation till

socialassistentens egen arbetssituation. Hon har oftast en mycket hård arbetsbelastning och är "som tjänsteman" själv utsatt för ett juridiskt tvång. Ofta saknas realistiska behandlingsalternativ i akuta situationer och samarbetet med andra myndigheter fungerar inte alltid tillfredsställande.

Öppen information, dialog och samarbete där man i stället kan utnyttja socialvårdens resurser är enda sättet att komma tillrätta med dessa svårigheter.

14.2 Konkret uppläggning

I Kap 10.3 redovisas utvecklingen av hemma-hos-arbete vid Göteborgs Socialförvaltning och hur verksamheten är organiserad (då detta skrivs, 1981) — 7 öppna socialbyråer med 2—6 hemma-hos-arbetare anställda på respektive byrå. Samtliga hemma-hos-arbetare (oftast f d hemvårdarinor) har genomgått vidareutbildning i hemma-hos-arbete. Verksamheterna vid respektive socialbyrå bedrivs under handledning av psykolog med vidareutbildning i psykoterapi och handledning.

I det följande redovisas *verksamheten vid Socialavdelning Hisingen* (socialbyråerna 4 och 7) i Göteborg som ligger till grund för de mera praktiska aspekterna av den redovisade modellen. (Hemma-hos-verksamheterna är upplagda på liknande sätt vid socialbyråerna 3, 5 och 6 i Göteborg).

Socialbyråerna 4 och 7 betjänar de människor som bor på Hisingen i Göteborg. Byråerna är totalt uppdelade i 7 kretsar och har 5 hemma-hos-arbetare (4 heltidstjänster) som är fördelade över de olika kretsarna. Varje hemma-hos-arbetare arbetar på tre eller fyra kretsar och varje krets har tillgång till två hemma-hos-arbetare (enligt en ganska komplicerad "matris" som jag utelämnar i detta sammanhang).

Handledning, uppdelad i två former, bedrivs kontinuerligt, en i sluten grupp med enbart hemma-hos-arbetarna och en som förläggs direkt till respektive krets (handledningen behandlas mera utförligt i kap 15).

På varje krets pågår ett varierande antal (2—10) hemma-hos-ärenden, och en *kölista* förs över familjer som senare skall påbörjas.

Varje hemma-hos-arbetare arbetar i flera familjer samtidigt — i någon familj som håller på att introduceras, i 2—4 familjer där hon arbetar intensivt (5—15 timmar/vecka) och i ett antal familjer med stödkontakt vilka hon träffar mera sällan och samtalar med per telefon någon gång per vecka.

Hemma-hos-arbetarna har *eget rum med telefon på byrån* och har viss telefontid var dag som de turas om att sköta. Här träffas hemma-hos-gruppen 1—2 timmar i början på varje vecka för information, praktisk planering av gemensamma aktiviteter etc.

Förutom planerade träffar har hemma-hos-arbetaren en *nära kontakt*

med respektive familjs socialassistent — under vissa svåra perioder kanske varje dag. Dessa informella träffar för information och avstämning underlättas av telefontiden och den rent konkreta placeringen på byrån.

Till hemma-hos-verksamheten finns också en *lägenhet* som en "basstation" ute i ett bostadsområde där *öppet-hus-verksamhet* bedrivs som komplement till arbetet i familjernas hem. Till öppet-hus-verksamheten är inte enbart "hemma-hos-familjer" välkomna. Även andra familjer, t ex ensamma mammor med barn och ensamstående, kan delta i dessa aktiviteter. Det är främst kvinnor med barn som kommer och de har ofta genom dessa kontakter kunnat skaffa sig personliga relationer till andra i motsvarande problemsituationer.

Verksamheten i lägenheten är både av lättare kurskaraktär, t ex kursen i matlagning och sömnad, och i form av samtal om barnuppfostran, då man avspänt kan få sitta och prata över en kopp kaffe. Barnen får under tiden leka i ett speciellt rum med leksaker och ibland leker både vuxna och barn tillsammans. För en del av kvinnorna är besöket i lägenheten ofta den enda stund i veckan som de kan koppla av och sitta och prata med andra kvinnor. Ibland planerar man också gemensamma aktiviteter som t ex teater- och biobesök. Det har t ex hänt att ett tiotal kvinnor från multiproblemfamiljer och några hemma-hos-arbetare tillsammans har gått på teater (vilket för flera av dessa kvinnor kan vara första gången de överhuvudtaget besöker en dylik kulturinstitution). Kvinnorna kan ibland komma överens om att göra aktiviteter som de inte vågar genomföra på egen hand, t ex att tillsammans gå på kurs i vävning eller batik och att gemensamt försöka ordna barnpassning. Här möts man också för gemensamma badutflykter på sommaren, för att plocka bär och svamp på hösten, besöka någon djurpark på våren osv. Lägenheten används dessutom ibland av en hemma-hos-arbetare och en familj i taget. Undervisning i matlagning kan t ex upplevas som mindre hotande i neutral miljö än i det egna hemmet. Förutom för dessa verksamheter används också lägenheten vid handledning och familjesamtal.

14.3 Anteckningar och journaler

Anteckningar och journaler måste föras i hemma-hos-verksamheten på ett strukturerat sätt utan att det blir alltför byråkratiskt och tungrott.

I vårt fall har vi kommit fram till en enkel arbetsfördelning. *Hemma-hos-arbetaren för en enkel personlig dagbok* över vad som händer i arbetet och hur hon själv och familjen reagerar. *Handledaren för daterade anteckningar* över målsättning, problem och förväntningar samt över de olika analyser ("familjekartor", "psykoterapeutiska hypoteser" etc) som man kommer fram till i handledningen. *Socialassistenten för sedvanliga journalanteckningar* över ekonomi, fattade beslut etc.

Dagböckerna är värdefulla eftersom de dels "tvingar" hemma-hos-

arbetaren att skaffa sig distans och överblick i sitt arbete, dels används som underlag i handledningen.

Handledarens anteckningar om problem, målsättning, förväntningar vid starten av ett hemma-hos-ärende, hypoteser etc ger stadga åt arbetet. Dessutom är det intressant och lärorikt att kunna ta fram och relatera till dessa då arbetet pågått ett tag och familjens situation har förändrats, då vissa problem har klarats av och nya kommit i stället.

Det är viktigt att i möjligaste mån skydda familjernas integritet. I de socialjournaler som förs på byrån och följer familjen år efter år antecknas därför inte de intima personliga detaljer och förtroenden, som är viktiga i hemma-hos-arbetet men som inte direkt påverkar de ekonomiska och andra "officiella" beslut som tas.

14.4 Klar struktur och gemenskap

Största delen av hemma-hos-arbetarens arbetstid tillbringas i familjernas hem. I familjerna kan hon ofta uppleva en mycket fin gemenskap. Som yrkesutövare är hon dock oftast ensam och har små möjligheter att prata av sig sina problem och frustrationer som de flesta andra vårdarbetare kan göra t ex vid kaffe- och lunchraster. I familjen är det ofta kaotiskt och svårt att skaffa sig överblick över situationen. Arbetet måste anpassas till vad som händer i familjen och kan inte struktureras på det sätt som t ex är möjligt vid inbokade besök vid olika typer av vårdinrättningar.

Det är av dessa skäl mycket viktigt att *hemma-hos-arbetarens övriga arbetstid (utanför familjen) medger en strukturerad arbetssituation både i inre och yttre bemärkelse*. Det krävs därför klar organisationstillhörighet, fast anställning, planerad arbetstid, tillgång till lokaler, planerade handlednings- och informationssammankomster, möjlighet till gruppgemenskap, strukturerat samarbete, arbetsuppdelning inom gruppen och planerad fortbildning.

Det är också viktigt att hemma-hos-arbetaren ingår naturligt i den övriga gemenskapen vid socialbyrån, att hon deltar i "kretskaffen", fester, studiebesök, utbildning och liknande som anordnas på byrån.

Hemma-hos-arbetarna vid socialavdelning Hisingen ordnar själva en stor julfest med dans kring granen, lekar, dockteater etc dit samtliga (både pågående och tidigare avslutade) hemma-hos-familjer och alla socialassistenter och annat byråfolk med sina barn är inbjudna. Det brukar bli tillställningar med 100—200 personer, vuxna och barn om varannat. Att umgås under lättsamma former, utan att behöva spela sina vanliga roller eller ens kunna se skillnad på klienter och socialarbetare, brukar vara hälsosamt omvälvande — inte enbart för "klienterna".

15Handledning

15.1Handledning i psykosocialt arbete

Den handledning av arbete med människor med olika problem som finns beskriven i litteraturen behandlar så gott som uteslutande renodlad psykoterapi. Här finns en lång historisk tradition där handledning har setts som en nödvändig förutsättning för och en naturlig del i utbildning till psykoterapeut och i viss mån i bedrivandet av psykoterapi.

Vid psykoterapins framväxt, med olika teorier och modeller och med uppdelning i individual/familje- och gruppterapi, har olika riktningar växt fram som betonar olika aspekter av handledningen. Redan hos de allra första psykoanalytikerna utbildades t ex olika skolor där den ena (Wien) betonade värdet av handledning skild från terapeutens egenterapi och en annan (Budapest) såg handledningen som en förlängning av den egna analysen. (Wien-skolan "vann" så småningom denna strid och idag, ett antal generationer senare, har denna inställning nästan blivit en "lag".)

Vissa terapiskolor lägger tonvikten vid metod och teknik i själva terapisituationen medan andra betonar handledningen av terapeuten som person.

Handledning kan bedrivas både individuellt och i grupp och olika åsikter finns om hur pass teoridefinerad handledningen skall vara.

Relationen mellan handledare och terapeut kan också variera, alltifrån den traditionella psykoanalysens relativt auktoritära relation, där man medvetet utnyttjar de överföringsreaktioner som uppkommer, eller den lika auktoritära relationen mellan handledare och terapeut som finns i vissa modellens rena teknikinläring, till (en mycket mera sällan förekommande) jämställd relation där handledning ses som en dialektisk process i dialogform. (Jämför t ex Ekstein-Wallerstein: "Handledning och utbildning i psykoterapi", 1977, med Urdal och Hangsgjerd: "Supervisionsprocessen", Nordisk Psykologi nr 1, 1975.)

Olika metoder används med allt från handledning av "fall", som terapeuten "drar" med strukturerade anteckningar eller i form av "fria associationer" som i psykodynamisk terapi, till handledning av rollspel eller direkt i terapisessionens sk "Live-Supervision" som t ex i viss strukturellt orienterad familjeterapi.

De olika formerna av *psykoterapihandledning* kan sammanfattas (se Hall: "Att handleda mot utveckling genom utbildning", 1976 och Holmström: "Handledningens pedagogik och tillämpningens konst", Psykolognytt nr 15, 1976) i två olika modeller med delvis olika målsättning och innehåll:

Mål-metod-orienterad handledning, där målsättningen är att göra ele-

ven till en god (= effektiv) terapeut. Olika kriterier ställs upp på vad som är en god terapeut och om terapin bedrivs på "riktigt" sätt.Handledningen får en "teknisk" inriktning. Terapeuten tränas att fungera tillfredsställande enligt en viss metod och att kunna tillämpa vissa tekniker. Fokus är på patientens/familjens/gruppens problem och vad som metodiskt kan göras för att åtgärda dessa — en handledningspedagogik som enligt Holmström kan karakteriseras som "formation utifrån" (se t ex Truax och Carkhuff: "Toward effective Counseling and Psychotherapy", 1968).

Processororienterad handledning, där målsättningen inte främst är att nå vissa bestämda mål eller kunna tillämpa en viss teknik utan snarare att starta en utvecklingsprocess hos terapeuten. Denna skall leda fram till en professionell identitet och till ett förhållningssätt där terapeuten yrkesmässigt kan relatera till patienter och omvärld genom integrering av teoretiska kunskaper, erfarenheter och insikt om sin egen person. Fokus är på processen i relationen mellan handledare och terapeut med inslag av identifiering, överföring, motstånd etc — i s k parallell-processer — dvs analoga processer kan ses i relationen mellan patient och terapeut och mellan terapeut och handledare. Denna handledning har en pedagogisk inriktning som kan karakteriseras som "utveckling inifrån" (se t ex Ekstein-Wallerstein: "Handledning och utbildning i psykoterapi", 1977 och Rioch-Coulter-Weinberger: "Dialogs for Therapists", 1976).

Skillnaden mellan de två modellerna är delvis teoretisk. Även om de förlägger tonvikten olika så förekommer i praktiken inslag av både metod- och processororientering i de flesta handledningssituationer.

Den handledning som bedrivs inom psykoterapiområdet har alltså en historisk tradition och är relativt välutvecklad och anpassad till de olika metoder som tillämpas. Någon sådan handledningstradition finns emellertid inte inom det sociala vårdområdet med undantag för viss metodhandledning inom s k case-work-betonad barnavård.

Att handleda i psykosocialt arbete, i detta fall hemma-hos-arbete, är därför att ställas inför en *ny situation* där man visserligen har mycket att lära från psykoterapihandledningen men där man också måste ta hänsyn till helt *nya aspekter*:

- Arbetet bedrivs över flera nivåer och i relation till det omgivande samhället med skola, arbetsliv, grannar, föreningar etc.
- Arbetet måste klarare integreras med det övriga sociala arbetet och med andra vårdområden i samarbete med flera olika yrkeskategorier med skilda funktioner.
- Arbetet planeras och tillämpas i samarbete och dialogform och i en verklighetsnära relation i vardagslivet, med mycket tid tillsammans och med svårigheter att strukturera situationen i tid, plats, innehåll etc.
- Den i litteraturen behandlade handledningen i psykoterapi är nästan uteslutande inriktad på en utbildningssituation (till terapeut), medan den handledning i psykosocialt arbete som här beskrives både är en

form av utbildning och en kontinuerlig handledning av det pågående arbetet — år efter år.

För en mera teoretisk analys och ett försök till en generell *modell för handledning i psykosocialt arbete* se en artikel som jag är medförfattare till i Socialmedicinsk tidskrift, 1981, nr 10, Maths Lundsbye och Göran Sandell: "*Handledning i psykosocialt arbete*".

Hemma-hos-arbetet ställer stora *krav på hemma-hos-arbetaren*:

- Problemen i familjen är så många, inom olika områden och på olika nivåer och innefattar så många individer samtidigt att det kan vara mycket svårt att nå den distans som behövs för att se situationen i ett helhetsperspektiv och utifrån detta kunna arbeta på ett meningsfullt och strukturerat sätt.
- Förhållningssättet med samarbete och dialog i en nära personlig relation där hemma-hos-arbetaren måste använda sig själv "som instrument" innebär att hon inte personligt kan stå utanför med sina egna tankar, känslor och upplevelser. Det inträffar ständigt situationer där hon själv blir ledsen, glad, arg, hoppfull, besviken och provocerad. Det är vanligt att hon tvivlar på sin egen förmåga, misströstar och blir besviken både på sig själv, på familjen och på socialvårdens/tjänstens sätt att fungera.
- Hemma-hos-arbetaren möter inte sällan personal från olika vårdområden som tvivlar på hennes kompetens och anklagar henne för att vara en ljusblå optimist som ensidigt står på familjens sida.
- Den terapeutiskt stödjande inriktningen med dess verklighetsnära och intima relation där hemma-hos-arbetaren får fungera som ersättnings- och identifikationsobjekt ställer stora krav på egen rollkonstans, identitet, gränssättning och klarhet var man själv står etiskt, moraliskt och ideologiskt.
- Hemma-hos-arbetaren tillbringar mycket tid i familjesystemet med dess oklara kommunikation, struktur och dysfunktionella processer. Detta innebär svårigheter att både kunna "gå samman" med familjen och bilda ett "terapeutiskt system" för att kunna påverka struktur, processer och kommunikation och samtidigt behålla distans och överblick så att man inte sugs in i systemet och blir en verkningslös "extra familjemedlem" som tar över vissa familjeroller och funktioner och blir "mamma", "fixare" osv.
- I arbetet på strukturell nivå med att få familjen att komma in i naturliga sociala system i arbete, utbildning, föreningsverksamhet etc ställs hon ofta inför många besvikelser då hon i olika skepnader möter den utslagningsprocess som är familjens verklighet — grannar, arbetsplatser, skolor och även andra vårdmyndigheter som reagerar med misstro och motstånd både mot familjen och mot hemma-hos-arbetaren.

Gustav Jonsson beskriver (i "Att bryta det sociala arvet", 1973) på ett slående sätt hemma-hos-arbetarens arbetsmiljö: hur mannen sitter berusad vid matbordet, allt är upp och ner, barnen bråkar, hustrun grälar och gråter osv och hur hemma-hos-arbetaren, som själv är trött och har huvudvärk i denna kaotiska situation, glömmer allt hon tidigare fått lära sig och själv gapar, skriker och gråter. Detta kan visserligen vara en nyttig erfarenhet som kan ge förståelse för dem som ofta lever i denna situation dygnet om år efter år. Det visar dock samtidigt att det är en sak att i teori lära sig hur man skall bete sig och en annan att personligen arbeta direkt i multipblemsituationen.

Många som arbetat i närkamp med multiproblemfamiljer har utnyttjats med dålig lön och lämnats i en näst intill omöjlig arbetssituation där det gällt att klara sig själv så gott det går utan vare sig fast organisation, gruppstillhörighet eller handledning. För många hemma-hos-arbetare har denna maktlöshet resulterat i självkritik, ilska och till slut i magsår och apati.

Att vara hemma-hos-arbetare är ofta att arbeta i ständiga motgångar där man trots enorma ansträngningar inte verkar komma någon vart. Det kan då vara lätt att man antingen lägger skulden på sig själv och känner sig misslyckad eller att man "sjukförklarar" familjen som ett "hopplöst fall". Ofta saknar både olika vårdmyndigheter, politiker och allmänhet förståelse för hur oerhört svårt och personligt påfrestande detta arbete kan vara.

Handledning är därför en nödvändig förutsättning för att man skall kunna bedriva psykosocialt förändringsarbete med den målsättning, det förhållningssätt och det arbetsinnehåll som förordas i denna modell.

15.2 Handledningens uppläggning inom modellen

Handledningen delas upp i två typer av sammankomster med olika gruppsammansättning och olika fokus, målsättning och innehåll:

15.2.1 *Problem — och metodorienterad handledning*

Den problem- och metodorienterade handledningen *förläggs till de olika socialbyråkretsarna* enligt ett rullande schema med 3 timmar var tredje vecka per krets.

Deltagare är kretschefen, samtliga socialassistenter på respektive krets, ibland uppdelade i olika team, de två eller tre hemma-hos-arbetare som är knutna till denna krets samt handledare. (Ibland tillkommer andra personalkategorier som på olika sätt är involverade i ett aktuellt ärende, t ex socialläkare, personal från BUP, daghem, skola, barnhem etc.

Fokus i handledningen är på *familjens situation* — vilken sätts i relation till arbetets målsättning, innehåll och uppläggning.

Målsättningen är att försöka *analysera familjens situation* på olika nivåer och skapa *överblick, struktur och samordning* i arbetet.

Den problem- och metodorienterade handledningen har följande *huvudinnehåll*:

- Klargörande av modellens *målsättning och förhållningssätt* (för samtliga inblandade).
- Analys av familjens ”*inre*” *situation och problem* på de olika nivåerna och strukturering av de terapeutiska insatserna:
 - jag-styrka, ångesttolerans, självförtroende, identitet etc både beträffande föräldrar och barn,
 - struktur, gränser, subsystem, relationer, roller, kommunikation, processer etc i familjesystemet,
 - tillgång till eller avsaknad av naturliga sociala system, medvetenhet om samhällets funktioner, utslagingsmekanismer etc,
 - avgränsningar, t ex mot bearbetande terapi, och diskussion av speciella problem, t ex i samband med missbruk och eventuella omhändertaganden.
- Analys av familjens *yttre situation och problem* och av vad som behöver åtgärdas praktiskt och pedagogiskt beträffande barntillsyn, ekonomi, arbete, utbildning, skolsituation, bostad, hemmets skötsel etc.
- Analys av familjens *resurser* i inre och yttre bemärkelse.
- *Beslut om hemma-hos-arbete* grundat på analys av familjens problematik och av hemma-hos-arbetarens kompetens och arbetssituation. Bedömning av *realistisk målsättning*.
- *Samordning av och struktur* på olika insatser med klarhet beträffande ansvarsområden, arbetsfördelning och information så att hemma-hos-arbetare, socialassistent och andra inblandade arbetar mot samma mål och kompletterar varandra på ett meningsfullt sätt.
- Genomgång och *uppföljning av samarbetskontraktet* med familjen.
- Planering och *kontinuerlig metodvägledning* i det löpande arbetet.

15.2.2 Processorienterad handledning

Den processorienterade handledningen *förläggs till en sluten grupp* bestående av samtliga *hemma-hos-arbetare* vid socialbyrån samt handledaren. Gruppen träffas kontinuerligt med fast tid varje vecka, 3 timmar per gång.

Fokus är på hemma-hos-arbetaren som person och yrkesutövare.

Målsättningen är att hos respektive hemma-hos-arbetare skapa professionell identitet genom integrering av teori, erfarenhet och insikt om sig själv — att starta en utveckling ”inifrån”.

Den processorienterade handledningen har följande *huvudinnehåll*:

- Ge personligt *stöd och uppmuntran* i arbetet i en trygg, tillåtande atmosfär där hemma-hos-arbetaren kan våga testa sina egna idéer och synpunkter.
- Fungera som en ”*ventil*” där man får uttrycka sina tankar och känslor av besvikelse och misslyckande, både mot sig själv, familjen och arbetssituationen i stort.

- Ge *överblick och distans* till sin egen roll i arbetet — hur man påverkar och påverkas i den terapeutiska processen — genom att bearbeta överidentifiering, överföring och motstånd och klargöra egna reaktioner, relationer, mönster etc.
- Bearbetning av de *egna problem* från barndom, uppväxt och nuvarande livssituation som väcks och påverkar arbetet i familjen.
- Vidareutveckling till professionell *yrkesidentitet* genom integrering av teori, egna erfarenheter och insikt om den egna personen.
- Bearbetning av *relationerna* — till handledaren, inom handledningsgruppen och till andra yrkeskategorier. *Parallellprocesser* medvetandegörs och bearbetas.

För att nå målsättningen och kunna möta de olika behoven hos hemma-hos-arbetaren krävs att den processorienterade handledningen sker i *sluten grupp* och pågår *kontinuerligt över lång tid* för att erbjuda den trygghet och kontinuitet som behövs.

15.2.3 *Kommentar till handledningens innehåll och uppläggning*

Vid *jämförelse* mellan handledning i hemma-hos-arbete och handledning i psykoterapi finner man att den processorienterade handledningen har stora likheter med motsvarigheten inom psykoterapi. Däremot skiljer sig den problem- och metodorienterade handledningen på avgörande punkter från psykoterapins målorienterade handledning. Tonvikten är lagd på analys, struktur och samordning och alltså inte på att man genom "formation utifrån" skall lära och träna hemma-hos-arbetaren att arbeta på det tekniskt "rätta sättet".

Innehållet blir också annorlunda genom att hemma-hos-handledningen får ta hänsyn till att arbetet bedrivs på olika nivåer, att det är klarare relaterat till den yttre vardagsverkligheten och att det sker i samarbete med olika yrkeskategorier från olika vårdområden, skola, arbetsliv etc.

Förhållandet mellan handledaren och den övriga gruppen skiljer sig från den traditionellt relativt auktoritära relationen inom psykoterapihandledning. — Om arbetet i familjen skall ha eget agerande och ansvarstagande som målsättning och ett förhållningssätt som präglas av samarbete och dialog är det viktigt att detta också präglar handledningsrelationen. Det är troligen så att parallellprocesser även förekommer så att säga i "motsatt riktning" — öppen dialog och samarbete mellan handledare och hemma-hos-arbetare bidrar till motsvarande förhållningssätt mellan hemma-hos-arbetare och familj.

Handledaren står för den psykoterapeutiska kompetensen och har vanligen större förmåga att analysera och nå överblick — i viss mån genom sin utbildningsbakgrund men framförallt genom att handledaren står utanför själva arbetet. Problemen i familjen är emellertid så många och svåra att det här verkligen inte finns några "rätta lösningar" som handledaren kan ge. Handledningen måste därför ske i öppna samtal där de olika yrkeskategoriernas kunskap och erfarenhet kan utnyttjas.

Den beskrivna hemma-hos-handledningen är klart *teoridefinierad* (Del I och II) och är eklektisk inom ramen för de teorier som valts på respektive nivå (Appendix).

Förutom att den mål- och problemorienterade handledningen skiljer sig från den processororienterade beträffande målsättning, fokusering och gruppammansättning, så skiljer sig de båda handledningsformerna också åt beträffande vilka *metoder och sätt att presentera materialet* som används.

I den *processororienterade* tar hemma-hos-arbetaren upp personliga svårigheter i arbetet genom att relativt fritt "dra" sina familjer utifrån sina egna upplevelser. Fria associationer och tyckanden från de andra hemma-hos-arbetarna uppmuntras. Handledaren för inga anteckningar om familjerna utan för endast personliga minnesanteckningar över hemma-hos-arbetarnas personliga problematik och över de "teman" som varit aktuella i handledningen.

I den *mål- och problemorienterade* är det givetvis också öppet för olika personliga åsikter och upplevelser.Handledningssituationen blir dock mera klart strukturerad både av tidsskäl och p g a målsättningen att nå överblick och klarhet i analys, förväntningar och mål med arbetet. Handledarens funktion blir främst att samordna och sammanfatta (och försöka undvika en mängd detaljer, vilka mycket väl kan behöva nämnas men som i så fall får behandlas enskilt av hemma-hos-arbetaren och den berörda assistenten). Strukturerade analyser används ibland t ex i form av "familjekartor" för att pedagogiskt skildra familjesystemets struktur, processer och kommunikation och relatera detta till arbetets innehåll. Handledaren för daterade anteckningar beträffanden problem, målsättning, förväntningar, hypoteser och hur arbetet framskrider.

Att förlägga den problem- och metodorienterade handledningen direkt till *socialbyråkretsen* ger många fördelar:

- Övergripande målsättning och förhållningssätt kan kontinuerligt aktualiseras och förankras.
- Eventuella meningsskiljaktigheter, t ex beträffande omhändertagande, ekonomisk kontroll och liknande, kan direkt tas upp och diskuteras så att man kan komma fram till en gemensam förhållningslinje.
- Olika arbetsinsatser kan fördelas så att var och en får klart för sig vad han skall göra.
- Förståelsen för andra yrkeskategoriers och förvaltningars sätt att arbeta kan ökas.
- Handledarens psykoterapeutiska kunskaper kan användas redan i ett initialt skede då beslut fattas om hemma-hos-arbete är lämpligt och då diskussioner förs om avgränsning och eventuella andra behandlingsalternativ.
- Handledningen får också en utbildningsfunktion genom att analyser och diskussioner kan föras utifrån de teorier och nivåer som redovisats i Del II och Appendix.

Om psykoterapi, oftast familjeterapi, bedrivs viss tid i familjen tas den upp i båda formerna av handledning och sätts i relation till det övriga arbetet.

15.2.4 Kontinuerlig utvärdering

Handledningen och dess former måste hela tiden *utvärderas och anpassas till de behov som finns i handledningsgruppen*.

Innehållet har också skiftat över åren — från betoning på metod och hemma-hos-arbetarens egen person (samtliga hemma-hos-arbetare har t ex fått möjlighet att gå igenom sin egen familjebakgrund med hjälp av sk familjerekonstruktion) till en allt tydligare processorientering i dialogform. Ansvar för anteckningar, kölistor m m har också förskjutits från att en början ensidigt ha legat på handledaren till att alltmer överflyttas på hemma-hos-arbetarna.

15.2.5 Handledarens kompetens

Det är viktigt att handledaren i detta tunga och kvalificerade psykosociala arbete har en hög kompetens. Handledaren bör helst förutom akademisk grundutbildning och vidareutbildning i psykoterapi också ha utbildning som handledare i psykosocialt arbete. Det är också viktigt att handledaren själv skaffar sig kunskap om socialvårdens/tjänstens sätt att arbeta och genom praktisk erfarenhet av arbete "på fältet", t ex genom familjeterapi eller liknande, får personlig erfarenhet av multiproblemfamiljens situation och processer (vilka oftast skiljer sig från det han tidigare mött i utbildning och psykoterapiutövande).

16 Hemma-hos-arbetaren

Vem är personligt lämplig som hemma-hos-arbetare och vilken utbildning och erfarenhet behövs?

Hemma-hos-arbete har, som tidigare nämnts, bedrivits med olika målsättning och innehåll och av en mängd olika yrkeskategorier med skiftande utbildning, ålder och erfarenhet — allt från hemsamariter och unga oerfarna socionomer och psykologer till garvade hemvårdarinnor och välutbildade psykoterapeuter.

När man skall ta ställning till vem som kan arbeta som hemma-hos-arbetare måste man först se på multiproblemfamiljens situation och behov och vilka krav på arbetets innehåll och uppläggning som detta leder till. Först därefter kan man eventuellt se vem som kan passa för detta arbete.

För att arbeta på det sätt som här beskrivits över flera nivåer och med både praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser krävs både utbildning, erfarenhet och personlig läggning. Det finns emellertid risker med att ensidigt betona någon av de olika arbetsinsatserna:

Om arbetet ensidigt inriktas mot terapeutiska insatser är det lätt att betona utbildningen — helst kräva psykoterapiutbildning och därmed förbehålla arbetet för legitimerade psykologer eller motsvarande. Om de sociala och ekonomiska aspekterna överbetonas kan man få för sig att endast socionomer passar. Om man gör arbetet till endast praktiska insatser leder det till ett behov av personer som är duktiga i hemplanering, matlagning, städning etc som t ex hemvårdare. Om man överbetonar de egna erfarenheterna bör man helst själv ha växt upp under liknande förhållanden och dessutom jobbat i tio år i socialvården — vilket ingetdera är en garanti för att man automatiskt är lämplig.

Ibland visar man på riskerna av att komma från en annan klassbakgrund med helt andra normer och värderingar än familjen. Detta är en viktig aspekt som man givetvis måste vara uppmärksam på. Att ha samma klassbakgrund leder emellertid inte i sig till att man med nödvändighet arbetar bättre eller har större förståelse.

Ibland betonas hemma-hos-arbetarens personlighet och vikten av egenerapi. Det är givetvis mycket viktigt att hemma-hos-arbetaren får bearbeta sin egen problematik så att inte egna olösta konflikter från barndom och nutid styr arbetet i familjen. Att man har gått i egenerapi leder emellertid inte heller automatiskt till att hemma-hos-arbetet bedrivs på bästa sätt. En alltför ensidig betoning kan leda till att man (som parallell-process) hela tiden försöker "känna in" och förstå "på djupet" utan att konkret ta sig an de praktiska och strukturella problem som också behöver åtgärdas i familjen.

På grund av att hemma-hos-arbetet är så komplicerat och bedrivs av

olika yrkeskategorier finns alltid en risk att detta missbrukas. Arbetet har ibland anklagats från olika "experthåll" för "kvacksalveri". Frågan om kvacksalveri måste emellertid alltid relateras till arbetets innehåll. I hemma-hos-arbete enligt den modell som här beskrivs är det lika mycket kvacksalveri att försöka "psykologisera" och "terapera" bort sociala och ekonomiska problem och utslagning på strukturell nivå som att försöka åtgärda familjens psykiska problem med städning och matlagning.

För att arbetet skall kunna bedrivas på ett kompetent och strukturerat sätt krävs att det anpassas efter familjens behov på samtliga nivåer med både praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser.

Konsekvensen av ovanstående resonemang blir att det inte finns någon speciell yrkeskategori eller utbildning som självklart passar till detta arbete och för vilken det bör vara förbehållet. Det kan tvärtom vara en klar fördel med flera olika yrkeskategorier som arbetar tillsammans i hemma-hos-verksamheten. De kan komplettera och stödja varandra och dela med sig av sina olika erfarenheter och därmed bredda hela gruppens kompetens.

De olika yrkesgrupperna får ofta kompensera sina tidigare "brister": Yngre psykologer och socionomer måste få erfarenhet av arbete i familjer och få kunskaper i praktisk hem- och barnavård, ekonomisk planering etc. — Hemvårdare och liknande måste få vidareutbildning i utvecklingspsykologi, psykoterapi, behandlingsmetodik etc. — Samtliga måste få vidareutbildning i familjeterapi för att kunna se familjesystemets struktur, kommunikation och processer och bli medvetna om sin egen roll i systemet. Samtliga måste också få bearbeta sin personliga problematik i arbetet, i handledning och helst också i egenterapi.

Jag tror att man ofta på ett integrerat sätt kan tillgodogöra sig undervisning som förmedlas då man själv står inför ett verkligt problem som man söker få klarhet i (jämfört med att t ex läsa böcker i universitetsmiljö ofta flera år innan man vare sig kommit i kontakt med dessa problem eller tänkt sig att jobba t ex med hemma-hos-arbete). Handledningen fyller här en viktig och nödvändig funktion men måste kompletteras med vidareutbildning i form av cirklar, kurser, temadagar, studiebesök osv.

Om flera olika yrkeskategorier arbetar tillsammans är det givetvis ett problem om de utför samma arbete med olika lönesättning. Hemma-hos-arbetarna, särskilt före detta hemvårdarinnor, ersätts lönemässigt oftast mycket dåligt, speciellt med tanke på de höga krav som ställs i arbetet.

Det är troligtvis så att vissa människor personlighetsmässigt passar bättre än andra till att arbeta på fältet i närkamp med de utslagna människornas problem. Att välja ut dessa med någon form av "personurval" vore däremot helt omöjligt. Vilka skulle i så fall vara kriterierna för en god hemma-hos-arbetare? Gustav Jonsson har i "Att bryta det sociala arvet" beskrivit hur en människa som i en sådan tänkt urvalssituation visar sig vara psykiskt stabil, ha god karaktär och vara skötsam och an-

svarsfull kanske är en så "perfekt" och "lyckad" (och "tråkig") person att hon inte alls är den mest lämpliga. I hemma-hos-arbete krävs att man vågar engagera sig och satsa sig själv. En hemma-hos-arbetare som själv är sårbar och inte helt perfekt kommer därför troligen att passa familjen bättre än den som klanderfritt sköter sitt jobb, som aldrig begår "tjänstefel" och som alltid kan bevara lugn och behärskning. Hemma-hos-arbetaren måste tillåtas vara sig själv med sina fel och brister, och de problem som man därmed möter får bearbetas i handledning och egenterapi. De som genom arbetet får så stora personliga problem att de överhuvudtaget inte orkar med situationen kommer själva att sluta och denna kategori faller så att säga bort genom "naturlig avgång".

I Göteborg har, som jag tidigare beskrivit, hemma-hos-verksamhet med f d hemvårdarinnor bedrivits sedan 1970. Erfarenheterna med dessa f d hemvårdarinnor som hemma-hos-arbetare har varit mycket goda genom att deras tidigare, ofta fleråriga, erfarenhet av arbete i familjer har gjort att de haft lätt att etablera en naturlig relation till dessa familjer och genom att de haft en gedigen praktisk kunskap i barnvård och hushållsplanering. Några få biträdande psykologer har genom praktik eller vikariat arbetat i verksamheten på samma sätt och under samma förhållanden.

Då jag i olika sammanhang varit handledare i psykosocialt arbete för såväl psykologer, socionomer och behandlingspersonal vid olika institutioner som för f d hemvårdarinnor i hemma-hos-arbete har jag inte funnit några större skillnader i deras förmåga att bedriva arbetet på det sätt som här beskrivits. Skillnaderna har i så fall snarare legat på det personliga planet än berott på tidigare utbildningsbakgrund.

I handledningen får man naturligtvis se upp med de olika yrkeskategoriernas speciella tendenser att snedvrیدا arbetet. Psykologer, speciellt under utbildning, vill gärna se allt "terapeutiskt". Socionomer betonar ofta de ekonomiska och juridiska problemen. Hemvårdarinnor kan ha en tendens att ta över "mammarollen" och sköta allt praktiskt åt familjen. (Alltså mycket förståeliga inriktningar mot bakgrund av deras olika utbildning och erfarenhet.)

De grupper som förutom hemvårdarinnor har innehållit andra yrkeskategorier har fungerat mycket bra tillsammans. De yngre socionomernas och psykologernas större teoretiska kunnande och entusiasm har kompletterats väldigt fint av de vanligtvis äldre hemvårdarinnornas större erfarenhet och praktiska kunskaper.

Fast organisation, lokaler, driftmedel m m, fasta tjänster, ordnade arbetsförhållanden, struktur i arbetet och regelbunden kompetent handledning är nödvändigt för att bedriva hemma-hos-arbete. Under dessa förutsättningar finns det goda skäl att förorda arbetsgrupper bestående av människor med olika yrkesbakgrund som efter vidareutbildning i hemma-hos-arbete kan arbeta tillsammans.

17 Sammanfattning av modellen

17.1 Målsättning

Det psykosociala förändringsarbetets *övergripande målsättning* är att ge individer och familjer i multipblemsituationer en möjlighet att själva och tillsammans med andra agera för att positivt förändra sitt liv och sin situation: att få ett meningsfullt helhetsperspektiv, se nya valmöjligheter, kunna fatta egna beslut, utveckla resurser, börja agera för förändring, ta ansvar och stå för konsekvenserna.

Den bakomliggande tanken med arbetet är att målsättningens *överskridande förändringar* — "av andra ordningen" — kan ske i en positiv dialektisk process där ökad insikt och medvetenhet *och* strukturella förändringar, i vardagsliv och i relation till samhället, *och* egen handling/förändringsaktivitet integreras och ömsesidigt påverkar varandra.

För att denna positiva "förändringsspiral" skall kunna förverkligas krävs att individer och familjer får möjlighet att *bryta de onda cirklar — de hinder för överskridande förändringar — som finns på olika nivåer.*

Målsättningen kan därför mera specifikt uttryckas i förändringar av strukturer och processer som kan möjliggöra ökat medvetande, frigörelse och kompetens för eget agerande:

- från utslagning, utestängning och maktlöshet *till* ökat medvetande, delaktighet och medansvar i meningsfull sysselsättning och social gemenskap på strukturell nivå
- från dysfunktionellt familjesystem och kaotisk vardagssituation *till* öppet funktionellt familjesystem med klara gränser, öppen kommunikation och ordnad vardagssituation på interpersonell nivå
- från avvikaridentitet, negativ självkänsla, begränsad världsbild, vanmakt, främlingskap och brister i barnens omvårdnad *till* positiv identitet, ökat självförtroende, vidgad världsbild, ökade val- och handlingsmöjligheter samt kärleksfull omvårdnad, trygghet, stimulans och gränser i barnens uppfostran.

Målgruppen för hemma-hos-arbete enligt denna modell är främst multipblemfamiljer (enligt analys i Del II: Kap 2 och 3). Modellen är också tillämpbar på ensamstående och människor i andra samlevnadsformer som befinner sig i eller riskerar att hamna i en multipblemsituation.

Vid depressioner och störningar av neurotisk karaktär får arbetets lämplighet bedömas från fall till fall — beroende på problemens art och hemma-hos-arbetarens person och arbetssituation.

Vid störningar av psykotisk karaktär är det däremot inte tillrådligt, och oftast inte heller möjligt, att bedriva förändringsarbete enligt denna modell.

17.2 Förhållningssätt

Avvikelse och social utslagning betraktas som *livsproblem på olika nivåer* vilka måste förstås från individens egen uppfattning av sin situation och åtgärdas i samarbete med honom i hans egen miljö.

Arbetet *strävar mot autonomi* – ett förhållande byggt på ansvar, krav, respekt, ömsesidighet och självständigt fattade beslut. Samtidigt får den ojämlika maktstrukturen mellan familj och myndighet inte döljas.

Relationen präglas av *samarbete och dialog*. Arbetet utgår från öppna samtal mellan familj, hemma-hos-arbetare och socialassistent där samtliga deklarerar sin position: syn på situation och problem, förväntningar och önskemål. Samtalen utmynnar i en gemensam överenskommelse – ett *kontrakt* med målsättning, arbetsinnehåll och olika praktiska aspekter i samarbetet.

Modellen bygger på ett nära *samarbete med socialvården/tjänsten*. Information och samarbete förordas såväl i relation till familjen och mellan hemma-hos-arbetare och socialassistent som i förhållande till andra förvaltnings- och yrkeskategorier och till berörda politiker.

Barnen i multiproblemfamiljen lever i en allvarlig krissituation. Hemma-hos-arbetet bedrivs därför ofta under hot av omhändertagande. Barnen riskerar svåra psykiska skador *både* om de separeras från sin biologiska familj *och* om de, utan att förändring sker, lever kvar i sin multiproblemsituation.

Arbetet inriktas därför på att om möjligt undvika omhändertaganden. Familjen måste både få klart för sig *att* barnens situation är ohållbar och måste förändras och *att* man i dialog och samarbete med familjen vill försöka med hemma-hos-arbete eftersom man tror på familjens möjligheter att förändras och ta hand om sina barn.

Någon reell frivillighet existerar inte i familjens relation till sociala myndigheter. Här förordas det "tvång" som det innebär att ställa individer och familj inför ett verkligt val med krav och konsekvenser – jämfört med att vänta tills situationen helt spårar ur med de negativa tvångs-ingripanden som då oftast blir följd.

Om situationen trots gemensamma ansträngningar inte förändras positivt blir omhändertagande av barnen en logisk och för familjen förståelig följd.

Vid separationer förordas ett synsätt som betonar relationerna mellan samtliga inblandade personer och som tar hänsyn till barns behov av sina ursprungliga "psykologiska föräldrar" i sin objektrelationsutveckling. Situationen måste ses utifrån de processer, både på "ytan" och på "djupet", som sätts igång hos såväl barn och biologisk familj som fosterfamilj och socialarbetare. Samarbete, dialog, respekt och personligt ansvar präglar förhållningssättet även under och efter ett eventuellt omhändertagande. Arbetet fortsätter i familjen med inriktning på att dels stödja god kontakt mellan barn och biologisk familj och fosterfamilj

under placeringen i fosterhemmet, dels försöka förändra multiproblemfamiljens situation så att barnen kan återvända.

17.3 Arbetets innehåll och uppläggning

Hemma-hos-arbete är en form av *psykosocialt förändringsarbete* i vilket *praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser integreras* och anpassas till de enskilda familjernas olika situationer.

Insatserna sker på olika nivåer:

- *Intrapyskisk nivå:* Jag-stödjande inriktning med stärkande av självkänsla, självständighet, positiv identitet och ökad ångest- och frustrationstolerans etc. Kärleksfull omvårdnad, trygghet, stimulans och gränser i barnuppfostran.
- *Interpersonell nivå:* Förändring av familjesystemets struktur, kommunikation och processer — till ett öppet system med klar struktur, flexibla gränser, öppen kommunikation etc och med möjlighet till utbyte med andra familjer och omgivning. Ordning och struktur i familjens vardagsliv.
- *Strukturell nivå:* Möta utslagningen i familjens position och relation till samhället genom att dels försöka få individer och familj att komma in i samhällsgemenskapen — ingå i naturliga sociala system och få något meningsfullt att utträta —, dels försöka förmedla ett övergripande perspektiv på samhällets sätt att fungera.

Initiering av samtliga ärenden sker genom familjens socialassistent, även vid anmälningar från BUP, skola etc. Familjen tas upp i handledning för analys och beslut om hemma-hos-arbete.

Arbetet följer vissa generella faser som i tidslängd kan variera mellan olika familjer:

- 1 *Introduktionsfas:* Initiering, beslut och introduktion i familjen. Tid för familj och hemma-hos-arbetare att lära känna varandra. Kontraktssamtal.
- 2 *Intensiv arbetsfas* (ca 5—15 timmar/vecka): Olika typer av insatser på olika nivåer pågår parallellt. Kontinuerlig handledning samt uppföljning och omformulering av kontraktet med familjen.
- 3 *Nedtrappningsfas med stödkontakt:* Hemma-hos-arbetaren vistas allt mindre tid i familjen för att inte hålla kvar familjen i ett onödigt beroendeförhållande. Vid stödkontakt sker inget egentligt arbete längre i hemmet utan kontakten sköts per telefon och med några enstaka träffar per månad.
- 4 *Avslutning:* Arbetet avslutas klart och definitivt. Vid "återfall" rekommenderas att hemma-hos-arbetaren åter snabbt inkopplas — vilket oftast leder till att detta inte behöver bli så långvarigt.

17.4 Organisation

Hemma-hos-verksamheten i denna modell är klart *knuten till socialvården/tjänsten* och sker i nära samarbete och öppen information med familjens socialassistent.

En fast *strukturerad arbetssituation* krävs både i inre och yttre förhållanden: klar organisationstillhörighet, lokaler, driftsmedel m m, fasta tjänster, planerad arbetstid, struktur i arbetet, kontinuerlig handledning, information och uppföljning samt möjlighet till gruppgemenskap och fortbildning.

I den beskrivna verksamheten (vid Socialavdelning Hisingen i Göteborg) pågår ett varierande antal hemma-hos-ärenden på varje socialbyråkrets. Verksamheten bedrivs med fast anställda f d hemvårdarinnor med vidareutbildning i hemma-hos-arbete och under kontinuerlig handledning. Varje hemma-hos-arbetare arbetar i flera familjer samtidigt — något ärende som introduceras, några med intensivt arbete samt ett antal stödkontakter.

Hemma-hos-verksamheten har eget rum på socialbyrån och en lägenhet som en "basstation", där öppet-hus-verksamhet bedrivs.

17.5 Handledning

Handledning är en nödvändig förutsättning för att man skall kunna bedriva psykosocialt förändringsarbete enligt denna modell. Den krävs för att möta behov både hos hemma-hos-arbetaren som person och i relation till en mängd olika aspekter i arbetet.

Handledningen är uppdelad i två olika former:

- *Problem- och metodorienterad handledning*

Focus: på familjens situation och processer

Målsättning: analys, struktur och samordning i arbetet

Innehåll: klargöra och integrera målsättning och förhållningssätt; analys av familjens situation, problem och resurser på olika nivåer; beslut om hemma-hos-arbetet; strukturering av olika insatser i familjens inre och yttre förhållanden; uppföljning av kontrakt och kontinuerlig planering och vägledning i arbetet.

Denna handledning förläggs till *socialbyråns kretsar* med ett rullande schema, 3 timmar var tredje vecka per krets. *Deltagare* är kretschef och samtliga socialassistenter, de hemma-hos-arbetare som är knutna till den aktuella kretsen samt handledaren. Ibland tillkommer ytterligare personalkategorier som är involverade i arbetet, t ex socialläkare och personal från BUP, daghem, skola, barnhem osv.

- *Processorienterad handledning*

Focus: på hemma-hos-arbetaren som person och yrkesutövare

Målsättning: att genom utveckling inifrån skapa en professionell

identitet genom integrering av teori, erfarenhet och insikt om sig själv

Innehåll: hemma-hos-arbetaren får medvetandegöra och bearbeta sin egen roll och de egna problem som väcks och påverkar arbetet. Handledningssituationen syftar till att ge: personligt stöd och uppmuntran i en trygg och tillåtande atmosfär; en möjlighet att uttrycka tankar och känslor; överblick och distans till sin egen roll i den terapeutiska processen; bearbetning av egna problem från tidigare och nuvarande livssituation som påverkar arbetet.

Denna handledning förläggs till en *sluten grupp bestående av samtliga hemma-hos-arbetare* vid socialbyrån samt handledaren. Gruppen träffas kontinuerligt varje vecka, 3 timmar/gång.

Handledaren bör förutom akademisk grundutbildning också ha vidareutbildning i psykoterapi och handledning samt ha skaffat sig egen erfarenhet av arbete på fältet.

17.6 Hemma-hos-arbetaren

Den beskrivna verksamheten har bedrivits med f d hemvårdarinnor med vidareutbildning i hemma-hos-arbete och erfarenheterna från detta har varit mycket goda. Man kan emellertid inte därmed hävda att denna eller någon annan yrkeskategori "automatiskt" skulle vara den bäst lämpade till hemma-hos-arbete eftersom arbetet innebär så många olika typer av insatser. Någon form av personutval skulle inte heller fungera.

Under förutsättning att hemma-hos-verksamheten bedrivs i en fast organisation, med ordnade arbetsförhållanden, struktur i arbetet och regelbunden handledning finns i stället goda skäl för att förespråka arbetsgrupper bestående av *olika yrkeskategorier* som, efter vidareutbildning i hemma-hos-arbete, kan *arbeta tillsammans* och som genom att de kan komplettera varandra därmed breddar hela gruppens kompetens.

DEL IV: UTVÄRDERING AV MODELLEN

GENERELL IDÉ

Avhandlingen utgår från grundfrågan: "Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?" Denna fråga har lett till att jag i de föregående delarna har redovisat mina meta-teoretiska perspektiv och värderingar (Del I), presenterat ett försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelser och utslagning (Del II) och beskrivit en modell för psykosocialt förändringsarbete (Del III).

Grundfrågan innebär emellertid också att man måste försöka ta reda på om det psykosociala arbetet verkligen leder till positiva förändringar i de människors liv för vilka arbetet är till. Leder arbetet till de uppställda målen? Hur upplevs arbetet av familjerna och hur kan det bättre anpassas till deras situation och behov? Går det att finna några strategiska aspekter, i familjernas liv och i modellen för arbetet, som är särskilt väsentliga för att positiva förändringar skall kunna äga rum?

Dessa frågor leder fram till avhandlingens fjärde huvudsyfte: att *genom utvärdering av modellen försöka erhålla generaliserbar kunskap om hur verkningsfullt psykosocialt arbete kan bedrivas.*

UPPLÄGGNING

Efter en sammanfattning av min principiella inställning till forskning i socialt arbete och en redovisning av olika tänkbara forskningsmetoder följer en kritisk genomgång av tidigare forskning om hemma-hos-arbete. Denna bakgrund leder fram till utvärderingens målsättning och till en diskussion där utvärderingens syfte preciseras i ett antal frågeställningar.

Utvärderingen sker med hjälp av tre undersökningar. I den första intervjuas 19 familjer, som haft hemma-hos-arbete enligt modellen, om sin situation, om sina upplevelser av arbetet och om de förändringar som skett. Den andra undersökningen är en uppföljning av dessa familjers "yttre" situation 1,5 år efter intervjuerna. Den tredje undersökningen är en enkel kostnadsanalys av de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet. Metoderna för intervju- och uppföljningsundersökningen presenteras och därefter redovisas resultaten från dessa båda undersökningar. Kostnadsanalysens metod och resultat presenteras i ett sammanhang. Slutligen försöker jag, utifrån de erhållna resultaten, att dra slutsatser om hur ett verkningsfullt psykosocialt förändringsarbete kan bedrivas.

I intervjuundersökningens genomförande fick jag hjälp av *Camilla Brandström*, som var psykologpraktikant hos mig vid tiden för denna undersökning. Även om jag är ansvarig för utvärderingen som helhet vill jag framhålla den stora arbetsinsats som hon lade ner genom att intervjua familjerna och genom att tillsammans med mig bearbeta och strukturera materialet och redovisa resultaten från denna undersökning.

18 Bakgrund

18.1 Forskning i socialt arbete

18.1.1 Sammanfattning av min principiella inställning

(Se "Vetenskapsteori – eget ställningstagande" Del I: Kap 5.6)

Socialt arbete som forskningsdisciplin skall enligt min uppfattning inriktas på utvecklandet av "socialt förändringsarbete" gällande strukturer och processer på såväl intrapsykisk och interpersonell som strukturell nivå.

Forskaren i socialt förändringsarbete kan inte enbart nöja sig med att samla in kunskap för bearbetning och analys (åskådarpadigm). Han måste dessutom utifrån ett aktörsperspektiv medverka till kritik, medvetandegörande och handling för förändring som kommer de utslagna och problemdrabbade individerna/grupperna tillgodo.

Aktörsparadigmet förutsätter en syn på samhället som möjligt att kritisera och förändra och en syn på människan som aktivt, förstående, handlande och ansvarigt subjekt. För forskaren med aktörsperspektiv och förändringsinriktning är det därför naturligt att försöka möta dem man forskar tillsammans med ("forskningsobjektet") i en personlig relation för samtal, kritik och samarbete. *Teori- och metodutveckling* bör därför helst ske i teoretiskt och praktiskt arbete "på fältet" och i samarbete med de människor för vilka förändringsarbetet är avsett – man bör alltså försöka utgå från "klienternas" situation och behov och söka efter möjligheter att bedriva forskning tillsammans med dem.

Det sociala förändringsarbetet kan beskrivas som en *dialektisk spiral* som, med Harald Swedner's terminologi (1980), kan delas upp i ömsesidigt påverkande faser: förberedelsearbete, målformulering, kunskapsproduktion, redskapsproduktion, genomförande och utvärdering, vilka bildar bakgrund till nästa "sväng" i "förändringsspiralen". Dialog och samarbete bör prägla förhållningssättet under förändringsarbetets samtliga faser.

Med den terminologi som jag själv använder i denna skrift består *förändringsarbetet* sammanfattningsvis av följande faser:

- 1 Att explicitgöra sina meta-teoretiska värderingar beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, förklaringsnivåer och vetenskapsteori (Del I).
- 2 Att analysera de avvikande och utslagna individernas och gruppernas inre och yttre strukturer och processer utifrån redovisade teorier på intrapsykisk, interpersonell och strukturell nivå och att klargöra sitt eget teoretiska perspektiv på avvikelse och utslagning (Del II).

- 3 Att utveckla en modell för förändringsarbete — med målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc — utvecklad i samarbete och dialog på fältet (Del III).
- 4 Att genomföra förändringsarbetet enligt modellen — i detta fall — hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer.
- 5 Att utvärdera modellen (3) och förändringsarbetet (4) med utgångspunkt i konkreta erfarenheter i arbete på fältet.
- 6 Att återföra de erhållna kunskaperna till det totala förändringsarbetet för kritik, vidareutveckling eller omprövning. Den övergripande målsättningen är härvid att arbetet skall bidra till positiva förändringar för de utslagna och problemdrabbade individerna och familjerna.

Forskning i socialt arbete kan med detta synsätt inte betraktas som ett isolerat mål i sig utan måste ses som en *fas i ett totalt förändringsarbete*.

På vägen till målet frigörelse och handling för förändring kommer forskaren (både i kortare och längre tidsperspektiv) att behöva tillgripa faser av

- *förklaring*, med distansering och tillfällig objektivering
- *förståelse*, enligt hermeneutikens inkännande och tolkande ideal
- *kritik och medvetandegörande*, enligt den kritiska teorins emancipatoriska ideal.

För forskaren med aktörsparadigm och förändringsinriktning finns *ingen motsättning* mellan kvantitativa och kvalitativa *metoder*. De kan, i analogi med förhållandet mellan förklaring och förståelse, ses som kompletterande aspekter vilka återfinns i all form av kunskapssökande/bildning. I detta perspektiv kan såväl försök till teoribildning med analyser och generaliseringar som användandet av kvantitativa metoder med systematisering och matematisk/statistisk bearbetning etc ses som olika former av "tillfällig objektivering". Varken förklaring eller förståelse är emellertid något mål i sig. Den överordnade målsättningen är utvecklandet av ett förändringsarbete som kan förbättra de utsatta människornas situation och frigöra deras egna resurser och förändringsaktivitet.

18.1.2 Forskningsmetoder

Det finns många olika tänkbara forskningsmetoder inom ämnet socialt arbete. Harald Swedner beskriver ett antal olika tillvägagångssätt i "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeram för en ny universitetsdisciplin" (1980). Med utgångspunkt i hans resonemang skall jag kortfattat redovisa min egen uppfattning.

De olika metoderna för undersökningar i socialt arbete kan sägas utgå från *två principer*:

- antingen att undersöka *hur man förverkligar de mål* som man vill uppnå t ex i en verksamhet/ett projekt,
- eller att undersöka *hur man följer de handlingsregler* (principer, för-

hållningssätt, metoder etc) som gäller för en verksamhet/ett projekt. För att kunna utvärdera målen respektive handlingsreglerna är det naturligtvis en förutsättning att dessa är klart formulerade och öppet redovisade.

I utvärderingsarbetet kan man, relaterat till dessa båda principer, gå tillväga på två huvudsakliga sätt — beskrivning och analys av *processer* eller av "*tillstånd*".

Processbeskrivningar och processanalyser innebär kortfattat att man kontinuerligt, inträngande och under lång tid beskriver och analyserar vad som händer under arbetets fortgång. Olika berörda parter tankar, handlingar, upplevelser, reaktioner, relationer osv samt samspelet med vårdorganisation och samhälle studeras i en process där forskaren idealt själv är deltagare och medaktör.

Processbeskrivningar kan fokusera på olika aspekter:

- sökandet efter målet med verksamheten
- hur långt man kommit på vägen mot målet, olika faser i arbetet osv
- vilken väg, bland flera tänkbara, som man valt för att uppnå det uppsatta målet
- hur man följer verksamhetens formulerade handlingsprinciper, förhållningssätt, arbetsinnehåll etc.

Processbeskrivningar ger i första hand en grund för teori- och metodutveckling — i sökande efter mål, principer, förhållningssätt, arbetsinnehåll etc och i hur man följer de handlingsregler som formulerats.

Tillståndsbeskrivningar och -analyser kan däremot vara att föredra om man främst är ute efter hur man i arbetet förverkligar de mål som satts upp. ("Tillstånd" är en term som jag personligen har svårt att förlika mig med eftersom jag inte tror att någonting någonsin är ett tillstånd i statisk bemärkelse utan ser hela tillvaron med dess olika dimensioner och nivåer som en dynamisk föränderlig process. Termen "tillstånd" använder jag därför i fortsättningen i betydelsen att tillfälligt stanna upp, distansera sig och objektifiera — i en process som hela tiden pågår.)

Tillståndsanalyser kan ske med hjälp av olika metoder — observationer, enkäter, intervjuer, matematiska och statistiska beräkningar etc. Dessa kan (enligt Swedner, 1980) fokuseras på olika aspekter:

- *Analys av hur man uppfyller målen* i ett visst arbete/projekt relaterat till formulerade målvariabler och målnivåer för olika tidpunkter i arbetet — hos berörda institutioners, kommuners etc verksamheter eller hos individer och grupper som är föremål för verksamheten, t ex uttryckt i olika sk levnadsnivåkomponenter.
- *Jämförelseanalyser* där man exempelvis jämför en tidigare situation (t ex "startläget" då arbetet med en individ, grupp eller institution etc påbörjades) med ett faktiskt "nuläge". I vissa fall kan man försöka jämföra ett nuläge i ett visst projekt med ett nuläge där inget med-

vetet förändringsarbete har skett eller där man försökt bedriva arbetet med hjälp av andra åtgärder (olika "kontrollgruppsmodeller"). I andra fall kan det vara svårt att jämföra med ett faktiskt nuläge. Man kan då i stället försöka jämföra med ett "tänkt" nuläge — vad man tror skulle ha hänt om arbetet/projektet inte genomförts (vilket kan ske med hjälp av "tankeexperiment" eller med hjälp av olika "simuleringsmodeller" eller "spel", t ex med användning av datateknik).

- *Beräkningar av kostnader* och (i vissa fall) *intäkter* i en viss verksamhet (uttryckt i pengar). Man kan t ex försöka beräkna vilket av flera olika åtgärdsprogram som (till samma kostnad) når längst mot ett uppställt mål (målmaximeringsanalys) eller vilket av ett antal åtgärdsprogram, som har den lägsta kostnaden för att nå ett visst mål (kostnadsminimeringsanalys).
- *Kostnads-nyttö-analyser* där man jämför de kostnader som vissa åtgärdsprogram har i förhållande till hur berörda individer och grupper kan dra nytta av dessa åtgärder. Sådana jämförelser kan ske med hjälp av monetarisering (förenklat = "omräknat i pengar") av individers och grupperns levnadsnivå och resurser (cost-benefit-analyser), med hjälp av rangordning av olika projekt relaterat till vissa fastställda mål (cost-effectiveness-analyser) eller med hjälp av poängvärden för olika målvariabler (cost-utility-analyser).

Samtliga undersökningsmetoder har för- och nackdelar, ger vissa kunskaper och innebär vissa risker:

Processbeskrivningar och processanalyser ger en möjlighet att få en fördjupad insikt om och förståelse för processen — i vad som faktiskt händer i inre och yttre bemärkelse i en viss verksamhet och i hur berörda människor, grupper, organisationer etc tänker, känner och fungerar. Denna form av fördjupad förståelse tror jag är helt nödvändig som en grund för teori- och metodutveckling i socialt arbete.

Även om man som "medagerande" forskare så noggrant som möjligt försöker följa en process över lång tid i en viss verksamhet finns det emellertid risk att processbeskrivningen blir konturlös och "subjektivt flummig" (vilket också varit en vanlig kritik mot denna typ av forskning). Jag tror därför att det är särskilt viktigt att man vid processbeskrivningar klart formulerar sina meta-teoretiska och teoretiska utgångspunkter — vad man ser som problem, självklart/märkvärdigt på olika nivåer, t ex i sökandet efter mål och principer. Det finns annars en risk att processbeskrivningen blir som en lång historieberättelse — "först gjorde vi så och sedan gjorde vi så och det upplevde vi på detta sätt" osv — utan något värderingsmässigt, historiskt kontextuellt sammanhang som gör det möjligt att förstå vad som faktiskt händer och dra lärdom av denna förståelse.

Tillståndsanalyser har enligt min uppfattning sin huvudsakliga förtjänst i att man verkligen tvingas att stanna upp och se situationen på

distans. — Har verksamheten någon effekt och vad har faktiskt åstadkommit? Rullar arbetet på år efter år som i en sluten cirkel med enbart "förflyttningar av pjäser inom systemet" eller leder det till verkliga överskridande förändringar för de utslagna och problemdrabbade människorna?

Tillståndsanalyser innebär emellertid som jag ser det många *risker*:

Genom det ömsesidiga påverkansförhållandet mellan forskarens värderingar, teori, syn på problem, val av teori och metod, tolkning av resultat och de slutsatser han drar utifrån dessa, kan sådana analyser av "tillstånd" leda till att man faktiskt uppfattar människa och samhälle som möjliga att uppdelas i olika separata operationaliserbara tillstånd och egenskaper. I förlängningen kan detta, medvetet eller omedvetet, ge stöd för en statisk, determinerad *objektsyn* på tillvaron och människan.

Eftersom "effektmätningar" i form av tillståndsanalyser sker i förhållande till förändringsarbetets formulerade mål, principer och handlingsregler blir det viktigt att man i forskningen är medveten om de skillnader som kan finnas mellan de *öppet* formulerade målen för en viss verksamhet och de *dolda* mål som i själva verket kan vara de styrande. Ibland är målet inte medvetet och därför oklart även för dem som arbetar i verksamheten. Det händer också att man medvetet döljer sina faktiska avsikter — genom att målen "mystifieras". Så är t ex de öppet redovisade målen för så gott som samtliga verksamheter inom socialvården (liksom inom alla andra "vårdområden") att arbetet skall leda till verkliga positiva förändringar för de människor man arbetar med och att dessa skall kunna frigöra och utveckla resurser som leder till att de kan fungera självständigt med personligt ansvar för sina liv. Frågan man då måste ställa sig är om det faktiskt är dessa mål som styr verksamheten eller om det kanske är andra outtalade motiv som styr i stället, t ex genom att utnyttja samhällets termostatfunktioner och disciplineringsmekanismer för att bevara status quo. Detta skapar ett grundläggande validitetsproblem: Mäter man verkligen det man avser att mäta, dvs de relevanta målen? (Se min tidigare diskussion om validitet under Del I: Kap 5.6.)

En annan uppenbar risk med tillståndsbeskrivningar uppstår om sådana effektmätningar så sker *inom* ett slutet system, t ex att man mäter "effektiviteten" på en öppen socialbyrå genom att se på antalet besök, antal ifyllda formulär, avsatt tid för olika åtgärder, sammanträden osv i stället för att se vad som faktiskt händer med klienterna i deras livssituation. Det behövs oftast sådana uppgifter för att organisatoriskt driva en verksamhet med planering av budget, tjänster, schemaläggning osv. Det finns dock en stor risk att sådana "inomsystemsmätningar" legitimerar en verksamhet som inte leder till verkliga förändringar för klienterna. Det hela blir (för att ta en analogi från näringslivet) som att mäta effektiviteten i en bilindustri genom att räkna antalet arbetsmoment och arbetstimmar eller bedöma kvaliteten på företagets system för produktion, administration, ekonomisk styrning etc men låta bli att ta reda

på företagets förmåga att uppfylla de överordnade målen för verksamheten — att producera bilar som fungerar och går att sälja och som därmed kan ge vinst på satsat arbete och "riskvilligt" kapital.

En ytterligare risk med "inomsystemsmätningar" av en verksamhets effekt och måluppfyllelse, som kan sägas vara legitimeringens motsats, är när man genom ett organisatoriskt/byråkratiskt *förmont effektivitetsmått i stället omöjliggör en verklig effektivitet* i betydelsen hög uppfyllelse av verksamhetens överordnade mål. Ett icke helt ovanligt exempel på ett sådant "byråkratiskt inomsystemsmått" är när man försöker mäta effektiviteten hos en institutions verksamhet (t ex ett behandlingshem för missbrukare) genom att mäta beläggningsfrekvensen eller "genomströmningshastigheten". Det kan ju visserligen se snyggt och effektivt ut i förvaltningens "årsberättelse" att den aktuella institutionen hade så gott som fullbeläggning av antalet vårdplatser under det gångna budgetåret och att vårdtagarna/patienterna/klienterna/missbrukarna/eleverna/gästerna (bara för att nämna några vanliga beteckningar) vistades i genomsnitt 4,3 månader vid berörda institution — relaterat till den byråkratiska målsättningen, 4 månaders genomsnittlig vårdtid. Detta sätt att mäta effektivitet säger endast att verksamheten som sådan, organisatoriskt inom vårdsystemet, har gått bra, att personalen har haft fullt upp att göra osv. Däremot säger dessa mått inget som helst om verksamhetens effekt i förhållande till arbetets övergripande målsättning: att få människorna med missbruksproblem (där missbruket endast är en aspekt av ett helt "problemliv") att kunna leva ett annat ansvarigt, fullödigt och människovärdigt liv. Den sorgliga, men enligt min uppfattning faktiska, bilden av den "genomsnittlige missbrukaren i vårdsvängen" är en person som mer eller mindre kontinuerligt och ofta år efter år vandrar runt på olika institutioner — socialbyråer, somatiska öppenvårdsmottagningar och sjukhusavdelningar, mentalvårdsinrättningar och -sjukhus, behandlingshem, vilohem, "torkar" osv och därmed bidrar till respektive institutions höga beläggningsfrekvens och goda genomströmningshastighet. Men relaterat till det övergripande målet är det ju i stället "effektivare" med en enda människa som (oavsett vårdtidens längd) börjar leva ett annat liv (bl a utan missbruk) än hundra stycken som vandrar runt mellan olika institutioner men som inte förändrar sina liv som missbrukare.

Jämförelser med kontrollgrupper eller med ett "tänkt" nuläge är både principiellt och praktiskt problematiska. På grund av att människor, enligt min uppfattning, lever i ett dialektiskt påverkansförhållande till sin omgivning på en mängd nivåer och dimensioner är det omöjligt att "matcha" och kontrollera "allt" utom den eller de variabler vars effekt man vill undersöka. I de oerhört komplicerade strukturer och processer som ger människan och samhället dess dynamiska helhet går det inte inom ett ämne som socialt arbete att bedriva kontrollerade experiment (t ex av typen "läkemedelsprövning" där, mycket förenklat, en grupp får ett verksamt kemiskt preparat medan en annan "kontroll"-grupp, sig

själv ovetande, får "sockerpiller").

Försök att beräkna *kostnader och intäkter* och att göra kostnadsnyttö-analyser på olika verksamheter har jag inget principiellt att invända mot. Jag anser dock att det innebär mycket stora både teoretiska och praktiska svårigheter att ta hänsyn till alla tänkbara påverkande ekonomiska faktorer och de ekonomiska konsekvenser som en viss verksamhet kan få gällande klienter, organisation och samhälle. Enligt min uppfattning kan man därför aldrig betrakta sådana kostnadsanalyser som exakta balansräkningar och bokslut. Däremot tror jag att de kan vara nyttiga som komplement till processbeskrivningar och måluppfyllelseanalyser genom att de kan ge ytterligare kunskap i form av "ekonomiskt stöd" för om man är inne på rätt väg eller inte.

De samhällsekonomiska realiteterna gör det nödvändigt att "spara", dvs att försöka uppnå sina mål till lägsta möjliga ekonomiska kostnad. Jag tror inte att en "dyr" verksamhet per individ automatiskt är effektivare än en "billig". Att en verksamhet är kostnadskrävande betyder tyvärr ofta att det är byråkratin och "pappershierarkin" som växer, inte att resurserna "på fältet" ökar. Att byråkratin växer och oftast hamnar i en alltmer centraliserad och ineffektiv process har övertygande visats av bl a den franske forskaren Crozier (se hans artikel "Byråkratins onda cirkel" i Burns, red: Människan i industrisamhället, 1972). Inom socialförvaltningarna i vårt land förstärks dessutom byråkratin av det faktum att den i stort sett enda möjlighet som finns att "avancera" för den enskilde socialarbetaren är att lämna det direkta klientarbetet och vandra uppåt i hierarkin allt längre från arbetet på fältet och kontakterna med klienterna. En allt dyrare verksamhet kan också indirekt tyda på att arbetet bedrivs med allt mindre utnyttjande av klienternas egna resurser vilket i många fall kan stå i direkt motsättning till de övergripande målen.

Under förutsättning att man relaterar de ekonomiska analyserna till de övergripande målen för verksamheten kan de emellertid fylla en mycket väsentlig funktion.

Sammanfattningsvis bör alltså tillståndbeskrivningar/måluppfyllelseanalyser/effektmätningar inte begränsas till organisatoriska mått inom vårdsystemet. Det är naturligtvis viktigt att söka kunskap om vad som händer med organisationen och med socialarbetarna som individer och yrkesgrupp, hur de upplever sin situation, sitt arbete, hinder mot förändring osv. *Mätningar av effekter* och "effektivitet" måste emellerid alltid i första hand *relateras till verksamhetens övergripande mål* — till vad som händer i den avvikande, utslagna, problemdrabbade individens/gruppens faktiska liv och till ett överordnat samhällsperspektiv.

Om *forskning i socialt arbete* skall fungera som *en fas i ett socialt förändringsarbete* (med många olika faser) måste den *metod* man väljer *relateras till det totala förändringsarbetet*. Det som avgör om en viss undersökningsmetod är relevant är följaktligen främst att den fyller ett syfte i

det aktuella förändringsarbetet — inte att metoden i sig är stringent. Kraven på validitet i vid bemärkelse får därmed överordnad betydelse i förhållande till kraven på mätmetodernas reliabilitet och noggrannhet, även om dessa givetvis inte får negligeras.

Det totala förändringsarbetets värderingar och teoretiska analyser och dess målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll måste alltså styra val av metod i utvärderingsarbetet och inte tvärtom.

18.1.3 Mera specifikt om studier av hemma-hos-arbete

Vid undersökningen av hemma-hos-arbete kan man (i analogi med ovanstående resonemang) använda följande tillvägagångssätt:

- *Process-studier* där man kontinuerligt under lång tid noggrant och inträngande beskriver och analyserar arbetet i familjerna: hur strukturer och processer ser ut och fungerar, vilka förändringar som sker och hur dessa och arbetet som helhet upplevs av berörda parter, familjernas inre och yttre relationer, förhållande till släkt, vänner, närmiljö, skola, arbetsliv, myndigheter och samhället i stort. Processbeskrivningarna kan mycket väl kompletteras med ytterligare information från t ex intervjuer, dagböcker, handledningssamtal, journalanteckningar etc.
- *Måluppfyllelseanalyser* eller om man så vill "effektmätningar" i form av "tillståndsbeskrivningar" med hjälp av olika former av intervjuer eller enkäter med berörda familjer och/eller hemma-hos-arbetare och/eller övriga socialarbetare. Dessa analyser kan inriktas dels på hur en hemma-hos-verksamhet uppfyller de mål man satt upp, dels på jämförelser mellan ett "startläge" och ett "nuläge" eller ett "före"-, "under tiden"- och "efter"- perspektiv på verksamhetens utformning, situationen i familjerna etc.
- *Jämförande studier* mellan olika modeller och metoder, t ex mellan hemma-hos-arbete, grannskapsarbete och traditionell öppen socialvård. Studierna kan fokusera olika aspekter i arbetets målsättning, utformning etc, vilka effekter de olika arbetssätten får för klienterna och inom vårdorganisationen, hur eventuella förändringar upplevs osv. Jämförande studier kan utföras med hjälp av både intervjuer och enkäter enligt ovan men kan också ske med hjälp av olika former av ekonomiska beräkningar typ kostnadsminimerings-, kostnadsintäkts- och kostnads-nyttanalyser.
- *Övergripande statistiska undersökningar* där man t ex med hjälp av enkäter som vänder sig till landets samtliga kommuner och socialförvaltningar gör en generell kartläggning av hemma-hos-arbetets utbredning och utformning, målgrupp, vilka som är hemma-hos-arbetare, organisatorisk tillhörighet, handledning etc.
- *Studier som ger en generell kunskapsbakgrund* som gör det möjligt att bedöma hemma-hos-arbete i ett vidare samhällsperspektiv, t ex

den typ av övergripande statistiska undersökningar om olika grupper levnadsförhållanden som ingår i "Statens offentliga utredningar" och i rapporter från Statistiska centralbyrån.

Det är viktigt att studier av samtliga ovanstående typer kommer till stånd. Jag anser dock att vissa undersökningsmetoder är tveksamma eller svåra att genomföra.

Vid utvärdering i socialt arbete anser jag att man alltid skall sträva efter samarbete och dialog i samtalsform när så är möjligt och att man inte "i onödan" skall objektifiera människor och föra en envägskommunikation. Därför anser jag att man inte bör använda enkäter eller intervjuer efter hårt strukturerade frågeformulär då man t ex vänder sig till små populationer på 10–20 familjer eller hemma-hos-arbetare. Här bör man i stället använda intervjuer som ger möjlighet till samtal i dialogform. Om man dessutom är intresserad av dessa människors inre processer är enkäter och intervjuer med bundna fråge- och svarsalternativ inte lämpliga. Validiteten och reliabiliteten hos dessa mätmetoder är generellt mycket diskutabla p g a kommunikationsproblem och tolkningssvårigheter. Det går inte att "mäta" inre upplevelser hos människor med hjälp av traditionella frågeformulär.

Som jag tidigare redovisat är jag mycket tveksam till effektmätningar med hjälp av "inomsystemsvariabler" som arbetstid, genomströmningshastighet etc, speciellt om sådana studier inte relateras till hemma-hos-arbetets övergripande målsättning.

Jämförande studier av olika modeller av socialt arbete är principiellt mycket viktiga. Här är snarare problemet att de för närvarande är mycket svåra att genomföra, speciellt om man försöker jämföra med konventionell öppen socialvård. Det är en generell svårighet som man bl a möter vid utvärdering av hemma-hos-arbete, att man inte kan jämföra med det konventionella öppna socialbyråarbetet eftersom detta inte varit föremål för motsvarande försök till utvärdering — med formulering av bakomliggande värderingar och teorier, med beskrivning av arbetets målsättning, förhållningssätt, innehåll och organisation och med redovisning av de effekter som arbetet får och hur det upplevs av klienterna.

När man inom social- och mentalvård försöker pröva nya verksamhetsformer, där målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll skiljer sig från de traditionella vårdformernas, ställs ofta stora krav på utvärdering av kostnader och effekter. Detta är givetvis både riktigt och nödvändigt. Samtidigt tycker jag emellertid att det är anmärkningsvärt att inte motsvarande krav på utvärdering ställs på de konventionella vårdformerna.

Även om det alltså är svårt att få fram preciserade jämförelsedata för resultaten av konventionellt öppet socialbyråarbete vet man ändå ganska väl vad som händer med utslagna familjer om inga speciella insatser görs. Oftast kvarstår den svåra, ohållbara situationen eller så förvärras den och resulterar i omhändertaganden, i splittring av familjerna och i

placering av barnen på barnhem och i fosterhem. Frånsett de personligt negativa konsekvenserna som dessa separationer oftast får för barn och föräldrar och vilka värderingar man i övrigt har beträffande omhändertaganden kan det vara intressant att ställa sig frågan vilka ekonomiska konsekvenser som olika åtgärder för med sig. Att låta situationen fortgå och enbart betala ut socialbidrag blir för en barnfamilj, som enbart lever på dessa bidrag, inte särskilt billigt i längden. Vid placeringar av familjens medlemmar i olika former av öppen och sluten vård blir kostnaderna mycket höga — på institutioner mellan 500 och 1 500 kr/dygn och individ. Detta bör vägas mot att sätta in kraftfulla insatser under viss tid och hjälpa familjen att klara sig själv och därmed eliminera behovet av fortsatta hjälpinsatser.

Sammanfattningsvis anser jag att alla de ovannämnda undersökningsmetoderna för studier av hemma-hos-arbete kan fylla en viktig funktion, under förutsättning att utvärderingsarbetet bedrivs utifrån ett aktörsparadigm, med redovisade meta-teoretiska värderingar och teoretiska analyser, och genomförs i ett förändringsarbete.

18.2 Kritik av tidigare forskning om hemma-hos-arbete

Den forskning om hemma-hos-arbete som hittills ägt rum i Sverige går enligt min uppfattning att sammanfatta i några olika huvudtyper. Jag skall kortfattat beskriva och kritisera dessa typer av studier. Jag avser varken att täcka in allt som skrivits om och forskats runt hemma-hos-arbete eller kritisera de olika forskarnas/författarnas "akademiska" prestationer. Min tanke är i första hand att beskriva de olika typer av studier som genomförts och kritisera dessa i positiv och negativ bemärkelse — vad man fokuserar, vilken kunskap de ger och vad som saknas. I min kritik är jag särskilt intresserad av om dessa studier bidrar till sådan teori- och metodutveckling i psykosocialt förändringsarbete som kommer de avvikande och utslagna individerna och grupperna tillgodo. Kritiken relateras till mina tidigare resonemang om vetenskapsteori och forskning i socialt arbete (Del I: Kap 5.6). Kritiken fungerar dessutom som motivering för mitt eget val av forskningsmetod.

18.2.1 Process-studier

Den första typen av hemma-hos-undersökningar kan betecknas som *processstudier*, dvs beskrivningar som utförs av en forskare som själv deltagit "i processen" — undersökningar i vilka det kontinuerliga arbetet och de inblandades upplevelser och reaktioner skildras dag för dag under lång tid. Exempel på sådana process-beskrivningar är Anna-Lena Isakssons *Psykoterapi i en multiproblemfamilj* (Sfph's monografiserie nr 6,

1974) och *Familj i kris* (1975) av Elsie Gottberg och Åse Åkerstedt.

Dessa båda skildringar ger fina beskrivningar av dessa speciella familjers situation och problem och av hur arbetet gick tillväga. De är dock enligt mitt förmenande alltför specifika, i betydelsen "specialfall".

Anna-Lena Isakssons beskrivning av ett 5-årigt arbete med psykoterapi i en multiproblemfamilj är mycket "specifik" dels genom att arbetet bedrivs av en psykoterapeut med stor tidsinsats under lång tid, dels genom att formulering av frågeställning, målsättning, behandlingsprinciper, beskrivningen av arbetet osv är ensidigt förlagda till intrapsykisk nivå i en psykoanalytisk referensram. Framställningen är klar och bra på denna nivå och inom den teori som valts men innebär samtidigt att det är svårt att se vad som händer på andra nivåer och i det praktiska vardagslivet.

I "Familj i kris" visar Elsie Gottberg och Åse Åkerstedt på de olika vedermödor som en hemma-hos-arbetare utsätts för i sitt arbete. Det är emellertid inte en skildring av något hemma-hos-arbete i "vanlig" bemärkelse eftersom kvinnan i den beskrivna familjen var välutbildad, hade egen hög inkomst och var mycket välmotiverad till hemma-hos-arbetet. Situationen skilde sig alltså t ex beträffande ekonomi och maktrelationer väldigt mycket från de förhållanden som vanligtvis gäller för arbete i multiproblemfamiljer.

Sammanfattningsvis tycker jag att dessa skildringar utifrån sina respektive förutsättningar är både intressanta och lärorika. Författarna redovisar emellertid inte sina meta-teoretiska värderingar och beskrivningarna saknar teori- och arbetsmodell anpassad just till hemma-hos-arbete. Dessutom är dessa skildringar alltför "specifika" för att ge möjligheter till mer generella slutsatser om hur detta arbete kan bedrivas.

18.2.2 *Forskningen på Skå*

Den andra typen av studier av hemma-hos-arbete är inte processbeskrivningar i strikt bemärkelse men har dock en klar *processinriktning*. Jag avser här främst den *forskningstradition som utvecklats vid Barnbyn Skå* med forskare som Gustav Jonsson, Bengt Börjesson, Pär Nygren, Rosmarie Eliasson, Sven Hessle, Ted Winther m fl. Av den mängd rapporter och böcker som producerats vid eller i anslutning till Skå kommer här endast att beröras de som mera direkt fokuserar på hemma-hos-arbete och "familjebehandling". De olika forskarna vid Barnbyn Skå kan naturligtvis inte dras över en kam utan de representerar delvis olika inriktningar och fokuserar olika aspekter, t ex mer eller mindre djuppsykologisk inriktning, politiskt engagemang etc. För en levande historisk beskrivning av Barnbyn Skå, de inblandade personernas olika inriktningar och synsätt se Kerstin Vinterhed: "Visionen", 1980, och "Kampen", 1980.

Gustav Jonsson har, både som chef för Barnbyn Skå och som forskare, författare och karismatisk ledare, stått i förgrunden för utvecklingen av

hemma-hos-arbete i Sverige under en lång följd av år. Hans bok *Det sociala arvet* (1969), som är en tillspetsad omarbetning på svenska av hans doktorsavhandling "Delinquent boys, their parents and grandparents" (1967), uppfattar jag som en metodologiskt traditionell forskningsansats med hypoteser, statistisk datainsamling, klinisk barnpsykologisk intervjumetod och testningsteknik etc. Samtidigt står hans teori om "det sociala arvet" för en radikal politisk samhällsuppfattning och en syn på människan som medvetet handlande subjekt. "Det sociala arvet" blev ett startskott och en betydelsefull inspirationskälla till en förändrad och fördjupad syn på utslagna individer och familjer och har fått en betydelse i detta sammanhang som knappast kan överskattas. Med stöd av exempel från sin långa erfarenhet för Gustav Jonsson i *Att bryta det sociala arvet* (1973) ett mer allmänt teoretiskt/praktiskt resonemang runt social utslagning, socialt arv, maktlöshet, isolering osv och vad som kan göras t ex i form av hemma-hos-arbete, grannskaps-/samhällsarbete och politiskt arbete i samhället som helhet.

Som förgrundsfigur och ledargestalt intar Gustav Jonsson en särställning inte enbart på Barnbyn Skå utan också för teori- och metodutveckling i socialt förändringsarbete i svensk socialvård och svensk socialpolitik.

Bengt Börjesson, som bl a blev Gustav Jonssons efterträdare som chef för Barnbyn Skå, intar också en särställning. Med en politiskt radikal grundhållning och med engagemang för de utslagna grupperna har han gjort inträngande analyser av svåra frågor inom socialvårdens och socialpolitikens område. Han har bl a behandlat brottslighet, straff och dess följder, sjukdomsmyter, fattigdom, maktfördelning i samhället, identitetsproblematiken som avvikare och utstött, omhändertagandeproblematiken osv. Han har vågat gå mot strömmen, ta den utslagna människans parti och har, oavsett hur modevindarna inom vårdområdet har växlat, stått fast vid en syn på människan som aktivt, förstående, tolkande subjekt som kan bli medveten om sin situation och kan handla för förändring. Enligt min åsikt har Bengt Börjessons sammantagna skrifter (vilka är av varierande slag — debattinlägg, teoretiska analyser och mera traditionella forskningsansatser) haft en väsentlig betydelse för teori- och metodutveckling och inte minst för en välgörande debatt inom socialt förändringsarbete i generell bemärkelse (för Bengt Börjessons skrifter se litteraturlistan).

Hemma-hos-arbete och familjebehandlingen på Skå har förutom av Gustav Jonsson och Bengt Börjesson också behandlats av andra Skå-forskare och redovisats i några rapporter med sinsemellan många gemensamma drag.

I *Familjebilder*, 1977, av Rosmarie Eliasson, Sven Hessle och Pär Nygren skildrar författarna på grundval av intervjuer (vilka i vissa fall också fungerat som familjesamtal i behandlingen på Skå) tre familjers "livshistoria" eller "levnadsöden". Dessa beskrivningar av enskilda personers och familjers livsförlopp sätts in i ett radikalt samhällsperspek-

tiv. De går från det specifika, "säregna", till det generella, "allmänna". Författarna försöker att utifrån inträngande analyser av individers och familjers livsprocesser — barndom, uppväxt, skola, klassbakgrund etc och deras möten med samhället, vårdapparaten, stämpnings- och utslagningmekanismer etc visa på generella förhållanden och motsättningar i samhället som leder till utslagning. Tanken med den kunskap som erhålls är enligt författarna att denna både skall kunna användas av familjerna själva men också mera generellt i utveckling av teori och metod i socialt förändringsarbete. I förlängningen skall studierna också kunna resultera i socialpolitiskt användbar kunskap.

En liknande ansats återfinns i *Att vara familjebehandlare* av Lena Västberg, Marta Schebehely, Jurgen Reeder och Marianne Åhm (två Skå-rapporter: nr 19, 1976 och nr 42, 1980). I rapport nr 19 använder författarna två undersökningsmetoder. Dels gör de en statistisk kartläggning av hemma-hos-behandlingen i Stockholm vid tiden för undersökningen (1976) där man försöker få en generell bild av hur många och vilka familjer som får hemma-hos-behandling, tidsinsats per familj etc och av vilka som arbetar som familjebehandlare, deras anställningsförhållanden etc. Den statistiska undersökningen ger en bild av en splittrad, organiserad verksamhet med generellt mycket svåra och oklara arbetsförhållanden. Dels görs en processbeskrivning av en "familjebehandling" i form av intervjuer med familjen, familjebehandlaren, den handläggande socialassistenten och familjebehandlarens handledare. Den beskrivna "familjebehandlingen" pågick endast i 2 månader och startade utifrån oklara och orealistiska målsättningar och med negativa förväntningar från handledaren. I arbetet utgick man från antagandet att kvinnan i familjen var psykiskt sjuk och att hon skulle botas och bli "frisk". Familjebehandlaren och familjen fick inte någon tid att lära känna varandra, och arbetet bedrevs utan klar kommunikation beträffande det dolda tvånget (att familjens nyfödda barn skulle omhändertagas om man inte "lyckades"). Arbetet ledde till utstötning av kvinnan i familjen, till ambivalens och skuld känslor hos familjebehandlaren och till fosterhemsplacering av familjens nyfödda barn. Denna processbeskrivning ger ett i mitt tycke varnande, och i denna mening lärorikt, exempel på hur hemma-hos-arbete absolut inte skall bedrivas.

I rapport 42 gör författarna en inträngande beskrivande studie av arbetsprocessen i fem olika "familjebehandlingsärenden". Man har dokumenterat det handläggande arbete i anslutning till respektive familj som bedrivits av socialassistenter på socialbyråerna, intervjuat familjerna och familjebehandlarna samt dokumenterat det dagliga arbetet i familjerna med hjälp av dagböcker som nedskrivits av familjebehandlarna. Efter analys av det insamlade materialet har man diskuterat detta genom kontakt med berörda parter. Det som framkommer från de beskrivande specifika studierna av arbetsprocessen med enstaka familjer sätts på liknande sätt som i "Familjebilder" in i ett vidare samhällsperspektiv för att försöka få generaliserbar kunskap om familjebehandling, om soci-

alpedagogiska insatser i allmänhet och om socialvård och socialpolitik i relation till övergripande samhällsförändringar.

Sammanfattningsvis har jag en mycket positiv syn på den forskning runt hemma-hos-arbete som bedrivits på Skå. Forskningen sker i nära anslutning till ett faktiskt förändringsarbete och i närhet till de utslagna familjernas vardagssituation — forskarna känner ofta familjerna personligen från gemensamt arbete över flera år och ibland mycket inträngande som t ex från familjeterapi. Man redovisar också vad som händer i det faktiska vardagslivet såväl med familjerna som med socialarbetarna. Utifrån ett radikalt konfliktorienterat samhällsperspektiv försöker man sedan gå "från det säregna till det generella" och har därvid bidragit till mycket värdefull kunskap om samhällets utslagningsmekanismer. Jag uppfattar Skå-forskningen som klart aktörsorienterad: att kunskapen inte ses som något mål i sig utan att den skall användas för förändringsarbete på olika nivåer — från de enskilda familjerna till samhället i stort.

Däremot saknar jag en klagörande beskrivning av hemma-hos-arbetet från Skå-forskarnas sida. Jag avser då inte själva arbetet med familjer under den tid de vistas på Skå, vilket på ett inträngande sätt har beskrivits i flera böcker och rapporter. Den teoretiska grundsynen för Barnbyns familjebehandling finns främst redovisad i Bengt Börjessons *Samtal med K — en bok om identiteten* (1974). De principiella och praktiska aspekterna på arbetet har bl a beskrivits i *Att återupprätta en identitet — Familjebehandlingen på Barnbyn Skå* av Bengt Börjesson (1974), *Barnbyn Skå från insidan — Några upplevelser av familjearbetet på Skå* av Sven Hessle och Sölvie Eriksson (Skå rapport nr 34, 1978) och *Barnbyns familjearbete* av Bengt Börjesson och Ted Winther (Skå rapport nr 40, 1978). Jag instämmer i de teoretiska resonemangen om isolering, vanmakt, socialt arv, identitetslöshet eller "avvikareidentitet" och möjligheter att bygga upp en ny identitet etc. Jag delar också de principer för familjearbetet som beskrivits i dessa skrifter: frivillighet med medvetenhet om det underliggande tvånget, "familjeprincipen" med den teoretiskt och ideologiskt betingade tveksamheten inför separationer mellan föräldrar och barn, integration med närhet till vardagslivet, strävan till jämlika relationer mellan personal och familjer, ingen symtombehandling (även om akuta problem givetvis måste åtgärdas) utan ett långsiktigt arbete till social och politisk kompetens med brytning av familjernas vanmakt och isolering både i inre och yttre bemärkelse. Skå-forskningens försök att integrera forskning, behandling och socialt förändringsarbete är helt i linje med mitt eget synsätt.

Vad jag saknar är en modell för *hur* hemma-hos-arbetet bedrivs i familjernas vardagsliv *efter* eller *utanför* Skå-vistelsen — alltså en beskrivning av den form av arbete som är mera tillämplig inom den öppna socialvården och som man i allmänhet avser med begreppet "hemma-hos-arbete". Jag skulle också önska en mera explicit redovisning av bakomliggande meta-teoretiska värderingar — vilka man förutom den radikala

samhällssynen i mycket får läsa ut mellan raderna. Något som jag också saknar är mera övergripande "tillståndsbeskrivningar" i form av måluppfyllelseanalyser ("effektstudier"). De noggranna beskrivningarna av arbetet i enskilda familjer och av dessa levnadsöden är, som jag tidigare påpekat, nödvändiga för förståelse av utslagingsprocesserna i samhället och för de utslagna människornas faktiska och upplevda situation. Jag tycker att Skå-forskningen här har bidragit till viktig teoriutveckling.

Däremot tror jag inte man med hjälp av sådana beskrivningar av enskilda familjeärenden kan se om arbetet verkligen når de mål man vill nå. Det blir därför vanskligt att bedöma om man arbetar på ett riktigt sätt eller om arbetsmodellen behöver förändras. För en sådan analys tror jag att det krävs måluppfyllelseanalyser ("effektstudier") med många familjer där arbetet bedrivs efter en redovisad modell med formulerade målsättningar. En fråga som jag ställt mig i detta sammanhang: Kan det vara så att det är bristen på en enhetlig modell för hemma-hos-arbetet och bristen på måluppfyllelseanalyser som gör att Gustav Jonssons efterföljare på Skå hamnar i en, enligt min uppfattning, alltför negativ syn på hemma-hos-arbetets möjligheter och effekter? (Se t ex Bengt Börjessons förord till och beskrivningen av hemma-hos-arbetarnas "omöjliga" arbetssituation i "Att vara familjebehandlare", Skå rapport 42 1980.)

En annan form av kritik som jag har beträffande familjearbetet på Skå rör egentligen inte forskningen direkt utan mer själva uppläggningsen av arbetet som sådant vilket i sin tur får indirekta konsekvenser för vad man kan våga uttala sig om utifrån den forskning som bedrivs.

Barnbyn Skå har ju stått i förgrunden och haft avgörande betydelse för utvecklingen av hemma-hos-arbete och synen på de utslagna individernas liv och situation relaterat till samhällets utslagingsmekanismer. Trots detta har jag vissa kritiska synpunkter på behandlingen av multiproblemfamiljer på Skå. Enligt min uppfattning liknar nämligen denna, från ett övergripande perspektiv, i många avseenden en traditionell form av institutionsvård — ett oftast ganska slutet system likt en drivhusmiljö dit familjer tas från sin svåra situation i vardagslivet för att växa till och sedan åter placeras ut i den kalla verkligheten. Skå-forskarna tar själva upp denna problematik och det finns givetvis ingen anledning att kritisera allt på Skå över en enda kam. Mycken kunskap som nåtts genom arbetet på Skå har kommit oss andra som arbetar med liknande problem till del. Förutom att en institutionsliknande miljö i sig för med sig många problem vad gäller makt, ansvar och fjärande från vardagslivet, även om det är en "god" institution av typ miljöterapeutiskt samhälle (se t ex Manocchio-Petitt: "Kejsarens nya kläder", 1978), är det emellertid svårt att tänka sig en metod av Skå-modell tillämpad inom öppen socialvård eftersom den sociala utslagningen är så omfattande i vårt samhälle. På Skå har man sett som konsekvenser att den vidare utvecklingen måste gå mot grannskaps- och samhällsarbete och insatser på en mer övergripande politisk nivå — ett synsätt som jag helhjärtat stöder.

Problemet är emellertid att de mest utslagna familjerna ofta kommer utanför denna typ av arbete och att man därför ändå måste räkna med att något form av arbete behövs just i dessa familjer — vilket inte motsäger att de eventuellt senare själva kan engagera sig i samhällsarbete eller liknande.

En institutionsmiljö leder också till en större risk för uppdelning i olika grupper — personal och klienter/patienter — där den ena gruppen i praktiken är den som fattar beslut och tar ansvar trots goda intentioner om jämställdhet och demokrati. Systemteoretiskt kommer ju varje form av överordnad struktur att påverka underordnade subsystems strukturer och processer och i sista hand de enskilda människornas upplevelser av valmöjligheter etc. Eftersom varje institution måste ha någon form av juridisk ansvarsfördelning och därmed följande hierarki finns det en risk att institutionen bortsett från alla intentioner kommer att utöva ett dolt och mystifierande förtryck av de "intagna". Dessa hamnar då i ett oansvarigt beroendeförhållande, vilket i sin tur direkt motverkar arbetets övergripande mål. Det är t ex inte otänkbart att det är Barnbysns egen historia som institution — från behandlingshem för "missanpassade" pojkar, över psykoanalytiskt orienterad sandlådeterapi etc fram till våra dagars idéer om samhällsarbete och socialpolitiska insatser (se Vinterheds "Kampen", 1980) — som gör att förändringsarbetet tillsammans med familjerna på Skå fortfarande kallas för "familjebehandling", en term som för mig leder tankarna till experter som objektifierar, diagnosticerar, behandlar och sätter in åtgärder över huvudet på de ansvarslösa sjuka patienterna.

Även om jag alltså sammanfattningsvis är mycket positiv till Skå-forskningen om hemma-hos-arbete och familjebehandling, framförallt till teoriutvecklingen rörande vårt samhälles utslagningsmekanismer, anser jag att den har vissa svagheter. Dels saknar jag måluppfyllelseanalyser, dels anser jag att det faktum att man primärt studerat "institutionsbaserat" familjearbete i sig gör det svårt att av Skå-forskningen kunna dra några slutsatser om hur hemma-hos-arbete bör utformas och bedrivs inom ramen för den "vanliga" öppna socialvården.

En undersökning som metodologiskt i mycket liknar Skå-forskningen om hemma-hos-arbete är SM-projektets *Att se och bli sedd — Om familjebehandling inom socialvården* (1980) av Nina Dahl, Eva Marianne Haglund, Else-Britt Kjellqvist, Karl-Erik Lundgren och Lars Swedberg. (Som synes kallar även dessa författare förändringsarbetet för "behandling".)

Med hjälp av en mängd material — från journalanteckningar, intervjuer med familjemedlemmar, fosterhem, socialarbetare etc — görs en mycket fin och inträngande beskrivning och analys av en familjs liv under 10 års tid. Denna enskilda familjs levnadsöden sätts sedan in i ett radikalt historiskt samhällsperspektiv. Genom "perspektivanseende" — genom att växla mellan närhet/inlevelse och distans i sitt perspektiv (liknande

Skå-forskningens perspektivväxling mellan det "säregna" och det "allmänna") — gör man försök att nå en generell förståelse för de utslagnas situation och för de processer i vårt samhälle som leder till denna utslagning.

Bortsett från en i mitt tycke alltför ytlig jämförande kritik av familjeterapi i olika skolformer gör författarna en inträngande analys av utslagningsmekanismerna i vårt samhälle, för ett resonemang om solidaritet, lojalitet och stöd och lägger fram generella förslag till utformning av hemma-hos-arbete som jag helt vill instämma i.

18.2.3 Tillståndsbeskrivningar med hjälp av enkäter, strukturerade intervjuer och registerdata

En tredje typ av undersökningar av hemma-hos-arbete är sådana som med hjälp av bedömningsformulär, enkäter eller hårt strukturerade intervjuer av typen frågeformulär, ibland kompletterade med vissa registerdata, försöker göra en tillståndsbeskrivning av en viss socialbyrås eller en eller flera kommuners hemma-hos-verksamhet. Ett flertal sådana studier har gjorts, bl a som uppsatser vid landets socialhögskolor och som rapporter initierade av berörda kommuner. Här skall endast redovisas några exempel.

En sådan studie är *Att bedriva och vara föremål för hemma-hos-terapi* av Audrey Andreasson och Ingrid Hjertonsson (trebetygsuppsats vid Socialhögskolan i Göteborg 1976). Efter en historisk och teoretisk genomgång av begrepp som multiproblemfamilj och hemma-hos-terapi redovisar författarna en ambitiöst upplagd enkätstudie som vänder sig till samtliga hemma-hos-arbetare och alla familjer som varit aktuella i sådant arbete inom Göteborgs socialförvaltning från starten 1970 fram till undersökningen 1975. Familjernas svar tydde på att de överlag var positiva till hemma-hos-arbetet som de uppgav hade lett till "ökad självkänsla och möjligheter till mänsklig kontakt". Trots att familjerna hade en hel del negativ kritik mot "myndigheter" och upplevde misstroende och undervärdering från socialarbetarnas sida ville de allra flesta rekommendera hemma-hos-arbetet till andra familjer i motsvarande situation. Från hemma-hos-arbetarna framkom framförallt ett stort behov av fortbildning, handledning och ordnade arbetsförhållanden.

Vid undersökningar som bygger på utskickade frågeformulär är det emellertid svårt att bedöma svarens tillförlitlighet. Enkäter som inte enbart fokuserar yttre sakförhållanden (som tid, plats, antal osv) utan som försöker täcka in känslö- och upplevelseaspekter skapar, som jag ser det, alltid validitetsproblem både i hur man uppfattar frågorna och svaren. Dessutom blir det vid enkäter ofta ett stort svarsbortfall. I den ovan nämnda undersökningen svarade t ex endast 40 av 80 familjer och 21 av 32 hemma-hos-arbetare. Som positivt med denna undersökning ser jag författarnas strävan efter en helhetsbild där såväl familjernas som hemma-hos-arbetarnas upplevelser ingår. Däremot saknar jag explicita

teoretiska resonemang och försök att beskriva vad som faktiskt händer familjerna i deras vardagsliv. Dessa brister tillsammans med den låga svarsfrekvensen gör det svårt att dra några mer generella slutsatser av denna undersökning.

En undersökning som kombinerar registerdata med intervjuer är *Beskrivning av hemterapiverksamheten vid socialbyrå 5 i Västra Frölunda* av Kristina Johansson och Christina Wendel (trebetygsuppsats vid Psykologiska Institutionen vid Göteborgs Universitet, 1978). Författarna beskriver verksamheten vid socialbyrå 5 inom Göteborgs Socialförvaltning med hjälp av registerdata för de familjer som varit aktuella under perioden 1974–78 och arbetsinsatsens längd, tid per vecka etc. De försöker också få fram hur hemma-hos-arbetet har upplevts av berörda parter genom intervjuer med hemma-hos-arbetare och handledare och med ett begränsat antal familjer (5) och socialassistenter (5).

Sammanfattningsvis ger denna studie en god bild av den undersökta hemma-hos-verksamheten. Den visar bl a att det finns ett stort behov av vidareutbildning från hemma-hos-arbetarnas sida, att de intervjuade familjerna är positiva till arbetsättet och till hemma-hos-arbetarna som personer, att familjerna har en fortsatt negativ syn på de "sociala myndigheterna" samt att familjerna själva och hemma-hos-arbetarna har en positiv syn på familjernas situation, resurser, möjligheter etc till skillnad från de intervjuade socialassistenterna som har en mera negativ uppfattning. Undersökningen sätts däremot inte in i någon vidare teoretisk referensram. Studiens utformning ger små möjligheter till utvärdering av verksamhetens effekter och till teori- och metodutveckling.

En undersökning som har en bred ambitiös uppläggnig är *Kamrat på tjänstetid — Rapport om hemma-hos-verksamheten inom Skåne-projektet 1975/76* av Sven-Axel Månsson, Arne Persson, Conny Svenning, Marianne Svenning och Mats Ödman (Sociologiska institutionen vid Lunds universitet, 1977). Författarna gör en beskrivning och analys av hemma-hos-verksamheterna i nio skånska kommuner. Verksamheterna beskrivs med hjälp av data ur dagböcker och vissa "redovisningsblanketter" och från intervjuer med hemma-hos-arbetare, socialassistenter och ett urval av de aktuella familjerna. Forskarna har också haft fortlöpande kontakter med olika personalkategorier och deltagit i hemma-hos-arbetarnas vidareutbildningskurser. Familjerna har beskrivits med hjälp av "bedömningsscheman", behandlingsplaner och intervjuer med 17 av totalt 91 familjer.

Undersökningen ger sammanfattningsvis en bred översikt över de nio kommunernas hemma-hos-verksamheter, deras organisation, arbetsinnehåll, handledning etc. Man diskuterar dessutom viktiga principfrågor, som för- och nackdelar med hemma-hos-arbetarens olika roller — som "kamrat på tjänstetid" (som döljer och mystifierar positionen som myndighetsrepresentant), som "fixare" istället för frigörare av familjernas egna resurser och som utövare av social kontroll och bidragande till stämplingen av familjerna som avvikande. Även om författarna menar

att hemma-hos-arbete troligen är mindre stämplande och förnedrande än många andra arbetssätt inom socialvården är man i grunden negativ till hemma-hos-arbete som man ser som ett slags symtombehandling. — I viss mening är detta givetvis riktigt men påståendet måste i så fall efter vad jag förstår också innefatta all annan vård, hjälp, behandling etc inom den samlade vårdapparaten. Kort sagt: allt som inte i grunden förändrar samhällssystemet är i denna mening symtombehandling.

Som positivt uppfattar jag författarnas belysning av viktiga principfrågor beträffande de olika motstridiga roller som en hemma-hos-arbetare kan ha. Däremot saknar jag beskrivning av författarnas teoretiska och meta-teoretiska perspektiv (även om man mellan raderna kan skimta en radikal samhällssyn). Dessutom verkar det som om författarna inte varit fullt medvetna om sitt val av paradigm. Å ena sidan verkar de avslutande teoretiska resonemangen utgå från ett aktörsperspektiv med subjektsyn och förändringsinriktning. Användandet av bedömningsscheman, blanketter och behandlingsplaner som ifylls av tjänstemän men inte av familjerna leder å andra sidan snarare tankarna till ett objektifierande åskådarperspektiv.

18.2.4 Övergripande statistisk kartläggning

En fjärde metodologisk undersökningsvariant representeras av SM-projektets *Vård eller solidaritet — Om hemma-hos-arbete i familjen* (1977) av Else-Britt Kjellqvist, Karl-Erik Lundgren, Hans Mattsson och Lars Swedberg. Med hjälp av en enkät till landets samtliga 278 kommuner samt till 56 psykiatriska kliniker och 35 PBU-mottagningar görs en övergripande statistisk kartläggning av hemma-hos-arbetets omfattning, utveckling och olika arbetssätt, dess organisatoriska tillhörighet och utformning, personalens arbetsvillkor, utbildning, handledning, vilka familjer som kommer ifråga osv. Dessutom försöker man få fram hur hemma-hos-arbetet värderas, hur man ser på dess möjligheter och begränsningar etc. Studien inleds med en beskrivning av hemma-hos-arbetets utveckling och avslutas med att författarna försöker sätta in den bild man fått av hemma-hos-arbetet i ett socialpolitiskt och samhällsligt perspektiv.

Undersökningen, som utgår från ett aktörorienterat förändringsperspektiv, är enligt min uppfattning fint genomförd. Bland annat redovisas enkätens möjligheter, brister och oklarheter på ett föredömligt sätt. Jag anser också att det resonemang som författarna för om hemma-hos-arbetets roll i samhället som helhet är principiellt mycket viktigt. — Vad står hemma-hos-arbetet för och i vems intresse bedrivs arbetet? Rör det sig om vård eller solidaritet? Är hemma-hos-arbetets framväxt ett av många tecken på att den hjälp och det stöd som människor kan ge varandra i vardagslivet alltmer får ge vika för åtgärder som sker genom de olika vårdorganens experter? Kan en utbyggnad av den samhälleliga

”vården” i sig leda till att vardagliga solidaritetshandlingar minskar mellan människor?

Jag instämmer i författarnas slutsats att det på lång sikt är orimligt att satsa på en utbyggnad av socialvården och andra vårdorgan för att möta de problem som samhället skapar. Detta måste i första hand vara en uppgift för de politiska partierna, fackföreningarna och andra organisationer. Det krävs politiska förändringar som främst tar sikte på de strukturer och processer som leder till utslagning, snarare än att försöka inrätta ytterligare fler institutioner för att ”vårda” och ”behandla” de som slås ut.

Denna typ av övergripande kartläggningar är både viktig och nödvändig för att ge en generell bild av hemma-hos-arbetet i vårt land. Kartläggningar behövs inte minst på att arbetssättet är relativt nytt och har bedrivits på många sätt, med olika målsättning, av olika personalkategorier osv. En sådan kartläggning är emellertid alltför generell och därmed alltför ytlig för att ge någon verklig grund för teori- och metodutveckling i hemma-hos-arbete (något som rapporten ”Vård eller solidaritet” inte heller har som målsättning). Nya arbetssätt måste utvecklas, prövas och utvärderas ”i verkligheten” tillsammans med de utslagna och problemdrabbade familjerna.

18.2.5 Forskning inom psykiatri och psykoterapi

Ytterligare en forskningstradition som jag mycket kortfattat vill kommentera är den forskning som bedrivits inom *psykiatri och psykoterapiområdena*. Då avser jag inte forskning som direkt försöker utvärdera hemma-hos-arbete. Jag anser emellertid att mycket av forskningen inom psykiatri- och psykoterapiområdena i själva verket rör sig om samma grundproblematik: människor med livsproblem som orsakats av en mängd negativa strukturer och processer såväl på individ-, familje-, grupp-, organisations- och samhällsnivå. Inom dessa forskningstraditioner har man så gott som alltid begränsat och därmed i hög grad förenklat problematiken till att gälla avgränsade biologiska eller mentala symtom på individnivån, vilka dessutom idealt kan diagnostiseras av ”utanför”-stående experter. Denna avgränsning anser jag är både teoretiskt och praktiskt mycket tveksam (se min tidigare diskussion om validitetsproblematik under ”*Vetenskapsteori — eget ställningstagande*”, Del I: Kap 5.6. Detta i mitt tycke fragmentariska och objektifierande vetenskapsideal verkar i sig mystifierande och förtryckande.

Vid den forskning som bedrivits inom traditionell psykiatri har man oftast gått tillväga efter vissa grundmodeller. Antingen har man fokuserat undersökningen på en viss psykiatrisk diagnos, t ex olika former av schizofreni eller depression, till vilka man relaterar terapins (oftast mediciner eller elbehandling) eventuella värde och effekter, eller också har man vid sk samtalsbehandling intervjuat patienterna och/eller terapeu-

terna för att få fram deras upplevelser av denna. Ibland har utomstående bedömare och olika skattningsskalor använts för att få fram en bättre sk interbedömarreliabilitet. (För översikt se Kringlen: "Psykiatri", 1980.)

Inom den beteendeterapeutiska skolbildningen har en hel del forskning bedrivits som liksom inom den ortodoxa psykiatrin fokuserats på det aktuella symtomet.

I den psykoanalytiska forskningstraditionen, som i många avseenden, såväl teoretiskt som metodologiskt, skiljer sig från de övriga tillvägagångssätten, har man istället oftast fokuserat på processen mellan terapeut och patient (motstånd, överföring etc) och på patientens beteende i terapin relaterat till den psykoanalytiska utvecklingsteorin. Mycket värdefull kunskap har erhållits denna väg. (Se litteraturlistan under Appendix "Teorier på intrapsykisk nivå — Psykoanalytisk utvecklingsteori".)

En i mitt tycke väsentligt annorlunda och mycket lovande forskningstradition har utvecklats på senare tid inom den kommunikations-, process- och systemorienterade psykoterapiinriktning som främst gjort sig känd inom familjeterapiområdet (se litteraturlistan under Appendix "Teorier på interpersonell nivå"). Forskarna har här fokuserat kommunikationen, processerna och strukturerna "i systemet" i relation till underordnade, sidoordnade och överordnade system, istället för att begränsa sig till individuella egenskaper och symtom. Detta har i många fall lett fram till en helt annan och djupare förståelse för en mängd mänskliga beteenden som tidigare varit svårförklarliga och klassificerats som "sjuka".

En forskning som till sitt angreppssätt i mycket liknar den kommunikations- och systemteoretiska är den existentialistiskt-analytiskt-kommunikationsteoretiskt orienterade "antipsykiatri" vars mest kände företrädare är den engelske psykiatern Ronald Laing. Genom att fokusera kommunikation och interaktion mellan människor i relation till ett samhällsperspektiv har man här utifrån en delvis annan teoretisk referensram kommit fram till mycket likartade synsätt och kunskaper som inom den systemteoretiska inriktningen. Se tex Laing, Estersson: "Mentalsjukdom och miljö" (1971).

En forskningsansats som radikalt skiljer sig från de övriga är den kritiskt-sociologiska metod som bl a tillämpats av de tidigare nämnda Skå-forskarna Pär Nygren och Rosmarie Eliasson. Även om de, enligt mitt förmenande, inte kommit med några större bidrag till teori- och metodutveckling för arbete med människor som har psykiska problem, har de däremot på ett kritiskt och avslöjande sätt visat hur samhällets utslagningsmekanismer fungerar — också inom mentalvårdssystemet (se Eliasson: "Den nya psykiatrin i korseld", 1979 och Eliasson och Nygren: "Psykiatrisk verksamhet 1. Samhälle, människosyn och modern själavård", 1981).

Det finns en anmärkning som man i stort sett kan rikta mot all terapi-forskning (med undantag för vissa delar av den systemteoretiskt och existentialistiskt orienterade forskningen), och det är motståndet mot att beskriva vad som faktiskt händer patienten, gruppen etc i vardags-verkligheten. Vad händer med personliga relationer, barnens omvårdnad och uppfostran, arbete, utbildning, ekonomi, sociala kontakter osv? Jag anser att detta är en brist eftersom man måste ifrågasätta en behandling som, även om denna upplevs som givande, inte får några egentliga effekter på patientens sätt att leva och fungera i vardagen. Detsamma gäller för forskning som begränsar sig till vad som händer inom terapirummets eller sjukhusets väggar. Det verkar nästan som om en del forskare resonerade enligt modellen "operationen lyckades men vi vet inte om patienten lever".

Svårigheterna med tolkning av resultaten inom den traditionella psykiatri och psykoterapiforskningen blir dessutom ytterligare förstärkta genom att det finns en generell brist på öppenhet i att klart redovisa sina meta-teoretiska värderingar och vad man faktiskt håller på med i behandlingen/terapin (se Manocchio och Pettitt: "Kejsarens nya kläder", 1978). Jag anser att det finns en stor fara i den traditionella psykiatri och psykoterapiforskningens avgränsning av problematiken, i motståndet mot att beskriva vad som faktiskt händer i vardagslivet och i oviljan att redovisa sina meta-teoretiska värderingar och vad man faktiskt gör i själva behandlingen.

Denna typ av forskning tror jag både leder till, bevarar och förstärker risken att man inom socialvård, psykiatri, kriminal- och missbruksvård etc omedvetet spelar med i samhällets totala utslagningsprocess, där det s a s hela tiden "behövs" avvikare, "psykiskt sjuka", kriminella osv och där förändringarna egentligen är skenbara "inom-systemsförändringar" som i mycket ringa grad påverkar det övergripande systemets strukturer, processer och utslagningsmekanismer.

Den läsare som själv vill bilda sig en uppfattning om mina ovanstående generella påståenden kan börja med Mertzoff och Kornreich: "Research in Psychotherapy" (1970), Armelius (red) "Ger behandlingen resultat?" (1980) och Smith, Glass and Miller: "The benefits of psychotherapy" (1980).

18.2.6 Sammanfattning av min kritik

Jag har både positiv och negativ kritik till den forskning som tidigare bedrivits i vårt land beträffande hemma-hos-arbete.

Redan det faktum att forskning överhuvudtaget har bedrivits är väsentligt och positivt. Jag ser försöken till kunskapsproduktion som i sig viktigare än att man i varje undersökning har använt en "oklanderlig" metodologisk ansats (om nu någon sådan överhuvudtaget är möjlig). Jag är kritisk till användandet av objektifierande metoder som enkäter, bedömningsscheman etc när sådana inte är nödvändiga och då t ex samtal i

dialogform istället vore att föredra. I övrigt anser jag att de undersökningsmetoder som hittills använts vid forskning om hemma-hos-arbete är både nödvändiga och viktiga.

Process-studierna behövs för att "inifrån" kunna belysa och förstå familjens situation, upplevelser och sätt att fungera på olika nivåer — en förståelse som jag ser som nödvändig för teori- och metodutveckling i alla former av arbete med mänskliga problem. Särskilt den processinriktade forskningsvariant som utvecklats vid Skå, där man indirekt beskriver en process med hjälp av intervjuer, familjesamtal etc, tycker jag har visat sig värdefull för förståelse för utslagningens mekanismer med socialt arv, isolering, vanmakt, identitetsproblem etc.

De tillståndsbeskrivningar i vilka man med hjälp av intervjuer, journalteckningar, dagböcker, statistik etc försöker skapa en bild av t ex en viss socialförvaltnings hemma-hos-verksamhet har också sina förtjänster. Dels kan man härigenom beskriva verksamheten och hur denna upplevs från hemma-hos-arbetarnas och vårdorganisationens perspektiv, dels kan man visa på de många svårigheter som finns i organisationsformer och -tillhörighet, hemma-hos-arbetarnas konflikterande roller etc.

Övergripande statistiska undersökningar, av typen "Vård eller solidaritet", med inventering av hemma-hos-arbetets utbredning, utformning etc är också nödvändiga för att ge en allmän kartläggning av hur situationen generellt ser ut i landet.

Min *negativa* kritik av den tidigare hemma-hos-forskningen är i korthet:

De renodlade processbeskrivningarna "Psykoterapi i en multiproblemfamilj" (1974) och "Familj i kris" (1975) saknar meta-teori och modeller för hemma-hos-arbetet. De är alltför "speciella", handlar om psykoterapi snarare än psykosocialt arbete och behandling utifrån psykoanalytisk teori på huvudsakligen intrapsykisk nivå, respektive rör en helt annan ekonomisk situation och andra maktrelationer än dem man vanligen möter. De kan därför inte leda till generella slutsatser om hur hemma-hos-arbetet mera allmänt kan bedrivas.

I Barnbyn Skås forskning saknar jag dels en modell för hemma-hos-arbete utanför "institutionen" Skå, dels försök till mera övergripande måluppfyllelseanalyser och "effektmätningar". Detta gör, trots Skå-forskningens många förtjänster, att det är svårt att dra generella slutsatser om hur hemma-hos-arbete kan bedrivas inom den öppna socialvården.

Kritiken av SM-projektets "Att se och bli sedd" (1980) sammanfaller i mycket, både vad beträffar det positiva och det negativa, med kritiken av Skå-forskningen. Framförallt ställer jag mig tveksam till idén att man, utifrån noggranna studier av en enda familj och utan tidigare beskrivning av en modell för arbetet, kan dra generella slutsatser om hemma-hos-arbete. Jag kritiserar alltså metoden vilket inte hindrar att jag i stort sett helt delar de värderingar och tankar som författarna för fram.

När det gäller tillståndsbeskrivningarna med hjälp av enkäter, intervjuer, statistik etc saknas både explicit meta-teori och modell för hemma-hos-arbetet. De flesta sådana studier verkar vara gjorda "utfifrån" ett åskådarperspektiv och inte som del i ett socialt förändringsarbete. Dessutom saknas genomgående analyser av vad som faktiskt händer familjerna i deras vardagsliv. Man har alltså gjort "tillståndsbeskrivningar" av hur organisationen ser ut och av hur arbetet upplevs av familjerna, hemma-hos-arbetarna och socialassistenterna men däremot har det mig veterligt inte gjorts några försök till "effektstudier" typ måluppfyllelseanalyser eller ekonomiska beräkningar. Vid användandet av enkäter vid studier av känslor och upplevelser är jag dessutom mycket tveksam både till resultatens validitet och reliabilitet (p g a tolkningsproblem, "språksvårigheter", bortfall etc).

Den statistiska kartläggningen i "Vård eller solidaritet" tycker jag är välgjord efter sina intentioner. Min kritik ligger här utanför denna undersöknings syfte — jag anser att den är alltför generell för att ge någon grund för teori- och metodutveckling.

Som underlag för teori- och metodutveckling tycker jag att framförallt Skå-forskningen har lämnat värdefulla bidrag. Karaktären av "institutionsbunden" verksamhet gör det dock svårt att direkt föra över slutsatser från detta arbete till hemma-hos-arbete i öppen socialvård.

SM-projektets båda studier och Skåne-projektets "Kamrat på tjänstetid" för viktiga principdiskussioner om hemma-hos-arbetets roll i ett vidare socialpolitiskt och samhällsligt perspektiv. Däremot anser jag att dessa principdiskussioner är svåra att foga in i en modell för hur hemma-hos-arbetet faktiskt kan bedrivas på fältet.

Bland de undersökningsmetoder som jag kortfattat beskrivit i Del IV: Kap 1,2 finns några angreppssätt som helt *saknas*:

- Det saknas forskning som bedrivs inom ramen för ett förändringsarbete, där forskaren själv är en del i förändringsprocessen och där erhållna kunskaper kan föras tillbaka till arbetet med den långsiktiga målsättningen att komma de utslagna familjerna tillgodo.
- Det saknas verkliga processbeskrivningar och -analyser av *hemma-hos-arbete* så som detta vanligtvis bedrivs inom öppen socialvård, där man kontinuerligt och under lång tid beskriver och analyserar det som händer på olika nivåer både i arbetsprocessen, i familjerna och hos hemma-hos-arbetarna.
- Det saknas effektstudier av typen måluppfyllelseanalyser och kostnad-nyttanalyser där man inte enbart studerar verksamheten med "inom-systemsmått" utan "mäter" effekten av arbetet i relation till verksamhetens övergripande mål: hur det går för de avvikande och utslagna familjerna i deras vardagsliv.
- Det saknas jämförande studier, mellan hemma-hos-arbete och traditionell öppen socialvård. Som jag tidigare nämnt är sådana studier för

närvarande omöjliga att åstadkomma eftersom det inte har genomförts några studier med motsvarande uppläggning av den traditionella öppna socialvården (baserade på koppling mellan meta-teorier, teorier och modeller).

19 Målsättning och syfte

19.1 Målsättning

Som jag tidigare deklarerat ser jag *forskningsarbetet* inom ämnet socialt arbete som en *fas i ett totalt förändringsarbete*. Den övergripande långsiktiga målsättningen är att de kunskaper som produceras skall återföras till dem som medverkar i förändringsarbetet på ett sådant sätt att det kommer de avvikande och problemdrabbade individerna och grupperna tillgodo. Forskningsarbetet skall alltså leda till *generaliserbar kunskap om hur socialt förändringsarbete kan bedrivas* så att det bidrar till positiva förändringar i de utslagna människornas liv.

Tillämpat på det förändringsarbete som här skall utvärderas — hemma-hos-arbetet enligt den beskrivna modellen — blir analogt den aktuella *utvärderingens övergripande målsättning*: — Att försöka få fram *generaliserbar kunskap för teori- och metodutveckling i hur hemma-hos-arbete kan bedrivas* så att det leder till *positiva förändringar i multiproblemfamiljernas inre och yttre strukturer och processer på olika nivåer*.

Utvärderingen skall alltså ses som en *fas i ett förändringsarbete*. Det innebär att utvärderingen inte kan ses som något mål i sig. De tidigare faserna — klargörandet av meta-teoretiska värderingar (Del I), den teoretiska analysen av multiproblemfamiljernas strukturer och processer på olika nivåer (Del II) och den fleråriga utvecklingen av hemma-hos-arbetet — i praxis, dvs i dialektik mellan praktiskt arbete och kritisk/teoretisk reflektion, fram till den beskrivna modellen (Del III) är minst lika viktiga faser i det psykosociala förändringsarbetet.

19.1.1 Kort om målsättningens metodologiska konsekvenser

Den empiriska studie som här presenteras utgår från den hemma-hos-verksamhet som sedan modellens införande hösten 1976 har bedrivits inom Göteborgs Socialförvaltning vid Socialavdelning Hisingen (socialbyrå 4, sedermera uppdelad i socialbyråerna 4 och 7). Såväl utvecklingen av denna hemma-hos-verksamhet som min egen roll i sammanhanget har beskrivits under Del III: Kap 10.3.

Om man, som fallet är i mitt aktuella utvärderingsarbete, är intresserad av att erhålla *generaliserbar kunskap* om hur psykosocialt förändringsarbete kan bedrivas, kan man inte begränsa utvärderingen till att gälla vissa familjer eller en viss verksamhet. *Utvärderingen* måste främst inriktas på *modellen* för arbetet — dess målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation osv utifrån ett mera generellt

perspektiv. Denna undersökning är därför inte primärt inriktad på att utvärdera om just denna verksamhet är "bra eller dålig" utan *fokuserar på de generella aspekterna av den beskrivna modellen för hemma-hos-arbete*. Det är min förhoppning att denna inriktning skall kunna ge kunskaper om hur socialt förändringsarbete kan bedrivas också i ett vidare perspektiv.

För en "heltäckande" utvärdering av hemma-hos-arbete måste man egentligen ta hänsyn till "allt" som hänt och händer i familjerna på samtliga nivåer. Man måste studera både jag-utveckling, identitet, självkänsla osv på intrapsykisk nivå, förändrade strukturer och processer i familjesystemet på interpersonell nivå och familjens funktion i och relationer till samhället på strukturell nivå. Man måste också försöka se vilka förändringar som sker i familjens yttre vardagsliv med arbete, ekonomi, barntillsyn och sociala kontakter. Dessutom måste man försöka få kunskap om det dialektiska samspelet mellan familjerna, vårdapparaten och samhället — hur hemma-hos-arbetarna bedriver och upplever sitt arbete och familjens sätt att fungera, hur samspelet med ursprungsfamiljer, grannar, eventuella vänner osv ser ut, hur vårdorganisationerna reagerar på familjen och på eventuella förändringar, hur man i handledning och i andra sammanhang förmår analysera detta dialektiska samspel osv.

För detta krävs noggranna process-studier över lång tid, där förändringarna studeras i det löpande arbetet och "förstås i processen" och där forskaren själv samtidigt är deltagare, alltså en undersökningsmetod som i mycket liknar hemma-hos-arbetarens egen arbetsprocess med arbete i familjen: egna tankar, upplevelser och teoretiska funderingar tas upp i handledningen, återföres till familjen — nya förändringar sker som familj och hemma-hos-arbetare upplever och reagerar på osv. Dessutom behövs "effektstudier" av typen måluppfyllelseanalyser, gärna kompletterade med ekonomiska analyser av kostnaderna för olika alternativ. Som framgår av mina tidigare resonemang om forskning i socialt arbete är förutsättningarna för sådana effektstudier både att man har en klart redovisad modell för förändringsarbetet med bakomliggande värderingar och teoretiska analyser och att man kan vara förhållandevis säker på att arbetet faktiskt bedrivs enligt den modell man beskrivit.

Om utvärderingsarbetet enligt mina intentioner skall kunna fungera i ett förändringsarbete får detta vissa konsekvenser: Utvärderingens målsättning, syfte och metod måste relateras och anpassas både till det totala förändringsarbetets värderingar, teoretiska analyser och modell för arbetet och till de engagerade personernas kunskapsnivå och kunskapsbehov.

Tillämpat på det aktuella förändringsarbetet — hemma-hos-verksamheten på Hisingen i Göteborg — måste vi därför inför utvärderingen försöka se vilka kunskaper vi har (eller åtminstone tror oss ha) inom denna verksamhet och vilka kunskaper vi saknar och har behov av. — Med "vi" menar jag hemma-hos-arbetarna, mig själv som handledare och berörda socialsekreterare.

19.1.2 Vilka kunskaper har vi?

Genom att arbetet organiserats och bedrivs i mycket nära anknytning till socialbyråns övriga verksamhet och genom att mycken tid och energi kontinuerligt läggs ner i handledningens olika former (i genomsnitt ca 6 tim/månad för resp socialassistent, ca 5 tim/vecka för resp hemma-hos-arbetare och ca 15 tim/vecka för mig som handledare — vecka efter vecka, år efter år) är det vissa aspekter av arbetet som jag tror att vi känner till relativt väl:

Vi har ingående kunskaper om hur arbetet upplevs av hemma-hos-arbetarna, socialassistenterna och mig själv som handledare eftersom dessa upplevelser kontinuerligt bearbetas i de olika handledningsformerna.

Våra kunskaper är också goda om *de enskilda* familjernas förändringar på olika nivåer och om det ömsesidiga samspelet mellan familjerna, hemma-hos-arbetarna, socialvårdsapparaten och samhället, dvs så som det upplevs *av oss* ur vårt "socialarbetarperspektiv". Dessa kunskaper framkommer främst genom hemma-hos-arbetets processororienterade inriktning — det dialektiska samspelet mellan olika instanser, förändringar, reaktioner, konsekvenser och upplevelser genom kritisk reflektion, bearbetning både intellektuellt och känslomässigt i handledningen och genom återföring till arbetet i familjerna i form av nya insatser, som i sin tur kan leda till positiva förändringar eller misslyckanden osv. En stor del av dessa förändringar och detta dialektiska samspel har också kontinuerligt dokumenterats, av socialassistenterna i löpande journalanteckningar, av hemma-hos-arbetarna i personliga dagboksanteckningar och av mig i daterade handledningsanteckningar.

Detta "datamaterial" från sammanlagt över hundratalet familjer över en lång rad av år är mycket omfattande och är insamlat av många personer med skilda perspektiv, värderingar, intressen etc. Det har därför inte använts i denna utvärdering även om det indirekt har påverkat valet av problemställningar och datainsamlingsmetoder. I utvecklingen av modellen för hemma-hos-arbete har detta omfattande kunskapsmaterial däremot haft en mycket väsentlig betydelse.

Modellens grundläggande värderingar, målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll med integrering av olika typer av insatser, organisation, handledning osv tas kontinuerligt upp och utvärderas i de olika handledningsformerna. Jag anser därför att modellen är ganska väl förankrad både ideologiskt, intellektuellt och känslomässigt hos hemma-hos-arbetarna och hos det övervägande antalet socialassistenter. Beträffande socialassistenterna måste det dock framhållas att det funnits socialassistenter som inte delat modellens grundvärderingar och att det på grund av denna yrkesgrupps kraftiga personalomsättning hela tiden tillkommit "nya" socialassistenter som inte känt till modellen och som man därför successivt har fått "skola in" i denna.

19.1.3 Vilka kunskaper saknar vi?

I alla former av arbete med människor, oavsett om det gäller vård, hjälp, behandling, psykoterapi, socialt förändringsarbete osv, finns alltid en risk för att bli "hemmablind" — att man inte ser vad man faktiskt håller på med och inte heller vet om arbetet verkligen styrs av de värderingar, målsättningar etc som man formulerat. Det finns alltid en risk att arbetet rullar på i gamla rutiner. För att slippa den ångest som en eventuell klarsynthet skulle kunna väcka gör man kanske aldrig ett verkligt försök att stanna upp och från ett distanserat perspektiv fråga sig om arbetet, i relation till sin övergripande målsättning, har några egentliga effekter. Dessa frågetecken gäller också för vår aktuella hemma-hos-verksamhet.

Att jag bedömer *modellen som förankrad* hos i stort sett alla som direkt eller indirekt arbetar i hemma-hos-verksamheten är i sig ingen garanti för att det praktiska arbetet i familjerna faktiskt bedrivs efter denna modell. Familjernas uppfattningar kan ge mycket värdefulla kunskaper om det verkliga förhållandet.

Vi kan inte heller vara säkra på *hur arbetet upplevs av familjerna*. Det är inte självklart att arbetet fungerar bra ur familjernas perspektiv även om det upplevs som stimulerande och givande av oss som arbetar i denna verksamhet. Hemma-hos-arbetarnas och övriga socialarbetares upplevelser kan direkt framföras och bearbetas i handledningen och i andra sammanhang. Däremot blir familjernas upplevelser oftast indirekt förmedlade åtminstone till oss som inte arbetar dagligen i familjerna. Dessutom är det fullt tänkbart att det trots vår strävan efter öppenhet och dialog är svårt för familjerna att ärligt föra fram sina verkliga upplevelser, eftersom de befinner sig i en ojämlig beroende- och maktrelation till oss som "myndighetspersoner". Familjernas erfarenheter av hemma-hos-arbetet är därför mycket viktiga eftersom arbetet, enligt mitt förmenande, står och faller med hur vårt samarbete med familjerna fungerar och med hur arbetet anpassas till deras situation och till deras behov, förväntningar och önskemål.

Vi har visserligen en allmänt positiv uppfattning om hemma-hos-arbetets effekter och har kunnat se positiva förändringar i många enskilda familjer genom åren. Däremot har vi inte stannat upp och undersökt *vilka faktiska förändringar arbetet enligt modellen leder till* i familjernas liv, sedda ur ett sammantaget och mera generaliserbart perspektiv.

Vi har dessutom en ganska diffus uppfattning om vad som faktiskt händer med familjerna och med de positiva förändringar som vi tror har skett, sedda över en längre tidsperiod och då vi har avslutat arbetet i familjerna. Går situationen tillbaka till "utgångsläget" eller blir förändringarna bestående? Kommer familjerna att fortsätta sin positiva utveckling även sedan vi avslutat vårt gemensamma arbete?

Sammanfattningsvis är alltså min idé med forskningsarbetet att *utvärderingen av modellen skall ge generaliserbara kunskaper som kan bidra*

till teori- och metodutveckling i hemma-hos-arbetet. I förlängningen finns den övergripande målsättningen att utvärderingen skall fungera som en *fas i ett verkkningsfullt socialt förändringsarbete* som leder till positiva förändringar för de utslagna familjerna. För detta behöver vi som arbetar i hemma-hos-verksamheten få kunskaper om förändringsarbetet och få feed-back på vårt sätt att arbeta och förhålla oss som kan återföras till arbetet i familjerna.

Det är härvid vissa generella *kunskaper som vi saknar* i hemma-hos-verksamheten och som är särskilt *viktiga för modellens vidareutveckling*. Vi behöver ta reda på

- om hemma-hos-arbetet i praktiken bedrivs enligt den beskrivna modellen,
- hur familjerna upplever sin situation och hemma-hos-arbetet,
- vilka mer generella förändringar som sker i familjernas liv och livssituation genom arbetet,
- vad som händer med familjerna och de eventuella förändringar som arbetet kan ha bidragit till över en längre tidsperiod.

Dessutom vore det intressant att försöka analysera *de ekonomiska konsekvenserna* av att bedriva hemma-hos-arbete — att jämföra kostnaderna för socialbidrag till familjerna före respektive efter hemma-hos-arbetet och att jämföra kostnaderna för hemma-hos-arbetet, inklusive socialbidrag till familjerna under tiden arbetet pågår, med motsvarande kostnader för ekonomiskt bistånd om något förändringsarbete inte bedrivs.

Slutligen behöver vi se om det går att finna *strategiska aspekter* i förändringsarbetet — viktiga generaliserbara "nyckelfaktorer", i modellen och i familjernas inre och yttre situation —, som leder till positiva förändringar för familjerna, både på kort och lång sikt.

19.2 Syfte

Mot bakgrund av mitt resonemang i kapitel 18 och i ljuset av forskningsarbetets generella målsättning och våra kunskapsluckor (19.1) kan utvärderingens mer specifika syfte formuleras.

Utvärderingens syfte är att få fram *generaliserbar kunskap* om den faktiska tillämpningen av modellen, om familjernas syn på sin situation och deras erfarenheter och upplevelser av hemma-hos-arbetet, om vilka förändringar som sker i familjerna, om familjernas fortsatta utveckling över en längre tidsperiod, om de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet samt om vilka aspekter i modellen som leder till förändringar och till fortsatt positiv utveckling även sedan hemma-hos-arbetet har avslutats.

Syftet kan formuleras i ett antal *huvudfrågor med underordnade följdfrågor*:

1. *Bedrivs hemma-hos-arbetet i praktiken enligt den redovisade modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll?*
2. *Hur upplevs hemma-hos-arbete enligt modellen av familjerna?*

Förväntningar vid arbetets start och då detta pågått en tid.
Syn på och relation till hemma-hos-arbetaren som person.
Syn på och relation till socialbyrå/assistenten.
Bedömning av hemma-hos-arbetets funktion, tid och berättigande.
Förslag till andra alternativ (än hemma-hos-arbete enligt modellen).
Syn på sin egen situation och om förändringar skett i denna.
Om hemma-hos-arbetet enligt familjerna bidragit till några förändringar och i så fall på vilket sätt.
Om psykoterapi i traditionell betydelse förekommit, hur detta i så fall upplevdes och om det gav något resultat.
3. *Leder hemma-hos-arbete enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i familjernas yttre och inre situation och sätt att fungera?*

Förändringar i familjernas *yttre* situation:

 - arbete/studier
 - ekonomi
 - barntillsyn
 - skola
 - sociala kontakter

Förändringar i familjernas *inre* situation:

 - familjesystemets struktur, kommunikation och processer
 - förhållandet mellan föräldrarna
 - förhållandet mellan föräldrar och barn
 - förhållandet mellan syskon
4. *Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats?*

Går situationen tillbaka till utgångsläget?
Består den förändrade situationen?
Sker en fortsatt positiv förändring?
5. *Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbete enligt modellen?*

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna före hemma-hos-arbetet jämfört med motsvarande kostnader efter det att arbetet har avslutats.
Kostnader för att bedriva själva hemma-hos-arbetet och för socialbidrag till familjerna under tiden detta arbete pågår.

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna om hemma-hos-arbete inte bedrivs och familjerna skulle fortsätta att leva som vid tiden före hemma-hos-arbetet.

Kostnader om inget hemma-hos-arbete bedrivs och situationen därmed skulle förvärras för familjerna.

Ekonomiska konsekvenser av att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser.

6. *Hur kan hemma-hos-arbetet bättre anpassas till familjernas behov och upplevelser?*
7. *Vilka "strategiska aspekter" — i modellen och i familjernas inre och yttre situation — är det som leder till förändringar, till att dessa blir bestående och till att familjerna fortsätter att förändras i positiv riktning även sedan hemma-hos-arbetet har avslutats?*

Aspekter i modellen:

- grundläggande värderingar
- teoretiskt synsätt
- målsättning
- arbetsinnehåll
- organisation/handledning

Aspekter i familjerna:

- inre strukturer och processer
- yttre strukturer och processer

20 Metod

20.1 Metodologiska förutsättningar och krav

Undersökningens syfte och mina tidigare ställningstaganden beträffande vetenskapsteori och forskning i socialt arbete kräver att vissa generella förutsättningar är för handen och att undersökningen lägges upp på ett visst sätt. Jag skall gå igenom dessa krav i punktform med kortfattade motiveringar och kommentarer.

Som jag tidigare hävdade (Del I: Kap 5.6.1) bör vissa *generella förutsättningar* vara uppfyllda i forskning i socialt arbete:

1. De meta-teoretiska värderingar beträffande världsbild, människosyn, samhällssyn, nivåperspektiv och vetenskapsteori som utgör grunden till förändringsarbetet måste explicitgöras.
2. Modellen för förändringsarbetet, med målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc, måste redovisas.
3. De bakomliggande teoretiska analyser som lett fram till modellen måste klargöras.
4. Att förändringsarbetet faktiskt bedrivs enligt modellen måste fastställas.

Idealt anser jag att dessa förutsättningar gäller i all forskning som bedrivs som ett led i ett förändringsarbete. I process-studier, som just har som målsättning att i förlängningen leda till en modell för förändringsarbete, kan man dock inte ställa krav på att mer än den första och eventuellt den tredje av dessa förutsättningar skall vara uppfyllda.

I den här aktuella undersökningen tycker jag att de tre första förutsättningarna är förhållandevis väl täckta (redovisade i Del I—III). Där emot är det oklart om den fjärde förutsättningen är för handen. Om så är fallet skall därför undersökas (syftets första huvudfrågeställning).

Andra krav är mer specifika för just denna undersökning. Målsättningen att få fram *generaliserbara kunskaper om hur hemma-hos-arbete kan bedrivs* leder till följande krav på undersökningens uppläggning:

5. Undersökningen måste inriktas på ett studium av *modellen* och inte avgränsas till en viss specifik verksamhet med vissa familjer.
6. Undersökningen måste gälla familjer där hemma-hos-arbete under en längre tid har bedrivits enligt den beskrivna modellen.
7. Undersökningen måste omfatta ett relativt stort antal familjer (som studeras enligt kriterierna i punkt 6). Endast i så fall kan man våga

anta att resultaten är generaliserbara. Om man emellertid vänder sig till ett alltför stort antal familjer finns risken att den erhållna kunskapen blir alltför distanserad och ytlig och att man därigenom missar den faktiska verklighetskontakten med arbetet i familjerna.

8. Information om familjerna måste insamlas på ett sådant sätt att den går att sammanställa för överblick, både över varje enskild familj och över samtliga studerade familjer. Sammanställningen skall möjliggöra jämförelser både mellan olika familjer och mellan olika frågeområden. Dessutom måste resultaten kunna relateras till hemma-hos-arbetets olika faser, typer av insatser osv.

Kravet 5., på fokusering av modellen, har jag försökt att tillgodose genom det sätt på vilket syftets huvudfrågeställningar är utformade.

De olika frågeställningarna i undersökningens syfte kräver, förenklat uttryckt, *tre typer av delvis olika information*:

Den *första* typen av information skulle kunna kallas för "*inre upplevelser*". Den gäller familjemedlemmarnas upplevelse av sin familjesituation (relationer, kommunikation, ansvarsfördelning etc) och deras förväntningar och syn på hemma-hos-arbetet/arbetaren, socialbyrå/assistenten osv.

Den *andra* typen av information skulle kunna kallas för "*yttre fakta*". Den gäller familjens faktiska situation beträffande arbete, ekonomi, barntillsyn och sociala kontakter samt kostnaderna för hemma-hos-arbetet och olika former av ekonomisk hjälp till familjerna.

Dessa båda typer av information måste, både vid insamling och analys, värderas på olika sätt:

Beträffande familjernas *inre upplevelser* är det nödvändigt att familjerna kan uttrycka sin ärliga uppfattning om sin situation, om hemma-hos-arbetet, om hemma-hos-arbetaren som person osv. Detta leder till följande krav på undersökningens metod:

9. Familjerna måste få möjlighet att redovisa sina erfarenheter och upplevelser på sitt "eget språk". De måste förstå frågornas innebörd och ha möjligheter att få dem förtydligade.
10. Den som samlar in informationen måste ha möjlighet att kunna klargöra, kontrollera, sammanfatta och få förtydliganden av familjernas uppgifter så att så full förståelse som möjligt kan erhållas.
11. Familjerna måste vara säkra på att deras svar behandlas konfidentiellt — i förhållande till de övriga krav som ställs på utvärderingens uppläggning.
12. Den som i samband med undersökningen är i kontakt med familjerna bör helst inte uppfattas som representant för socialbyrå eller som någon annan "myndighetsperson".

Beträffande *yttre fakta* om familjernas situation fokuserar undersökning både dessa aspekters faktiska förhållanden och på familjernas upplevelser av dessa. Dessa frågor bör därför ställas direkt till familjerna. Vid insamlingen av information om dessa aspekter kan emellertid ett ytterligare krav ställas:

13. Familjernas uppgifter om sin yttre faktiska situation beträffande arbete, ekonomi etc bör kontrolleras och eventuellt kompletteras med de skriftliga uppgifter som finns om dessa förhållanden i t ex socialassistenternas journalanteckningar.

Kravet 13., på kontroll och komplettering, bygger inte på misstro mot familjernas ärlighet utan på att jag är osäker på familjernas kunskaper om dessa förhållanden — t ex vad man som familj hade i olika former av ekonomiska bidrag vid tiden före hemma-hos-arbetets start, för ett halvår sedan eller kanske ännu längre tillbaka.

När man skall relatera kostnaderna för hemma-hos-arbetet till olika former av ekonomisk hjälp till familjerna kan man i praktiken endast använda "formellt" material från journalanteckningar, löneuppgifter, hyra av hemma-hos-lägenhet osv.

Den *tredje* typen av information gäller syftets första, sjätte och sjunde huvudfrågeställningar — om arbetet bedrivs enligt modellen, hur arbetet bättre kan anpassas till familjernas behov och situation och vad som leder till förändring och fortsatt utveckling.

Dessa frågeställningar är av delvis annan art än syftets övriga huvudfrågor. Det går inte att ställa dessa frågor direkt till familjerna och de kan inte heller undersökas med hjälp av skriftligt "formellt" material. Även om man kanske kan ställa frågor till familjerna om vissa aspekter av dessa frågeställningar rör det sig här snarare om frågor till vilka man får söka svaren genom att dra slutsatser från en analys av det insamlade materialet i sin helhet. Här blir därför det tidigare formulerade kravet (8.) på att informationen skall kunna ställas samman på ett överblickbart sätt särskilt viktigt.

20.2 Utvärderingens generella uppläggning

För att kunna besvara syftets olika frågeställningar och möta de olika metodologiska kraven delas utvärderingen upp i *tre olika undersökningar*:

- *en intervjuundersökning* som fokuserar familjernas erfarenheter och upplevelser av sin inre och yttre situation av hemma-hos-arbetet/arbetaren och socialbyrån/assistenten samt på deras upplevelser

av förändringar i sin inre och yttre situation fram till intervjutillfället. (Syftets huvudfrågeställningar 2 och 3 samt indirekt 1, 6 och 7.)

- En *uppföljningsundersökning* — 1,5 år efter intervjuundersökningen — som i första hand fokuserar familjernas faktiska yttre situation och förändringar i denna, från tiden före hemma-hos-arbetets start fram till tiden för uppföljningsundersökningen. (Syftets huvudfrågeställning 4, de yttre aspekterna av 3, samt indirekt 1, 6 och 7.)
- En *enkelt kostnadsanalys* som skall göras i samband med uppföljningsundersökningen för att besvara syftets återstående huvudfrågeställning, 5, de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet. — Kostnadsanalysens metod och resultat redovisas separat och i ett sammanhang under Del IV: Kap 23 (efter sammanfattningarna av de övriga resultaten av utvärderingsarbetet).

Efter redovisning av urvalet av familjer till utvärderingen presenteras tillvägagångssätten för intervjuundersökningen och uppföljningsundersökningen var för sig med kommentarer till hur metoden täcker syftets frågeställningar och möter de metodologiska kraven.

20.3 Urval

För att man med någon säkerhet skall kunna sätta eventuella förändringar i familjernas situation i relation till hemma-hos-arbetet måste utvärderingen (enligt krav 6.) göras med familjer i vilka hemma-hos-arbete bedrivits enligt den redovisade modellen. Dessutom måste arbetet ha pågått under så lång tid att hemma-hos-arbetaren har kunnat börja arbeta intensivt i familjen.

Detta ledde till följande *urvalskriterier*:

1. Arbetet i familjen skulle ha pågått under eller påbörjats efter hemma-hos-arbetarnas vidareutbildning (tidigare presenterad under Del III: Kap 10.3).

I samband med hemma-hos-arbetarnas vidareutbildning lades arbetsinnehåll, organisation, handledning etc upp på sådant sätt som beskrivs i modellen för hemma-hos-arbete (Del III). Att arbetet i familjen pågår under eller påbörjas efter denna utbildning garanterar därför i stort sett att arbetet bedrivits enligt denna modell. (Arbetet kan alltså i vissa familjer ha startat tidigare.)

2. Hemma-hos-arbetet skulle ha pågått minst 6 månader i familjen.

Om hemma-hos-arbetet har pågått i minst 6 månader kan man vara så gott som helt säker på att arbetet har passerat introduktionsfasen och kommit över i den intensiva arbetsfasen. (Se Del III: Kap 13.4.)

22 familjer uppfyllde urvalskriterierna. Den utvalda gruppen omfattar

tade *samtliga* familjer inom hemma-hos-verksamheten på Hisingen i Göteborg som uppfyllde urvalskriterierna vid tiden för utvärderingen. En familj (nr 10) kom med i utvärderingen på grund av ett misstag. Här pågick inget hemma-hos-arbete under utbildningen eller senare. Arbetet i denna familj bedrevs sammanlagt i 1 års tid och var avslutat 1,5 år före intervjuens genomförande. Hemma-hos-arbetet i denna familj hade således avslutats innan hemma-hos-arbetarna genomgick sin vidareutbildning vilket alltså innebär att arbetet i denna familj inte bedrivits enligt den redovisade modellen. Orsaken till att familjen trots detta kom med i undersökningen var att hemma-hos-arbetaren fortfarande hade kontakt med familjen vid tiden före intervjun genom att hon (i detta speciella ärende) var övervakare för familjens åttaårige son efter att hemma-hos-arbetet avslutats. Denna familj anmäldes därför av misstag av hemma-hos-arbetaren till intervjuaren som ett pågående ärende. Jag valde ändå att ta med denna familj vid redovisningen av undersökningsresultaten p g a att kvinnan avvek markant från flertalet familjer vad beträffar uppfattning och upplevelse av hemma-hos-arbetaren, arbetets innehåll, kontroll osv. Det var därför intressant att ta reda på vad som kunde orsaka denna skillnad.

20.4 Intervjuundersökning

Intervjuundersökningen genomförs i form av strukturerade djupintervjuer kring vissa centrala frågeområden.

20.4.1 Innehåll

Intervjun inleds med en presentation av intervjuaren, syftet med intervjun, redovisningssätt och integritetsskydd samt med frågor om familjemedlemmarnas namn, ålder, bostad, vem som är hemma-hos-arbetare, arbetets omfattning, orsaken till hemma-hos-arbetet enligt familjen och vilka förväntningar som familjen hade inför hemma-hos-arbetet.

Intervjun innehåller därför följande *frågeområden*:

- Arbete/studier
- Ekonomi
- Barntillsyn — förskola, familjedaghem
- Skola
- Sociala kontakter — personliga relationer, fritid, föreningar, politik, religion, sport, kultur, övrigt
- Förhållande mellan föräldrarna
- Förhållande mellan föräldrar och barn
- Förhållande mellan syskon

- Missbruk och kriminalitet
- Föräldrarnas egna uppväxtvillkor
- Familjens syn på hemma-hos-arbetaren
- Familjens syn på socialbyrå/assistenten
- Psykoterapi/familjesamtal
- Familjens generella syn på hemma-hos-arbetet — tid, funktion, berättigande, ev andra alternativ etc.

Inom varje frågeområde följer intervjun en *tvärgående struktur*:

- Före hemma-hos-arbetets början
- Vid intervjutillfället
- Om hemma-hos-arbetaren varit inblandad och bidragit till den eventuella förändringen och i så fall i vilken utsträckning och på vilket sätt.

Exempel:

Hur var familjens ekonomiska situation när hemma-hos-arbetet skulle påbörjas?

Hur är den ekonomiska situationen nu, dvs vid intervjun?

Har hemma-hos-arbetaren varit inblandad i den eventuellt förändrade ekonomiska situationen för familjen och i så fall i vilken utsträckning och på vilket sätt?

20.4.2 Uppläggning

Varje frågeområde genomarbetas noggrant för att få med så många aspekter som möjligt. *Underrubriker* och vissa viktiga frågor formuleras som stöd i intervjun (se bilaga 2 i "Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete").

Intervjuerna skall genomföras i öppna samtal i dialogform. Intervjuaren skall se till att samtliga områden och aspekter täcks av. Underrubrikernas inbördes ordning kan styras av samtalet och kan alltså variera mellan intervjuerna. Denna uppläggning gör det möjligt att genomföra intervjuerna i ledig samtalsform där familjen kan uttrycka sig på sitt eget språk och be om förtydliganden. Samtidigt kommer samtliga frågeområden och aspekter med vid alla intervjuer vilket är nödvändigt för att man senare skall kunna sammanställa och jämföra de olika familjernas svar.

Formulär för anteckningar med frågeområde och underrubriker konstrueras — på separata papper för respektive frågeområde och familj (se bilaga 2) — för att underlätta den senare bearbetningen. Intervjuaren skall skriva ned familjernas svar och dessa anteckningar skall föras öppet under intervjun — familjen kan om de önskar se vad som skrives. En viss sammanfattning av svaren kan härvid ske men i stort sett skall familjens svar antecknas med deras egna ord. I anteckningsformulären representeras respektive familj av en siffra som gör det omöjligt för en utomstående att identifiera familjen.

Varje intervju beräknas ta ca 3 timmar.

Att intervjuerna struktureras kring vissa frågeområden, med separata papper för respektive frågeområde och familj, gör det möjligt att åstadkomma den överblick och de jämförelser som nämns i krav 8.

I förarbetet läggs en hel del möda ner på genomarbetningen av frågeområdena. Detta är väsentligt för att man i intervjuerna verkligen skall kunna täcka av alla aspekter och få fram den eventuellt djupare problematiken under varje frågeområde. Man går då tillväga på följande sätt: Först får man "brain-storma" runt respektive frågeområde och försöka hitta så många aspekter och infallsvinklar som möjligt. Ur detta, oftast ganska digra "material", formuleras vissa underrubriker och frågor som *stöd* för intervjuaren under själva samtalet. Dessa formuleras medvetet så nära talspråket som möjligt för att man inte indirekt genom alltför "akademiska formuleringar" skall fjärma sig från den man intervjuar. Idén är alltså inte att dessa underrubriker och frågor skall läsas innantill, som vid en intervju med slutna frågor, utan att man ledigt skall kunna samtala runt dessa aspekter samtidigt som man kan se till att samtliga kommer med i intervjun.

Exempel: Frågeområdet "Skola" (se bilaga 2). — Om man här skulle ställa som enda fråga "Hur har barnen det i skolan?" skulle man riskera att få ett mycket kort och allmänt svar typ "Bra". Om man däremot börjar samtala runt föräldrarnas kontakt med skolan, med barnens lärare etc så kommer man kanske också in på föräldrarnas egna erfarenheter, misslyckanden etc från sin egen skolgång. När man samtalar om vilken form av klass de olika barnen går i kan man troligtvis också komma in på hur det går för dem i skolan. Skolkamrater och skolk är viktiga aspekter för att få förståelse för hur barnen har det i skolan, och deras eventuella framtidsambitioner säger mycket inte bara om skolan, utan också om familjens sociala och "kulturella" förhållande till utbildning i relation till samhället i stort osv. Problemet i intervjun blir härvid oftast inte att man får alltför korta svar utan snarare hur man skall kunna avsluta detta frågeområde inom en rimlig tid för att kunna gå vidare till nästa. En sådan övergång bör i sin tur vanligtvis ske med hjälp av s k sammanfattningsteknik: "Om jag sammanfattar så har du/ni sagt det här och det här etc om skolan. Har jag fattat det hela rätt eller är det något som du vill ändra eller lägga till innan vi går vidare till nästa område?" Förutom att sammanfattningar av denna typ ger intervjuaren en möjlighet att se till att man täcker in hela frågeområdet är de oftast mycket motivationsskapande eftersom det ju klart visar att man "faktiskt hört på" och varit intresserad av vad den intervjuade har att säga.

Den genomgående strukturen inom varje frågeområde — före och vid intervjun, om och i så fall hur hemma-hos-arbetaren har bidragit till den eventuella förändring som skett — gör det möjligt att hela tiden relatera familjernas svar till hemma-hos-arbetarnas förhållningssätt och olika arbetsinsatser.

Att intervjuerna genomföres i form av öppna samtal i dialogform är

den enda möjlighet som jag kan se för att man skall kunna möta kravet 9. och 10. Det är min erfarenhet (bl a som psykolog, psykoterapeut och lärare i intervju- och utredningsmetodik) att detta är den mest framkomliga vägen för att man i *intervjuer* skall kunna täcka av personliga erfarenheter och upplevelser av djupare karaktär (det finns ju andra väl så djupgående psykoterapeutiska metoder, som inte lämpar sig i intervju-sammanhang, t ex fria associationer, psykodramatekniker, ickeverbala kroppsövningar etc). Dessutom blir de möjligheter till frågor, klarifieringar, förtydliganden, sammanfattningar osv som denna intervjuform medger särskilt viktiga om den som intervjuas kan ha svårigheter att uttrycka sig såväl skriftligt som verbalt (p g a utbildningsnivå, social bakgrund, "kultur" etc) vilket ofta är fallet med sk multiproblemfamiljer.

Eventuell bandinspelning av intervjuerna har övervägts. Jag anser dock att den form av skriftliga anteckningar som här förordas är väl så bra. Den ger nämligen inte intervjuaren någon möjlighet att "slappna av" eftersom hon under själva intervjun "måste" ta reda på vad familjerna menar genom frågor, sammanfattningar etc.

Intervjuerna skall genomföras i *familjernas hem*. Familjerna kan därför inte vara anonyma i reell bemärkelse — som t ex vid användning av frågeformulär som ifylls utan några personliga karakteristika som gör det möjligt att identifiera den som svarat. Här eftersträvas inte anonymitet i ovanstående bemärkelse eftersom familjerna redan är kända av sociala myndigheter på grund av den besvärliga situation som lett fram till hemma-hos-arbetet.

I inledningen till varje intervju skall familjerna informeras om hur resultaten kommer att redovisas och på vilket sätt deras integritet är skyddad.

Kravet (11.) på konfidentiell behandling av familjernas svar i betydelsen "total anonymitet" kan inte fullständigt uppfyllas i någon form av intervjuundersökning — av det enkla skälet att man ju personligen måste träffa den man intervjuar. (En sådan anonymitet är ju principiellt möjlig i t ex en enkätundersökning som distribueras med posten.)

Trots information om hur materialet kommer att redovisas och hur integriteten är skyddad kan man inte förutsätta att dessa familjer obetingat litar på detta med tanke på deras ofta ganska välgrundade misstro mot myndigheter (genom tidigare samhällsingripanden, upplevelser av maktlöshet, rädsla för omvärlden etc).

20.4.3 *Genomförande*

Intervjuerna utfördes av Camilla Brandström som var psykologpraktikant hos mig vid tiden för utvärderingen. Förutom kontakten med mig hade hon, då intervjuerna genomfördes, inte någon förbindelse med Göteborgs Socialförvaltning, med hemma-hos-verksamheten eller med någon annan "myndighet" — i form av anställning, ekonomisk ersättning eller liknande.

För familjerna motiverade Camilla intervjuerna dels med att man senare skulle använda resultaten för att försöka utveckla hemma-hos-arbetet så att det bättre skulle passa till familjernas situation och behov och därmed förhoppningsvis komma andra familjer i motsvarande situation till del, dels att hon själv skulle använda sin del av utvärderingen till en uppsats i sin utbildning till psykolog.

Att Camilla var psykologpraktikant hos mig var givetvis både till fördel och nackdel för undersökningen. Det var en fördel att hon kunde få en god förhandsinformation om hemma-hos-arbetets målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll, vilket jag ser som en förutsättning för att man skall kunna genomföra undersökningen med den rätta förståelsen både för vad som efterfrågas och vad familjerna svarar. En nackdel kunde vara att hon mer eller mindre medvetet ville få fram så positiva svar som möjligt eftersom hon visste att jag förutom att vara hennes handledare också var handledare i den verksamhet där utvärderingen genomfördes. Med den redovisningsform som används i utvärderingen anser jag dock att fördelarna överväger i förhållande till nackdelarna.

Kravet (12.) att inte uppfattas som någon "myndighetsperson", kan inte uppfyllas fullständigt. Så gott som varje utomstående person kan av dessa familjer uppfattas som representant för myndigheter, eller ännu mer diffust, som representant för "samhället". I en undersökning av denna typ är det alltså inte möjligt att fullständigt uppfylla kravet (11.) på konfidentiell behandling av familjernas svar och kravet (12.) att inte uppfattas som myndighetsrepresentant. Jag anser dock att de var uppfyllda i så pass hög grad att undersökningen kunde genomföras enligt de angivna intentionerna.

Den första delen av Camillas motivering till familjerna — för utveckling av hemma-hos-arbete som kommer andra familjer till del — är viktig av två skäl: dels därför att den är sanningsenlig, dels därför att den ger familjerna en mycket större motivation att svara än exempelvis en rent "inomakademisk" motivering, t ex att någon har behov av dessa uppgifter för att kunna skriva sin doktorsavhandling.

Camilla och jag lade initialt ner en hel del tid på studier i intervjuetodik med inriktning på strukturerade djupintervjuer i form av öppna samtal i dialogform. Vi gick härvid igenom metoder som dialog, tratt-teknik, tolkning, klarifiering, fördjupning, komplettering, sammanfattningsteknik, öppna och slutna frågor, direkta och indirekta frågor osv (se t ex Kahn/Canell: "Dynamics of interviewing", 1957). Camilla genomgick dessutom innan intervjuerna genomfördes en av de introduktionskurser i familjeterapi (48 tim) som jag genom åren har hållit vid Göteborgs Socialpsykologiska Institut (GSI). Familjeterapiutbildningen vid GSI har en interaktionistisk inriktning i vilken kommunikations-, process- och systemteori integreras (se Lundsbye, Sandell m fl: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv", 1981). Vi bedömde därför gemensamt att hon var relativt väl förberedd för att genomföra intervjuerna enligt utvärderingens intentioner.

Familjernas kontaktades av sin respektive hemma-hos-arbetare som presenterade utvärderingen i allmänna termer. Camilla Brandström som skulle genomföra intervjuerna tog sedan telefonkontakt med familjerna för att ta reda på om de var villiga att ställa upp och för att bestämma tid för intervjun.

För att undersöka hur intervjuernas uppläggning fungerade med de planerade frågeområdena och om eventuella tillägg eller justeringar behövde göras genomfördes en *pilotstudie* genom *intervjuer med 3 familjer*.

Uppläggningsen visade sig i stort sett fungera bra. Ett tidigare planerat frågeområde, "Missbruk och kriminalitet", ströks emellertid då familjerna blev mycket frustrerade inför frågor på detta område och därför svarade undvikande. Vid svårare problem inom missbruk och kriminalitet har familjerna ofta svårt för att tala öppet om dessa. Man kan dock vänta sig att en hel del av dessa uppgifter indirekt kommer fram vid frågor om orsak till hemma-hos-arbetet, arbete, ekonomi och makarnas förhållande. Eftersom inga andra ändringar gjordes i intervjun förutom denna strykning, ingår även de 3 familjerna i pilotstudien i redovisningen av undersökningsresultaten.

Intervjuerna med de familjer som ställde upp i undersökningen kunde samtliga genomföras enligt intentionerna.

De aspekter av intervjun som berörde familjernas yttre situation, beträffande arbete/studier, bostad, ekonomi och barntillsyn, kompletterades och daterades upp med hjälp av det skriftliga material som fanns i form av journalanteckningar. De berörda socialassistenterna ombads helt enkelt att kontrollera och skriva ner dessa uppgifter för respektive familj.

Socialassistenternas avstämning mot uppgifterna i socialjournalerna anser jag nöjaktigt uppfyller kravet (13.) på kontroll och komplettering.

20.4.4 Bearbetning och sammanställning av intervjumaterialet

Intervjumaterialet bearbetades först efter genomförandet av samtliga intervjuer. För att strukturera och organisera materialet konstruerades *diagram till varje frågeområde* för familjernas uppgifter beträffande tiden före hemma-hos-arbetets start och vid intervjutillfället och beträffande hemma-hos-arbetarens insatser.

I anteckningsformulären betecknades varje familj med en siffra. Denna representerar också fortsättningsvis familjen i alla diagram och tabeller genom hela utvärderingen (såväl i intervjuundersökningen som i uppföljningsundersökningen). Förutom att numreringen skyddar familjerna från att kunna bli identifierade av utomstående underlättas bearbetningen av materialet då uppgifterna i diagrammen härigenom lätt kan kontrolleras med de nedtecknade svaren i formulären. Numreringen gör det också möjligt att följa en viss familjs svar på varje område och se om en

förändring ägt rum från tiden före hemma-hos-arbetets start i familjen till tiden för intervjuerna.

Familjernas uppgifter fördes in i diagrammen i olika kolumner beroende på vad de svarat. Familjens beteckningssiffra markeras i diagrammets ytterkant. Ibland används symboler i kolumnerna för att underlätta läsningen. Till diagrammen finns också kommentarer med information och förklaringar.

Familjernas svar redovisas alltså i olika kolumner i respektive diagram. Resultatet kan därför avläsas i siffror — att så många av samtliga familjer uppger att de t ex har en viss ekonomisk situation eller att så många familjer svarar att de upplever förhållandet till socialassistenten på ett visst sätt. I diagrammen redovisas också familjernas uppfattning av vilken typ av insats (praktisk, pedagogisk, terapeutisk) som hemma-hos-arbetaren har gjort inom respektive frågeområde.

Uppgifterna om hemma-hos-arbetarens insats kan i många fall inte erhållas direkt av familjerna. Dessa insatser är ofta integrerade i varandra och familjerna är dessutom inte alltid bekanta med termerna "pedagogiskt" och "terapeutiskt". De olika insatserna måste därför istället registreras i tabellen genom att intervjuaren tolkar familjernas mera "berättande" uppgifter om vilka insatser som hemma-hos-arbetaren har gjort.

Även om Camilla Brandström svarade för det huvudsakliga arbetet med att bearbeta och sammanställa materialet har vi i många fall arbetat tillsammans, speciellt vid svårare tolknings- och kodifieringsfrågor.

Det sätt på vilket intervjumaterialet bearbetas och sammanställs anser jag uppfyller krav 8., på överblick och jämförelsemöjligheter och, med de reservationer som tidigare gjorts, krav 11., på konfidentialitet.

"Föräldrarnas egna uppväxtvillkor" redovisas inte i en speciell tabell. Detta område är alldeles för omfattande och övergripande för att redovisas på liknande sätt som det övriga materialet. Dessa uppgifter kommenteras endast i sammanfattningen av intervjuundersökningens resultat.

Intervjuundersökningen innehåller som tidigare diskuterats *olika typer av data*:

- dels uppgifter om den "faktiska" yttre situationen med arbete, bostad, ekonomi, barntillsyn och i viss mån sociala kontakter
- dels uppgifter om familjernas upplevelser av sin inre och yttre situation, familjens förväntningar och syn på hemma-hos-arbetet/arbetaren, socialbyrå/assistenten etc.

Resultaten från dessa olika typer av data måste bedömas delvis olika vid de slutsatser som senare dras.

Resultaten beträffande de *yttre omständigheterna* kan, särskilt efter kontrollen med socialassistenternas journalanteckningar, betraktas som *faktiska beskrivningar* av en verklig situation. Det är t ex ett faktum, oavsett hur familjen upplever detta, om man levtt på socialhjälp vid star-

ten av hemma-hos-arbetet och om man senare klarar sin ekonomi utan denna hjälp eller om man är arbetslös eller barnen saknar daghemsplats osv. Familjens uppfattning om frågeområdena "skola" och "sociala kontakter" är något mer relativa eftersom det i familjens bedömning alltid finns med en jämförelse med andra familjer och barn. Dessa resultat kan dock med viss reservation betraktas som beskrivningar av faktiska förhållanden.

När det däremot gäller familjernas *upplevelser och syn* på hemma-hos-arbetet etc bör man vara mer försiktig i sin bedömning. Dessa uppgifter är visserligen "faktiska" i den bemärkelsen att familjernas svar antecknats i stort sett ordagrant och att inplaceringen i en viss kolumn i tabellerna skett i enlighet med detta svar. Här finns emellertid *minst två osäkerhetsmoment*:

Det *ena* osäkerhetsmomentet är att när någon redovisar en upplevelse, även om detta sker fritt, med egna ord och utan risk för negativa konsekvenser, är upplevelsen till sin natur sådan att den i vid mening är gemensam med andra människors, vilket ju är förutsättningen för att kommunikation överhuvudtaget skall kunna komma till stånd. Samtidigt är den dock unik för just denna människa i relation till hennes världsbild, kunskaper, tidigare erfarenheter, upplevelser etc. När t ex en kvinna svarar att hon har ett gott förhållande till sina barn så kan detta vara hennes ärliga uppfattning i relation till hennes tidigare upplevelse av förhållandet till barnen. Däremot är det inte säkert att en annan kvinna i motsvarande situation men med helt andra erfarenheter skulle beteckna ett sådant förhållande som gott. Beroende på vilka förväntningar och behov man har kan också likartade beskrivningar av upplevelser få olika innebörder. När t ex några familjer säger sig uppleva hemma-hos-arbetaren som fast och bestämd så kan detta för en familj vara något mycket positivt, eftersom just detta förhållningssätt har hjälpt dem att klara sig själva, medan det för en annan familj snarare kan upplevas som nedvärderande och hämmande.

Det *andra* osäkerhetsmomentet uppkommer vid utformningen av tabellerna och inplaceringen av svaren i de olika kolumnerna. För att bli överskådliga måste tabellerna sammanfatta de olika svaren under vissa generella rubriker. Detta innebär givetvis en förenkling och förgrovning utan de många nyanser som finns i de individuella svaren. Det kan ibland vara svårt att självklart placera in ett visst svar i en viss kolumn. Även om man är aldrig så noggrann kan man i sådana fall inte undvika en viss godtycklighet.

Att undersökningsresultaten kan avläsas siffermässigt i tabeller innebär alltså inte att de kan uppfattas som en redovisning av en "exakt mätning" av enskilda familjers uppfattningar i olika frågor. Däremot anser jag att *denna redovisningsform* gör det möjligt att relativt säkert våga uttala sig om *de mer generella tendenserna i familjernas "sammanlagda" upplevelser och åsikter*. De resultat som redovisas måste därför ses både i relation till det som övrigt framkommer i intervjumaterialet och i

förhållande till den totala situation i vilken dessa familjer lever. (För fördjupning se "Vetenskapsteori – eget ställningstagande" Del I: Kap 5.6.)

20.4.5 Redovisning av resultat och "frågeformulär" i separat skrift

Här, i avhandlingens huvudskrift, redovisas endast en sammanfattning av intervjuundersökningens resultat (kap 21).

Den utförliga resultatsammanställningen från intervjuerna – med diagram, sifferuppgifter och kommentarer – och intervjuundersökningens "frågeformulär" (anteckningsformulären med de olika frågeområdena) samt uppföljningsundersökningens enkätformulär presenteras i en *separat skrift*:

"Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete, Del IV – Utvärdering av modellen." (Göran Sandell, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, 1985.) Här redovisas i

Bilaga 1: Intervjuundersökningens resultat.

Bilaga 2: Intervjuundersökningens formulär för frågor och anteckningar.

Bilaga 3: Uppföljningsundersökningens enkätformulär.

Eftersom Bilaga 1 är ett utdrag ur Del IV: Kap 21 markerar jag denna samhörighet genom att behålla de ursprungliga avsnittsangivelserna. Avsnitten 21.1 t o m 21.15 återfinns därför i Bilaga 1.

20.5 Uppföljningsundersökning

Ett och ett halvt år efter intervjuundersökningen gjordes en uppföljningsundersökning av familjernas yttre situation vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn.

20.5.1 Innehåll

Uppföljningsundersökningen görs för att besvara två av utvärderingens huvudfrågeställningar vilka utgör undersökningens innehåll:

Leder hemma-hos-arbete enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i familjens yttre situation och sätt att fungera? (De yttre aspekterna av syftets tredje huvudfrågeställning.)

Förändringar i familjens *yttre* situation:

- arbete/studier
- ekonomi
- barntillsyn

Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats? (Syftets fjärde huvudfrågeställning.)

- Går situationen tillbaka till utgångsläget?
- Består den förändrade situationen?
- Sker en fortsatt positiv förändring?

Tanken är att uppföljningsundersökningens uppläggning och resultat-sammanställning dessutom indirekt skall *belysa* syftets *första, sjätte* och *sjunde* huvudfrågeställningar.

20.5.2 Uppläggning och genomförande

Undersökningen bygger på uppgifter från respektive hemma-hos-arbetare och socialassistent. Genom personlig kännedom, journalanteckningar och "kringkontakter" (med vänner, grannar, andra myndigheter osv) har de mycket tillförlitliga uppgifter om familjens yttre omständigheter vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn — även i de fall där hemma-hos-arbetet har avslutats.

Materialet samlas in på två sätt:

- dels genom en enkel *enkätstudie* till respektive socialassistent (se bilaga 3 i "Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete"),
- dels genom kompletterande *samtal* med respektive hemma-hos-arbetare och socialassistent om eventuella oklarheter eller ofullständigheter föreligger.

Som framgår av bilaga 3 innehåller denna enkät också frågor om social-assistentens uppfattning om orsaken till hemma-hos-arbetets fortgång i sin egen syn på familjen, samarbete, arbetssätt och uppfattning om familjens inställning till socialassistenten, kretshandledningens funktion samt önskemål om förändringar av hemma-hos-verksamheten och i arbetet tillsammans med hemma-hos-arbetaren.

Detta material har inte använts direkt i utvärderingen och kommer inte heller att presenteras i detta sammanhang eftersom det ligger utanför utvärderingens syfte att utgå från *familjernas* upplevelser och faktiska förändringar. Däremot har detta material i en del fall gett ytterligare stöd för mina slutsatser. Min tanke med dessa kompletterande frågor till socialassistenterna var att använda svaren "internt" för vidareutveckling av hemma-hos-verksamheten/arbetet. Det viktigaste ledet i denna process var att i samtalsform på socialbyrån diskutera dessa synpunkter på vårt gemensamma arbete. Detta skedde också senare i samband med handledningen på socialbyråns kretsar.

Om situationen i någon familj inte är känd för hemma-hos-arbetaren eller socialassistenten finns givetvis möjligheten att ta direktkontakt med den aktuella familjen. Detta visade sig i praktiken inte behövas.

Uppföljningsundersökningen koncentreras alltså till att ge en *beskrivning av familjernas yttre situation och eventuella förändringar i denna*. Undersökningen berör inte individuella upplevelser eller inre processer och strukturer i familjerna. Naturligtvis kommer dock fortsatta förändringar i familjernas yttre situation att påverka familjernas inre upplevelser och sätt att fungera.

20.5.3 Bearbetning och sammanställning av materialet

Resultaten sammanställdes i ett diagram som ger en sammanfattande överblick över samtliga familjers yttre situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barn tillsyn. Diagrammet är uppställt på samma sätt som diagrammen i intervjuundersökningen. Familjerna betecknas med samma siffra som i intervjuundersökningen. Familjernas situation under hela utvärderingstiden beträffande arbete/studier, ekonomi och barn tillsyn redovisas också var för sig i tabeller med vissa förklarande kommentarer. Diagrammet och tabellerna sammanfattar familjernas situation inom ovanstående områden från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj fram till ett och ett halvt år efter intervjuernas genomförande.

Både genom uppgifter från hemma-hos-arbetarna, genom de kontrakt som gjordes upp kontinuerligt med familjerna och genom mina egna handledningsanteckningar hade jag kunskap om hur arbetet framskred i olika faser i respektive familj (se Del III: Kap 13.4). Diagrammet redovisas på ett sådant sätt att familjernas yttre situation och förändringar i denna kan relateras till vilken fas i hemma-hos-arbetet respektive familj befann sig i vid intervjun och vid uppföljningsundersökningen.

Uppföljningsundersökningens översiktliga resultatsammanställning gör det möjligt att följa hemma-hos-arbetet och eventuella förändringar i familjernas yttre förhållanden över en period av minst två år (eftersom uppföljningsundersökningen gjordes 18 månader efter intervjuerna då arbetet i familjerna enligt urvalskriterierna skulle ha pågått i minst 6 månader).

- Materialet insamlades och bearbetades av mig i samarbete med Camilla Brandström (som en tid efter intervjuundersökningens slutförande själv fick anställning som hemma-hos-arbetare).
- Det sätt på vilket materialet samlades in, bearbetades och strukturerades gör att jag anser att uppföljningsundersökningen uppfyller de uppställda krav som är tillämpliga i detta fall, nämligen kraven 5, 6, 7, 8, 11 och 13 (se Del IV: Kap 20.1).

20.6 Sammanfattande kommentar till utvärderingens innehåll och utformning

Uppläggningsen av undersökningen *som helhet* — sättet att samla in, bearbeta och sammanställa data från intervjuundersökningen, uppföljningsundersökningen och beräkningen av de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet — *täcker* enligt min uppfattning in *syftets samtliga huvudfrågeställningar* (Del IV: Kap 19) och *uppfyller nöjaktigt de metodologiska förutsättningar och krav* (Del IV: Kap 20.1) som jag formulerat för denna utvärdering.

20.6.1 Samband "fallstatistik" — "hermeneutik" — "kritik"? En personlig reflektion

För den läsare som är van vid mera "rätlinjiga approacher" i forsknings-sammanhang kan metoden i denna utvärdering verka förvirrande. Läsaren kanske tänker: "Det här är ju en konstig röra av djupintervjuer, tolkningsproblematik, diagram med siffror, ekonomiska beräkningar — allt på en gång. Diagrammen ser förresten inte ut som de brukar heller. Tacka vet jag en hederlig positivistisk studie som mäter något exakt för att pröva klara avgränsade hypoteser, som har signifikansprövningar och som innehåller en och annan faktoranalys. Och även om jag tycker att de där hermeneutiska studierna är 'flummiga' så vet man ju i alla fall var man har dem. — Men den här utvärderingen är ju en blandning av allting. Här finns en uppenbar risk för vetenskapens anseende och goda rykte."

(För bättre förståelse av mitt följande resonemang se min tidigare diskussion under Vetenskapsteori Del I: Kap 5.5 och 5.6.)

Givetvis anser jag att man i all forskning skall sträva efter att veta vad man gör och att man efter bästa förmåga skall försöka redovisa detta öppet och klart. Däremot tror jag inte att vetenskapens anseende hänger på om man använder oklanderliga "riskfria" metoder eller om man (tror att man) mäter något exakt.

Värdet av vetenskapligt arbete tror jag i det långa loppet beror på om det ger kunskaper som kan bidra till sådana förändringar som ökar människans livskvalitet — både i inre och yttre bemärkelse.

Jag instämmer med Carl Popper när han hävdar att forskning börjar med "undran" inför ett problem. Enligt min uppfattning blir emellertid vetenskapen konserverande och "andefattig" om man endast undrar över problem som man redan från början "vet" att man kan "lösa" genom etablerade mätmetoder. Vetenskapen måste istället, som Arne Naess säger präglas av pluralism och possibilism — av öppenhet och fantasi.

I överensstämmelse med Schleiermacher, Heidegger och andra hermeneutiker anser jag att vi människor bakom varje fråga alltid har en förhandsuppfattning, en "förförståelse" om tillvaron, människan, samhäl-

let och vetenskapen, som gör att vi just ställer denna fråga.

Min förförståelse — de meta-teoretiska värderingar som ligger bakom denna utvärdering — utgår i korthet från *att* tillvaron är en dynamisk helhet som befinner sig i ständig förändring och utveckling, *att* människan är ett förstående, tolkande, aktivt, meningsskapande subjekt och *att* samhället är möjligt att påverka och förändra genom det dialektiska påverkansförhållande som råder mellan människa och samhälle.

Jag hävdar att det råder ett intimt samband mellan forskarens verklighetssyn och vetenskapssyn. Kunskapsteoretiskt leder detta till att man måste sträva efter kunskap om helheten och om förändringsprocesserna, att människan måste förstås i intersubjektiv dialog "inifrån" hennes perspektiv och i relation till hennes historiskt kulturella, samhällsliga sammanhang och att samhället kan studeras i ett dialektiskt systemperspektiv. Man måste härvid enligt min uppfattning ta avstånd från varje försök till "totalisering av perspektiv". Dessa värderingar leder till att forskaren måste ses som aktör — som "medskapare av verkligheten". Forskaren kommer alltid att påverka och påverkas av det han studerar och av det samhälle och de människor han lever tillsammans med.

I mitt forskningsarbete utgår jag från en grundfråga: *Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?* Denna frågeställning är ju inte precis den enklaste man kan välja för att finna ett forskningsproblem som är "riskfritt" i betydelsen "lätt att avgränsa" och "mäta". Icke desto mindre är det just denna fråga som jag är intresserad av. Min bakomliggande tanke är att svaren på denna fråga måste sökas i dialog med de utslagna människorna. Utgångspunkterna måste vara deras upplevelser av sin situation och av förändringsarbetet och vad som händer med familjerna under detta förändringsarbete.

För att få förståelse för en annan människas upplevelsevärld anser jag att någon form av intersubjektiv dialog är nödvändig. Att tro att man "utifrån" kan operationalisera och objektivt mäta mänskliga upplevelser visar att man inte känner till de kunskaper som erhållits inom hermeneutiskt tolkningsarbete alltsedan Schleiermacher, inom psykoanalytisk forskning alltsedan Freud och inom senare tiders kommunikations- och systemteoretiskt orienterade forskning och psykoterapi.

Min tanke med denna undersökning är att de kunskaper som erhålls inte skall vara begränsade till en viss verksamhet med vissa specifika familjer. Själva idén är att kunskaperna om familjernas upplevelser av ett socialt förändringsarbete skall vara generaliserbara och att de skall kunna användas inom socialt arbete och mentalvård i mera vid bemärkelse. Detta är anledningen till undersökningens fokusering *på modellen* för hemma-hos-arbete.

Detta har i sin tur lett till undersökningens urvalskriterier, till intervjuer i form av strukturerade djupintervjuer samt till tolkningen, kodifieringen och struktureringen av intervjumaterialet i diagram där man kan få överblick och göra jämförelser. När det gäller de faktiska yttre förhål-

landen som går att "mäta" i mer traditionell betydelse (t ex hur mycket man har i socialbidrag vid en viss tidpunkt) anser jag att man givetvis skall ta de möjligheter till kvantitativ datainsamling och bearbetning som erbjuds.

Utvärderingens långsiktiga målsättning är att de kunskaper som erhålls skall kunna bidra till positiva förändringar för de utslagna familjerna. Jag får nu anledning att i ett mera tillämpat sammanhang återkomma till mina tidigare mera meta-teoretiska resonemang om "tillfällig objektifiering". (Del I: Kap 5.)

Som jag tidigare försökt visa finns det för en forskare med aktörsparadigm och förändringsinriktning ingen motsättning mellan användning av kvalitativa och kvantitativa *metoder*. Såväl "hermeneutisk förståelse" som "positivistisk förklaring" måste ses som faser på väg mot målet som är kritik/medvetandegörande och handling för förändring (enligt den kritiska teorins emancipatoriska ideal). Det finns grundläggande motsättningar mellan olika forskare. Men de gäller inte i första hand val av metoder utan återspeglar motsättningar på meta-teoretisk nivå — mellan skilda synsätt på tillvaron, människan och samhället. Dessa påverkar forskarens val av aktörs- eller åskådarparadigm.

Sett i denna avhandlings övergripande förändringsmålsättning anser jag att såväl den teoretiska analysen av avvikelse och utslagning (Del II) som utvärderingen (Del IV) skall betraktas som olika faser av "tillfällig objektifiering" — som ett slags "kvasinaturalistiska förklaringar" av familjernas upplevda och faktiska situation.

Inom utvärderingen kan man i sin tur se olika faser av förståelse (t ex intervjuerna i dialogform) och förklaring (t ex tabellerna med därtill hörande beräkningar och kostnadsanalysen). Dessa faser av förklaring och förståelse skall slutligen ses som steg på vägen mot målet: att nå en ökad medvetenhet, hos såväl socialarbetare som familjer, och att utveckla ett förändringsarbete som kan genomföras i dialog och samarbete.

Harald Swedner redovisar i "Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeram för en ny universitetsdisciplin" (1980) ett synsätt på begreppet "utvärdering" som jag vill instämma i:

"Utvärdering är en klumpig svensk översättning av det engelska uttrycket 'evaluation' och antyder genom förstaveln ut- någon form av slutgiltig dom. Det svenska ordet ger därför en missvisande föreställning om vad 'evaluation work' bör inriktas på, nämligen att i samband med ett pågående förändringsarbete granska och analysera det arbete som bedrivs i syfte att genom 'återföring' ('feed-back') till involverade personer och institutioner precisera och skärpa insatserna. I bästa fall kan utvärderingsarbetet på detta sätt bli ett led i arbetet att analysera förändringsarbetet i sin helhet. Det mynnar då ut i en kunskapsproduktion *om* förändringsarbete, där man både parallellt med arbetets fortgång och retrospektivt granskar samtliga led i förändringsprocessen." (s 27)

Om jag slutligen skall försöka placera in min utvärdering av modellen

för hemma-hos-arbete i de generella utvärderingsformer som jag tidigare beskrivit (Del IV: Kap 18.1.2) kan jag konstatera att den inte passar in i någon av dessa.

Metoden att intervjua familjerna vid ett tillfälle och följa upp vissa aspekter i deras yttre livssituation vid ett annat tillfälle skulle kunna tyda på att det rör sig om en "jämförelseanalys med hjälp av ett klart formulerat målpanorama enligt före-efter-modellen". Inriktningen på utvärdering av modellen — en jämförelse mellan målsättningen för och vad man uppnått genom förändringsarbetet — skulle å andra sidan kunna tyda på att det är en "måluppfyllelseanalys med hjälp av ett klart formulerat målpanorama". Båda dessa former för utvärderingsarbetet är baserade på vad Harald Swedner kallar "tillståndsbeskrivningar".

Denna utvärdering är emellertid inriktad på studiet av förändringar: Vad orsakar förändring, vilka förändringar har skett, vad bidrar till en fortsatt positiv utveckling? Trots denna inriktning kan jag egentligen inte se några hinder mot att använda tillståndsanalyser som bas för sådana förändringsanalyser. Utvärderingen har alltså en inriktning på förändringsprocesser men kan ändå inte betecknas som en "processbeskrivning", där forskaren under lång tid "lever med i processen". Om man däremot ser på hela förändringsarbetet och min medverkan i det löpande hemma-hos-arbetet i teori och praktik över en rad av år så rör det sig i hög grad om en process-studie.

Det verkar som om jag måste uppfinna en ny beteckning. Det närmaste jag kan komma är att kalla denna utvärdering för en "processorienterad effektstudie, i form av en måluppfyllelseanalys enligt före — under tiden — efter-modellen, kompletterad med en enkel kostnadsanalys".

Det framgår alltså att jag inte i alla avseenden följt väletablerade mallar för utvärderingsarbete. Anledningen är sammanfattningsvis att jag låtit min önskan att utveckla ett förändringsarbete tillsammans med de utslagna familjerna styra utvärderingens uppläggning och inte tvärtom.

21 Intervjuundersökningens resultat

Den utförliga resultatsammanställningen från intervjuerna, med diagram, sifferuppgifter och kommentarer — avsnitten 21.1 till 21.15 —, redovisas i Bilaga 1 i en separat skrift: "Bilagor till Psykosocialt förändringsarbete — Del IV Utvärdering av modellen" (Göran Sandell, 1985).

21.16 Sammanfattning av intervjuundersökningens resultat

21.16.1 *De studerade familjerna*

Undersökningen genomfördes med 19 familjer.

Bland de totalt 22 familjer som uppfyllde urvalskriterierna (enligt Del IV: Kap 20.3) blev det ett *bortfall* med 3 familjer — en familj hade flyttat från Göteborg (fungerade tillfredsställande vid tiden för flyttningen) och två familjer uppgav (vid telefonkontakt) att de "klarade sig bra själva" och att de inte ville ha något att göra med sociala myndigheter eller något som påminde om dessa. (Dessa familjer var inte heller längre aktuella på socialbyrå utan ärendena var avslutade".)

I de 19 familjerna var 11 kvinnor och 1 man ensamstående vid tiden för intervjun. I 7 familjer levde föräldrarna i parförhållanden, men i 2 av dessa familjer var mannen inte biologisk fader till kvinnans samtliga barn och i en familj med två yngre föräldrar till en 1-årig pojke levde också kvinnans båda bröder, 15 och 11 år gamla, eftersom deras moder var avliden och deras fader mycket svårt handikappad.

I samtliga studerade familjer fanns barn; 18 av 19 var flerbarnsfamiljer. Av totalt 56 barn i de 19 familjerna levde 47 barn med sin biologiska moder. 5 barn bodde i fosterfamilj, 2 barn var bortadopterade, 1 barn levde på ett vårdhem för utvecklingsstörda och en 25-årig pojke yrkesarbetade och hade egen bostad. Av de 47 barn som levde med sin biologiska moder var 25 pojkar och 22 flickor. 21 barn var under skolåldern, varav 10 barn var 3 år eller yngre. 24 barn var skolpliktiga och en 22-årig pojke yrkesarbetade.

Vem intervjuades?

De flesta intervjuerna skedde med modern i familjen som enda närvarande vuxna person. Detta berodde främst på att många av kvinnorna var ensamstående och i några fall på att männen inte var hemma vid inter-

vjun. Vid tre intervjuer var båda makarna närvarande och en intervju skedde med en ensamstående fader. I flera familjer var barnen periodvis närvarande och kom då ofta med kompletterande upplysningar.

Bostad

De flesta familjerna bodde i 3- eller 4-rumslägenheter i ytterområden av typ "betongförort". Ingen familj var påfallande trångbodd.

21.16.2 Hemma-hos-arbetet i respektive familj

Hemma-hos-arbetets omfattning relaterat till arbetsfas i respektive familj vid intervjun

I 12 av familjerna hade arbetet pågått i högst 1,5 år och i ytterligare 4 familjer i högst 2,5 år. I 8 av familjerna pågick intensivt arbete och i dessa hade arbetet i samtliga fall pågått i högst 1,5 år. I 3 familjer hade arbetet avslutats strax före intervjun och i 1 familj 1,5 år före intervjun (se kommentar under Del IV: Kap 20.3). Resterande 7 familjer hade stöd-kontakt.

Orsak till hemma-hos-arbetet enligt familjen

Familjerna uppgav oftast flera orsaker till hemma-hos-arbetet. De flesta angav problem med barnen och egna personliga problem. Andra vanliga orsaker var ekonomiska problem, sjukdom, missbruk och äktenskapsproblem.

Familjens förväntningar inför hemma-hos-arbetet

De allra flesta familjerna hade inga som helst förväntningar på att hemma-hos-arbetet skulle ge dem någonting. Snarare var förväntningarna före arbetets start något negativa — att det bara skulle visa sig vara ytterligare en "lönlös" åtgärd. Många familjer uppgav att de gått med på arbetet som "ett sista halmstrå". "Det kan ändå inte bli värre än vad det är" var en känsla man ofta uttryckte.

De flesta familjerna hade vid intervjun markant ändrat sin inställning till vilka förväntningar de hade på hemma-hos-arbetet. Nästan alla var mycket positiva och samtliga ville att också andra skall få hjälp på detta sätt.

21.16.3 Arbete/Studier

En klar förändring hade skett när det gäller kvinnornas förvärvsarbete. Före hemma-hos-arbetets start i respektive familj hade endast 1 kvinna av 18 fast arbete på deltid och 3 kvinnor hade sporadiska jobb. Vid in-

tervjun arbetade 4 kvinnor halvtid, 2 arbetade sporadiskt och 3 studerade på heltid. Dessutom stod 3 kvinnor i beredskap att börja arbeta eller studera och inväntade antingen daghemsplats eller kursstart.

En kvinna som var synskadad och uppbar änkepension och en kvinna som var sjukpensionerad p g a gravt rörelsehinder har inte tagits med i ovanstående sammanräkning. De resterande 4 kvinnorna nämnde inga planer på förvärvsarbete inom den närmaste framtiden. De hade minderåriga barn och var ambivalenta inför att lämna barnen på daghem medan de var små.

Före hemma-hos-arbetets start arbetade 7 av 11 män heltid och vid intervjun 7 av 8. Förändringen måste relateras till att separationer ledde till att det vid intervjuerna fanns 3 män färre i de 19 familjerna och att endast 1 av dessa 3 män tidigare hade bidragit till försörjningen.

Hemma-hos-arbetarens insatser bedömdes inte av familjerna som särskilt stora beträffande arbete och studier. Även om vissa praktiska insatser angavs betonade familjerna i första hand hemma-hos-arbetarens försök att stödja och uppmuntra familjerna till att själva söka arbete etc. Genomgående uppgav familjerna att de inom detta område själva hade gjort de största insatserna.

21.16.4 Ekonomi

Genom att fler kvinnor och samtliga män vid intervjuerna bidrog till familjens försörjning hade både antalet socialbidragstagare och socialbidragens omfattning minskat. Före hemma-hos-arbetet levde 7 familjer på enbart socialbidrag och 6 hade kompletterande ekonomiskt stöd. Vid intervjun levde 5 familjer på enbart socialbidrag och 4 familjer hade kompletterande bidrag. Graden av förändring måste ses i förhållande till att arbetet i 8 familjer fortfarande pågick intensivt vid intervjun.

Familjernas ekonomiska stabilitet verkade också ha förbättrats. 14 familjer uppgav att de fått lära sig att göra upp budget och planera inköp osv och fler familjer än tidigare hade själva börjat sköta sin ekonomi med avbetalningar på skulder, veckopeng till barnen etc.

Hemma-hos-arbetarna uppgavs ha gjort stora insatser inom så gott som samtliga familjers ekonomi genom att man praktiskt gjort gemensamma inköp, lagat billig mat osv och genom att hemma-hos-arbetaren pedagogiskt lärt ut planering, budget, veckopeng och liknande. Indirekt hade de stödjande terapeutiska insatserna bidragit till att fler kvinnor vågat sig ut i arbetslivet vilket också hade förbättrat ekonomin. Socialassistenten hade medverkat i den ekonomiska planeringen, hade i vissa fall gett ekonomiskt stöd till hemutrustning och liknande och hade tillsammans med hemma-hos-arbetaren bidragit till att få en fastare struktur i familjens ekonomi.

21.16.5 *Barntillsyn*

Av 25 barn i förskoleåldern före hemma-hos-arbetets start hade endast 6 barn någon form av kommunal barntillsyn. Vid intervjun hade 9 av 21 barn i förskoleåldern kommunal barntillsyn och ytterligare 8 barn väntade på daghemsp plats. Under hemma-hos-arbetets gång hade också några av de barn, som under denna tid uppnått skolåldern, under en kortare tid varit placerade på daghem.

Hemma-hos-arbetaren hade enligt familjernas uppfattning gjort insatser vid så gott som samtliga barns placering i kommunal barntillsyn. Hon hade pedagogiskt informerat och samtalat med föräldrarna om barnens behov och nyttan av struktur och stimulans och om de positiva effekter som det också kunde få för kvinnan i familjen som kanske skulle kunna börja yrkesarbete eller studera. I samarbete med assistenten hade hon hjälpt till att sätta upp barnen i daghemskö och ibland skyndat på intagningen genom förtursanmälningar. Indirekt hade hon också bidragit till barnens placering i förskola genom att stärka kvinnornas självförtroende. — Det är svårt att få daghemsp platser i de ytterområden i Göteborg där dessa familjer bor vilket i vissa fall var orsaken till att barnen vistades hemma. I några fall hade emellertid kvinnorna inte vågat släppa iväg barnen till någon form av kommunal barntillsyn eftersom de var mycket misstänksamma mot "allt som har med myndigheter att göra". I andra fall hade kvinnorna hållit barnen hemma trots erbjudande om daghemsp plats för att själva slippa ta ställning till eget yrkesarbete eller studier — ett krav som många av kvinnorna upplevt som mycket hotande.

21.16.6 *Skola*

I de 19 familjerna fanns vid intervjun sammanlagt 19 barn i grundskoleåldern. Vad gäller barnens skolgång och eventuella förändringar i själva skolsituationen före hemma-hos-arbetet gav inte intervjumaterialet tillräcklig information.

Barnens kontakt med skolan fungerade i stort sett bra vid tiden för intervjun i den bemärkelsen att så gott som samtliga regelbundet gick i skolan. Det var endast ett fåtal barn som skolkade — dels barn från 2 familjer där arbetet fortfarande pågick intensivt och där dessa barn periodvis stannade hemma då situationen i familjen var alltför kaotisk, dels två skoltrötta tonårsflickor som skolkade periodvis men som i övrigt klarade sig bra i skolan. Några av barnen hade fått fler kamrater och uppvisade klarare ambitioner för framtiden. De flesta barnen var dock så unga att några mer uttalade ambitioner inte kunde förväntas.

Hemma-hos-arbetarens insatser inom detta område hade enligt familjerna framför allt betytt mycket för föräldrarnas relationer till skolan och till barnens lärare. De flesta föräldrarna hade en negativ grundinställning till skolan på grund av misslyckanden under sin egen skoltid. Denna grundinställning förändrades inte nämnvärt. Däremot hade

hemma-hos-arbetarna ibland konfronterat föräldrarna med deras benägenhet att "sticka huvudet i busken" vid rapporter om problem i skolan. De hade arbetat med familjernas rädsla för att ta kontakt med barnens lärare och med kurator eller skolpsykolog. Många familjer uppgav att hemma-hos-arbetarna gjort insatser för relationerna till skolan genom att i hemmet diskutera och försöka finna en lösning på de rapporterade problemen och genom att stödja och vara med i kontakter med skolan. De hade t ex sett till att mamman själv ringt eller gått till skolan för samtal med läraren. I många av dessa familjer som tidigare inte haft någon kontakt alls med skolan var det redan en förbättring att de överhuvudtaget hade etablerat en sådan kontakt.

21.16.7 Sociala kontakter

I de personliga relationerna med respektive ursprungsfamilj och släkt hade vissa men inte särskilt stora positiva förändringar skett. Det verkade vara så att familjerna här snarare svarade på mängden kontakter än på kvaliteten i dessa. Kontakter med grannar och vänner ökade något. De flesta av de kvinnor som börjat yrkesarbete eller studera hade fått nya kontakter i dessa sammanhang. Trots detta var dock de flesta familjerna fortfarande mycket isolerade. Belysande är att 8 av de 19 familjerna uppgav att de inte hade någon kontakt alls med respektive ursprungsfamilj och släkt och att 12 familjer helt saknade kontakter med grannar och vänner vid tiden före hemma-hos-arbetets start.

Frågorna om relationerna i samhället i stort och om familjernas allmänna syn på sin situation i samhället besvarades mycket oklart av så gott som samtliga familjer. Detta kan bero på att frågan framställdes oklart men det tyder också på hur diffust och i avsaknad av perspektiv de flesta av familjerna ser sin position och sina relationer i samhället. Trots sin sociala utslagning, utestängning från många områden i samhället och ofta mycket negativa syn på olika myndigheter är det endast 1 familj (som är allmänt negativ under intervjun) som visar upp en negativ eller fientlig syn på samhället och omvärlden.

De flesta familjer hade ökat sina aktiviteter på fritiden. Barnens olika fritidsintressen och de vuxnas sportaktiviteter och sportintresse hade ökat. Familjerna hade i mycket liten utsträckning ägnat sig åt kulturella aktiviteter före hemma-hos-arbetet. En ökning hade skett främst genom gemensamt ordnade besök på bio, teater, muséer etc inom hemma-hos-verksamheten. Flera familjer uppgav att de fått ett ökat intresse för nyhetsbevakning och politik men däremot hade inte detta lett till någon ökning av t ex fackligt engagemang. Deltagandet i religiösa aktiviteter hade inte förändrats. Tv-tittandet hade minskat i tidsomfång.

Hemma-hos-arbetaren uppgavs ha varit aktiv inom de områden där förändringar skett i familjernas olika aktiviteter på fritiden. Om man bortser från kulturella aktiviteter hade hemma-hos-arbetaren inte varit aktiv i direkt praktisk bemärkelse. Insatserna hade snarare skett indi-

rekt genom uppmuntran och stöd och genom samtal om nyttan och glädjen av att ägna sig åt olika former av sport- och fritidsaktiviteter, både för vuxna och barn. Hemma-hos-arbetaren hade inte varit inblandad i familjernas politiska eller religiösa engagemang. Flera familjer uppgav dock att de fått ökat politiskt engagemang, intresserat sig mera för nyhetsbevakning och blivit mera aktiva på fritiden p g a sin förändrade livssituation som de till stor del ansåg bero på att hemma-hos-arbetaren hade stärkt familjernas självförtroende. Den förändrade livssituationen med mera ordning och struktur på en mängd områden gjorde också att de upplevde sig ha mer energi och tid till engagemang av olika slag eftersom inte längre all kraft gick åt till att klara av akuta problem.

21.16.8 Förhållandet mellan föräldrarna

Före hemma-hos-arbetet var föräldrasituationen i de 19 familjerna sådan att 10 levde i parförhållanden medan 8 kvinnor och 1 man var ensamstående. 7 separationer skedde strax före hemma-hos-arbetets start i respektive familj. Dessutom hade ett flertal separationer skett tidigare genom åren i de studerade familjerna. Vid intervju tillfället levde 7 familjer i parförhållanden medan 11 kvinnor och 1 man var ensamstående.

4 separationer skedde under den första tiden efter det att hemma-hos-arbetet påbörjats i familjerna. Dessa separationer hade samtliga föregåtts av tidigare misslyckade separationsförsök genom åren. Separationerna som ägde rum i anslutning till hemma-hos-arbetet verkade vara mera genomarbetade och ha en mer definitiv karaktär. Detta var troligen en konsekvens av kvinnornas stärkta självförtroende och av arbetets inriktning mot att familjerna själva skall planera sina liv, ta ansvar och stå för konsekvenserna. I flera familjer hade detta lett till bättre relationer mellan föräldrarna medan det i andra fall resulterade i dessa separationer. Att separationerna blivit mera genomarbetade framgick bl a av att barnens förhållande till respektive frånskild förälder i alla utom en familj fungerade bra. Detta bör jämföras med att de barn som berörts i de tidigare separationerna vanligtvis inte hade någon kontakt alls med respektive frånskild förälder.

I föräldrarnas ansvars- och maktfördelning inbördes uppgav ingen familj att man gemensamt delat på beslut och ansvarstagande för hem, barn, ekonomi etc före hemma-hos-arbetets start, medan 4 av 7 familjer (med parförhållanden) vid intervjun uppgav att de delade på ansvar och beslut.

Hemma-hos-arbetarens insats i de flesta parförhållanden hade bestått i att genom samtal med föräldrarna försöka förbättra deras kommunikation och bearbeta deras ansvars- och maktrelationer. (I några familjer hade föräldrarnas förhållande också bearbetats i familjesamtal — se vidare under "Psykotterapi" avsnitt 21.16.14)

21.16.9 Förhållandet mellan föräldrar och barn

De flesta föräldrarna uppgav att de vid tiden för intervjun hade fått bättre relationer till sina barn än de hade före hemma-hos-arbetets start. De hade t ex blivit bättre på att sätta gränser och att samtala med sina barn. Fortfarande uppgav dock många familjer att de tyckte att gränssättning var svårt och att de hade oklar kommunikation med barnen. Detta innebar emellertid inte att förbättringar inte hade skett — flera familjer gav t ex konkreta exempel på bättre förhållanden i dessa avseenden. Att man upplever gränssättning till barn som svårt, är ju i sig inte särskilt förvånande. För många av dessa familjer, där nästan inga gränser alls förekom tidigare, kan denna upplevelse snarare vara ett uttryck för att de upptäcker dessa svårigheter mer tydligt när de i samband med hemma-hos-arbetet försöker tillämpa gränssättning i praktiken.

Arbets- och ansvarsfördelning mellan samtliga familjemedlemmar, både barn och vuxna, hade förändrats. 5 familjer uppgav att de före hemma-hos-arbetets start hade någon form av arbets- och ansvarsfördelning där barnen var inbegripna. Vid intervjun var det 9 familjer som hade en relativt klar sådan fördelning. Dessa uppgifter måste ses i relation till att föräldrarna i 12 av familjerna var ensamstående och att barnen i många familjer var så unga att någon arbets- eller ansvarsfördelning inte kunde förväntas.

De barn som berörts i de separationer som skett strax före eller under hemma-hos-arbetet hade god kontakt med den förälder som de inte längre bodde tillsammans med, vilket inte var fallet med barnen i de separationer som ägt rum i familjerna tidigare genom åren. 7 separationer i 5 familjer hade skett långt innan hemma-hos-arbetet påbörjats. Från dessa separationer hade inget av 9 berörda barn kontakt med sin frånskilde förälder. 7 separationer skedde strax före arbetets start i respektive familj och 4 separationer skedde under arbetets gång. I dessa 11 separationer hade 22 barn berörts och av dessa hade 20 barn en fungerande kontakt med sin frånskilde förälder.

Hemma-hos-arbetarens insatser för förhållandet mellan föräldrar och barn hade enligt familjerna främst bestått i att både praktiskt hjälpa och pedagogiskt lära föräldrarna hur man sköter barn med omvårdnad, stimulans och gränssättning inom olika områden (tider, skolgång, mat, veckopeng osv) så att barnen härigenom fått en ordnad tillvaro. Vissa föräldrar med spädbarn hade fått konkret undervisning i spädbarnsvård. Hemma-hos-arbetarna hade också terapeutiskt försökt förbättra familjemedlemmarnas inbördes relationer genom att underlätta kommunikationen mellan föräldrar och barn både i samtal med respektive förälder och tillsammans med hela familjen.

Så gott som samtliga förskolebarn fick efterhand daghemsp plats. Detta hade också en stor effekt på familjernas inre relationer genom att barnen på dagtid fick en strukturerad tillvaro och genom att kvinnorna indirekt kunde få möjligheter till ett mer stimulerande liv. Detta bidrog till att dessa kvinnor fick mer energi och säkerhet i relation till barnen. Flera fa-

miljer uppgav att relationerna också har förbättrats genom de terapeutiska insatserna med stöd, uppmuntran och stärkande av föräldrarnas självförtroende och genom att hela familjens situation förändrats med mer ordning och struktur inom en mängd områden.

21.16.10 Förhållandet mellan syskonen

18 av de 19 familjerna var flerbarnsfamiljer vid intervjun. Familjerna uppgav att syskonrelationerna i allmänhet hade förbättrats — flera hade fått gemensamma fritidsintressen och kunde leka och fungera ihop utan större konflikter. Föräldrarnas ökade förmåga till stimulans och gränsättning påverkade naturligtvis också barnens inbördes förhållanden. Intervjusvaren inom detta område är emellertid ganska oklara och svåra att tolka. Beträffande uppgifterna om avundsjuka, maktfördelning och eventuella "hackkycklingar" kan man inte uttala sig med någon större säkerhet utifrån familjernas svar.

Hemma-hos-arbetaren hade enligt familjerna gjort olika praktiska insatser för att förbättra syskonrelationerna dels genom att samtala, aktivera och leka med barnen, dels genom att, oftast tillsammans med mamman i familjen, ta ut dem på olika aktiviteter som besök på museer, barn-teater, djurparker och liknande. Hemma-hos-arbetaren hade också arbetat pedagogiskt genom att fungera som en modell för föräldrarna i sitt sätt att lösa konflikter mellan barnen och samtala med dessa då de varit ledsna, oroliga, arga osv.

21.16.11 Föräldrarnas egna uppväxtvillkor

Så gott som samtliga föräldrar i de intervjuade familjerna kommer från lågutbildade och fattiga familjer som långa tider levde på enbart socialhjälp/fattigvård. Många kommer från familjer där fäderna missbrukade alkohol och från skilsmäsohem. De hade ofta bestående dåliga relationer till sina föräldrar och till sin släkt. 8 av de 19 familjerna uppgav att de inte har någon kontakt alls med sin ursprungsfamilj och släkt. Många föräldrar uppgav att de periodvis vistats på barnhem och haft en uppväxt i ett eller flera fosterhem och redovisade ofta negativa erfarenheter från dessa förhållanden.

De flesta föräldrarna i de intervjuade familjerna hade alltså själva haft en mycket svår barndom och uppväxt där problemen ofta kunde spåras generationer bakåt. Gustav Jonssons teori om "socialt arv" stämmer in på flertalet av familjerna i undersökningen.

21.16.12 Familjernas syn på hemma-hos-arbetaren

Hemma-hos-arbetaren bedömdes genomgående mycket positivt inom samtliga aspekter som berörts i intervjun. Förväntningarna på hemma-hos-arbetet hade i de flesta familjerna markant förändrats. Familjerna

som från början i regel var likgiltiga eller negativa, blev efterhand mycket positiva. Attityden till hemma-hos-arbetaren som person hade genomgått en liknande utveckling.

15 familjer uppgav att de hade ett odelat förtroende för sin hemma-hos-arbetare och att de hade kommit mycket bra överens. 14 familjer ansåg att deras egna önskemål beträffande arbetets uppläggning och målsättning har tillvaratagits av hemma-hos-arbetaren och ingått i det kontrakt som gjorts upp mellan familj, hemma-hos-arbetare och social-assistent. 4 familjer var tveksamma till om detta varit fallet och 1 familj var direkt negativ. 17 familjer sade att de inte upplevt att hemma-hos-arbetaren hade kontrollerat, "snokat" eller "gått bakom ryggen". De allra flesta var mycket nöjda med hemma-hos-arbetarens förhållningssätt. Många angav att hon "samtidigt" varit både mjuk, varm och bestämd och att de upplevt att detta fungerat fint i deras familj.

5 familjer avvek i olika avseenden från de övrigas mycket positiva syn i bedömningen av hemma-hos-arbetaren. De har därför särskilt beskrivits i en "kommentar till de familjer som är negativa i olika avseenden" under 21.12.10 i Bilaga 1.

Familjerna uppger att hemma-hos-arbetaren har gjort insatser inom en mängd områden, främst beträffande barntillsyn, ekonomi, kontakt med skolan, fritidsintressen, kulturella aktiviteter och förhållandet mellan familjernas medlemmar.

När det gällde ekonomi, barnens omvårdnad, hemmets skötsel, kontakter med skolan och kulturella aktiviteter hade insatserna varit både praktiska och pedagogiska. När det gällde arbete/studier och vissa sociala kontakter t ex i samband med fritids- och sportaktiviteter bestod insatserna huvudsakligen i att stödja och uppmuntra familjerna att själva våga pröva och aktivera sig inom dessa områden. Terapeutiska insatser uppgavs främst ha förekommit när det gällde familjernas kommunikation, gränssättning och förmåga att fatta beslut, ta ansvar och fungera självständigt.

Många av förändringarna upplevdes av familjerna vara resultat av den förändrade totala situationen med mera ordning och struktur på många olika områden. Detta uppgavs i sin tur bero på hemma-hos-arbetet. Enligt det övervägande antalet familjer var hemma-hos-arbetarens viktigaste funktion att stödja och uppmuntra — att vara någon som man i förtroende kunde samtala med om personliga problem, som man kunde rådgöra med i olika situationer och som trodde på familjens möjlighet att förändra sin situation i positiv riktning.

21.16.13 Familjernas syn på socialbyrån/assistenten

Om förändringarna i familjernas inställning till socialbyrån hade innefattat hemma-hos-arbetarens person och hennes arbete skulle det "sammanslagda" resultatet blivit klart positivt. Om man däremot ser vad familjerna uppgav som sin syn på socialbyrån utan att ta med hemma-hos-

arbetaren i bedömningen blev resultatet en förändring i negativ riktning. 9 familjer hade en negativ och 10 familjer hade en positiv syn före hemma-hos-arbetet medan 12 familjer hade en negativ och 7 familjer hade en positiv syn på socialbyrån vid intervjun. Deras syn på samarbetet med socialassistenter förändrades också i negativ riktning. Dessa förändringar berodde enligt familjerna på flera omständigheter.

Det hände ganska ofta att familjerna (p g a personalomsättning, organisationsförändringar, graviditetsledighet osv) fick byta socialassistent, ibland flera gånger, under tiden hemma-hos-arbetet pågick. Assistentbyte upplevdes som mycket negativt av familjerna. Oavsett om bytet innebär att en "dålig" relation med en assistent kunde bytas mot en "bra" relation med en annan så verkade själva bytet i sig upplevas negativt genom att den personliga relationen bröts. "Just som man lärt känna sin assistent så byts hon ut." En bidragande orsak till familjernas negativa inställning till byte av socialassistent var enligt familjerna det faktum att synen på vad man behövde, vilka krav som ställdes osv skiftade mellan olika socialassistenter. Osäkerhet om "var man hade assistenten" upplevdes negativt oavsett om den nya socialassistenten uppfattades som mer eller mindre tillåtande, "givmild" etc än den förra.

En ytterligare orsak till familjernas negativa syn var att när de började fungera bättre på egen hand så ledde detta till nya problem i familjens relation till socialbyrån. När familjerna fick egna inkomster och bättre planerade sin ekonomi innebar detta ofta att de inte längre kunde få den ekonomiska hjälp som de tidigare erhållit. Även om alltså socialassistenten handlade helt "lagenligt" så upplevdes detta ofta av familjerna som att de blev "besträffade" för att de klarade sig bättre. Familjen hade ofta till en början upplevt socialbyrån som en "kontrollapparat". Senare hade hemma-hos-arbetare och socialassistent fått igång ett samarbete med familjen som ledde till förbättringar i familjens situation. När förbättringen inträtt drogs den ekonomiska hjälpen in och ansvaret för ekonomin vilade plötsligt tungt på familjens egna axlar. Familjerna hade oftast inget stöd i sina ursprungsfamiljer utan socialbyrån hade ofta fått fylla ursprungsfamiljens trygghetsskapande funktion. Indragningen av det ekonomiska stödet upplevdes därför ofta av familjerna som ett personligt svek. Några uttryckte det t ex med orden "För att få hjälp av socialbyrån måste man fortsätta att vara alkoholist eller också måste man luras och ljuga". I flera familjer hade hemma-hos-arbetaren försökt att ge familjen en mer positiv och realistisk syn på socialbyrån t ex genom att visa på de föreskrifter som assistenten måste följa för att inte begå "tjänstefel" osv. Familjernas svar visade dock att hemma-hos-arbetaren i detta avseende inte hade lyckats påverka familjernas negativa inställning till socialbyrån.

Det bör framhållas att intervjuerna ofta skedde vid en tidpunkt då många av familjerna just hade börjat klara sig själva. Min erfarenhet från andra familjer där hemma-hos-arbetet varit avslutat en längre tid är att familjerna i ett senare skede, då de fått uppleva mera positiva sidor

av att fungera självständigt, åter får en mera positiv inställning till socialbyrå och assistenten.

21.16.14 Psykoterapi

Den psykoterapi som förekommit inom hemma-hos-verksamheten hade varit av olika slag. I 8 familjer hade psykoterapi av typen "uppklarande krissamtal" bedrivits med endast några få samtal per familj. I vissa fall hade dessa samtal önskats av familjerna själva därför att de ville samtala med en psykolog om ett visst problem, t ex ett barns beteende. I andra fall hade de initierats av hemma-hos-arbetaren som ville få sin egen relation till familjen uppklarad. Samtalen kunde ge hemma-hos-arbetaren en distans till problemen så att arbetet kunde fortgå i en familj där hon upplevt att hon "kört fast". Familjerna var generellt positiva till dessa samtal. De begränsade dock oftast sina omdömen om samtalens resultat till de aspekter som de uppfattat som "problemet", t ex ett störande beteende hos ett visst barn.

I 4 familjer hade familjeterapi av typ krisbearbetning förekommit med 5–10 samtal per familj. Familjens hemma-hos-arbetare hade i samtliga fall fungerat som co-terapeut. Det är svårt att på grundval av intervju-svaren generellt uttala sig om vad familjerna tyckte om dessa samtal. Däremot uppgav samtliga att samtalen resulterat i uppklarade relationer.

I en familj hade kvinnan fått individualterapi av både jag-stödande och bearbetande karaktär. Detta skedde sedan hemma-hos-arbetet trapats ned till stödkontakt med relativt liten tidinsats per vecka. Denna kvinna var mycket positiv till terapin och angav den som huvudorsak till sitt ökade självförtroende.

21.16.15 Familjernas generella syn på hemma-hos-arbetet

Familjernas bedömning av hemma-hos-arbetarens insatser inom samtliga frågeområden presenteras i ett sammanfattande diagram (21.15 i Bilaga 1) där intervjuaren "klassificerat" de olika insatserna efter familjernas svar beträffande respektive område. Enligt familjernas uppgifter förekom både praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser inom de flesta områden.

De tre typerna av insatser förekom framför allt inom följande områden: *praktiska insatser* när det gällde ekonomi, barntillsyn, skola, kulturella aktiviteter och fritidsintressen, *pedagogiska insatser* vad beträffade ekonomi, skola, förhållandet mellan föräldrar och barn och mellan syster och *terapeutiska insatser* i relationerna mellan familjemedlemmarna, i form av stöd och uppmuntran och i försök att stärka individernas självförtroende.

15 familjer ansåg att hemma-hos-arbetet varit berättigat och fungerat bra i deras familj. 14 av dessa 15 familjer ansåg också att arbetets

omfattning och varaktighet varit "lagom". Ingen av dessa familjer ansåg att insatsernas omfattning per vecka varit för liten eller för stor eller att arbetet hade avslutats för tidigt eller pågått alltför länge. Familjernas uppfattningar måste ses mot bakgrund av att arbetet i de olika familjerna vid tiden för intervjun befann sig i olika faser — intensivt arbete, stödkontakt eller var avslutat.

14 familjer ansåg att de inte kunde "komma på" några bättre alternativ än hemma-hos-arbete — utifrån sina egna erfarenheter av andra vårdformer. 15 familjer uppgav att de inte kunde finna några negativa aspekter i hemma-hos-arbetet. De 4 familjer som tidigare i olika avseenden varit negativa till hemma-hos-arbetaren var också negativa i olika avseenden till hemma-hos-arbetet. (Se mera utförlig kommentar under 21.12.10 i Bilaga 1.)

Samtliga 19 familjer, alltså även de 4 ovannämnda "negativa" familjerna, ansåg att hemma-hos-arbete borde erbjudas andra familjer i motsvarande situation, under förutsättning att dessa själva var villiga och intresserade.

22 Uppföljningsundersökningens resultat

Uppföljningsundersökningen fokuserar familjernas yttre situation vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn samt hemma-hos-arbetets utveckling i faser i de studerade familjerna under utvärderingsperioden.

I uppföljningsundersökningen, som genomfördes 1,5 år efter intervjuundersökningen, är det möjligt att följa förändringar i de undersökta förhållandena under en tidsperiod av minst 2 år — eftersom hemma-hos-arbetet enligt urvalskriterierna (Del IV: 20.3) skulle ha pågått minst 6 månader vid intervjuerna.

Från de 19 familjer som deltog i intervjuundersökningen föll 1 familj (nr 4) bort i uppföljningsundersökningen på grund av flyttning till annan ort. Uppföljningsundersökningens resultat gäller alltså *18 familjer*.

Resultaten presenteras på följande sätt: Förändringarna under utvärderingstiden i familjernas förhållanden beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn redovisas först i separata tabeller med kompletterande kommentarer. Hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna presenteras också i en separat tabell. En familj som kraftigt avviker från de andra familjernas utveckling kommenteras särskilt.

Därefter presenteras ett diagram som sammanställer familjernas situation inom de studerade områdena under utvärderingstiden. I diagrammet kan familjernas förändringar relateras till den fas som hemma-hos-arbetet i respektive familj befann sig i vid intervjun och vid uppföljningsundersökningen. I anslutning till diagrammet kommenteras utvecklingen i de familjer där hemma-hos-arbetet avslutats före uppföljningsundersökningen.

Slutligen redovisas en sammanfattning av uppföljningsundersökningens resultat.

22.1 Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier, ekonomi och barntillsyn

Familjernas förhållanden vad beträffar arbete och studier, ekonomi och barntillsyn studerades i utvärderingen vid tre tidpunkter — före hemma-hos-arbetets start i respektive familj, vid tiden för intervjuundersökningen och vid uppföljningsundersökningen 1,5 år efter intervjuerna. Förändringarna framgår av följande tabeller (22.1.1, 22.1.2).

Av de tre kvinnor som studerade vid tiden för intervjuerna hade två kvinnor börjat yrkesarbete under tiden fram till uppföljningsundersökningen medan en kvinna hade fortsatt att studera. Ytterligare en kvinna hade påbörjat studier under tiden mellan de båda undersökningarna.

Tabell 22.1.1 Förändringar i familjernas förhållanden beträffande arbete och studier

	Totalt antal vuxna personer		Icke arbetsföra p g a kronisk sjukdom		Varken arbete studier eller pension		Arbete (eller studier) sporadiskt		Arbete (eller studier) halvtid		Arbete (eller studier) heltid	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
Före hemmas-arbetets start i resp familj	11	18	—	2	—	14	3	3	—	1	7	—
Vid intervjun (15 fam = pågående hemmas-arbete 4 fam = avslutade)	8	18	—	2	—	7	1	2	—	4	7	3 ¹
1,5 år efter intervjuerna (4 fam: pågående hemmas-arbete. 14 fam: avslutade)	7	18	—	2	—	—	1	—	—	6	6	9 ²

¹samtliga studerande,

²varav två studerande

Tabell 22.1.2 Förändringar i familjernas ekonomiska förhållanden

	Totala antalet familjer	Änkepension eller sjukpension	Familjer som lever helt på socialbidrag	Familjer som behöver kompletterande socialbidrag	Familjer som klarar sig helt utan socialbidrag
Före hemmas-arbetets start i resp familj	19	2	7	6	4
Vid intervjun	19	2	5	4	8
1,5 år efter intervjuerna	18	2	—	3	13

Tabell 22.1.1 visar tydligt att andelen vuxna familjemedlemmar som arbetade eller studerade ökade markant efterhand som hemma-hos-arbetet fortskred. Förändringarna var särskilt stora för kvinnornas del. Medan endast 1 kvinna arbetade halvtid och 3 kvinnor sporadiskt före hemma-hos-arbetet hade samtliga kvinnor (utom 2 som inte var arbetsföra p g a sjukdom) arbete eller studier vid uppföljningsundersökningen. I de 5 familjer som vid intervjuerna endast levde på socialbidrag pågick intensivt arbete i 4 familjer och 1 familj hade stödkontakt. I de 4 familjer som hade kompletterande socialbidrag pågick intensivt arbete i 2 familjer och 2 familjer hade stödkontakt.

I de 3 familjer som vid uppföljningsundersökningen hade kompletterande socialbidrag pågick intensivt arbete i 1 familj, 1 familj hade stödkontakt och i 1 familj hade arbetet avslutats. Samtliga 3 familjer bestod av ensamstående kvinnor med flera barn.

Tabell 22.1.2 visar tydligt att den ekonomiska situationen för de flesta familjerna förbättrades markant under hemma-hos-arbetets fortgång. Medan 13 familjer levde helt eller delvis på socialbidrag före hemma-hos-arbetets start var det endast 3 ensamstående kvinnor med småbarn som behövde kompletterande socialbidrag vid uppföljningsundersökningen. Förutom två kvinnor som levde på änke- respektive sjukpension klarade sig övriga 13 familjer ekonomiskt helt på egen hand.

Tabell 22.1.3 Förändringar i familjernas barn tillsyn

	Totalt antal barn i förskole-åldern i familjerna	Barn som vistas hemma utan kommunal barnomsorg	Barn som har kommunal barnomsorg ¹
Före hemma-hos-arbetets start i resp familj	25	19	6
Vid intervjun	21	12	9
1,5 år efter intervjuerna	16 ²	1	15

Tabell 22.1.3 visar att en markant förändring skett under hemma-hos-arbetet i familjerna vad gällde barnens tillgång till kommunal barnomsorg. Medan 19 av 25 förskolebarn vistades hemma utan kommunal barnomsorg före hemma-hos-arbetet hade 15 av 16 förskolebarn daghemsplats vid uppföljningsundersökningen. För ett barn fattade modern ett överlagt beslut att stanna hemma tills barnet blivit äldre.

Vid tiden för uppföljningsundersökningen bedömde respektive social-assistent och hemma-hos-arbetare att barnens omvårdnad och tillsyn var förhållandevis tillfredsställande i 16 av de 18 familjerna. För dessa barn fanns inte heller några anmärkningar från daghem, BVC, skola etc.

Förutom den familj där den ohållbara situationen ledde till ett omhändertagande (redan före uppföljningsundersökningen, se not under 22.2.1) fanns ytterligare en familj där barnen hade en problematisk situation. I denna familj (nr 13) hade visserligen den yttre situationen efterhand blivit förhållandevis god. De känslomässiga relationerna mellan modern och barnen var däremot fortfarande mycket otillfredsställande och intensivt arbete pågick därför i denna familj vid tiden för uppföljningsundersökningen.

Att det för 16 av 18 familjer inte fanns några anmärkningar beträffande barnens omvårdnad och att samtliga förskolebarn med ett undantag hade daghemsplats innebär givetvis inte att barnens situation var problemfri. Det visar emellertid att en markant positiv förändring hade skett sedan tiden för hemma-hos-arbetets start i respektive familj, då barnens situation i de flesta av dessa familjer bedömdes som mycket alarmerande och omhändertaganden i många fall övervägdes.

22.2 Hemma-hos-arbetets utveckling i faser i familjerna

I beskrivningen av modellen för psykosocialt förändringsarbete redovisade hur hemma-hos-arbetets uppläggning sker enligt en utveckling i tre olika faser — introduktion (med samarbetskontrakt), intensivt arbete och nedtrappning med stödkontakt fram till avslutning (se Del III kap 13.4). I följande tabell kan man se hur arbetet i de studerade familjerna faktiskt följde dessa faser.

Tabell 22.2.1 Fas i hemma-hos-arbetet i respektive familj under utvärderingstiden

	Totala antalet familjer	Intensiv arbetsfas	Nedtrappningsfas med stödkontakt	Avslutat hemma-hos-arbete
Vid intervjun	19	8	7	4
1,5 år efter intervjuerna	18	1	3	14 ¹

1) Varav 1 familj där arbetet avbrutits utan att det kunnat fullföljas på ett tillfredsställande sätt.

Tabell 22.2.1 visar att hemma-hos-arbetet i de studerade familjerna följde modellens utveckling i faser.

Diagrammet (22.3) visar översiktligt att så gott som samtliga familjers situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn utvecklades mycket positivt under utvärderingstiden och att hemma-hos-arbetet överlag följde den utveckling i faser som förespråkas i modellen för psykosocialt förändringsarbete (Del III Kap 13.4).

I 13 familjer hade hemma-hos-arbetet avslutats vid uppföljningsundersökningen efter en gynnsam utveckling medan det i 1 familj hade fått avbrytas utan att situationen hade förändrats till det bättre (se kommentar under tabell 22.2.1).

Av de 13 familjer där arbetet avslutats vid uppföljningsundersökningen hade 4 familjer redan avslutats vid intervjuundersökningen medan 6 familjer hade stödkontakt och intensivt arbete pågick i 3 familjer vid tiden för intervjuerna. I samtliga avslutade familjer kvarstod vid uppföljningsundersökningen den förhållandevis goda situation som rådde då hemma-hos-arbetet avslutats i respektive familj.

Om förändringarna i familjernas situation under utvärderingstiden relateras till hemma-hos-arbetets fortgång i faser i respektive familj framgår det att

- arbetet i de flesta familjerna hade avslutats mellan intervjuerna och uppföljningsundersökningen och i 4 familjer redan före intervjuerna
- positiva förändringar inträffade för så gott som samtliga familjer från tiden för intervjuerna fram till uppföljningsundersökningen, 1,5 år efter intervjuerna.

Sammantaget visar detta att många familjer fortsatte att positivt förändra sin situation då hemma-hos-arbetet endast bestod i stödkontakt och även efter det att hemma-hos-arbetet hade avslutats i familjen. Den positiva utveckling bekräftades också av berörda socialassistenter och hemma-hos-arbetare (uppgifter som framkom i den fortsatta handledningen och som alltså ligger utanför själva undersökningen).

22.4 Sammanfattning av uppföljningsundersökningens resultat

Uppföljningsundersökningen genomfördes 1,5 år efter intervjuundersökningen med 18 av de 19 familjer som deltog i intervjuerna. För en familj saknades uppgifter på grund av att familjen flyttat till annan ort.

I uppföljningsundersökningen studerades förändringar i familjernas förhållanden vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn, samt hemma-hos-arbetets utveckling i faser i de studerande familjerna. I en familj hade hemma-hos-arbetet avbrutits innan uppföljningsundersökningens genomförande utan att familjens situation hade förändrats till det bättre.

För 17 (av totalt 18) familjer var situationen vid uppföljningsundersökningen följande:

- Samtliga vuxna personer i dessa familjer hade arbete eller bedrev studier utom två kvinnor. Den ena av dessa kvinnor hade sjukpension (rörelsehindrad) och den andra hade änkepension (var dessutom synskadad).
- Endast 3 familjer, som bestod av ensamstående kvinnor med flera barn, behövde kompletterande socialbidrag. Alla de övriga familjerna klarade sig ekonomiskt helt på egen hand.
- Samtliga barn i förskoleåldern utom ett hade kommunal barntillsyn. Barnens situation bedömdes av respektive socialassistent och hemma-hos-arbetare som relativt välfungerande i 16 av de 17 familjerna.
- 3 familjer hade fortsatt stödkontakt och i 1 familj pågick fortfarande intensivt hemma-hos-arbete eftersom barnens situation i denna familj inte var tillfredsställande (trots att familjen vad beträffar de undersökta yttre förhållandena fungerade väl).
- I 13 familjer hade hemma-hos-arbetet avslutats efter en tillfredsställande förändring av de problematiska förhållanden som rådde i respektive familj då hemma-hos-arbetet initierades. (I 4 familjer hade arbetet avslutats redan vid tiden för intervjuundersökningen och i 9 familjer avslutades arbetet under perioden mellan intervjuerna och uppföljningsundersökningen).
- En fortsatt positiv utveckling hade ägt rum i många familjer även efter det att hemma-hos-arbetet hade avslutats i respektive familj.

Resultaten från denna undersökning visar sammanfattningsvis att det överlag hade skett *mycket positiva förändringar i de studerade familjernas förhållanden* från tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj till tiden för uppföljningsundersökningen.

23 Ekonomiska konsekvenser av hemma-hos-arbetet

Som komplement till intervju- och uppföljningsundersökningarna har jag försökt beräkna de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbetet. Tanken med denna undersökning är enkelt uttryckt att försöka analysera de ekonomiska följderna av att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med om man inte skulle göra insatser av liknande karaktär.

Undersökningen görs för att besvara syftets femte huvudfrågeställning:

- *Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-arbete enligt modellen?*

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna före hemma-hos-arbetet jämfört med motsvarande kostnader efter det att arbetet har avslutats.

Kostnader för att bedriva själva hemma-hos-arbetet och för socialbidrag till familjerna under tiden detta arbete pågår.

Kostnader i form av socialbidrag till familjerna om hemma-hos-arbete inte bedrivs och familjerna skulle fortsätta att leva som vid tiden före hemma-hos-arbetet.

Kostnader om inget hemma-hos-arbete bedrivs och situationen därmed skulle förvärras för familjerna.

Ekonomiska konsekvenser av att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser.

Genom en enkel *kostnadsanalys* skall kostnaderna för ekonomiskt bistånd till de i undersökningen aktuella familjerna vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj jämföras med motsvarande kostnader då hemma-hos-arbetet hade avslutats. Dessa kostnader sätts sedan i relation till utgifterna för bidrag till familjerna och till kostnaderna för att bedriva själva hemma-hos-arbetet under den tid detta pågick i familjerna. Den ekonomiska analysen består alltså av en *jämförelse mellan kostnader* vid olika tidpunkter — före, under tiden och efter hemma-hos-arbetet.

Beräkningen är således *inte* ett försök till kostnads- intäkts-analys där man tar reda på kostnaderna för olika åtgärder som påverkar familjernas livssituation och jämför dem med intäkterna, dvs med det monetära (-penning) värdet av förändringar i familjernas levnadsnivå med avseende på viktiga levnadsnivåkomponenter (som hälsa, kunskap, arbetsförmåga etc). Beräkningen är givetvis *inte* heller ett försök till analys av kostnader i övergripande samhällsekonomisk betydelse — med komplicerade förhållanden mellan löner, sociala avgifter, skatteintäkter, utgifter och statsbidrag, budget inom stat och kommun, ökad eller minskad köpkraft med dess påverkan på investeringar, produktion, arbetstillfällen, BNP, ränteläge, utlandsupplåning etc, etc.

Samtliga familjer som deltog i intervjuundersökningen ingår i denna kostnadsanalys.

Såväl de familjer (13, 15, 17 och 19) i vilka arbetet fortfarande pågick vid uppföljningsundersökningen som den familj (4) som föll bort i uppföljningsundersökningen tas alltså med i denna ekonomiska analys. Orsaken är att sannolikheten för att dessa familjers ekonomiska situation beträffande olika bidrag skulle förändrats inom överskådlig tid enligt min bedömning var mycket liten.

— Både familj (13), där intensivt arbete pågick, och familj (15) vilken hade stödkontakt, bestod av ensamstående kvinnor med barn i förskoleåldern. Behovet av kompletterande socialbidrag (vilket var fallet vid uppföljningsundersökningen) hade därför med stor sannolikhet kvarstått oavsett om hemma-hos-arbetet hade avslutats eller inte i dessa familjer. Liknande situation gällde för familj (9) där den ensamstående modern med småbarn behövde fortsatt kompletterande socialbidrag trots att hemma-hos-arbetet var avslutat i denna familj.

— I familjerna (17) och (19) hade den yttre situationen förbättrats så att man inte längre var i behov av socialbidrag vid uppföljningsundersökningen. Arbetet i form av stödkontakt pågick här av andra skäl än den ekonomiska situationen.

— Även den familj (4) som föll bort i uppföljningsundersökningen ingår i denna beräkning. Orsaken är att denna familj, redan vid intervjuundersökningen hade förändrats så att de inte längre var i behov av socialbidrag. Denna situation kvarstod stabilt under den tid familjen var aktuell i hemma-hos-verksamheten och familjen hade fortfarande inget socialbidrag då de flyttade från Göteborg.

23.1 Jämförelse av kostnaderna för socialbidrag till familjerna före och efter hemma-hos-arbetet i respektive familj

De genomsnittliga kostnaderna i form av olika bidrag till de i undersökningen aktuella familjerna under det år som föregick hemma-hos-arbetet i respektive familj, skall jämföras med motsvarande kostnader under ett år efter det att hemma-hos-arbetet avslutats i respektive familj.

23.1.1 Kostnader före hemma-hos-arbetets start

Vid tiden för hemma-hos-arbetets start i respektive familj var de *samanlagda* kostnaderna för socialbidrag till de 19 familjerna i undersökningen ca 35 000 kr/mån.

Kostnaderna avser 7 familjer som levde enbart på socialbidrag (= erhöll penningbidrag till alla levnadsomkostnader) och 6 familjer med "kompletterande" socialbidrag (— hade alltså även andra inkomster). Hänsyn togs i beräkningarna till antalet barn i respektive familj och till att vissa föräldrar var ensamstående.

Kostnaderna för socialbidrag till familjerna togs fram ur socialjournalen för respektive familj dels via uppföljningsundersökningens enkät till berörda socialassistenter (bilaga 3), dels genom direkta samtal med berörda socialassistenter vid behov av kompletterande upplysningar.

— Kostnaderna är beräknade enligt 1979 års normer för socialbidrag inklusive "nettohyra" och diverse utgifter för el, tele, kläder osv enligt gällande normer och med hänsyn tagen till eventuella inkomster som verkade minska på socialbidragens storlek (som löner, bidragsförskott, sjukpenning, arbetslöshetsförsäkring etc).

— Den totala summan var svår att exakt beräkna eftersom bidragens storlek, oavsett om familjen hade helt eller kompletterande socialbidrag, varierade från månad till månad (bland annat beroende på ojämnhet över tid beträffande utgifter för el, tele, kläder, hemutrustning osv). Socialassistenterna ombads på grund av ovanstående förhållanden att ange de *genomsnittliga* utgifterna för respektive familj per månad under en tid (3–6 mån) före hemma-hos-arbetets start i respektive familj.

Kostnaderna för socialbidrag till de 19 undersökta familjerna under 1 år före hemma-hos-arbetets start i respektive familj kan således beräknas till:

$$12 \text{ mån} \times \text{ca } 35\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 420\,000 \text{ kr/år}$$

23.1.2 Kostnader efter att hemma-hos-arbetet hade avslutats

Vid uppföljningsundersökningen 1,5 år efter intervjuerna, var de *samanlagda* kostnaderna för socialbidrag till de 19 familjerna ca 5 000 kr/mån.

Kostnaderna avser 3 familjer (9, 13 och 15) som bestod av ensamstående kvinnor med barn som erhöll kompletterande socialbidrag (se uppföljningsundersökningens översiktliga diagram under 22.1).

— Kostnaderna är beräknade på samma sätt som för tiden före hemma-hos-arbetet i respektive familj.

— Vid tiden för uppföljningsundersökningen hade arbetet avslutats i 14 av totalt 18 familjer. De övriga 5 familjerna som deltog i intervjuundersökningen kunde emellertid i just denna aspekt också betraktas som avslutade då man inte kunde förvänta sig några större förändringar i deras ekonomi även om hemma-hos-arbetet senare skulle avslutas i dessa familjer.

Kostnaderna för socialbidrag till de undersökta familjerna under 1 år efter att hemma-hos-arbetet hade avslutats i respektive familj kan således beräknas till:

$$12 \text{ mån} \times \text{ca } 5\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 60\,000 \text{ kr/år}$$

23.1.3 Jämförelse av kostnaderna före och efter hemma-hos-arbetet

Om man *enbart* tar hänsyn till kostnaderna för socialbidrag *före* respektive *efter* att hemma-hos-arbete hade bedrivits i de 19 familjerna i utvärderingen så föreligger en *minskning av dessa kostnader* i storleksordningen $420\ 000 - 60\ 000 = \text{ca} 350\ 000 \text{ kr/år}$

Beloppen 420 000 respektive 60 000 är hämtade från kostnadsberäkningarna under 23.1.1 och 23.1.2.

23.2 Analys av de ekonomiska konsekvenserna med att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra några sådana insatser

För att kunna bedöma de ekonomiska konsekvenserna av att bedriva hemma-hos-arbete är det inte tillräckligt att, som i den förra beräkningen, enbart jämföra kostnaderna för socialbidrag till familjerna före och efter hemma-hos-arbetet.

För en jämförande ekonomisk analys måste man också ta hänsyn till:

- att det innebär kostnader att bedriva själva hemma-hos-arbetet
- att familjerna oftast har fortsatt socialbidrag i varierande utsträckning även en tid under det att hemma-hos-arbetet pågår
- vad som skulle kunna bli resultatet om inga motsvarande insatser görs och familjerna antingen skulle fortsätta att leva som tidigare eller om situationen för vissa familjer därmed ytterligare skulle förvärras.

23.2.1 Totalkostnader för att bedriva hemma-hos-verksamheten.

Hemma-hos-arbetarnas löner: totalt ca 20 000 kr/mån

— Summan gäller för 4 hemma-hos-arbetare motsvarande 3 heltidstjänster med löneklasstillägg inklusive sociala kostnader.

K 8—13+4 tilläggslöneklasser = Ca 5 000:- i genomsnitt åren 1977—79. LKP beräknat till 33 % Totalt: $5\ 000 + 1\ 650 = 6\ 675$ kr/mån per heltidstjänst.)

Kostnader för handledning, hyra av lägenhet samt smärre utgifter för resor, "handkassar", leksaker etc:

totalt ca 7 000 kr/mån

— Kostnaderna för handledning avser deltid leg psykolog (ca 15 tim/v) inklusive sociala kostnader.

Totalkostnaderna per månad för att bedriva hemma-hos-verksamheten under den tid utvärderingen genomfördes kan således beräknas till:

$$7\ 000 + 20\ 000\ \text{kr/mån} = 27\ 000\ \text{kr/mån}$$

23.2.2 *Kostnader för hemma-hos-verksamheten som kan hänföras till arbetet i de 19 familjerna i undersökningen.*

Vid tiden för hemma-hos-arbetets start i de 19 familjerna i undersökningen pågick även arbete inom verksamheten med ett antal andra familjer (som inte uppfyllde urvalskriterierna). Efterhand som ärendena övergick från intensivt arbete till stödkontakt fördes också nya familjer in i verksamheten. Hemma-hos-arbetarna jobbade således full tid under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade men däremot upptogs alltså inte deras totala arbetstid enbart av de familjer som deltog i utvärderingen.

För att man skall kunna göra en jämförande ekonomisk analys måste därför de aktuella hemma-hos-arbetarnas totala arbetstid omräknas till full arbetstid så som denna skulle bli om den enbart fördelades på de 19 familjerna i utvärderingen.

Hemma-hos-arbete enligt den beskrivna modellen brukar vanligen pågå mellan 1 och 2 år per familj, även om enstaka familjer kan avvika åt både kortare och längre tid.

Om man ser på ett större antal familjer över många år rör sig den genomsnittliga arbetstiden per familj — från introduktion till avslutning — om ca 1,5 år. Denna uppskattning grundas på min generella erfarenhet över många år i hemma-hos-verksamheten och stämmer också väl med resultaten i den aktuella undersökningen (14 av 18 familjer hade avslutats under perioden mellan intervju- och uppföljningsundersökningen, 3 hade fortfarande stödkontakt och intensivt arbete pågick i endast 1 familj vid uppföljningsundersökningen).

Hemma-hos-arbetet genomgår olika faser. Den enskilda familjen har vanligtvis stödkontakt under lika lång tid som det intensiva arbetet pågår. Arbetsinsatsen kommer därför successivt att trappas ner efter i genomsnitt 9–12 månader. Därefter tar arbetet i familjen mycket mindre tid av den berörda hemma-hos-arbetarens totala arbetstid.

Med hänsyn till ovanstående förhållanden kan hemma-hos-arbetarnas sammanlagda arbete med de 19 familjerna i utvärderingen beräknas motsvara ca 1 års heltidsarbete för de berörda hemma-hos-arbetarna (4 personer som delade på 3 heltidstjänster under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade).

Kostnaderna för att *bedriva hemma-hos-arbetet i de 19 aktuella familjerna* under den totalt tvååriga period som utvärderingen omfattade kan således uppskattas till

$$12\ \text{mån} \times 27\ 000\ \text{kr/mån} = \text{ca } 325\ 000\ \text{kr/år}$$

23.2.3 *Kostnader för socialbidrag till familjerna under den tid som hemma-hos-arbetet pågick.*

Familjer som har hemma-hos-arbete fortsätter vanligtvis att helt eller delvis leva på socialbidrag en tid under det att arbetet pågår. Att genomsnittligt, för många familjer som "parallellt" har hemma-hos-arbete, försöka beräkna kostnaderna för socialbidrag under pågående arbete medför vissa svårigheter eftersom bidragen ofta trappas ner successivt; såväl nedtrappning som avslutning av dessa bidrag sker efter olika arbetstid i skilda familjer; den totala arbetstidens längd varierar mellan olika familjer; arbetet påbörjas och avslutas vid olika tidpunkter i olika familjer och eftersom arbetet i olika familjer befinner sig i olika "arbetsfaser".

Vanligtvis brukar utbetalningen av bidragen till största delen ha avslutats då arbetet övergår från intensiv fas till stödkontakt, dvs efter ca halva den tid som hemma-hos-arbetet bedrivs i respektive familj. Eftersom den genomsnittliga arbetstiden per familj är ca 1,5 år är det rimligt att anta att utbetalningen av socialbidrag i genomsnitt avslutas efter ca 9 månaders hemma-hos-arbete i respektive familj. (Se figur under Del III: Kap 13.4).

De sammanlagda kostnaderna för socialbidrag till familjerna *under de första 9 månadernas hemma-hos-arbete* — om dessa bidrag i genomsnitt utbetalades i samma utsträckning som vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj — kan således beräknas till:

$$9 \text{ mån} \times 35\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 315\,000 \text{ kr}$$

Även om socialbidragen till de flesta familjer brukar avslutas då man övergår från intensivt arbete till stödkontakt kvarstår dock vissa familjer som också i fortsättningen behöver kompletterande bidrag.

I denna utvärdering var det 3 familjer som tillsammans erhöll kompletterande ekonomiskt bistånd på ca 5 000 kr/mån.

Kostnaderna för socialbidrag till familjerna *under den resterande tiden* av den tvååriga utvärderingsperioden var följaktligen ca

$$(24-9) \text{ mån} \times 5\,000 \text{ kr/mån} = \text{ca } 75\,000 \text{ kr}$$

— Summorna 35 000 kr/mån respektive 5 000 kr/mån är hämtade från kostnadsberäkningar under 23.1.1 och 23.1.2.

— Den totala summan för bidrag till familjerna (315 000 kr + 75 000 kr) är troligen något för hög eftersom någon successiv nedtrappning av bidragens storlek inte tagits med i ovanstående beräkning.

23.2.4 *Kostnader för hemma-hos-arbete plus socialbidrag*

Totalkostnaderna för hemma-hos-arbete plus socialbidrag till de 19 aktuella familjerna under pågående hemma-hos-arbete — över den tvåårs-

period som utvärderingen omfattade — kan således beräknas till:

$$325\ 000 + 315\ 000 + 75\ 000\ \text{kr} = \text{ca } 715\ 000\ \text{kr}$$

— Summorna 325 000, 315 000 och 75 000 kr är hämtade från beräkningarna under 23.2.2 och 23.2.3.

23.2.5 Kostnader om inget psykosocialt förändringsarbete hade bedrivits och socialbidragen till familjerna hade betalats ut som tidigare

De familjer som blir aktuella i hemma-hos-verksamheten och som lever på socialbidrag vid tiden före hemma-hos-arbetets start har ofta gjort detta i motsvarande omfattning under ett flertal år tidigare. Även om det händer att enstaka familjer av egen kraft kan förändra sin situation, skaffa arbete och få ordning på sin ekonomi så måste man dock generellt konstatera att sådana "spontana" förbättringar tyvärr är sällsynta. Det är därför sannolikt att om inga speciella insatser görs så kommer familjerna även fortsättningsvis ha behov av minst lika stora ekonomiska bidrag som tidigare.

Till familjerna i utvärderingen betalades sammanlagt ut ca 35 000 kr/mån i socialbidrag vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj (se 23.1.1).

Om vi tänker oss att familjerna i undersökningen hade lämnats utan hemma-hos-arbete eller motsvarande insatser och att de i stort sett fortsatt att leva som tidigare hade resultatet blivit följande:

Totalkostnader för socialbidrag under utvärderingens tvåårsperiod om inga andra insatser hade gjorts än att bidragen hade utbetalats till de 19 familjerna i samma utsträckning som vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj:

$$2 \times 12\ \text{mån} \times 35\ 000\ \text{kr/mån} = \text{ca } 840\ 000$$

23.2.6 Jämförelse av kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbete samt för de socialbidrag som utgick till familjerna under detta arbete med kostnaderna om inget förändringsarbete hade bedrivits och familjerna hade fortsatt att leva som tidigare

Under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade var kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbete plus kostnaderna för socialbidrag till familjerna ca 715 000:- (se 23.2.4) och kostnaderna för socialbidrag till familjerna om de, (utan någon form av förändringsarbete), hade fortsatt att leva som tidigare ca 840 000:-.

Den ekonomiska "vinsten" med att bedriva hemma-hos-arbete i de 19 familjerna under utvärderingstiden — jämfört med att inte göra några så-

dana insatser — rör sig således om ett belopp i storleksordningen:

$$840\ 000\ \text{kr} - 715\ 000\ \text{kr} = \text{ca } 125\ 000\ \text{kr}$$

Även inräknat kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbetet och med hänsyn tagen till att de familjer som levde på socialbidrag också gjorde detta en tid under det att hemma-hos-arbetet pågick blev alltså *total-kostnaderna* under den tvåårsperiod som utvärderingen omfattade, *lägre för att bedriva hemma-hos-arbete jämfört med att inte göra detta*.

Detta "resultat" är givetvis inte någon exakt summa vilket framgått av mitt tidigare resonemang. Felmarginaler finns troligen inom i stort sett varje beräkning med undantag för de faktiska kostnaderna för löner, handledning, hyra av lägenhet etc inom hemma-hos-verksamheten. Även med hänsyn till dessa felmarginaler och till att vissa kostnader framräknats via överslagsberäkningar av tänkta situationer så anser jag att man kan påstå att det *ekonomiskt har lönat sig att bedriva hemma-hos-arbete i dessa familjer*, jämfört med om man lämnat familjerna utan denna typ av insatser.

Det finns naturligtvis en risk för att effekten, i form av ett minskat behov av ekonomiskt bistånd, successivt "klingar av" efter det att hemma-hos-arbetet avslutats. Våra erfarenheter från många års hemma-hos-verksamhet visar dock att detta oftast inte är fallet. Enstaka familjer kan givetvis komma att "återfalla" i sin tidigare livsföring och en del familjer kommer genom en förändrad situation (arbetslöshet, barnafödande etc) återigen att få ett ökat behov av ekonomiskt bistånd. Generellt sett är emellertid detta inte särskilt vanligt. Om familjerna väl har kunnat påbörja en positiv utvecklingsprocess, med ökad trygghet för barnen, med förbättrade inre relationer och med arbete eller vidareutbildning, så brukar situationen efterhand snarare ytterligare förbättras.

Det är givetvis möjligt att andra åtgärder än just hemma-hos-arbete kan få en liknande effekt på socialbidragskostnaderna. Erfarenheterna både från familjerna i undersökningen och från andra familjer i liknande multiproblemsituationer visar dock att insatser som inte tar det "samlade grepp" som modellen för hemma-hos-arbete förespråkar — med praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser på både individuell, interpersonell och strukturell nivå — inte får motsvarande positiva effekter. Naturligtvis har olika insatser som initierats av hemma-hos-arbetarna men som inte hör direkt till hemma-hos-verksamheten aktivt bidragit till de minskade kostnaderna, t ex insatser från förskolan, skolan, arbetsförmedlingen etc.

Man kan teoretiskt inte heller utesluta att det kan vara helt andra faktorer (utanför hemma-hos-arbetet) som lett till den förändrade situationen. Detta är emellertid inte särskilt sannolikt eftersom förändringarna i tiden helt överensstämmer med hemma-hos-arbetet i respektive familj. Familjerna själva uppger också att de positiva förändringarna kan härledas till hemma-hos-arbetet.

Å ena sidan har en del av hemma-hos-arbetarnas insatser och initiativ lett till åtgärder som ökat socialförvaltningens och andra kommunala myndigheters kostnader för de berörda 19 familjerna (t ex kostnader för daghemsplatser, förbättrad hemutrustning, ökade insatser från skola, arbetsförmedling etc). Å andra sidan minskar de kommunala förvaltningarnas kostnader för dessa familjer då de efterhand klarar sig allt bättre och många av dessa "ärenden" kan "avskrivas". Eftersom familjerna sedda över längre tid oftast klarar sig mer på egen hand är det rimligt att anta att ovanstående "kringkostnader" totalt minskar. (Det skulle vara intressant att försöka beräkna vad själva "rundgången" mellan olika myndigheter, som är så vanlig för människor i multiproblemsituationer, kostar i sig — oftast utan att några påtagligare förändringar sker.) I denna kostnadsanalys har dessutom inte medräknats olika positiva ekonomiska följdverkningar som indirekt blir konsekvenser av familjernas ändrade livsföring, t ex ökade skatteintäkter från familjerna när de börjar arbeta.

23.2.7 Kostnader om förändringsarbete inte bedrivits och situationen därmed skulle ha förvärrats för familjerna

Den tidigare jämförelsen utgick från förväntningen att situationen inte skulle försämrats för dessa familjer om inga särskilda insatser hade gjorts.

Med kännedom om dessa familjers situation då hemma-hos-arbetet påbörjades — med utslagning, dålig självkänsla, avvikaridentitet, kaos i hemsituationen, dålig ekonomi, missbruk etc och med förhållanden för barnen som bedömdes vara så svåra att omhändertaganden i många fall övervägdes — är det i själva verket snarare troligt att familjernas situation ytterligare skulle förvärrats om inga insatser gjorts. Detta skulle sannolikt leda till att familjernas ekonomi hade blivit ännu sämre genom missbruk, vanskötsel av hemmet osv. Om den försämrade situationen dessutom skulle innebära att det blev nödvändigt att omhänderta barnen i vissa familjer och familjernas individer hade placerats i fosterhem eller i olika former av öppen och slutet vård skulle samhällets kostnader bli mycket stora — i form av bidrag till familjerna och i kostnader för utredningar, rättegångar, ökade personalinsatser, placeringar i fosterhem etc och för institutionsvård (på mellan 500—1 500 kr/dygn och individ).

"Förlusten" över motsvarande tvåårsperiod skulle inte ens röra sig i samma storleksordning som den tidigare beräknade "vinsten" i denna undersökning. Summorna skulle troligen minst behöva tiodubblas.

Kostnadsanalysen över utvärderingens tvåårsperiod visar att det var ekonomiskt "lönsamt" att bedriva hemma-hos-arbete i de 19 familjer som studerades, jämfört med att inte göra några liknande insatser. Den ekonomiska "vinsten" med att bedriva psykosocialt förändringsarbete som det redovisats i modellen för hemma-hos-arbete, jämfört med att in-

te göra några insatser av detta slag, blir med enkel logik större ju längre tidsperiod man väljer.

Om man som ett tankeexperiment skulle försöka uppskatta de kostnader som det för med sig att låta en familj leva kvar i sin multiproblemsituation över flera generationer, jämfört med kostnaderna för att med rejält ökade insatser aktivt och intensivt försöka bryta familjens utslagning så att de därefter i stort sett klarar sig på egen hand, torde resultatet bli gigantiskt minskade kostnader. Att satsa rejält på *att ge människor möjligheter att "bryta det sociala arvet"*, är i ett flergenerationsperspektiv, enligt min bestämda uppfattning, *mycket "lönsamt", framför allt mänskligt, men också ekonomiskt.*

24 Slutsatser

I det följande resonemanget behandlas de sammantagna resultaten från intervjuundersökningen, uppföljningsundersökningen och kostnadsanalysen.

Eftersom jag var handledare i den hemma-hos-verksamhet där modellen utvecklades, tillämpades och utvärderades är jag själv ”part i målet”. Jag vill därför särskilt framhålla att följande slutsatser är de som jag personligen kommer fram till och svarar för.

Syftet med utvärderingsarbetet formulerades i ett antal huvudfrågeställningar (se kap 19.2) som vi skall se om de erhållna resultaten kan besvara.

Slutsatserna är av två slag: dels om den beskrivna modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll (enligt Del III), dels om hur det psykosociala förändringsarbetet kan vidareutvecklas.

24.1 Slutsatser om modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll

24.1.1 *Bedrivs hemma-hos-arbetet i praktiken enligt den redovisade modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll?*

(Syftets första huvudfråga.)

Förändringsarbetets *övergripande målsättning* är att frigöra familjernas resurser till att själva kunna agera för att förändra sin situation. Modellens mer *specifika målsättning* är att bryta de onda cirklar på olika nivåer som familjerna lever i — att undanröja de hinder för frigörande av resurser och eget agerande som yttrar sig i jag-störningar, dåligt självförtroende och avvikaridentitet på individnivå, i dysfunktionellt familjesystem, kaotisk vardagssituation och stämplingsprocesser på interpersonell nivå och i vanmakt, isolering och utslagning på strukturell nivå.

Målsättningen är alltså mycket högt ställd och det vore både orealistiskt och förmätet att förvänta sig att denna fullständigt skulle kunna uppnås i samtliga multiproblemfamiljer. Familjernas svar och de förändringar som skett i familjerna visar dock att hemma-hos-arbetet bidragit till en utveckling som i generella termer överensstämmer med modellens målsättning.

Många familjer uppgav att de kunnat se nya valmöjligheter i sitt liv och att de med stöd av hemma-hos-arbetarna hade börjat ta itu med upp-

gifter och problem som de tidigare inte vågat eller orkat. Vid svåra jagstörningar hos vuxna personer får man i förändringsarbetet alltid räkna med osäkert slutresultat. Jag anser därför inte att man, på för denna problematik så kort tid som utvärderingens tvåårsperiod, kan uttala sig om mera genomgripande förändringar i dessa avseenden när det gäller de som är föräldrar i dessa familjer. Föräldrarnas uppgifter om ökat självförtroende, "minskad" avvikaridentitet, ökad energi och ökat eget agerande tyder dock på en utveckling i positiv riktning. När det gäller barnen verkar deras situation överlag ha blivit mera trygg och stimulerande. För flertalet av dem kan man därför våga hoppas att de kan få en fortsatt uppväxt som motverkar gravare jagstörningar.

Förhållandena på interpersonell nivå hade förbättrats enligt familjerna. I systemteoretiska termer verkar de flesta familjerna ha blivit mera funktionella system, med öppnare kommunikation, förbättrade personliga relationer, fastare struktur i vardagslivet och klarare gränser mot omvärlden.

Även i familjernas förhållanden på strukturell nivå verkar hemma-hos-arbetet ha bidragit till att de onda cirklarna kunde brytas genom att många kommit ut i arbete eller studier med minskad isolering och förbättrad ekonomi.

Slutsats: Hemma-hos-arbetet har i det övervägande antalet familjer bidragit till en utveckling i riktning mot modellens målsättning — att bryta de onda cirklarna på individ-, familj- och samhällsnivå och ge ökade möjligheter att utveckla egna resurser och egen förändringsaktivitet.

Det förhållningssätt som betonas i modellen får stöd av utvärderingens resultat. Familjernas svar visar på vikten av öppen dialog, samarbete och nära personliga relationer till hemma-hos-arbetarna. De flesta familjerna uppgav också att detta hade fungerat i det praktiska arbetet — att de hade fått stöd och uppmuntran, att de kunnat samtala öppet, att deras egna önskemål blivit beaktade i kontraktsuppgörelsen, att de själva aktivt hade medverkat i förändringsarbetet och att de kunnat ta ett eget ökat ansvar. Familjerna hade stort förtroende för hemma-hos-arbetaren. Hon uppfattades som en "vän" som hade arbetat tillsammans med familjen och som hade trott på familjens förmåga till förändring.

Slutsats: Hemma-hos-arbetarna har i det övervägande antalet familjer tillämpat det förhållningssätt som förespråkas i modellen — att nå en nära förtroendefull relation i samarbete och dialog med familjen, med strävan mot självständighet, ansvarstagande, respekt och ömsesidighet.

Beträffande *olika nivåer och olika typer av insatser i arbetet* är det svårt att uttala sig med någon större säkerhet utifrån familjernas svar. Direkta frågor om olika nivåer i arbetet ställdes inte i intervjuerna och familjerna svarade oftast med konkreta exempel på arbetsinsatser som de

uppfattade att hemma-hos-arbetaren hade gjort. Familjerna hade oftast inte heller något annat arbetssätt att jämföra med bortsett från konventionellt socialbyråarbete och enstaka erfarenheter av traditionellt psyko-terapeutiskt arbete och medicinsk psykiatri.

Det finns emellertid inget i familjernas svar som står i strid med den inriktning och det innehåll i arbetet som hemma-hos-arbetarna försökte tillämpa. Integreringen av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser verkar också ha fungerat. Ingen av familjerna hade t ex klagomål av typen "för mycket praktiskt arbete", "satt bara och pratade", "försökte bara komma med goda råd" etc. Samtliga familjer, även de som var negativa i andra avseenden, uppgav att de var nöjda med arbetets innehåll och uppläggning. Samtliga ansåg att hjälp i denna form borde erbjudas till fler familjer.

Slutsats: Familjernas syn på hemma-hos-arbetet och de förändringar som skett i familjerna stöder arbetets inriktning och innehåll i stort. Integreringen av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser enligt modellens intentioner verkar också ha fungerat i det konkreta arbetet i familjerna.

En analys av *hemma-hos-arbetets förlopp i familjerna* under utvärderingsperioden visar att arbetet i så gott som samtliga familjer har följt den *utveckling i faser*, från introduktion, kontrakt och intensivt arbete till nedtrappning, stödkontakt och avslutning, som förespråkas i modellen.

Slutsats: Hemma-hos-arbetets förlopp i de studerande familjerna stöder den uppläggning av arbetet i olika faser som beskrivs i modellen.

Slutsats: Utvärderingens sammanlagda resultat visar att hemma-hos-arbetet i det övervägande antalet familjer har bedrivits enligt modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll.

24.1.2 *Hur upplevs hemma-hos-arbetet enligt den redovisade modellen av familjerna?*

(Syftets andra huvudfråga.)

17 av 19 familjer hade antingen negativa förväntningar eller inga förväntningar alls inför hemma-hos-arbetet. Så gott som samtliga ändrade sig till att bli klart positiva. Det övervägande antalet familjer uppgav att de hade ett odelat förtroende för hemma-hos-arbetaren och att de kommit mycket bra överens. De upplevde henne inte som kontrollerande eller "snokande" utan snarare som en vän som stödde och uppmuntrade dem och till vilken man kunde gå med förtroende. Dessa familjer upplevde också att deras egna önskemål och behov hade beaktats då man upprättat kontraktet tillsammans med hemma-hos-arbetare och socialassi-

stent. De kunde utifrån egna erfarenheter inte finna andra alternativ som skulle passat dem bättre. Samtliga 19 familjer önskade att andra familjer, under förutsättning att de själva ville, skulle få hjälp på liknande sätt. Fyra familjer uppgav i vissa avseenden avvikande uppfattningar från de övrigas positiva inställning. (Dessa familjer har närmare kommenterats under 21.12.10 i Bilaga 1.)

Familjerna uppgav att hemma-hos-arbetaren var aktiv på många olika sätt, i vissa fall genom direkta insatser och i andra fall indirekt genom stöd och uppmuntran. Även om svaren ibland var mycket "konkreta" och detaljinriktade och därför inte gav en god totalbild av familjernas syn på hemma-hos-arbetarnas insatser så tyder familjernas svar på att de allra flesta var mycket nöjda med det sätt som hemma-hos-arbetet bedrivits i deras familj.

Slutsats: Hemma-hos-arbetets målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll och hemma-hos-arbetaren som person har överlag upplevts mycket positivt av familjerna.

Familjerna hade en negativ syn på socialbyrå och socialassistent både före och under hemma-hos-arbetet. Den negativa inställningen hade till och med förstärkts i vissa familjer trots att hemma-hos-arbetaren i många fall försökte påverka familjernas syn i mer positiv riktning. Familjerna var särskilt kritiska till att behöva byta socialassistent och till att få den ekonomiska hjälpen indragen då man började klara sig själv. Den negativa inställningen till assistentbyte visar indirekt att socialassistenten som person är betydelsefull för familjerna. Hon uppfattas inte enbart som en opersonlig kontrollör och utdelare av socialbidrag. Just den personliga och kontinuerliga relationen till socialassistenten är viktig. Familjerna angav att de vid byten av socialassistent ofta ställts inför nya krav och förändrade värderingar på vad de behövde i ekonomisk och annan hjälp. Detta uppfattades mycket negativt.

Slutsats: Familjernas negativa syn på socialbyrå och socialassistent har inte påverkats av hemma-hos-arbetet. En personlig och kontinuerlig relation till socialassistenten verkar vara mycket betydelsefull för familjerna.

— Intervjuerna gjordes vid en tidpunkt då hemma-hos-arbetet fortfarande pågick intensivt i många familjer och då flera av dessa var på väg att klara sig med minskade socialbidrag. Att familjerna befinner sig i detta "övergångsskede" har troligen påverkat deras negativa hållning. Av erfarenheter utanför denna studie vet jag att många familjer blir mer positivt inställda i ett senare skede då hemma-hos-arbetet avslutats och man fungerat en längre tid på egen hand och då man med större distans kan se tillbaka på sin tidigare situation.

24.1.3 Leder hemma-hos-arbete enligt den redovisade modellen till positiva förändringar i multiproblemfamiljernas yttre och inre situation och sätt att fungera?

(Syftets tredje huvudfråga.)

Resultaten visar att markanta positiva förändringar hade skett i samtliga familjers (med ett undantag) *yttre situation* beträffande arbete/studier, ekonomi, barntillsyn och i vissa aspekter av sociala kontakter. Förändringarna framgår mycket klart vid en jämförelse mellan situationen vid tiden före hemma-hos-arbetets start i respektive familj och vid tiden för uppföljningsundersökningen:

- Samtliga vuxna personer (med undantag för två kvinnor, med rörelsehinder respektive synskada) hade arbete eller studier, jämfört med att endast 1 kvinna hade fast arbete och 3 kvinnor sporadiska arbeten före hemma-hos-arbetets start.
- Endast 3 familjer (ensamstående kvinnor med småbarn) erhöll kompletterande socialbidrag, jämfört med 7 familjer som enbart levde på socialbidrag och 6 familjer som erhöll kompletterande socialbidrag före arbetets start.
- 15 av totalt 16 barn i förskoleåldern hade tillgång till kommunal barnomsorg, jämfört med att 19 barn från 13 familjer saknade sådan barnomsorg före arbetets start.

I intervjuundersökningen framkom också att förbättringar hade skett i familjernas ekonomiska stabilitet med planering, hushållning, avbetalningar, veckopeng etc, i familjernas kontakter med skolan, i vissa aspekter av sociala kontakter främst fritids- och sportaktiviteter samt inom kulturella aktiviteter, nyhetsbevakning, politiskt intresse m m.

Slutsats: Hemma-hos-arbete enligt modellen har bidragit till positiva förändringar i multiproblemfamiljernas yttre situation beträffande arbete/studier, ekonomi och barntillsyn samt i vissa aspekter av sociala kontakter.

Inom vissa aspekter uppgav familjerna att några större förändringar inte hade skett. Detta gällde framför allt i deras relationer till ursprungsfamiljer och grannar och i deras syn på samhället. Familjerna uppgav inget ökat politiskt engagemang även om många sade att deras politiska intresse ökat. Beträffande familjernas relationer till ursprungsfamiljer och släkt verkar förändringar ha skett i kvalitativt avseende (i de kontakter man redan tidigare hade). Däremot verkade inga nya kontakter ha tillkommit.

– När det gäller familjernas generella syn på samhället och deras politiska engagemang är det troligt att intervjuerna gjordes i ett för tidigt skede. Eventuella förändringar i dessa avseenden visar sig vanligen först senare då familjen inte enbart är upptagna av egna akuta problem och de mer aktivt har börjat söka sig in i en samhällelig gemenskap.

— Familjens förhållande till ursprungsfamilj och släkt, grannar och övrig omgivning beror naturligtvis inte enbart på familjens eget agerande. Det krävs också en förändrad syn från omgivningen. Familjernas svar tyder på att omgivningens syn på familjen inte förändrats i samma takt som familjen själv förändrats. Detta skapar utslagingsmekanismer som man måste vara medveten om och försöka bearbeta.

Vad beträffar *familjernas inre förhållanden* uppgav de allra flesta familjerna att positiva förändringar hade skett både i relationerna mellan föräldrarna och barnen och mellan syskonen, med bättre kommunikation, klarare arbets- och ansvarsfördelning och tydligare gränssättning i barnuppfostran.

Flertalet av de föräldrapar som fortfarande levde i parförhållanden redovisade en bättre kommunikation och klarare struktur. I andra familjer hade den klarare situationen lett till separationer. Om detta var en positiv förändring kan givetvis diskuteras, men det var positivt åtminstone i den bemärkelsen att de ensamstående kvinnorna klarade sig bra i de avseenden som undersöktes.

Slutsats: Hemma-hos-arbetet enligt modellen har bidragit till positiva förändringar i familjernas inre förhållanden.

24.1.4 Vad händer med familjerna i ett längre tidsperspektiv — sedan hemma-hos-arbetet avslutats?

Går situationen tillbaka till utgångsläget?

Består den förändrade situationen?

Sker en fortsatt positiv förändring?

(Syftets fjärde huvudfråga.)

Sammanställningen av uppföljningsundersökningens resultat visar att positiva förändringar hade skett i samtliga familjers yttre situation vad beträffar arbete/studier, ekonomi och barntillsyn, från tiden före hemma-hos-arbetets start till uppföljningsundersökningen. (Med undantag för en familj där föräldrarna hade mycket svåra psykiska problem.)

Samtliga föräldrar i 17 av 18 familjer arbetade eller studerade utom två kroniskt sjuka kvinnor som hela tiden hade änkepension respektive sjukpension.

Två ensamstående kvinnor med flera barn arbetade på halvtid och hade kompletterande socialbidrag och en ensamstående kvinna med flera barn arbetade omväxlande heltid och deltid och fick sporadiskt kompletterande socialbidrag. De övriga familjerna (14 av 17) fungerade helt utan socialbidrag.

För samtliga barn i förskoleåldern var tillsynen ordnad på ett tillfredsställande sätt. För alla utom ett barn skedde detta genom kommunal barnomsorg.

Många familjer fortsatte att positivt förändra sin situation även efter det att hemma-hos-arbetet hade avslutats.

Slutsats: Hemma-hos-arbete enligt modellen har bidragit till positiva förändringar i familjernas situation och sätt att fungera. I de förhållanden som undersökts har förändringarna varit stabila över en längre tidsperiod. Många familjer har fortsatt att förändras i positiv riktning även efter det att hemma-hos-arbetet avslutats.

De mycket positiva uppföljningsresultaten vad beträffar familjernas yttre situation innebär givetvis inte att "allt var bra" i dessa familjer. Genom kunskaper som jag hade utanför undersökningens ramar (som jag fick i mitt arbete som handledare för hemma-hos-verksamheten) kände jag till att en del familjer fortfarande hade problem med sina relationer, att många hade låg självkänsla, att många saknade stöd från sina ursprungsfamiljer, sin släkt och sina grannar och att flera familjer fortfarande var socialt isolerade i många avseenden. Utslagningsprocesserna i samhället fortgår med oförminskad styrka och i flera av dessa familjer är marginalerna inte särskilt stora vid olika problem och motgångar.

24.1.5 Vilka är de ekonomiska konsekvenserna av hemma-hos-verksamhet enligt modellen?

(Syftets femte huvudfråga.)

Resultaten visar att om man enbart jämför kostnaderna i form av socialbidrag till familjerna före hemma-hos-arbetets start i respektive familj med motsvarande kostnader efter det att hemma-hos-arbetet avslutats i familjerna blir resultatet att kostnaderna minskar radikalt.

Även om man i analysen tar med kostnaderna för att bedriva hemma-hos-arbetet och kostnaderna för socialbidrag till familjerna under den tid som hemma-hos-arbetet pågick, blir resultatet att kostnaderna minskar — jämfört med om något förändringsarbete inte hade bedrivits och familjerna hade levt som vid tiden före hemma-hos-arbetet.

Sett över ett flergenerationsperspektiv torde "vinsterna" i form av minskade kostnader, med att ge dessa familjer rejäla möjligheter att "bryta det sociala arvet", bli mycket stora.

Slutsats: Det lönar sig — även ekonomiskt — att bedriva psykosocialt förändringsarbete enligt den beskrivna modellen.

24.2 Slutsatser om hur det psykosociala förändringsarbetet kan vidareutvecklas

Utvärderingens övergripande målsättning är att, utifrån kunskaper om familjernas upplevelser av hemma-hos-arbetet och om de förändringar

som sker i familjernas inre och yttre förhållanden, vidareutveckla det psykosociala förändringsarbetet så att detta kommer de utslagna familjerna tillgodo.

Tanken är att denna målsättning kan nås genom att:

- bättre kunna anpassa arbetet till familjernas behov och upplevelser och
- försöka finna de "strategiska förändringsmekanismer", i familjernas förhållanden och i förändringsarbetet, som leder till bestående förändringar och som gör att familjerna fortsätter att utvecklas i positiv riktning även sedan arbetet har avslutats.

24.2.1 *Hur kan hemma-hos-arbetet bättre anpassas till familjernas behov och upplevelser?*

(Syftets sjätte huvudfråga.)

Familjerna uppgav oftast flera olika orsaker till att hemma-hos-arbetet hade introducerats i deras respektive familj. De flesta angav problem med barnen och egna personliga problem och många uppgav också problem med ekonomin, sjukdom, missbruk och förhållandet mellan föräldrarna. De förväntningar som familjerna hade på hemma-hos-arbetets innehåll och uppläggning påverkades av förklarliga skäl av det som de själva uppfattat som huvudanledningarna till hemma-hos-arbetet.

För att hemma-hos-arbetet skall kunna anpassas till familjernas behov och upplevelser är det givetvis mycket väsentligt att man respekterar och tar *familjernas egna uppfattningar om sina problem och resurser* på allvar. Detta är viktigt inte minst av det skälet att familjens egna uppfattningar ofta kan skilja sig från de problem som socialassistenterna och andra eventuella tillskyndare från olika vårdområden/förvaltningar anger som huvudanledningar till att hemma-hos-arbetet bör komma till stånd. Samtidigt har socialarbetarna genom sin utbildning och erfarenhet en kompetens i att bedöma familjens resurser och problem som är viktig att tillvarata.

De tre parterna i kontraktsamtalet (Del III:3.1) — familjen, hemma-hos-arbetaren och socialassistenten — måste därför tydligt var för sig klargöra hur de ser på familjens situation och vad de tror sig själva kunna bidra med i det förestående förändringsarbetet. Under arbetets gång uppkommer givetvis nya problem samtidigt som familjen efterhand också utvecklar sina egna resurser. Den förändrade situationen måste kontinuerligt följas upp i nya samtal och samarbetsöverenskommelser.

Ett svårt och mycket centralt problem när man skall försöka utgå från familjernas behov och upplevelser är emellertid att familjerna, och ibland också socialarbetarna, ofta *definierar "problem" i akuta, avgränsade "dag-för-dag-problem"*, — som i och för sig kan vara helt riktiga, men som inte täcker familjens situation i ett mer övergripande och långsiktigt perspektiv.

Även om jag alltså anser att man skall respektera familjens egen uppfattning finns det en risk om man "stannar" vid dessa definitioner att man *omedvetet* håller kvar familjen i ett kortsiktigt och förenklat synsätt som begränsar deras världsbild och valmöjligheter. Det är t ex vanligt att någon av familjens medlemmar utses till "syndabock" vars beteende, personlighet etc bär skulden till allt som är besvärligt i familjen. — "Om bara Kalle kunde sköta sig i skolan — Albert sluta dricka — Stina låta bli att springa ute på nätterna osv skulle allt bli bra".— Att i hemma-hos-arbetet hålla kvar en sådan problembeskrivning bidrar snarare till mystifiering än till att familjen blir medvetna om de bakomliggande processer som utgör grunden för det aktuella "problem" som just är för handen — de processer som gör att man överhuvudtaget har behov av en syndabock i familjen.

Familjerna har sällan en sådan helhetssyn utan har oftast fullt upp just med att försöka lösa sina mest akuta problem och konflikter. Det är därför väsentligt att hjälpa familjen att kunna omdefiniera sina upplevda problem i ett mera övergripande perspektiv — i exemplet ovan att kunna visa på det ömsesidiga samspelet mellan samtliga familjemedlemmar i förhållande till deras tidigare historia som gör att man tar till syndabocksprocesser (för att upprätthålla familjesystemets homeostas).

I hemma-hos-arbetet kan man givetvis inte negligera familjens aktuella "vardagsproblem". Dessa är emellertid så gott som alltid mycket "mindre akuta" än vad familjen och ibland också socialarbetarna tror. Akut insatta "drastiska" åtgärder har mycket sällan några goda effekter. Man måste istället i lugn och ro tillsammans försöka analysera familjens problem och resurser och målsättningen med det arbete som skall göras. Det måste vara ett rimligt krav att man vet vart man skall färdas innan man kan välja väg och färdstätt.

Samtidigt med den mer aktuella problemlösningen måste man alltså försöka medvetandegöra och förändra de *strukturer och processer* i familjen som är de *mera grundläggande* "problemen" bakom de akuta vardagsproblemen. Familjens förväntningar kommer också att förändras — från lösandet av akuta problem och personfixerade förklaringar till förändring av familjens grundläggande sätt att fungera. Detta för oftast med sig att man indirekt kan visa familjen att de kan påverka sin situation. Familjens egen upplevelse är oftast att deras liv inte går att påverka — "det som sker det sker". Detta har bl a sin grund i det tidigare kortsiktiga och ytliga sättet att definiera problemen. Med ökad distans, vidgad världsbild och problemdefinition i termer av mönster i familjens strukturer och processer kan man klarare visa att det finns andra valmöjligheter och att förändring är möjlig. På liknande sätt som familjens problem omdefinieras till mera grundläggande mönster måste också familjens *resurser* ses i ett mera övergripande perspektiv.

Slutsats: Det är mycket väsentligt att man respekterar familjens syn på sina problem och resurser, att dessa uppfattningar tas på

allvar och att de vägs in i samarbetskontraktet. I förändringsarbetet får man emellertid inte låta sig nöja sig med alltför akuta och personfixerade problemdefinitioner. För att kunna visa på verkliga val- och förändringsmöjligheter måste man vidga familjens världsbild genom att omdefiniera problem och resurser i termer av mera grundläggande strukturer och processer i familjens totala situation och sätt att leva. Familjen måste givetvis själv delta aktivt i denna förändringsprocess.

Det framgick genomgående i samtliga intervjuer att *de personliga relationerna* till hemma-hos-arbetaren och socialassistenten var mycket viktiga för arbetets resultat. Hemma-hos-arbetaren upplevdes oftast som en vän som man kunde ha förtroende för. De flesta familjerna uppgav att det var betydelsefullt att ha någon att tala med om vardagliga och personliga problem, som gav stöd och uppmuntran och till vilken man kunde få en nära och förtroendefull relation. De ansåg att detta var hemma-hos-arbetarens viktigaste funktion — viktigare än alla olika konkreta insatser.

Relationen till socialassistenten upplevdes också som viktig — inte enbart i förhållande till dennes arbete med ekonomi, praktiska problem, kontrollfunktioner osv. Från familjernas sida verkar relationen till socialassistenten "som person" vara mycket väsentlig. Enligt många familjer var t ex just brytandet av den personliga relationen till "sin assistent" (vid assistentbyte) huvudorsaken till deras negativa inställning till socialbyrå.

Det framkom också klart i intervjusvaren att familjerna upplevde det som mycket viktigt att *själva få framföra sina behov och önskemål*. — De familjer som upplevde att de fått framföra sina åsikter och att man tagit hänsyn till dessa vid kontraktsuppgörelsen och i det följande arbetet var genomgående mycket positiva till hemma-hos-arbetaren som person och till arbetet som sådant. De familjer som däremot *inte* ansåg att de fått framföra sina åsikter, som inte tyckte att arbetet skett i samarbete och dialog och som inte kunde minnas någon klar kontraktsuppgörelse, var överlag mer negativa. De hade mindre förtroende för hemma-hos-arbetaren som person, hade oftare uppfattat henne som kontrollerande och var generellt mer negativa till hemma-hos-arbetet.

Det verkar alltså finnas ett samband mellan ärligt deklarerade positioner, öppen kommunikation, klart kontrakt, nära och förtroendefulla personliga relationer och ett välfungerande samarbete. Ingen familj redovisade någon negativ upplevelse av att få klara och öppna besked från socialassistenten även om dessa varit negativa till sakinnehållet t ex kritik av barnens tillsyn eller av den oplanerade ekonomin. Familjerna verkade däremot uppleva det som mycket negativt att inte veta "var man hade" socialassistenten eller hemma-hos-arbetaren eller varför dessa egentligen föreslog hemma-hos-arbete i familjen.

Slutsats: Resultaten stöder den beskrivna modellens förhållningssätt, med så öppna och klara relationer och positioner som möjligt och med dialog, samarbete och klart uppgjorda kontrakt mellan familj, hemma-hos-arbetare och socialassistent. Familjen måste ges tid och möjlighet att framföra sina egna behov och önskemål. Kontraktssamtalen måste föras på ett sådant sätt att de verkligen uppfattas som ömsesidiga "samarbetsavtal", både av familj och socialarbetare. Hemma-hos-arbetaren och socialassistenten måste kontinuerligt och öppet bearbeta sina relationer med familjen.

Det fanns starkt stöd i familjernas svar för att den *grundläggande människosyn*, som kom till uttryck i hemma-hos-arbetarnas och andra socialarbetarens *förhållningssätt* till familjerna, var väl så betydelsefull som de olika praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser som hade gjorts. För en familj i en multiproblemsituation, med allt vad det innebär av dåligt självförtroende, misstro, besvikelser och utslagning, verkar det vara mycket viktigt att få en öppen och ärlig relation till någon som tror på dem, som de får förtroende för och som inte ser ner på familjen och betraktar den som "sjuk" eller hopplös.

Slutsats: Ett förhållningssätt som bygger på en grundläggande tro på människors förmåga till självständighet, ansvarstagande och eget agerande verkar vara en förutsättning för att kunna möta familjernas behov och få ett verkligt samarbete till stånd.

Familjernas omdömen om *hemma-hos-arbetarens personliga förhållningssätt* var genomgående mycket positiva. Vissa familjer svarade dock att de upplevde henne som alltför "snäll", "mjuk", "hård", "kontrollerande" osv. Samma hemma-hos-arbetare kunde av en familj ha uppfattats som alltför snäll medan en annan familj uppfattade henne som alltför hård.

— Dessa omdömen redovisas både för varje familj och indirekt för respektive hemma-hos-arbetare på ett sådant sätt att det inte onödigt lämnar ut henne till allmänt beskådande (se Bilaga 1: Kap 21.12). Däremot har vi kunnat använda dessa uppgifter i hemma-hos-verksamhetens processhandledning. Här har vi försökt klargöra och bearbeta de olika faktorer, oftast av personlig natur, som kan ha styrt den enskilde hemma-hos-arbetarens sätt att tänka och handla. Hon har därefter kunnat återföra detta till arbetet genom samtal med familjen.

Det var inte så att en viss hemma-hos-arbetare generellt uppfattades som alltför snäll, hård eller liknande. Istället rörde det sig om specifika processer mellan en viss individ eller familj och en viss hemma-hos-arbetare. Att fokusera på processerna i det aktuella "terapeutiska systemet" har visat sig mycket mer fruktbart än att försöka hitta fel hos respektive familj eller hemma-hos-arbetare.

Slutsats: Relationerna mellan familj och hemma-hos-arbetare måste kontinuerligt bearbetas i handledning. Det som framkommit i handledningen måste återföras och bearbetas i respektive familj.

Familjerna upplevde byte av socialassistent som något negativt i sig — oavsett om den nye assistenten uppfattades som "bra" eller "dålig". Enligt familjerna var det särskilt viktigt att bli behandlad på samma sätt av olika socialassistenter. Detta upplevdes som tryggt och positivt av familjerna, samtidigt som det motverkade eventuella försök att lura till sig pengar eller spela ut olika socialassistenter mot varandra — (vilket alltså även av familjerna uppfattades som negativt).

Om socialarbetare kan få en förbättrad arbetssituation som bidrar till att minska personalomsättningen och en "karriärgång" som minskar tjänsteomflyttningen (genom att kunna avancera i fortsatt fältarbete) så skulle mycket vara vunnet även från familjernas synvinkel. Att i team och arbetsgrupper bland socialarbetare under handledning få tid till att diskutera och komma fram till gemensamma mål och förhållningssätt som man sedan med förenade ansträngningar konsekvent försöker förverkliga skulle uppfattas positivt av familjerna och dessutom göra det sociala byråarbetet mer stimulerande och mindre nedbrytande.

Att den ekonomiska hjälpen dras in när familjen börjar klara sig själv och får egna inkomster är givetvis inget som man kan lasta socialassistenten för. Hon begär ju tvärtom "tjänstefel" om hon mot normerna skulle fortsätta att betala ut socialbidrag. Detta är ett svårlöst problem eftersom man måste försöka behandla alla socialbidragstagare på ett likartat, i betydelsen "rättvist", sätt. Det vore emellertid enligt min mening en fördel om man kunde vara mera flexibel i sådana situationer och tillåta en viss kvardröjande ekonomisk "belöning", t ex då en kvinna, som aldrig tidigare varit ute i arbetslivet och i många års tid enbart levt på socialbidrag, börjar yrkesarbeta. Det upplevs givetvis mer sporrande att få ut några hundralappar mer när hon arbetar heltid än när hon lever på bidrag. Att själv plötsligt bära hela det ekonomiska ansvaret kan också upplevas negativt under en övergångsperiod. Efterhand brukar andra värden — som att man klarar sig själv och får ökad personlig stimulans — ge en ny positiv känsla. Socialbyrån och assistenten upplevs då ofta på nytt mer positivt.

Slutsats: Familjerna måste vid kontraktssamtalet informeras om att byte av socialassistent kan förekomma under hemma-hos-arbetet och att den ekonomiska hjälpen kommer att dras in om man börjar yrkesarbeta. Det är viktigt att stödja och uppmuntra familjerna under detta övergångsskede och försöka visa på andra "vinster" i framtiden.

Vid assistentbyte skall detta ske på ett öppet och klart sätt t ex genom att den nye socialassistenten introduceras i det pågående arbetet genom samtal tillsammans med familjen,

tidigare socialassistent och hemma-hos-arbetaren. Detta ger den nye socialassistenten en möjlighet att deklarerat vara han själv står och han får då också en chans att lära känna familjen och ta del i den process som lett fram till nuvarande arbetssituation och förhållningssätt. Familjen behöver då inte uppleva överflyttningen som slumpartad och den nye socialassistentens bedömningar blir mer förståeliga.

I det konkreta arbetet var vi inom hemma-hos-verksamheten så gott som alltid eniga med socialassistenterna i deras ekonomiska bedömningar gällande familjerna, vilket hemma-hos-arbetarna också öppet deklarerade för familjerna. Familjernas svar visade dock att det ändå var den enskilde socialassistenten som uppfattades som "boven i dramat". Det är väsentligt att alla tar sin del av ansvaret och att eventuella meningskiljaktligheter bearbetas på förhand i kretshandledningen mellan socialassistenter, kretschef, hemma-hos-arbetare och handledare. Annars finns risken att man medvetet eller omedvetet spelar ut sina konflikter i familjearbetet med familjen "som slagträ". Dessutom är det viktigt att familjen kan se att det inte är socialassistenten "som person" som är deras "fiende". Om familjen kan frigöras från sin "personfixering" i denna negativa bemärkelse kan det bidra till att familjen får ökad distans till sin situation och blir mera medveten om de övergripande utslagningmekanismerna i samhället.

Slutsats: Socialassistentens arbetssituation måste klargöras för familjen. Eventuella konflikter och åsiktsskillnader mellan berörda socialarbetare måste klargöras och bearbetas i handledningen på socialbyråns kretsar — och får inte spelas ut "via" familjen.

Direkta frågor om *tvång och frivillighet* ställdes inte i intervjuerna. Familjernas svar tyder dock på att så gott som samtliga uppfattade sitt deltagande i hemma-hos-arbetet som frivilligt trots att tvångsaspekterna hade framhållits i kontraktssuppgörelsen. Som jag tidigare hävdade under "förhållningssätt" (Del III Kap 3) finns tvång alltid med i ett övergripande perspektiv. Ingen familj verkade vara omedveten om att så var fallet. Den irritation som vissa familjer uttryckte berodde inte på att detta redovisas utan tvärtom på att de uppfattade att man hycklade med detta faktum och inte klart redovisade förutsättningar och målsättning med arbetet.

Slutsats: Den svåra frågan om tvång och frivillighet kan mötas med öppna samtal där positioner, förutsättningar, målsättning och förhållningssätt diskuteras och där de juridiska och samhälleliga omständigheter, som utgör de yttre ramarna för de inblandades agerande, redovisas. Dessa samtal måste föra fram till en gemensam överenskommelse, ett "samarbetsavtal" mellan familj, socialassistent och hemma-hos-arbetare i någon form av kontrakt.

Avgränsningar av målgrupp för hemma-hos-arbete, i förhållande till andra modeller för förändringsarbete eller behandling, är svåra att göra på ett entydigt och klart sätt.

Självklart skall inte hemma-hos-arbete, liksom ingen annan arbetsmodell, betraktas som universallösning. Det skulle ju innebära att man begränsar både sina egna och familjernas valmöjligheter. Det är t ex möjligt att vissa familjer, som är mycket måna om sin integritet skulle fungera bättre om de kunde erbjuda ett förändringsarbete, som till målsättning, förhållningssätt och huvudsakligt arbetsinnehåll liknande den redovisade modellen, men där arbetet inte bedrevs direkt i familjens eget hem.

Som handledare av hemma-hos-verksamhet över ett flertal år har jag funnit, vilket också får stöd av utvärderingens resultat, att det är speciellt *två grupper som inte är lämpliga för hemma-hos-arbete.*

Den ena gruppen är familjer där föräldrarna har mycket *svåra psykiska störningar* — speciellt psykosor och grava depressioner. Det är oftast mycket svårt att få kontakt med dessa familjer och att kommunicera på ett sådant sätt att man kan komma fram till kontrakt och samarbete. De som lider av dessa grava störningar kan periodvis behöva tillsyn och omvårdnad 24 timmar om dygnet med tillgång till medicinsk/psykiatrisk expertis vilket de inte kan få i denna modell för hemma-hos-arbete. Det föreligger alltid en risk för att barnen i en familj med sådan problematik inte får tillräcklig omvårdnad och trygghet, även om hemma-hos-arbete pågår i familjen. Eftersom man inte kan garantera barnens säkerhet under mer än en begränsad del av dygnet vill jag avråda från hemma-hos-arbete i sådana familjer även om detta i enstaka fall trots allt skulle gå att bedriva med föräldrarna.

Andra svåra psykiska problem, som grava fobier, tvångsneuroser och borderlineproblematik, får bedömas från fall till fall. I vissa familjer (t ex i några av familjerna i undersökningen) kan det mycket väl gå att bedriva hemma-hos-arbete, medan det i andra familjer kan uppkomma liknande problem som vid psykosor och grava depressioner.

Frågan om avgränsning vid svårare psykiska störningar kan ibland innebära ytterligare svårigheter, nämligen i de fall där dessa problem inte är kända av några myndigheter då hemma-hos-arbetet initieras, och dessa problem därför inte upptäcks förrän arbetet kommit igång (som i en av familjerna i undersökningen). Detta är visserligen inte särskilt vanligt förekommande men i sådana fall får man givetvis ompröva ställningstagandet till hemma-hos-arbetet utifrån de nya kunskaperna och helt enkelt göra så gott man kan — oftast genom att förmedla kontakter med andra vårdorgan och genom att se till att barnen får en trygg situation.

Den andra gruppen som är svår att nå är *ungdomar utan barn som missbrukar och ägnar sig åt kriminella aktiviteter*. Hemma-hos-arbete fungerar oftast inte för denna grupp eftersom det vanligen är svårt att etablera en kontinuerlig kontakt och eftersom det snarare är gänget än

familjen som blivit det viktigaste primära systemet. Ibland verkar den enda möjligheten vara att, åtminstone under en övergångsperiod, bryta kontakten både med familj och gäng. Detta hindrar dock inte att man mycket väl kan bedriva hemma-hos-arbete i de familjer som dessa ungdomar kommer från.

Familjer där *en eller båda föräldrarna missbrukar* är vanligen mycket svåra att arbeta med. Detta är dock inte i sig skäl för att avråda från hemma-hos-arbete. I dessa familjer måste man givetvis vara mycket uppmärksam på barnens situation. Om missbruket innebär fara för deras omvårdnad och trygghet anser jag att man alltid måste se till barnen i första hand — även om detta tyvärr kan innebära att den missbrukande föräldern inte längre kan leva med familjen. I familjer där barnens situation är ohållbar på grund av att en av föräldrarna missbrukar måste det enligt min uppfattning vara rimligare att det är missbrukaren som "separeras" från familjen snarare än att man skall omhänderta barnen. Man löser inte föräldrarnas missbruksproblem genom att "straffa" barnen (vilket är barnens upplevelse vid omhändertagande). Om den missbrukande föräldern inte kan upphöra med sitt missbruk i familjen bör man givetvis försöka förmå honom att söka adekvat behandling (oftast = behandlingshem som kan erbjuda psykoterapi) eller så får man stärka den icke-missbrukande föräldern att våga separera från missbrukaren. Om man ger sig tid att med respekt för samtliga i familjen samtala igenom denna problematik brukar föräldrarna — även den som missbrukar — inse att de står inför ett verkligt val där det är viktigare för barnen än för missbrukaren att få vara kvar i familjen. (Detta blev till följd i ett par av de separationer som redovisas i undersökningen.) Hemma-hos-arbetet bör givetvis fortsätta i familjen även efter en dylik separation och man bör också göra allt man kan för att fortsätta försöken att få missbrukaren att förändra sitt liv. Alla, även en förälder som missbrukar, måste få chansen att kunna "komma tillbaka".

Slutsats: I familjer där föräldrarna lider av svåra psykiska problem (psykosor och grava depressioner) bör man inte bedriva hemma-hos-arbete.

Hemma-hos-arbete måste sättas in i tid medan barnen är små. Har dessa väl kommit upp i ungdomsåren och börjat med missbruk och kriminalitet är det oftast mycket svårt att etablera ett samarbete enligt modellens intentioner.

I familjer där barnens situation är ohållbar genom en förälders missbruk måste man i första hand se till barnens trygghet. Detta innebär dock inte att barnen i första hand skall omhändertas utan att den missbrukande föräldern skall förmas söka adekvat behandling.

Det är möjligt att vissa familjer som är mycket måna om sin integritet skulle vara mer betjänta av ett psykosocialt förändringsarbete — som till målsättning, förhållningssätt och

huvudsakligt arbetsinnehåll följer modellens intentioner — men där arbetet inte bedrivs direkt i familjens bostad.

Familjernas upplevelser av *psykoterapi* (i olika former inom ramen för det pågående hemma-hos-arbetet) är svåra att uttala sig om mera generellt. Familjerna var visserligen genomgående positiva och ingen var direkt negativ till de insatser som gjorts. De svarade dock oftast mycket konkret på frågor inom detta område och berörde vanligen endast det som de uppfattat som det aktuella "problemet".

Utifrån min egen erfarenhet av att bedriva psykoterapi i dessa familjer och från de upplevelser som hemma-hos-arbetarna förmedlat (av arbetet i familjerna före, under och efter en sådan insats) anser jag att enbart psykoterapi inte kan ersätta psykosocialt förändringsarbete med både praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser på flera nivåer. Samtidigt kan psykoterapi, oftast i form av familjeterapi, ibland vara den enda vägen att komma åt de svårare relationsproblem som kan kvarstå i familjerna även sedan den yttre situationen har ordnats upp någotsånär.

Psykoterapiinsatserna kan aldrig bedrivas isolerat från det "totala" hemma-hos-arbetet. Det finns mycket, även i de undersökta familjernas tidigare historia, som tyder på att sådana isolerade insatser inte får önskad effekt för människor i multiproblemsituationer. Psykoterapin måste integreras i det övergripande psykosociala förändringsarbetet både vad gäller innehåll, form, tid etc. Vid familjeterapi bör hemma-hos-arbetaren själv delta aktivt i rollen som sk co-terapeut.

Det verkar som att tidsavgränsad psykoterapi i form av "uppklarande krissamtal" har mycket positiva effekter i hemma-hos-arbetet (dvs några få samtal tillsammans med familj och hemma-hos-arbetare som i första hand syftar till att klargöra situationen — att ge perspektiv på familjens strukturer och processer och på relationen mellan familjen och hemma-hos-arbetaren). Denna överblick kan oftast lättare åstadkommas av någon som kan stå mera utanför familjesystemet och inte på samma sätt riskerar att bli indragen i detta. De uppklarade relationerna mellan familj och hemma-hos-arbetare får oftast värdefulla effekter vilka sällan framkommer direkt under själva samtalen. När arbetet i familjen pågått en längre tid och man med större distans kan se tillbaka på vad som totalt har hänt kan man emellertid ofta se att samtalens klargörande av relationer blev en "vändpunkt" i förändringsprocessen.

Slutsats: I familjer som lever i multiproblemsituationer kan inte enbart psykoterapi, hur kompetent den än bedrivs, ersätta psykosocialt förändringsarbete med dess integrering av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser i arbete över både individ-, familj- och samhällsnivå.

Psykoterapiinsatser måste bedömas specifikt för respektive familj både i relation till familjens egen utveckling och behov och till hur hemma-hos-arbetet framskrider i familjen. Att analysera om psykoterapi överhuvudtaget skall bedrivas och i

så fall, när och i vilken form, är därför minst lika viktigt som att psykoterapin i sig bedrivs kompetent. Psykoterapin måste integreras inom det mer övergripande och långsiktiga psykosociala förändringsarbetet.

Jag har tidigare hävdad att ingen form av socialt förändringsarbete på individ-, familj- eller gruppnivå, i någon högre utsträckning påverkar de mekanismer i samhället som gör att människor slås ut. Däremot tror jag att man genom det sociala arbetet och utvärderingar av detta kan nå värdefulla kunskaper om dessa utslagningsmekanismer, sedda både från socialarbetarnas och klienternas/familjernas perspektiv, som visar på *vikten av samhällsförändringar av övergripande slag.*

Resultaten från denna utvärdering visar bl a att familjernas positiva förändringar i hög grad är beroende av:

- att de genom meningsfull sysselsättning kan få möjlighet att komma in i samhällsgemenskapen
- att de får en ordnad struktur i sin inre situation och i sina relationer mot omvärlden inte minst beträffande barnens förhållanden med omvårdnad, gränssättning och stimulans.

Jag anser därför att man utifrån utvärderingens resultat kan påstå att vårt samhälle måste kunna erbjuda *arbete eller studier åt alla och en fungerande och tillräcklig barnomsorg.* Detta är nödvändiga — om inte tillräckliga — förutsättningar för att kunna bedriva socialt förändringsarbete med framgång och för att på sikt kunna bryta utslagsmekaniserna som sådana.

24.2.2 Vilka "strategiska aspekter" — i modellen och i familjernas inre och yttre situation — är det som leder till förändringar, till att dessa blir bestående och till att familjerna fortsätter att förändras i positiv riktning även sedan hemma-hos-arbetet avslutats?

(Syftets sjunde huvudfråga.)

Utvärderingsresultaten visar sammanfattningsvis att positiva förändringar skedde i så gott som samtliga familjers inre och yttre förhållanden och att många familjer fortsatte att utvecklas mot ökad självständighet och ansvarstagande även sedan arbetet hade avslutats. Vi skall nu se om det går att finna några "strategiska aspekter", viktiga generaliserbara "nyckelfaktorer", som verksamt bidragit till dessa förändringar.

Frågor om stabilitet och fortgående förändringar kunde inte ställas till familjerna eftersom så gott som samtliga familjer vid tiden för intervjuerna var mitt uppe i det pågående hemma-hos-arbetet och följaktligen inte kunde uttala sig om sin egen fortsatta utveckling. Slutsatserna om förändringsaspekter kommer därför att bygga på dels familjernas uppfattningar om hemma-hos-arbetet och relationerna till de inblandade per-

sonerna under tiden som arbetet pågick, dels de faktiska förändringar som skett i familjerna under utvärderingsperioden, dels de olika mekanismer och förhållanden i förändringsprocessen som jag själv har kunnat observera då jag följt en lång rad familjer genom arbetets olika faser.

Strategiska förändringsaspekter i modellen

Modellens *målsättning* — att frigöra resurser och möjliggöra eget agerande och ansvarstagande genom att bryta familjernas onda cirklar på individ-, familj- och samhällsnivå — är givetvis mycket väsentlig. Om man vill åstadkomma överskridande förändringar ser jag det som en nödvändig förutsättning att man åtminstone önskar och tror att sådana är möjliga att förverkliga. Det torde vara ett minimikrav på en verksamhet som går under beteckningen "förändringsarbete" att man har förändringar som målsättning.

Det finns dessutom en indirekt aspekt i modellens målsättning som jag tror är mycket betydelsefull för att åstadkomma förändringar.

Hemma-hos-arbete sätts ju ofta in i mycket besvärliga familjeförhållanden där t ex barnens situation är så ohållbar att omhändertaganden i många fall övervägs. Eftersom de olika familjernas förändringar inte går att förutse kan inte hemma-hos-arbetet bedrivas som en tidsbestämd insats där man slutar arbetet efter en viss på förhand bestämd tid eller efter viss planerad tid remitterar familjens individer vidare till andra behandlingsalternativ, (oavsett om den övergripande målsättningen har uppnåtts). En delmålsättning i modellen är dessutom att bryta familjens "rundgång" mellan olika myndigheter och institutioner.

Målsättningen är ju inte nådd förrän familjen klarar sig på egen hand och hemma-hos-arbetaren har gjort sig själv "överflödig" — även om detta innebär flera år av gemensamt slitsamt arbete. Det finns därför nästan aldrig några "flyktvägar" vare sig för familj eller hemma-hos-arbetare. Även om arbetets uppläggning inte passar alla familjer (t ex svårigheter med kontrakt, struktur och samarbete med föräldrar som har mycket svåra psykiska problem) är den genomgående grundsynen i arbetet att "det finns inga hopplösa fall". Inställningen — "vi tänker helt enkelt inte ge oss förrän familjen klarar sig själv" — kan för en utomstående verka orealistisk. (Det är möjligt att så är fallet även om både utvärderingens resultat och mina mer generella erfarenheter tyder på motsatsen.) Däremot är jag övertygad om att denna inställning är förändringsbefrämjande.

Familjerna själva betonade modellens *förhållningssätt* — att arbetet skett i dialog och samarbete med respekt och ömsesidigt förtroende och med eget handlande och ansvarstagande. De uppgav t ex att hemma-hos-arbetarens viktigaste funktion var att ge förtroende, stöd och uppmuntran — att hon erbjöd en nära personlig relation till någon som trodde på familjens möjligheter att förändras, att hon respekterat familjens

egna åsikter och att hon inte gjort saker "åt" eller "bakom ryggen" på familjen utan att man hade arbetat tillsammans.

De förändringsresultat som erhållits i arbetet med familjerna skulle emellertid inte vara möjliga om inte målsättningen och förhållningssättet hade *konkretiserats i ett faktiskt arbetsinnehåll*. De blir ju endast abstraktioner som hänger löst i luften så länge de inte kan omsättas i ett faktiskt förändringsarbete i närkontakt med de utslagna människorna.

I arbetets innehåll och uppläggning går det inte att peka ut någon speciell aspekt som är viktigare än någon annan. När det gäller *olika typer av insatser* verkar det snarare vara *integreringen* av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser, med flexibel anpassning av tyngdpunkten i dessa insatser till den enskilda familjens problem och behov, som bidrar till förändring.

Detsamma gäller *arbetet på olika nivåer*. För att åstadkomma förändringar måste man arbeta både med familjemedlemmarnas *individuella* problematik, med relationsstörningar och ostrukturerad vardagssituation i *familjesystemet* och med familjens isolering och utslagning i förhållande till *omgivning och samhälle*. Många familjer hade t ex tidigare fått erbjudande om arbete och barntillsyn, fått sin ekonomi "sanerad" eller fått samtalsbehandling i olika former utan att situationen på ett hållbart sätt hade förändrats. Detta visar givetvis inte att dessa insatser i sig var felaktiga. Det visar emellertid att insatser som begränsas till endast en nivå oftast är otillräckliga för att åstadkomma stabila förändringar av de onda cirklar som multiproblemfamiljerna lever i.

Modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll styrs av *de meta-teoretiska värderingar och teoretiska analyser som utgör den bakomliggande grundsynen*.

En *syn på människor*, som aktiva, meningsskapande subjekt som i dynamisk förändring kan välja, handla och ta ansvar (Del I: Kap 2.4), och en *samhällssyn*, som ser ett dialektiskt påverkansförhållande mellan individ och samhälle (Del I: Kap 3.4), är grundförutsättningar för att överhuvudtaget formulera en målsättning och ett förhållningssätt som bygger på principer om valmöjligheter, resurser, frigörelse, ansvar, respekt, dialog, samarbete och förändring av såväl inre som yttre strukturer och processer.

Helhetssynen med flera förklaringsnivåer där de olika nivåerna dialektiskt påverkar varandra (Del I: Kap 4.3) och den teoretiska analysen av *avvikelse och utslagning i nivåperspektiv* (Del II: Kap 4.2) är analogt förutsättningar för modellens specifika målsättning på olika nivåer och för integreringar av olika insatser i arbetet.

För att förverkliga modellens målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll krävs i sin tur att man *organiserar verksamheten*, med struktur, ordnade arbetsförhållanden, lokaler, handledning, vidareutbildning etc,

så att denna fungerar som ett stöd för modellens intentioner.

Man skall naturligtvis inte (som vid många s k organisationsförändringar inom olika förvaltningar) börja med att administrativt organisera verksamheten för att först därefter se om det går att få in någon målsättning och något innehåll i denna apparat sas i efterhand. Grundsyn, mål och strategi måste givetvis först diskuteras fram och förankras på olika nivåer i förvaltningen. Verksamhetens organisatoriska utformning bör följa som en konsekvens av dessa val. Det är målen och värderingarna som skall styra organisation och administration — och inte tvärtom.

I hemma-hos-verksamhet i vårt land finns tyvärr många exempel på hur goda intentioner fördärvats, hur hemma-hos-arbetare slitits ut och hur (i förlängningen) familjer blivit lidande, genom att man inte gett hemma-hos-arbetarna en organisatoriskt vettig arbetssituation. *Kompetent handledning* borde t ex vara en självklar rättighet för alla som arbetar med psykosocialt förändringsarbete.

Slutsats: Det finns ingen enskild aspekt i modellen som utkristalliseras som särskilt förändringsstrategisk. Snarare verkar det vara de sammantagna effekterna av *målsättningen* att utveckla resurser och möjliggöra eget agerande och ansvarstagande genom att bryta familjens onda cirklar på olika nivåer, av *förhållningssättet* att sträva efter dialog, respekt och samarbete och av *arbetets innehåll* med *integrering* av praktiska, pedagogiska och terapeutiska insatser på både individ-, familj- och samhällsnivå, som gemensamt är positivt förändringsskapande. Genomtänkt organisation och kompetent handledning behövs i sin tur som stöd för att modellens intentioner skall kunna förverkligas.

Från ett mera övergripande perspektiv är det själva *kopplingen* mellan de *grundläggande värderingar* om tillvaron, människan, samhället och kunskapen (Del I) *och* den *teoretiska analysen* av avvikelser och utslagning (Del II) *och konkretiseringen* av dessa båda perspektiv i målsättning, förhållningssätt och arbetsinnehåll (Del III), som ger modellen dess styrka som psykosocialt förändringsarbete.

Strategiska förändringsaspekter i familjernas inre och yttre förhållanden

I min tidigare redovisning av modellens målsättning (Del III: Kap 2.1) förde jag ett resonemang om vad jag tror leder till överskridande förändringar hos människor. Jag hävdade att det krävs ett ömsesidigt samspel mellan *ökad insikt* = förändring av individernas "inre" strukturer och processer, och *förändrade levnadsförhållanden* = förändring av "yttre" strukturer och processer i familjens vardagsliv och i förhållande till närmiljö och samhälle, och *egen förändringsaktivitet* = att själv välja och

handla. Det var tidigare erfarenheter av flera olika former av förändringsarbete som lett mig fram till ovanstående synsätt. Jag tycker att det får stöd också i denna utvärdering.

Begrepp som "insikt" eller "medvetenhet" kan ibland vara farliga att använda. Om man med dessa begrepp i första hand tänker på ett "intellektualiserande" i termer av något teoretiskt perspektiv (t ex psykoanalys eller kommunikationsteori) kan nämligen resultatet ibland snarare bli en form av "pseudoinsikt", — i betydelsen att man fått nya lite "finare" namn t ex på sin psykiska problematik — men utan att man nämnvärt ändrat sitt sätt att leva och förhålla sig. När jag i detta sammanhang använder begreppet "ökad insikt" menar jag överhuvudtaget inte någon inlärning av teoretiska termer. Det jag avser är en fördjupad förståelse för sin egen person, situation och historia som känslomässigt integreras "in på bara kroppen". Denna förståelse handlar främst om att kunna se på sig själv på ett nytt sätt, att få en annan identitet, att bli medveten om sina resurser och att se nya val och handlingsmöjligheter. För en sådan förändrad medvetenhet krävs oftast att man får möjlighet att samtala med en person som är accepterande och förstående och som kan visa på alternativa sätt och tänka och förhålla sig. Medvetenheten blir emellertid inte förankrad i ens personlighet om man inte får möjlighet att pröva och uppleva dessa alternativ i faktisk handling i sitt vardagsliv.

Det är min övertygelse att *det som är allra viktigast* för att förändringar skall äga rum och för att dessa förändringar skall bli stabila är att det psykosociala förändringsarbetet kan bidra till att *familjerna får en förändrad syn på sig själva och sin situation*. Det är något verkligt betydelsefullt som sker när de avvikande och utslagna människornas synsätt förändras till att bli mer hoppfullt, med nya valmöjligheter och handlingsalternativ. I ett vidare perspektiv kan man se detta som en *förändring av processerna i människornas tanke- och känsloliv*. Det är *personernas "världsbild"* — *själva sättet att se på sig själv och sitt liv* — som förändras:

— "Jag är inte bara värdelös, oduglig, utslagen, socialfall, arbetslös, dålig förälder osv. Jag kan också se andra och fina sidor hos mig själv. Det finns kanske andra möjligheter att leva och fungera. Vardagen består inte längre endast av nya akuta problem i en oupphörlig ström. Mitt liv är inte enbart ett utslag av omständigheter utanför min egen kontroll. Jag kan själv börja besluta, agera och ta ansvar . . ."

De förändrade processerna på intrapsykisk nivå har sina motsvarigheter i förändrade synsätt på förhållandena på interpersonell och strukturell nivå:

— "Vår familjesituation är kanske inte för evigt bestämd att vara så kaotisk, ostrukturerad och utan gemensamma beslut och samarbete. Vi kanske kan fungera på ett bättre sätt tillsammans."

— "Jag är inte dömd att stå utanför det övriga samhället, utan utbild-

ning, arbete och social gemenskap. Det finns kanske möjligheter att komma in i samhällsgemenskapen och få något meningsfullt att syssla med. Kanske jag till och med på längre sikt kan försöka förändra situationen inte enbart för mig själv utan också för andra . . .”

Dessa förändringar av inre processer går inte att ”mäta” utifrån. Det är snarare något som ”känns i luften”, — stämningen hos den enskilde, i familjen och i hemma-hos-arbetet blir en annan. Utåt märks detta ofta på att familjen inte längre nöjer sig med status quo. Den tidigare apatin och nedstämdheten förbyts i mera öppen kritik och ibland aggression. Familjen börjar ställa krav, både på sig själva och på omgivningen, och de ”lever rövare” om det inte går att snabbt ordna daghemsp plats, arbete, utbildning osv. Deras sätt att bete sig under denna övergångsperiod kan ofta vara väl så jobbigt för hemma-hos-arbetare och socialassistent, — jämfört med deras tidigare liv i rollen som ”anpassade socialfall”. Grundstämningen blir emellertid mera hoppfull och kommunikationen blir oftare mer öppen, både inom familjen och utåt.

Samtidigt med förändringarna i familjernas inre processer måste också förändringar ske i *familjernas yttre strukturer och processer*. Här är det två förändringsaspekter som verkar särskilt betydelsefulla:

Familjernas vardagssituation och personliga förhållanden måste få ökad struktur — i barnens omvårdnad, tillsyn, skolgång etc, i relationerna mellan föräldrarna och mellan dessa och barnen, i familjens ekonomi, mathållning, hemmets skötsel etc.

Med detta menar jag inte att så snabbt som möjligt försöka ”lösa” alla familjens problem (vilket kan ta mycket lång tid) och inte heller att försöka anpassa familjen till socialt accepterade normer på hur en ”sköt-sam” familj bör leva. Det väsentliga är att få överblick och ordning på situationen för att motverka det kaos som tidigare rått i dessa avseenden och som gjort att all energi och tid gått åt till att klara av alla nya akuta problem. Den ökade strukturen bidrar också till att barnens både faktiska och upplevda situation blir tryggare.

De vuxna familjemedlemmarna måste komma in i samhällsgemenskapen genom att få något meningsfullt att uträtta.

För de allra flesta familjerna verkar den definitiva vändpunkten komma i samband med att man får en meningsfull uppgift i form av arbete eller utbildning. Självkänslan stärks och man ser sig inte längre som utslagen. Man träffar andra människor och umgänget begränsas inte enbart till människor som själva lever i multiproblemförhållanden eller till olika myndighetspersoner. Man får ofta nya intressen och trots yrkesarbete eller studier verkar man få mera ork och intresse för barnen, hemmets skötsel osv. Det är emellertid först i *kombination med en förändrad syn* på sig själv och sin situation i stort som dessa yttre förändringar blir stabila och den positiva utvecklingen fortsätter.

Enbart yttre förändringar blir oftast mycket "sårbara" och familjen återfaller i regel snabbt i sitt gamla beteende då man möter motgångar, då ekonomin trasslar till sig, kursen inte startar, AMS-jobbet tar slut, då man inte får daghemsplats osv.

Om själva synsättet, däremot förändras är detta inte lika sårbart utan verkar kunna bära familjen genom yttre med- och motgångar. Att vända de onda cirkelorna till positiva processer leder till ökad styrka och stabilitet. Det nya synsättet påverkar hela familjens liv, även då hemma-hosarbetaren inte är närvarande och då förändringsarbetet har avslutats.

Slutsats: Psykosocialt förändringsarbete måste bygga på ett ömsesidigt samspel mellan förändringar av *inre processer, yttre strukturer* och *egen förändringsaktivitet*. Det krävs att familjerna både får en ökad medvetenhet, att deras yttre levnadsförhållanden förändras och att de får möjlighet att själva välja, handla och ta ansvar.

För att arbetet skall bidra till positiva förändringar i multiproblemfamiljers liv och till fortgående utveckling även sedan arbetet avslutats, måste detta leda till:

- att individerna får en förändrad syn på sig själva, sin situation och sina möjligheter att leva ett annorlunda liv
- att familjen får överblick och struktur i sina inre förhållanden vad gäller barnens omvårdnad, hemmets skötsel, ekonomin etc och att familjesystemet blir funktionellt med klara gränser, öppen kommunikation och positiva sociala kontakter
- att familjen får möjlighet att komma in i samhällsgemenskapen genom meningsfull sysselsättning i form av arbete eller studier.

Detta förutsätter i sin tur att vi som arbetar tillsammans med dessa familjer själva har som grundsyn att människor både har vilja och förmåga till förändring.

Slutord

Förändringsarbete är mödosamt och tidskrävande. Även förändringar i organisationers och enskilda människors liv som paradoxalt verkar kunna inträffa över en natt har så gott som alltid mognat fram under ett långt förberedelseskede. Oftast är arbetet fram till överskridande förändringar segt och fyllt av baksalg vilket (speciellt för den typ av otåliga personer som jag själv representerar) kan vara mycket påfrestande. Vetenskapen om att det mitt i trögheten ofta försigår en värdefull förankring och integrering är inte alltid till någon tröst.

Både som psykoterapeut, handledare och konsult i förändringsarbete har jag ofta gjort den erfarenheten att de människor som direkt berörs många gånger inte alls har upplevt några förändringar då de själva varit mitt uppe i förändringsprocessen. Från min egen icke fullt så inblandade position har jag däremot kunnat se att förändringar faktiskt sker.

De familjer som berördes av avhandlingens utvärdering gav också ofta under arbetets gång uttryck för liknande upplevelser och stillastående. I uppföljningsundersökningens längre tidsperspektiv framgår det emellertid att stora positiva förändringar skedde i så gott som samtliga familjer. Med några av dem har jag haft en fortsatt personlig kontakt och jag har också efterhand hört mig för hur det fortsättningsvis har gått för de övriga familjerna fram till nu — flera år efter uppföljningsundersökningen. Det intryck jag fått från dessa informella ”uppföljningar” är att de positiva förändringarna överlag fortfarande står sig och att situationen för flera familjer ytterligare har förbättrats — Det skulle säkerligen vara ett lärorikt forskningsprojekt att återigen få möjlighet att intervjua familjerna om deras förhållanden och så här i efterhand få deras mera distanserade syn på de förändringar de varit med om.

Avhandlingen handlar om psykosocialt förändringsarbete. Att skriva om detta förändringsarbete har samtidigt för mig personligen varit ett förändringsarbete i sig.

Även om jag kunnat hålla en viss distans till avhandlingsarbetet genom att jag sysslat med mycket annat under tiden, så har också jag emellanåt hamnat i hopplöshetskänslor av att både jag och avhandlingen stått stilla. Det har upplevts som att jag jobbat hårt och engagerat i en viss riktning bara för att upptäcka att jag gått runt som i cirkel och återigen befunnit mig vid utgångspunkten.

Liksom floden är densamma samtidigt som den ständigt förändras och man därför inte kan gå ned i ”samma” flod två gånger har jag efterhand blivit varse att det ändå inte är utgångspunkten man återvänder till. Det

som till innehållet verkat vara oförändrat ha på processnivån inneburit en förändring. Man rör sig inte i cirkel utan i spiral fram till nya utgångspunkter som var och en kvalitativt befinner sig en nivå över den förra.

Det är säkerligen för tidigt att själv kunna bedömma vad detta arbete har inneburit för mig personligen men några generella förändringar tycker jag ändå att jag kan se. Jag har blivit alltmer övertygad i min meta-teoretiska syn på tillvaron och människan — som dynamiska helheter i kontinuerlig utveckling genom ömsesidig påverkan både inom och mellan de olika nivåerna. Det dualistiskt lineära och deterministiska antingen-eller-perspektivet har både teoretiskt och praktiskt ersatts av det holistiskt och systemteoretiskt cirkulära och dialektiska både-och-perspektivet. Jag har ytterligare stärkts i min tro på människors förändringsmöjligheter samtidigt som jag fått en ökad medvetenhet om att förändringsarbete tar tid och att man måste respektera även de människor som "gör motstånd" och försöka förstå dem ur deras perspektiv.

Det psykosociala arbetsfältet i vid bemärkelse har genomgått många positiva förändringar under den tid jag skrivit på avhandlingen.

Den gamla socialvården präglad av förmynderi och detaljreglering har ersatts av socialtjänsten som betonar människans egna resurser, egen aktivitet och eget ansvar. De mål, värderingar och vägledande principer som uttrycks i socialtjänstlagen delar jag helhjärtat. Det är också glädjande att lagens intentioner efterhand verkar bli alltmer förankrade vilket bl a framgår av att program för barn-, äldre- och individ- och familjeomsorgen börjar tas fram i socialtjänstlagens anda och av att icke-respekterande förhållningssätt och förslag till återinförande av utökad tvång bestämt tillbakavisas.

Inom psykiatrin får det ensidigt biologiska synsättet efterhand ge vika för ett mera balanserat bio-psyko-socialt perspektiv och här liksom inom omsorgerna för fysiskt och psykiskt utvecklingsstörda pågår en positiv avinstitutionisering till förmån för eget boende och vård i mera öppna former. Inom sjukvården i stort ersätts den objektifierande synen på de sjuka alltmer av ett synsätt där patientens egen aktivitet och eget ansvar betonas.

Kunskaperna om psykosocialt arbete och psykoterapi har ökat, relationerna dem emellan har klarnat både vad gäller skillnader och likheter och medvetenheten har blivit större om att båda dessa verksamheter är kvalificerade och nödvändiga. Teoretiskt bemöts förespråkare för "den enda sanna läran" allt oftare av företrädare för ett mer genomtänkt dialektiskt perspektiv.

Tillsammans med behovet av teori- och metodutveckling, ökad yrkeskompetens och kvalificerad handledning har dessa förändringar bidragit till att det psykosociala arbetet efterhand har breddats, fördjupats och professionaliserats. Jag tycker att detta är mycket positivt och troligen en förutsättning för att öka det betydelsefulla samarbetet med frivilliga organisationer och med de fackliga rörelserna i s k kamratstödande verksamhet ute på arbetsplatserna.

Det har varit väldigt stimulerande att få vara med på ett hörn i denna spännande utveckling.

Som lärare vid socialhögskolan hade jag nöjet att efterhand möta nya studenter som i stort sett endast hade hört talas om de gamla socialvårdslagarna och som helt självklart tänkte i socialtjänstens nya anda.

Som kursledare inom St Lukasstiftelsens utbildning i psykosocialt arbetssätt har jag, via kursdeltagare från många olika yrkeskategorier representerande alltifrån socialtjänsten, skolan, psykiatrin och omsorgerna till svenska kyrkan, de fria samfunden och olika sektorer inom näringslivet, fått erfara vilken bredd det psykosociala arbetet har fått och vilket kunskapsug som finns.

Som forskarassistent vid Institutionen för socialt arbete i Göteborg fick jag medverka i uppbyggnadsskedet av det nya forskningsämnet och bl a skriva fram det första förslaget till påbyggnadsutbildning i socialt arbete.

Som konsult i olika sammanhang och som sk handledare inom handledarutbildningen i psykosocialt arbete vid Göteborgs universitet har jag mött erfarna socialarbetare som sett behovet av kvalificerad processhandledning som fullständigt självklart. Jämfört med det motstånd mot handledning som jag på många håll mötte, då jag för ca 10 år sedan började arbeta som psykolog på socialbyrå och till en början fick gå runt och "sälja" handledning som något man åtminstone borde prova, har det verkligen skett en attitydförändring.

Som lärare i familjeterapi har jag mött människor från många olika yrken som lämnat det ensidiga problemsökandet på individnivå till förmån för ett tänkande i flera förklaringsnivåer. Inom "Svenska föreningen för utbildare i familjeterapi" har jag också fått verka för att det systemteoretiska paradigmet skall jämföras med det psykoanalytiska inom den statliga psykoterapiutbildningen fram till legitimationsnivå.

Min erfarenhet är alltså att mycket positivt är på gång. Samtidigt är jag dock övertygad om att väldigt mycket återstår för att det psykosociala arbetet skall bli verkligt effektivt i att förändra livsbetingelserna för de människor som det ytterst är avsett för. Det räcker inte med genomtänkta program, intressanta projekt, bättre vidareutbildning och fler handledare — systemen som helhet måste förändras.

Det är ett systemteoretiskt axiom att om man vill medverka till människors förändring så kan man inte ha en organisation vars ideologier och strukturer står i direkt motsättning till de förändringar man vill åstadkomma.

Om vi menar allvar med att de människor vi arbetar med skall utveckla egna resurser, fatta egna beslut, agera för förändring, delta aktivt i samhällslivet och ta eget ansvar så måste samma grundsyn också prägla våra organisationers struktur och strategier och vår ledningsfilosofi och personalpolitik. Förändringsarbetet måste därför starta med oss själva

med våra värderingar och med den kultur som fortfarande dominerar våra organisationer.

Det finns fortfarande en omedvetenhet om meta-teoretiska värderingar och det konkreta arbetet på fältet vilket bl a framgår av att olika modervågor och konservativa strömningar ibland kan vinna framgång i det psykosociala arbetets utkanter. Vi måste därför eftersträva en mycket klarare koppling mellan de grundläggande målen och värderingarna och ökade kunskaper om människors faktiska behov och utveckling av teorier och metoder och förverkligandet i fältarbetet.

De organisationsförändringar som jag tror är nödvändiga innebär sammanfattningsvis:

- ökad värdegemenskap kring mål och synsätt
- systematisk kunskapsuppbyggnad om människors faktiska behov och om vad som är förändringsbefrämjande
- serviceorientering dvs att med allvar och konsekvens sätta "brukarnas" behov i centrum för arbetet
- mål- och ramstyrning som ledningsfilosofi dvs klarare målformuleringar, målen överordnade verksamhetens strukturer och rutiner, uppföljning av hur målen nåtts i de berörda människornas liv snarare än av hur regler och rutiner inom vårdapparaten har följts
- långt driven decentralisering av löpande verksamhetsfrågor med ansvar och befogenheter på lägsta möjliga nivå och med frihet att utveckla arbetsinnehåll och metoder efter lokala förutsättningar och behov
- ny "image" dvs en trovärdig bild utåt, tex i massmedia, av vad vi faktiskt gör och står för.

Att vidareutveckla dessa idéer kräver troligen sin egen bok vilket jag, både för avhandlingens, läsarens och min egen skull, skall undvika i detta slutord. Eftersom jag för närvarande är engagerad i ett policyarbete vid Göteborgs socialförvaltning som syftar till en sådan förändring av förvaltningskulturen är det däremot inte otänkbart att jag återkommer i ett annat sammanhang.

Förändringsarbete tar visserligen både tid och kraft men man får också väldigt mycket positivt tillbaka som är utvecklande för en själv.

Att få vara med när människor får ökad medvetenhet utvecklar sina resurser själva börjar handla för förändring och tar ökat eget ansvar ger i sig många belönande upplevelser.

Att arbeta med människors förändring och med förändring av organisationer vars huvuduppgift är att förändra människors livsbetingelser är också alltid spännande eftersom "resultatet" aldrig kan förutsägas, varken för en själv eller för andra. På samma sätt som ökad förståelse för andra både kräver och leder till ökad självförståelse, till att jag s a s får lägga min egen-förståelse i vågskålen med beredskap på förändring av mitt sätt att se på såväl mig själv som andra, så kommer engagemang i förändringsarbete både att kräva och leda till egen-förändring.

Jag kan inte tänka mig något mera engagerande än att få arbeta för andra människors utveckling och förändring och samtidigt kunna hoppas på att man också själv under processens gång kommer att utvecklas och förändras.

APPENDIX

TEORIER FÖR PSYKOSOCIALT FÖRÄNDRINGSARBETE

SYFTE OCH KRITERIER

I detta Appendix presenteras teorier för psykosocialt förändringsarbete som jag valt på olika förklaringsnivåer (enligt mitt resonemang i Del I kap 4).

Tanken är att dessa teorier skall utgöra en grund både för analysen av multi-problemfamiljen (Del II kap 3) och för utvecklingen av modellen för psykosocialt förändringsarbete (Del III).

De teorier som presenteras har jag valt utifrån tre olika kriterier. Teorierna måste

- överensstämma med mina grundläggande meta-teoretiska ställningstaganden (Del I),
- företräda ett *dialektiskt perspektiv*, både inom respektive förklaringsnivå och genom att de, även om de utgår primärt från en nivå, också har ett synsätt som innefattar samband och relationer till de andra nivåerna,
- vara *användbara i praktiken*, både för att analysera avvikelse och utslagning och för att utgöra en teoretisk grund i utvecklingen av en modell för psykosocialt förändringsarbete.

De två första kriterierna kan behöva en särskild kommentar eftersom det finns skilda uppfattningar om olika teories bakomliggande värderingar.

Psykoanalytisk teori kan t ex uppfattas som ett uttryck för en konservativ och repressiv människosyn som fråntar människan hennes valmöjligheter och ser henne som en slav under omedvetna drifter med enbart marginella möjligheter till förändring. Man kan emellertid lika väl se psykoanalysen som både en förespråkare för och en väg till medvetenhet och frigörelse.

På liknande sätt kan t ex systemteori ses som ett uttryck för en statisk och deterministisk grundinställning där det överordnade systemet kontrollerar och styr individen vars valfrihet enbart blir skenbar. Systemteori kan emellertid också ses som förespråkare för ett kritiskt dialektiskt tänkande vilket ger människan ökade möjligheter att nå ett meningsfullt helhetsperspektiv som kan hjälpa henne att ta ställning mot de rådande strukturerna.

Inom respektive teori finns dessutom skilda riktningar med delvis olika värderingar. — Inom den psykoanalytiska teorin mellan "ortodoxa" teoretiker som betonar att människan huvudsakligen styrs av sina omedvetna drifter och sk neo-freudianer, holister, jag-psykologer etc som mera betonar människans medvetna delar med förmåga till självständighet och valmöjligheter. — Inom systemteorin mellan teoretiker som huvudsakligen ser system som "öppna" med betoning av påverkansprocesser mellan olika system och möjligheter till överskridande förändringar och teoretiker som ser system som "slutna" med små möjligheter till förändring.

Liknande möjligheter till olika tolkningar och olika skolbildningar finns inom en rad andra teoretiska synsätt t ex inom kognitiva teorier som Piagets utvecklingspsykologi. Några betonar det biologiska arvet som styrande individens utveckling, andra lägger betoningen på miljöinflytande medan ytterligare andra understryker samspelet mellan biologiska arvet, individens egen aktivitet och miljön.

Av dessa skäl tror jag därför att man med viss förenkling kan påstå att en viss teori *kan* tolkas som förespråkare för skilda värderingar och därför *kan* användas såväl i ett förtryckande som frigörande syfte.

Även om de teorier som jag här skall presentera, *av mig* uppfattas som överensstämmande med den människosyn, den samhällssyn och det holistiska perspektiv som jag tidigare redovisat så finns det således avvikande uppfattningar. Jag ser därför som enda möjlighet att man explicit *redogör för sina meta-teoretiska värderingar*, vilket jag alltså försökt göra i Del I, och det är min förhoppning att läsaren skall se teorierna i ljuset av mina tidigare ställningstaganden.

Syftet med den följande presentationen är att ge en teoretisk grund som kan användas både för analys av avvikelse och utslagning och för utvecklingen av en modell för psykosocialt förändringsarbete. Jag kommer därför inte att göra en kritisk analys av de teorier som presenteras eller diskutera olika inriktningar inom dessa. Framställningen får mera karaktären av ett "neutralt kompendium" där jag försöker sammanfatta det jag uppfattar som allmängiltigt i dessa teorier.

Större delen av det konkreta arbetet i den modell för psykosocialt förändringsarbete (i form av hemma-hos-arbete) som presenteras i Del III sker direkt i familjernas vardagssituation. Den huvudsakliga arbetsnivån är därför oftast den interpersonella. Av detta skäl har jag kompletterat teoripresentationen på denna nivå med korta beskrivningar av målsättning och tillvägagångssätt i dessa teoriers tillämpning i förändringsarbete.

De teorier som skall presenteras har olika terminologi och betonar olika aspekter och som tidigare nämnts har man ibland betonat motsättningar mellan dem t ex mellan psykoanalytisk teori och systemteori. Som jag ser det är emellertid mycket av dessa uppfattningar om motsättningar uttryck för nivåsammanblandning (se Del I:4.2 och 4.3).

Det är enligt min uppfattning fullt möjligt att en teori kan vara funktionell på en nivå vilket inte motsäger att en annan teori samtidigt kan vara funktionell på en annan nivå. Teorier måste alltid betraktas som "kartor" som från skilda perspektiv, nivåer och grad av noggrannhet sammanfattande försöker beskriva vissa aspekter av tillvaron. Teorier är däremot aldrig "lika med verkligheten" och det finns givetvis ingen teori som ensam förmår täcka tillvarons helhet. Under förutsättning att olika teorier tolkas inom samma meta-teoretiska referensram är det därför varken så att de behöver utesluta eller motsäga varandra. När det gäller de teorier som här skall presenteras anser jag att de mycket väl kompletterar varandra och att de från ett övergripande perspektiv har många likheter, främst genom att de förmedlar ett dialektiskt synsätt både inom respektive nivå och i relation till andra förklaringsnivåer.

25 Teorier på intrapsykisk nivå

Bland de många teorier som primärt utgår från intrapsykisk nivå är det flera som överensstämmer med mina grundläggande värderingar. Existentialistiskt och gestaltpsykologiskt orienterade synsätt har haft stort inflytande på mina meta-teoretiska ställningstaganden (Del I). Däremot tycker jag att dessa teorier är svåra eller alltför begränsade för att kunna användas i analys av avvikelse och utslagning och i modellutveckling i psykosocialt förändringsarbete.

De teoretiska perspektiv som jag anser är mest användbara på denna nivå är kognitiva och psykoanalytiska teorier om människans intellektuella och känslomässiga utveckling. I detta kapitel skall jag försöka presentera huvuddragen i dels kognitiv utvecklingsteori enligt Jean Piaget, dels psykoanalytisk utvecklingsteori enligt Anna Freud och Erik H Eriksson.

25.1 Kognitiv utvecklingsteori

Kognitiv utvecklingsteori behandlar psykiska processer för "informationsbearbetning" som perception, tänkande, minne och kreativitet. Dessa kognitiva processer har en avgörande betydelse för individens intellektuella utveckling men också indirekt för den sociala och känslomässiga utvecklingen.

Intresset för människans kognitiva utveckling, för "hur man tänker" och hur tänkandet utvecklas, har troligen funnits mycket länge i vårt släktes historia. Funderingar kring dessa frågor återfinns till exempel genom hela filosofins historia från antikens greker och framåt. Bland framstående kognitiva teoretiker i vår tid kan bl a nämnas Jean Piaget, L S Vygotsky, Heinz Werner och Jerome Brunner. Här skall jag begränsa mig till Piaget.

25.1.1 Grundsyn enligt Jean Piaget

Den schweiziske biologen, kunskapsteoretikern, filosofen, barnpsykologen m m Jean Piaget kan sägas företräda en humanistiskt biologisk och dialektiskt strukturalistisk syn på människans utveckling. (För kort beskrivning av Piagets liv, arbete och teoretiska bakgrund se David Elkind: "Barns utveckling och uppfostran", 1978.)

För att förstå Piagets kognitiva utvecklingsteori måste man försöka sätta sig in i hans bakomliggande filosofiska och vetenskapsteoretiska grundsyn. Detta är emellertid inte särskilt enkelt eftersom Piaget utifrån en djupgående tvärvetenskaplig kunskapsgrund med skarpsinnig

logisk elegans genomgående skriver mycket informationstätt. Jag har därför haft stor nytta av den klagörande analys av Piagets helhetssyn som Björn Sandgren ger i "Kreativ utveckling" (1974 spec kap 1).

Piaget representerar en vetenskapsteoretisk grundsyn som kan kallas *genetisk strukturalism*, — ett synsätt som han själv främst utvecklar i "Strukturalismen" (1972) och i "Psychology and Epistemology. Toward a Theory of Knowledge" (1972). Den genetiska strukturalismen bygger på ett antal grundantaganden som fritt efter Piaget och Sandgren kan beskrivas enligt följande.

Liv i alla former, oavsett om det gäller bio-fysiska- eller bio-sociala system, är uttryck för en *kontinuerlig skapande aktivitet*. En organism kan ses som ett *aktivitetscentrum* som i interaktion med sina omvärldsbetingelser skapar sin egen verklighet, utveckling och historia. Begreppet aktivitetscentrum är alltså "vidare" än organismen i sig eftersom det också innefattar den miljö (i vid bemärkelse) mot vilken organismens aktivitet riktar sig. Detta centrum för samspel, inom organismen och mellan organism och omvärld, har en form av "inre begriplighet" som i sin tur skapas genom organismens aktivitetsyttringar.

Organismen som aktivitetscentrum kan därför sägas vara en aktivitetsform med en "initial ordning" vilken har "egenskapen" att förändras som följd av organismens aktiva samspel med sin miljö. Själva förändringen och dess riktning beror både på slumpfaktorer — i betydelsen att organismen i sin aktivitet konfronteras med en omgivning som i sig är omöjlig att helt förutse eller kontrollera — och på internt determinerade faktorer (i organismen) — i betydelsen att de effekter som kontakten med omgivningen resulterar i, för att kunna upptas i eller "begripas" av organismen, på något sätt måste överensstämma med den "initiala ordning" som kan ses som organismens (förändrings)"princip". I kvalitativ bemärkelse kan man därför säga att förändringen kommer att ske i en riktning mot ökad intern "ordning" eller "begriplighet".

En organism är en *process i tiden* genom att den ingår som en fas i evolutionsprocessen. Såväl organismens initiala struktur som principerna för dess förändring, fram till den "evolutionspunkt" som den aktuella organismen representerar, definieras av tidigare organismer/ erfarenheter i evolutionsprocessen. Samtidigt äger emellertid organismer egenskapen att förändras i det kontinuerliga samspelet med miljön. En organism är därför på samma gång både en individuell oberoende process och en produkt av det ekologiskt historiska sammanhang i vilken den ingår. Organismer är alltså inte enbart styrda av "arv" och "miljö". Genom att varje organism är ett uttryck för en kontinuerlig skapande aktivitet har dess förändring också en oförutsägbar och innovativ karaktär — en form av unik egenaktivitet i allt liv — som är överordnad både de historiska processerna och slumpen. I den process där biokemisk eller kognitiv information omvandlas från extern ordning till meningsbärande information i organismen går det därför aldrig helt att förutsäga vad organis-

mens aktivitet och samspel med sin omgivning får till resultat. Förändringen är inte enbart en ackumulering av kvantitativ information utan innebär i grunden att något kvalitativt nytt tillkommer.

”Eftersom en strukturell förändring icke enbart avser subjektet utan också objektet och relationen mellan subjekt och objekt, innebär en sådan förändring att i ett kvalitativt annorlunda subjekt på ett kvalitativt nytt sätt samspelar med en kvantitativt annorlunda omvärld dvs ett nytt utvecklingstryck föreligger, vars konsekvenser ej är förutsägbara.”

(Sandgren, 1974 s 23)

Organiska system har alltså den ”inbyggda” egenskapen att utvecklas enligt en i generell bemärkelse ordnad form av förändring. Eftersom varje övergång mellan tillstånd eller faser är en ”skapande övergång” i vilken något kvalitativt nytt tillkommer är denna ordnade form av förändring varken uttryck för slump eller determinism. En utvecklingsprocess är en totalitet med en intern ”mening” vars förändring är en konsekvens av hela processens tidigare och aktuella historia.

Den ”interna meningen” kan ses som en strävan mot en form av dynamisk jämvikt. En förändring av processen innebär därmed att det är den interna meningen, den dynamiska jämvikten i sig, som omstruktureras och förändras — i en riktning mot en högre nivå av jämvikt.

När det gäller människan sker den individuella utvecklingen i en socialisationsprocess där individen interagerar både med sig själv, med familj och närmiljö och i förlängningen med hela samhällssystemet — med den mängd av mänskliga relationer och handlingar och samhälleliga värderingar, strukturer och processer som detta innefattar. För människan inbegriper därmed utvecklingsprocessens strävan mot högre jämviktsformer också den sociala strukturens form av jämvikt. Individens utveckling är därför ett resultat av samspelet både inom och mellan individens bio-psykologiska historia och det sociala systemets historia. I denna utveckling är individen själv medskapare av både sin egen och samhällets verklighet och historia. Människan kan således betraktas som en aktiv intentionell bio-psyko-social organism som söker mening och helhet. Genom hennes egen aktivitet kan ”verkligheten” omfattas och omvandlas till en form av ”inre begriplighet”.

Den kognitiva utvecklingen kan beskrivas i termer av två processer som dialektiskt påverkar varandra:

Ontogenes — principen om en individuell biologiskt betingad utveckling vilken påverkar den psykologiska utvecklingen.

Denna ”inbyggda” utveckling sker både mot ökad differentiering och specificering av primitiva handlingssystem som sammanlänkas med varandra och mot ökad hierarkisk integration och centralisering av differentierade och internt integrerade delar till en total mental organisation.

Perceptionen utvecklas i generella termer från en oklar helhetsuppfattning där allt är "en enda gröt", via differentiering och ökad detaljuppfattning, till en integrerad meningsfull helhetsuppfattning.

Homeostas — principen om utveckling genom organismens aktiva strävan efter *jämvikt* mellan olika processer av instabilitet och stabilitet.

Denna strävan kan ses som en "anpassningsprocess" (benämns *adaption*) till en jämvikt mellan organismens påverkan av omgivningen och omgivningens påverkan av organismen. I adaptationsprocessen kan organismen tillgripa två funktionella former av kompletterande "handlings-scheman":

- *Assimilation*: där olika intryck inkorporeras med och upptas i redan existerande tankestrukturer. — Barnet bygger vidare på föreställningar och uppfattningar som det har av omvärlden också när det möter något nytt (t ex "att suga på tummen" integreras med "diandets schema").
- *Ackomodation*: där redan etablerade tankestrukturer förändras i överensstämmelse med yttervärldens påverkningar. — Barnet bygger om och förändrar sina befintliga tankestrukturer för att kunna förstå nya intryck att och omfatta gamla erfarenheter på ett annat sätt än förut. Detta möjliggör att även nya, och för den uppnådda erfarenheten "avvikande" erfarenheter, kan integreras (t ex att det inte enbart är barnets moder som är "mamma" utan att även andra barn har mödrar).

I all utveckling förekommer därför en dialektisk process mellan två motsatta tendenser i organismen — behovet av att bevara kontinuitet och integritet för sin fortlevnad och behovet av att bearbeta olika former av diskontinuitet (obalans) för att säkerställa en fortsatt utveckling. Varje kognitiv förändring utgår härvid från en given (tanke)struktur och utmynnar i en ny struktur.

Piaget vänder sig således både mot ett synsätt där individen passivt påverkas av stimuli från den omgivande miljön och mot en ensidig biologisk syn där individens utveckling enbart styrs via arvsanlagens programmering och mognad. Han betonar istället att kognitiva strukturer för perception, tänkande, minne, fantasi, kreativitet etc växer fram i det dialektiska samspelet mellan mognadsprocesser i nervsystemet bestämda av arvsanlagen och individens egen aktivitet och samspel med omvärlden.

För fördjupning se Björn Sandgren: "Kreativ utveckling" (1974), Jean Piaget: "Strukturalismen" (1972) och Jonas Langer: "Theories of Development" (1969).

25.1.2 Utveckling i stadier enligt Jean Piaget

Människans kognitiva utveckling sker i en stegvis process som med hän-

syn till tankarnas "organisationsnivå", — "sättet" att tänka — kan indelas i olika utvecklingsperioder. Efter de kognitiva strukturer som finns i olika åldrar för insamling och organisering av erfarenheter, utskiljer Piaget tre huvudperioder i den kognitiva utvecklingen:

- Den *sensoriskt-motoriska* utvecklingsperioden (0— ca 2 år) (som i sin tur kan indelas i sex olika stadier).
- De *konkreta operationernas* utvecklingsperiod (ca 2—12 år) med det *förbegreppsliga* (preoperationella) stadiet (ca 2—4 år) och det *intuitiva* (åskådliga) tänkandets stadium (ca 4—7 år) som förstadier till de *konkreta tankeoperationernas* stadium (ca 7—12 år).
- De *formella tankeoperationernas* utvecklingsperiod (ca 12 år till vuxen ålder).

Perioderna uppträder alltid i samma ordningsföljd men däremot kan barnens biologiska ålder variera mellan olika barn i samma period. Gränserna mellan perioderna är flytande och "normal tillbakagång" till tidigare utvecklingsstadier kan ibland inträffa t ex då individen återgår till tidigare beteendemönster för att bearbeta och stabilisera en viss förmåga.

De olika utvecklingsperioderna skall här behandlas mycket sammanfattat. Vid behov av fördjupning hänvisas till Jean Piaget: "Intelligensens psykologi" (1971), "Språk och tanke hos barnet" (1973), Nancy Bratt: "Den tidiga jagutvecklingen" (1975) samt Jonas Langer: "Theories of Development" (1969). Se också litteraturlistan under "Appendix: Teorier på intrapsykisk nivå — Kognitiv utvecklingsteori".

1. Den sensoriskt-motoriska utvecklingsperioden (0—ca 2 år)

Under perioden från födelsen fram till ca 2 års ålder frigörs barnets reflexrörelser från barnets sinnesintryck. Barnet reagerar till en början på intryck från yttervärlden och från sin egen kropp med hjälp av sina medfödda reflexer, sinnen och motorik. Ur reflexerna växer det fram av barnet kontrollerade varseblivnings- och rörelsestrukturer (senso-motoriska scheman). Ur sug-reflexen bildas t ex genom generalisering av "allt som har med suga att göra" en kategori, "sugaschemat" som genom differentiering indelas i olika undergrupper, t ex "suga — som ger mat", "suga — ger ej mat" etc. Olika scheman sätts samman och integreras till större helheter genom koordinering och samarbete t ex mellan "suga-schemat", "se-schemat" och "gripa-schemat" som då barnet ser en leksak, griper efter den och för den till munnen för att suga på den.

Det nyfödda barnet är från början "autistiskt" i sitt "tänkande" dvs barnet lever i sin egen värld utan att kunna differentiera mellan sig själv och omvärlden. Genom att det efterhand bildas vissa övergripande mönster, "scheman" i barnets tänkande utvecklas ett jag (ego). Barnet övergår då till att bli egocentriskt i sitt tänkande dvs barnet uppfattar att "allt utgår från mig" och det ser sig själv som "centrum i världen". Barnet saknar därför i denna ålder förmåga att skilja på vad om är subjektivt och objektivt, fantasi och verklighet etc.

Under denna period läggs grunden för uppfattningen av begrepp som objekt, rum, tid och kausalitet. Detta sker genom en successiv utveckling av barnets förmåga till diskrimination, till identifiering och slutligen till en primitiv klassificering. Barnet kan däremot inte ännu internalisera sina handlingar, dvs dessa kan inte utföras "i tanken".

2. De konkreta operationernas utvecklingsperiod (ca 2—12 år)

2a. Det symboliska tänkandets stadium (ca 1,5—4 år) (det förberedbara, preoperationella stadiet)

Barnet börjar använda symboler och ord för att referera till frånvarande objekt och tidigare upplevda situationer. Det imiterar andra människors beteende och sådant som det upplever som karakteristiskt för ett objekt. När barnet imiterar sker en internalisering dvs barnet "tar in" detta (ex beteende) och gör det till sitt eget genom att bilda en form av symbol för det som internaliseras. Denna mentala symbol kan uppstå om det som stöd för barnets tänkande finns en relation bakåt till en konkret erfarenhet.

2b. Det åskådliga tänkandets stadium (ca 4—7 år) (det intuitiva stadiet)

Barnet utvecklar en viss förmåga att motivera åsikter och handlingar och att bilda begrepp. Tänkandet är emellertid inte operationellt i betydelsen att barnet är i stånd till mentala jämförelser, utan tänkandet är styrt av omedelbara perceptioner. Perceptionen kan sägas vara "centrerad" vilket innebär att barnet oftast uppfattar en aspekt åt gången. Tänkandet har ännu inte utvecklats till en "styrande" funktion. Barnet har därför svårigheter med att föreställa sig en organiserad händelsesekvens, vilket t ex kan resultera i att barnet inte kan lämna relaterade förklaringar till en händelse.

Den mentala strukturen i detta stadium innebär en fortsatt oförmåga att gruppera på ett meningsfullt sätt och brist på förståelse för att kvantitet är bestående även om formen ändras. Barnet har också svårigheter med att ordna föremål i serier och att se relationen mellan helheten och de ingående delarna eller mellan klasser och deras underklasser.

Under detta stadium utvecklas begreppet *funktion*. Om ett barn t ex ser ett snöre som vikts i rät vinkel som man gradvis drar i så att ena "benet" A i vinkel blir kortare, så förstår barnet att "benet" B blir längre allteftersom "benet" A blir kortare. Detta innebär dock inte att barnet uppfattar längden ordningsmässigt (ändpunkternas ordning dvs längre — längre bort) eller genom kvantifiering av intervallerna. Barnet utvecklar också begreppet *identitet* dvs att det är "samma snöre" även om respektive vinkels längd har förändrats.

Barnet blir nu medvetet om att regler finns och uppfattar dem oftast

som helt absoluta. Olydnad bedöms exempelvis utifrån konsekvenserna av beteendet och inte utifrån intentionen. Egocentricitet präglar oftast barnets kommunikation med andra. Barnet har t ex svårigheter med att uppmärksamma en annan persons åsikter samtidigt som det klarar ut och framför sina egna. Barnet tillskriver naturfenomen liv och känslor och tror ofta att dessa är gjorda eller kontrollerade av människor.

2c. De konkreta tankeoperationernas stadium (ca 7–12 år)

Barnet lär sig efterhand att behärska en mängd kognitiva begrepp rörande tid, rum, mängd etc och får en ökad förmåga att omfatta och koordinera ett antal dimensioner, egenskaper och aspekter hos individer, föremål, situationer osv. Barnet är emellertid oftast beroende av konkreta operationer på konkreta föremål för sina tankeoperationer. På konkreta objekt kan barnet nu tillämpa reversibla "omvändningsbara" tankeoperationer och upptäcker härvid "invariansprincipen" dvs inser t ex viktens, mängdens och volymens konservation (= "samma totalvärde"). Saft i ett smalt glas når t ex högre upp än i ett brett glas men om man håller saften från det smala till det breda glaset är mängden saft fortfarande densamma. Barnet förstår också att ökning i ett visst avseende samtidigt kan medföra en minskning i ett annat, som då man håller saften från det ena glaset till det andra.

Efterhand kan barnet lämna sitt tidigare egocentriska sätt att tänka. Detta sker bl a genom att det lär sig att andra individer kan ha andra värderingar än barnet självt och att regler kan fylla en funktion även för andra människor. Barnet förstår nu att detta kan innebära att man måste kompromissa mellan sina egna och andras intressen och att man måste avväga sitt eget beteende mot andras.

3. De formella tankeoperationernas utvecklingsperiod (ca 12 år till vuxen ålder)

Denna period kan ses som slutskedet i intellektets strukturella utveckling. Barnet kan nu utgå från hypoteser och resonera sig fram till en lösning på problem utan att ha tillgång till konkret material att laborera med. Det förstår att problem kan lösas på olika sätt och att lösningarna oftast kan kontrolleras och verifieras. Tänkanget är nu reversibelt även på abstrakt nivå, dvs man kan "i huvudet" utföra även komplicerade icke-konkreta tankeoperationer "baklänges", i "motsatt riktning".

Barnet förfogar nu i princip över samma operationella kognitiva schema som den vuxne individen.

Sammanfattning

Den kognitiva utvecklingen sker i samspel mellan individens biologiskt styrda mognad och de erfarenheter genom egen aktivitet som individen

gör i relation till miljön. Tankestrukturerna utvecklas ur samspelet mellan organismen och miljön genom ständigt pågående jämviktsförskjutningar via assimilations- och ackomoderationsprocesser.

Utvecklingen sker stegvis i olika faser, som i förhållande till de mentala strukturernas funktion, "sättet" att tänka, kvalitativt skiljer sig från varandra.

I generella termer över de olika stadierna sker den kognitiva utvecklingen:

- från ett allmänt kaotiskt tillstånd genom differentiering och integrering till en meningsfull helhet
- från att vara direkt relaterat i egna kropps- och sinnesupplevelser till ord som symboler för objekt och internalisering av dessa symboler bl a genom imitering
- från en aspekt i taget till sammanhållna händelsesekvenser
- från reflexer till sensomotoriska schemata och vidare från konkreta till abstrakta operationer med hypotetiska och reversibla resonemang.

Barnets sociala "attityd" är till en början egocentrisk — omvärlden uppfattas som en funktion av barnets eget handlande och upplevelsorna centreras kring den egna kroppen och det egna perspektivet. Barnet kan inte handla med olika aspekter samtidigt och har svårigheter med att samtidigt uppfatta både sina egna intressen och andras behov. När barnet blir äldre och upptäcker motsatta åsikter och möter olika sociala institutioner genomgår tänkandet en decentraliseringsprocess. Barnet kan uppfatta såväl andras som sina egna intressen och kan både följa och modifiera reglerna för interaktion med andra.

Det sociala samspelet med andra människor, speciellt hur föräldrarna förmår stimulera och möta barnets olika behov, är mycket betydelsefullt och de erfarenheter som individen gör i relation till sin miljö kommer i hög grad att påverka utfallet av den kognitiva utvecklingsprocessen.

25.2 Psykoanalytisk utvecklingsteori

Psykoanalys är ett omfattande teoretiskt system som introducerades av Sigmund Freud i slutet av 1800-talet. I begreppet "psykoanalys" innefattas både en form av vetenskapsteori, en metod att undersöka psykiska fenomen, en teori om själslivets utveckling och funktion och en metod att hjälpa människor att komma tillrätta med psykiska problem. Jag kommer här huvudsakligen att begränsa mig till den utvecklingsteoretiska aspekten.

Psykoanalysen har ständigt förändrats och utvecklats. Detta synsätts upphovsman Sigmund Freud ansåg t ex aldrig själv sina teorier som fullständiga eller "färdiga" utan fortsatte hela sitt liv att modifiera och

utvidga dem. En rad andra psykoanalytiska teoretiker har fortsatt denna utveckling och har på olika punkter vidareutvecklat eller brutit med Freud men där huvudprinciperna i hans teorier fortfarande utgör grunden i de nya systemen. Generellt har utvecklingen gått mot att alltmer betona de medvetna delarna i personligheten och att vidga perspektivet till att även omfatta det i samhället och kulturen som påverkar individen.

Psykoanalytisk utvecklingsteori har med tiden blivit en mycket omfattande teoribyggnad som jag inte i detta sammanhang skall försöka beskriva i alla dess dimensioner och aspekter (för att inte tala om de sismellan delvis olika skolbildningarna). Jag kommer därför inte att specifikt behandla de olika metapsykologiska (dynamiska, ekonomiska, topografiska, strukturella, genetiska och adaptiva) aspekter eller de drifttämjande processer, objektrelationer, adaptiva funktioner, ångestnivåer, försvarsfunktioner, identitetsbildning, internaliseringsprocesser m m som egentligen skulle behöva beskrivas i varje fas av utvecklingen för en mera fullständig redovisning. Eftersom mitt syfte här begränsas till att lägga en teoretisk grund i psykoanalysens syn på utveckling och utvecklingsstörningar, som underlag för en senare analys av multiproblemfamiljen (och inte att försöka utbilda läsaren till psykoanalytiker), så hoppas jag att min följande redovisning skall vara tillfyllest. För fördjupning se litteraturlistan under av "Appendix: Teorier på intrapsykisk nivå — Psykoanalytisk utvecklingsteori".

För att ge en konceptuell bakgrund skall jag först kortfattat redogöra för Sigmund Freuds grundläggande synsätt på människans utveckling. Därefter följer för åskådlighetens skull först en beskrivning av den "normala" utvecklingen enligt Anna Freud och E H Erikson och därpå kommentarer till störningar i utvecklingen enligt respektive teorier.

25.2.1 Grundsyn enligt Sigmund Freud

Psykoanalys som teori fokuserar huvudsakligen på individens psykosexuella och psykosociala utveckling (och berör i mindre grad individens intellektuella utveckling). Psykoanalysen förklarar olika psykologiska fenomen utifrån samma referensram och betraktar därför såväl "normalpsykologiska" som "psykopatologiska" fenomen som uttryck för samma slags psykiska processer.

Freud utgår från idén att alla tankar, upplevelser, drömmar, beteenden etc hos människor har bakomliggande orsaker. Ingenting i en människas psyke sker slumpmässigt utan bestäms av tidigare och aktuella erfarenheter. Med denna grundsyn kan inget psykiskt fenomen längre betraktas som tillfälligt eller betydelselöst.

För att förklara människans utveckling och beteende utgår Freud från en växelverkan mellan den nedärvda psykobiologiska utrustningen, den omgivande miljön och individens egen aktivitet och erfarenhet. Han ser

en kontinuitet i individens själliv från barn till vuxen och betonar de första levnadsårens fundamentala roll för personlighetsutformningen.

Enligt psykoanalytisk teori förekommer ständigt hos alla människor omedvetna psykiska processer som är mycket viktiga både vid normal och störd psykisk funktion. Freud betonar de omedvetna motivens betydelse och förutsätter att det finns en "psykisk energi" inom organismen som kan omvandlas och förändras vid vissa förhållanden. Via sådant som är medvetet och manifest kan man under vissa förutsättningar dra slutsatser om det som är omedvetet.

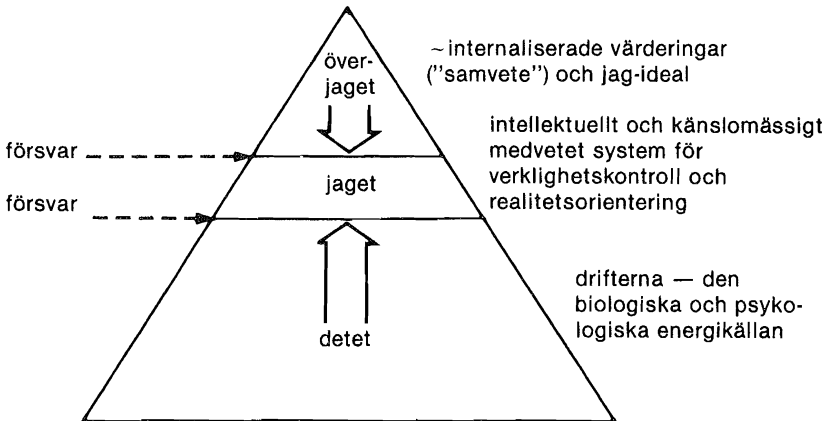
Freud konstruerade en strukturell modell av personligheten (vilken skall uppfattas som en förklaringsmodell och inte som egentliga strukturer inom personligheten). Han utgick från att barnet föds med en driftsstruktur, *detet*, den stora driftsreservoaren, energikällan — de grundläggande "kroppsliga behoven" som består av primitiva icesocialiserade drifts-impulser. Detet får sin energi genom två slag av drifter. Sexualdriften (libidon) som är självbevarande och aggressionsdriften som är självdestruktiv. Det nyfödda barnet styrs av sina drifter och strävar därför efter omedelbar behovstillfredsställelse. Enligt Freud handlar barnet enligt *primära processer* och han kallade denna strävan efter spänningsreduktion och upprätthållande av jämvikt för *lustprincipen*.

Så småningom lär sig barnet, bl a genom det motstånd som det möter i konfrontation med miljön, att uppskjuta den omedelbara behovstillfredsställelsen, att ta hänsyn till andra än sig själv och att behärska den olust som yttervärldens begränsningar skapar. Detta resulterar i att en del av detstrukturen efterhand förändras till ett *jag*. Freud menar att man kan urskilja ett jag från ca 6 månaders ålder (— medan många senare analytiker hävdar att man kan se jag-funktioner mycket tidigare). Barnet lär sig nu efterhand att fungera enligt *realitetsprincipen* med jaget som ett perceptuellt, känslomässigt och intellektuellt medvetet system för "verklighetskontroll". Då barnet lärt sig att fungera enligt realitetsprincipen kan det skilja ut sig själv som en fristående organism med egen vilja och förmåga och med en viss kontroll över sitt beteende.

En del av jaget tar efterhand upp, identifierar sig med och omvandlar till en "inre kontroll" den "yttre kontroll" som utövas från omgivningen, framför allt genom föräldrarna. Ett *överjag* växer fram. Överjaget är den moraliska funktion ("samvete") och de jag-ideal som bildas hos barnet då det införlivar sociala normer, värderingar och ideal om vad som är "riktigt" och socialt accepterat att tänka, känna och handla. Barnet *internaliserar* dessa, dvs övertar dem från omvärlden, införlivar dem med sig själv och upplever dem som sina egna. Enligt Freud har ett överjag utvecklats vid ca 6 års ålder även om denna process pågått i flera år dessförinnan (också här skiljer sig olika teoretiker åt beträffande tiden). Överjaget ger individen normer och regler för sitt handlande och utövar kontroll på jaget genom att ha en "straffande" funktion som "dömer" individen när han bryter mot normerna. Graden av stränghet beror till

stor del på föräldrarnas egna normsystem och på barnets känslö- och identifikationsmässiga förhållande till sina föräldrar.

Detet är alltså drifterna, den biologiska och psykologiska energikällan, *jaget* den medvetna kontrollerade och realitetsorienterande buffertzonen som finns mellan driftsimpulser och överjag och yttrevärld och *överjaget* de internaliserade värderingar, sociala normer och aspirationer (jag-ideal) som övertagits från omvärlden.

Individen drivs av den sexuella energin (libidon) att söka behovstillfredsställelse. Även om libidon är primärt sexuell till sin natur så innefattar den alla de känslor som motiverar en person att önska lustfylld kontakt med andra och med sig själv. Freud anser att libidon under olika perioder i människans liv primärt är knuten till olika "erogena zoner" — de känsliga och slemhinneförsedda orala (mun och hud), anala och genitala zonerna. Detta motsvaras av olika stadier i personlighetens utveckling. Individen genomgår den orala, den anala och den falliska fasen innan libidon slutligen fått sitt utlopp i mogen genitalitet hos den vuxne.

25.2.2 Barnets utveckling enligt Anna Freud

Förutom att Freud handledde en läkarkollegas terapi med dennes 5-årige son "lille Hans" sysslade han inte direkt med barnobservationer. Hans egen yngsta dotter Anna, kom däremot att särskilt intressera sig för barn.

Anna Freud, som från början utbildade sig till lärare, grundade en pedagogiskt präglad analys där det även ingår arbete med föräldrarna. Efter sin analytiska skolning i Österrike har hon huvudsakligen varit verksam i England. I sin bok "Barnets psykiska hälsa" (1967), beskriver Anna Freud barnets normalutveckling. Hon utgår från *flera parallella utvecklingslinjer* som berör olika områden av individens personlighet. Bakom samtliga utvecklingslinjer går en gemensam *grundlinje*. Den leder från den nyföddes fullständiga beroende av moderns omsorger till den vuxnes förmåga att klara sig själv både emotionellt och materiellt.

Grundutveckling — Från beroende till emotionell självständighet och vuxna objektrelationer

De olika faserna i denna utvecklingslinje kan kort beskrivas enligt följande:

- 1 Det nyfödda barnet och modern fungerar i en *biologisk enhet*. Moderns narcissistiska känsla (egenkärlek) av att "äga" sitt lilla barns kropp motsvaras av barnets "önskan" att sammansmälta med modern. Barnet innefattar modern i sin egen inre "narcissistiska miljö". Några klara kroppsgränser mellan mor och barn existerar inte. Den första tiden är libidon helt knuten till individen själv och barnet kan sägas ha sig själv som "kärleksobjekt".
- 2 Barnet i *oralfasen* (0—ca 2 år) har tvingande kroppsliga behov som måste tillfredsställas utifrån. Det upplever endast tillfredsställelse eller frustration av behoven och bildar under sitt första levnadsår en *behovstillfredsställande "anaklitisk"* relation till modern. Denna är ojämn och växlar i förhållande till om barnet är tillfredsställt eller ej. Det existerar en "objekt-laddning" då barnet är i behov av något och den dras tillbaka igen då det väl blivit tillfredsställt.
- 3 Så småningom kan barnet uppfatta sig själv och modern som två olika individer. Det kan hålla kvar en bild, en "psykisk representation", av objektet (modern), oberoende om det är tillfredsställt eller ej. Barnet har uppnått *objekt-konstansstadiet*, (omkring 1,5 års ålder) när det vet att "hon kommer tillbaka och ger mig mat även om hon inte är hos mig just nu". (Beträffande utvecklingen av objektrelationer och innebörd i objektkonstansbegreppet finns flera mera specifikt utvecklade teorier av analytiker som Mahler, Spitz m fl. För introduktion se mitt resonemang under Del III: Kap 12.5)
- 4 Barnet är mer eller mindre ambivalent under hela sin pregenitala uppväxt men ambivalensen är särskilt uttalad under den *anala fasen* (mellan ca 1,5 och 3 års ålder). Orsaken är bl a att barnet möter en rad misslyckanden och besvikelser och finner att det inte längre är "världens centrum". Barnet har lärt sig att gå, det kan börja förflytta sig med större lätthet och undersöker sin omgivning och möter då en mängd hinder och motstånd (det ramlar och slår sig, kan inte nå upp och få tag i vissa saker etc). Det upptäcker också att föräldrarna inte enbart ger trygghet och tillfredsställelse utan att de också kan vara arga och hotande. Barnet blir osäkert på vad det kan och får göra. Det har tidigare upplevt sig kunna behärska sin omgivning (omnipotens) men flyttar nu över denna upplevelse på föräldrarna. I den "anala maktkampen" får barnet ofta ett mycket starkt behov att själv få bestämma. Den ambivalenta relationen i den "preoidipala analsadistiska" fasen präglas av sådana jagattityder som att klänga sig fast vid, plåga, behärska och kontrollera kärleksobjekten.

- 5 Då barnet är ca 2,5—3,5 års ålder kommer det in i en period som präglas av upplevelserna av könsskillnaderna — den *falliska fasen*. Både pojkar och flickor anses få en nästan "chockartad" upplevelse då pojken ser att flickan inte har någon penis och flickan ser att pojken har något som hon själv saknar. Upplevelsen är ofta av genomgripande natur och kan ge upphov till "kastrationsångest" hos pojken och "penisavund" hos flickor. Samtidigt som barnet blir medvetet om sin könsroll kommer också känslor av kärlek och rivalitet mot föräldrarna att bli allt starkare. Barnet konfronteras med den *oidipala problematiken*. — Den tidigare osäkerheten till objekten ersätts av en fullständig objektcentrering. Pojken blir "förälskad" i sin mamma, strävar efter att äga henne och känner svartsjuka och rivalitet med pappan. Han upplever sin svaghet i rivaliteten med fadern och önskar att denne vore "död" så att han kunde "gifta sig" med sin mamma. Motsvarande gäller för flickan, som vill "gifta sig" med sin pappa och som är svartsjuk på mamma som "äger" pappa. Barnet karakteriseras förutom av kärlek och hat-rivalitet i denna utvecklingsperiod också av nyfikenhet, beskyddande tendenser och önskan att bli beundrad.
- 6 Då de oidipala konflikterna är genomarbetade avtar "drifternas tryck" och barnet kommer (vid ca 6—7 års ålder) in i *latensperioden*. Barnet är öppet, vetgirigt, aktivt och mer realistiskt och det är skolan som dominerar hans värld. Libidon överföres efterhand från föräldrarna till jämnåriga kamrater, till lärare och ledare men också till olika "opersonliga" ideal och intressen.
- 7 I *puberteten* sker en delvis återgång till tidigare attityder och beteenden. Objektrelationerna blir återigen mer ambivalenta och knutna till behovstillfredsställelse. I puberteten återupprepas ofta den oidipala situationens infantila sexualproblematik även om genitaliteten nu skjuts i förgrunden framför de tidigare pregenitala drifterna. Ett "svagt" jag och ett "starkt" det (att drifterna utövar ett starkt tryck på jaget), kan sägas vara gemensamma drag för oidipalproblematiken och puberteten.
- 8 Efter puberteten kommer *adolescensens* kamp. Den unge försvarar sig mot de pregenitala tendenserna och försöker med hjälp av olika försvar att efterhand frigöra sig från de infantila objekten. Han kan då slutligen etablera en genital dominans med libidoladdningen överförd till objekt av det motsatta könet utanför den egna familjen.

Jag-utveckling

Det lilla barnet lever helt efter lustprincipen — är behärskat av detet som söker omedelbar behovstillfredsställelse. Tillvaron är odifferentierad och barnet upplever ingen skillnad mellan den egna personen och omvärlden. Det översvämmas av sina kroppsupplevelser, kan inte överblicka eller stå emot olust och kan inte skjuta upp sitt behov av tillfredsställelse.

När barnet genom att känna, smaka, höra, röra sig etc undersöker sina upplevelser från sinnen börjar det lära sig, "bli medvetet om", att det finns en skillnad mellan barnet självt och omvärlden. Ett litet elementärt jag växer fram — "jag är någon".

Jagutvecklingen fortsätter genom att barnet tar in och införlivar sina upplevelser i sin personlighet. Det lär sig att anpassa sig till yttrevärldens krav att inte kunna få omedelbar behovstillfredsställelse och kan börja leva efter realitetsprincipen genom att utveckla försvar mot ångest vid otillfredsställelse. Språkutvecklingen bidrar till att upplevelsorna kan internaliseras och genom att imitera och identifiera sig med personer som är känslomässigt viktiga (särskilt föräldrarna) kan barnet så småningom identifiera sig med de sociala normer som dessa representerar — en egen *jag-identitet* växer fram. Identifikationen påverkas av relationerna till omvärlden — om dessa präglas av behovstillfredsställelse och samhörighet eller av bristande tillfredsställelse och ångest.

Genom att lära sig tåla och bemästra olika frustrationssituationer och inre och yttre hotsituationer utvecklas en *frustrations- och ångesttolerans*. Denna ger individen en möjlighet att få kontinuitet i livsföringen, att kunna uppskjuta den omedelbara behovstillfredsställelsen och hålla ut med en viss målinriktad verksamhet.

Individen kan efterhand utveckla en *jag-styrka* med självaktning och förmåga att ta ansvar. Man ger inte blint efter för akuta svårigheter, driftsimpulser eller socialt tryck utan har en kontinuerlig motivation som samtidigt är flexibelt anpassningsbar.

25.2.3 Erik Homburger Eriksons utvecklingsteori

Det omedvetna stod i centrum för Sigmund Freuds intresse. Terapeutiska överväganden, bland annat för att kunna övervinna det motstånd mot terapin som sågs som ett uttryck för jaget, fick dock både Freud själv och andra analytiker att närmare studera jagfunktionerna. Anna Freud hävdar t ex att "analysens uppgift är att nå en så vidsträckt kunskap som möjligt om alla de tre instanser — detet, jaget och överjaget — som vi föreställer oss att den psykiska personligheten är sammansatt av, om deras relationer till varandra och till yttrevärlden." (1969, s 14)

En betydande del av senare psykoanalytiska forskare har tagit ännu ett steg från betoningen av det medvetna. De brukar ofta sammanfattas under benämningen "jag-psykologer" eftersom de utgår från att barnet inte enbart föds med en detstruktur utan att det också har ett jag redan vid födelsen, som en från början fristående instans.

Jaget har den kognitiva funktionen att sas "pröva verkligheten". Jaget innefattar även olika "försvarsfunktioner" som kan avvärja driftsimpulser eller omsätta dem i handling och som kan balansera överjagets bud på ett realistiskt sätt. Dessa jag-funktioner utvecklas i stort sett likartat hos barn under mycket olika miljöbetingelser och verkar därför följa en nedärvd biologiskt styrd utveckling. De har därför kallats "primärt

autonoma” med vilket menas att barnet har medfödda förutsättningar för perception, motorik, tänkande etc som om de utsätts för stimuli i en ”genomsnittlig miljö” kommer att utvecklas normalt.

En av de mest kända psykoanalytiska jag-psykologerna är *Erik Homburger Erikson*. Han utbildades ursprungligen till analytiker av Anna Freud i Wien, utvandrade senare till USA, blev professor i utvecklingslära och psykiatri vid Harvards universitet och har bl a blivit känd för studier där kulturanthropologi och psykoanalys integreras.

Erikson utgår från organismens primärt autonoma biologiskt medfödda anpassning till en ”genomsnittsmiljö”. Han urskiljer en utveckling i sk beteendemönster eller ännu större enheter, ”beteendecykler”, som, då individen passerar olika utvecklingsstadier, mognar i en konstitutionsbestämd ordningsföljd. Eriksons teori benämnes epigenetisk (från biologins ”epigenes”). Härmed menas att utvecklingen sker genom specialisering av från början odifferentierade anlag i samspelet mellan den biologiska organismen och de olika miljöfaktorer som individen möter. Hans utvecklingsteori kan därför ses som ett försök till syntes mellan Freuds sexualpsykologiska teori och ett kulturanthropologiskt perspektiv.

Erikson beskriver *åtta olika utvecklingsfaser* som karakteriseras av att en viss uppgift måste lösas i varje fas. Vid dessa större utvecklingssteg inträffar en kritisk period, en vändpunkt, då det samtidigt med en ökad sårbarhet också finns vidgade utvecklingsmöjligheter. I varje fas måste organismen anpassa sig både till yttervärlden och till de biologiska förändringar som äger rum inom individen. ”Lösningen” av problemen förbereds i föregående fas och fullföljes i de följande. Anpassningen är inte ensidig till sin natur utan innebär en ömsesidig koordinering. De fas-specifika behov som individen har väcker hos de vårdande behov som motsvarar respektive faser i deras egen utveckling. Detta ömsesidiga samspel beskrivs av Erikson i ”Barnet och samhället” (1954) som att ”småbarnen behärskar och uppfostrar sina familjer lika mycket som de behärskas av dem.” (s 64)

De personer som vårdar och uppfostrar barnet representerar i ett vidare perspektiv samhällets traditioner. Erikson (1954 s 97—170) visar bl a från studier av andra kulturer hur varje samhälle organiserar sina former för vård och uppfostran på ett funktionellt sätt som kan säkra barnets livsduglighet just i detta samhälle. — ”Vad som är nyttigt för barnet, vad som kan hända det beror alltså på vad det antas skall bli för något, i vilken miljö” (s 60).

I varje fas dominerar ett specifikt ”organmönster” som motsvaras av en generell beteendeform. Organmönstren från de tidigare faserna fungerar som ”hjälpmönster” vid övergången till en ny fas. Om barnet får tillräckligt emotionellt stöd i de olika faserna, kommer de tidigare hjälpmönstren att få en underordnad betydelse, ”barnet växer ifrån dem”. Om utvecklingen och anpassningen mellan barn och omgivning inte

störs kommer därför gamla mönster att assimileras och ersättas av nya. Lösningen av fasproblemen bestämmer individens möjlighet att utbilda "jagidentitet". Med jagidentitet menar Erikson förvissningen om att man kan behålla en inre fast kontinuitet i sitt liv och att denna identitet också uppfattas som stabil av andra människor.

I varje fas grundläggs alltså hos individen en viss inställning som blir avgörande för den orientering han senare kommer att ha i livet.

Fas 1. Grundläggande tillit kontra grundläggande misstro (0—ca 1,5 år)

För en sund personlighetsutveckling och stabil jag-identitet behöver barnet i sin begynnande utveckling få en grundläggande känsla av tillit och förtröstan — såväl till den egna organismen som till föräldrar eller andra vårdare. Denna grundattityd utvecklas genom att omgivningen, i vård och kontakt, anpassar sig och är lyhörd för barnets individuella behov. Det är inte i första hand kvantiteten utan kvaliteten på den kontakt som växer fram som blir avgörande. Detta beror i sin tur på föräldrarnas tillit till sig själva som individer och uppfostrare och hur de kan förmedla sin egen upplevelse av tillit till barnet.

Denna fas kan delas upp i två perioder. Den första är *införlivande* till sin natur. Munnen står i centrum för barnets lustupplevelse, men Erikson påpekar att han "föredrar dock att kalla detta stadium det oralrespiratoriskt-sensoriska därför att det första näringsupptagande mönstret under detta skede dominerar alla zonernas beteende, inklusive hudens hela yta, som bör uppfattas som ett sinnesorgan; sinnesorganen även som huden är mottagliga för och blir alltmer hungriga på sin rätta stimulans" (1954, s 61). Barnet tar alltså in erfarenheter med alla sinnen och hela sin kropp och måste få mat, vård och stimulans i rätt avvägning och tid.

Att "få" kärlek omvårdnad och trygghet innebär indirekt att barnet lär sig att någon annan är beredd att "ge ut" av sig själv. Häri ligger grunden till identifikation med andra människor och till att man kan ge något ifrån sig själv känslomässigt.

Den andra perioden har *ta och hålla fast* som socialt (organ-)mönster (oral-sensorisk form). Barnet blir mer motoriskt rörligt och försöker få tag i olika saker och stoppa dem i munnen och bita på dem. Oftast avbryts amningen under denna period, barnet blir mer medvetet om sig själv och mindre i behov av ständigt vård. Barnets utveckling av tillit i denna fas innebär inte att det skall "acceptera allt" utan ett visst mått av kritisk prövning behövs också för att det senare skall kunna fungera i samhället. Om miljön i denna fas tillåter en sund utveckling kommer individen som resultat att erhålla *strävan och hopp* inför framtiden.

Fas 2. Självständighet kontra blygsel och tvivel (ca 1,5—3 år)

Under denna fas börjar barnet uppleva att det har en självständig vilja även om det fortfarande är mycket beroende av sina vårdare. Barnet utvecklas snabbt vad det gäller språk, urskiljning och kontroll av sina muskler. Det har dock ännu svårigheter med att samordna olika handlingsmönster som kan karakteriseras som "hålla kvar" och "släppa" (anal-uretala-muskulära-fasen). Utvecklingen mot självständighet hänger intimt ihop med att barnet lär sig att kontrollera tarm och blåsa. Om barnet i sina viljeyttringar möter alltför hårt motstånd blir ofta följden att det reagerar med trots. Känslan av fri vilja kommer ur en upplevelse av kontroll över sig själv utan att behöva rubba sin självuppskattning.

I denna fas lägges grunden till förhållandet mellan samarbetsvilja, självutveckling och påtvingad självbehärskning. Från vårdarens sida krävs fasthet i kombination med en varm tillåtande attityd som möjliggör att barnet får fungera självständigt på de områden där det kan klara sig självt. Denna frihet bör successivt öka i omfattning då barnet efterhand utvecklas och kan möta yttrevärldens krav mera realistiskt.

Förhållandet mellan barn och föräldrar är mycket viktigt för utvecklingen. I stor utsträckning beror denna på föräldrarnas egen grundläggande identitet och känsla av personligt oberoende och värdighet. — "För oavsett vad vi gör i detaljer så kommer barnet först och främst att känna vad vi som kärleksfulla, samarbetsvilliga och fasta varelser lever på och vad det är som gör oss hatiska, ängsliga och klivna i vårt inre" (1969).

Efter att ha utvecklat en grundläggande tillit måste alltså barnet få utveckla sin egen fria vilja, genom att pröva sin vilja mot andras. Som ett resultat av konstruktiva lösningar på de känslor av skam och tvivel som kan uppstå i denna fas erhåller individen *självständighet*. Här sker den första frigörelse från föräldrarna som är en förutsättning för att barnet senare i livet skall kunna bli en oberoende och självständig individ.

Fas 3. Initiativ kontra skuldkänslor (ca 3—7 år)

Genom att barnet pga bättre balans och muskelkontroll får en större rörelseförmåga och samtidigt utvecklas intellektuellt och språkligt stimuleras barnets fantasi och nyfikenhet. Det verkar förfoga över överskottsenergi och prövar hela tiden på områden som verkar lockande. En förmåga till *initiativ* blir resultatet, som utgör grunden för ambition och målmedvetenhet senare i livet.

Barnets allmänna nyfikenhet avspeglas också på det sexuella området. (Infantila-genitalitetens fas.) I lek med andra barn kan det göra jämförelser och upptäcka skillnaderna mellan könen. Barnet påbörjar utvecklingen av sin framtida könsroll genom att införliva initiativmönster och attityder till denna. "Organmönstret" i denna fas är att vilja *erövra*, för flickor på ett tilldragande och inneslutande sätt och för pojkar på ett mera inträngande och angripande sätt.

Överjaget som växer fram under denna fas är "övervakare" över barnets initiativ och utvecklas både ur yttre hot och inre själviakttagelse. Att barnet får leka med kamrater och umgås med vuxna bidrar bl a till att överbrygga generationsklyftan och det framväxande "samvetet" utgör grunden till en moralisk/etisk utveckling som avspeglas i samhällets normer. Resultatet av identitetsutvecklingen i en gynnsam miljö under denna fas blir att barnets initiativ frigörs, att kraften inriktas på uppgifter som passar dess anlag och intressen och att en *målmedvetenhet* kan utvecklas.

Fas 4. Arbetsflit kontra underlägsenhetskänslor (skolåldern)

Genom sin egen aktivitet lär sig barnet att genomföra olika projekt och att få uppskattning. Den expansiva fantasin avtar och barnet blir mer intresserat av att lära och ta del i olika konkreta arbetsuppgifter. — "Det kan bli en villig och intresserad deltagare i ett produktivt sammanhang. Att fullfölja ett sådant sammanhang blir ett syfte, mål, som stegvis vinner överhand över lekens nycker och drömmar." (1954, s 235)

Barnet upplever att det kan utföra och fullfölja olika uppgifter och kan därmed utveckla arbetsflit och motivation — en form av identifikation med uppgiften. Det är viktigt att barnet kan identifiera sig positivt med de människor som har de kunskaper som barnet söker, som vet hur uppgifter kan utföras, som ser vad som passar barnet och som kan bedöma vad det kan klara av i framtiden. En lärare som förstår detta, kan ta bort barnets eventuella känslor av "att inte duga något till". Det centrala i denna fas är alltså lusten till *verksamhet*, att ivrigt sysselsätta sig, att vilja göra uppgifter färdiga och att träna sig för att kunna utföra dem ännu bättre. Om barnets medfödda kapacitet och vilja att utvidga sin egen värld inte hindras av miljön utan istället stimuleras kommer detta att stärka barnets jag och lägga grunden för en känsla av duglighet och *kompetens*.

Fas 5. Identitet kontra splittring (ungdomstiden)

Denna fas karakteriseras av att den unge söker efter egen identitet och mening i tillvaron. Han behöver människor att lita och tro på och idéer att kämpa för. Den unga människan ställs inför val som gäller hans framtida vuxna roll både vad gäller studier, arbete och förhållande till det motsatta könet. Särskilt påfrestande är att könsmognaden aktualiserar kriser från tidigare faser samtidigt som vårt samhällssystem förlänger puberteten bl a genom en lång utbildning. Detta gör att könsmognaden inträffar långt tidigare än den sociala övergången till vuxenlivet.

"Den integration som nu sker i form av en känsla av inre identitet är något mera än summan av identifikationerna under barndomstiden.

Det utgör det inre kapital som växt fram ur alla dess erfarenheter från respektive stadier, när framgångsrika, partiella identifikationer ledde till en samordning av individens grundläggande drifter och hans begåvning, hans sociala möjligheter och de rådande idealen inom samhället. Känslan av inre identitet är sålunda den befastade tillförsikten, att man kan bibehålla sin inre identitet och kontinuitet (jag-syntesen i psykoanalytisk mening) så att den motsvarar den identitet och kontinuitet som består i betydelsen man har för andra, något som framgår av påtagliga löften om en 'framtidsmöjlighet', en 'karriär', en 'framtid'." (1954, s 238).

För individens fortsatta liv innebär denna integration att hon kan grundlägga en hängivelse och *trohet*, både till människor och idéer.

De återstående tre faserna behandlar den vuxna och åldrande människan och genomgås här mycket kortfattat.

Fas 6. Närhet kontra isolering

Intimitet och kärlek till en annan människa är huvuduppgiften när man går in i vuxenlivet. Detta är möjligt genom att man håller på att bilda sig en egen identitet samtidigt som man vill sammansmälta den med andras.

Fas 7. Produktivitet kontra stillastående

Den mogna människan har ett behov av att behövas och känner vanligtvis en naturlig lust att upprätta och vägleda en ny generation. Resultatet blir *omvårdnad och produktivitet* som livsinställning.

Fas 8. Jag-integritet kontra förtvivlan

Den åldrande människan som mött och integrerat glädje och besvikelse, varit upphov till idéer, vårdat andra människor och kämpat för värderingar kan slutligen mogna till en *jag-integritet*. Att förstå och acceptera sitt eget liv just så som det har varit kan slutligen ses som en form av *vishet*.

25.2.4 Psykoanalytisk syn på psykisk störning

Freud utgick från en växelverkan mellan den biologiska organismen och miljön för att förklara människans utveckling. I denna växelverkan uppstår också de konflikter som kan resultera i en felaktig, "störd" utveckling. Miljön kan eller "vill" i vissa fall inte tillfredsställa barnets behov eller acceptera dess beteende. I normalutvecklingen lär sig barnet efterhand att uppskjuta sin omedelbara behovstillfredsställelse genom att fördröja och kontrollera driftsimpulserna. Jaget "upplever" ångest genom konflikten mellan driftsimpulserna och de förbud mot dessa impulser som sätts av överjaget, samhället och kulturen. I psykoanalytisk teori brukar man särskilja olika former av ångest — realångest, driftsångest, överjagsångest och signalångest.

- *Realångest* är den "sunda" överlevnadsreaktionen att reagera med fruktan inför faktiska yttre faror, som då man blir rädd och flyttar på sig inför en bil som man annars kan bli överkörd av.
- *Driftsångest* innebär rädsla för sina egna drifter, att man upplever att man "översvämmas" av drifterna och att man inte längre har kontroll över sig själv (ofta påtagligt i puberteten).
- *Överjagångest* är de samvetskval och skuld känslor man känner då man handlar mot överjagets bud eller känner lust att göra det.

För att föregripa uppkomsten av en ångestframkallande (traumatisk) situation, t ex att separeras från någon man älskar och som uppfyller ens behov (förlust av kärleksobjektet), utvecklar individen *signalångest*. Denna kan liknas vid en känsla av hot som utvecklas inom jaget för att varna inför en traumatisk situation.

Om barnet i en konflikt inte har möjlighet att leva ut driften på ett konfliktfritt sätt kommer barnets driftssträvan att delas upp så att en del används som ett försvar för jaget och står som en inre representation för det yttre hindret. Konflikten som från början var mellan barnets behov och omgivningen har nu blivit en konflikt inom barnet. Det uppstår en splittring mellan de båda impulserna och denna ambivalens uttrycks i ångest. Om ångesten blir så stark att den blir outhärdlig tränges den ursprungliga impulsen bort. Den fortsätter emellertid att utöva inflytande men nu i en modifierad form genom olika försvarsmekanismer.

Anna Freud beskriver dessa förlopp i "Jaget och dess försvarsmekanismer" (1969).

Vissa processer kan vara delvis medvetna för individen och då som förstadier till försvar. Exempel på sådana är *jaginskränkning*, då man undviker att utsätta sig för sådant som leder till konflikter och ångest, och *förnekande*, då man t ex "mot bättre vetande" förnekar att man har en allvarlig sjukdom.

Vid de egentliga försvarsmekanismerna är förloppet däremot helt omedvetet för individen. Anna Freud beskriver tio olika försvar som jaget använder sig av:

Bortträngning som är den grundläggande mekanismen för att förvandla ångestfyllda upplevelser till omedvetna. Man "glömmer" dem, vet inte att de existerar. Ett visst mått av bortträngning sker i varje konflikt och är oftast en förutsättning för att de andra försvarsmekanismerna skall träda i funktion.

Regression vilket innebär en återgång till ett tidigare utvecklingsstadium. Barnet ger upp inför kraven på sin egen åldersnivå och tar s a s ett steg tillbaka. Regressioner sker huvudsakligen till preoidipalt libidostadium (oralt eller analt). Ett barn som t ex får ett nyfött syskon kan regrediera — bli "barnsligare" — för att få del av samma intresse och omvårdnad som sitt lilla syskon.

Reaktionsbildning som är en mekanism vid ambivalenta känslor, t ex

hat — kärlek, då den ena attityden görs omedveten genom att man betonar den andra. Hat förefaller ha ersatts av kärlek, smutsaktighet av renhet, grymhet av vänlighet osv. Omedvetet kvarstår dock den andra attityden. (Reaktionsbildning kan ske i båda riktningarna men det vanligaste är att ett socialt oaccepterat beteende ersätts av ett accepterat.)

Isolering då individen skiljer på olika känslor, händelser och s a s delar upp dem i olika fack. En människa kan t ex i detalj komma ihåg en ytterst traumatisk händelse utan att samtidigt uppleva de starka känslor som då väcktes. Man kan också isolera olika delar av sin personlighet så att man t ex har en "ond" och en "god" sida.

Annullering som är en process för "upphävande av det skedda". Detta försvar syftar till att motbevisa eller annullera den skada som individen omedvetet tror att hans sexuella eller fientliga önskningar åstadkommit. Man gör då reellt eller på ett symboliskt plan något "positivt" som är motsatsen till vad man förut gjort eller önskat. Ofta kan det få formen av ritualer eller magiskt tänkande. En tvångsneurotiker som t ex är rädd för sina anala impulser kan istället utveckla tvättningsritualer och ordningsmani.

Projektion vilket innebär att man tillskriver en annan människa det som man inte kan acceptera och som väcker ångest inom sig själv. Man erkänner alltså känslan men förlägger den inte till sig själv utan till en annan person. "Det är inte jag som är arg på mamma utan det är hon som är arg på mig." En form av projektion är *förskjutning*. Barnet upplever affekten men mot "fel" sak eller person — knyter den till fel objekt. Aggressiva känslor som barnet t ex har mot föräldrarna kan istället förskjutas till läraren, skolan eller olika djur.

Introjektion som är en mekanism vid vilken individen i sitt inre upptar bilden av en annan person och reagerar mot denna bild så som han förut reagerade mot personen. Denna process fungerar inte enbart som en försvarsmekanism utan är också en viktig aspekt i överjagsbildningen.

Vändning mot den egna personen vilket innebär att t ex ett barn vänder mot sig själv de känslor som egentligen är riktade mot t ex föräldrarna. Oftast rör det sig om olika otillåtna känslor, t ex aggression.

Vändning till motsatsen som innebär att en viss känsla eller upplevelse ersätts av dess motsats. Anna Freud berättar t ex om en flicka som led av ett intensivt penisavund mot sin yngre bror. Flickan lekte då en fantasilek där hon var en trollkarl som med magisk förmåga kunde förvandla hela världen. Hon förvandlade därmed sin avund och oförmåga till dess motsats — att hon behärskade allt.

Sublimering — förskjutning av driftsmålet — vilket är en mekanism där de olika partialdrifterna (orala, anala, falliska) kan behålla sin libidinösa laddning (energi) men rikta den ursprungligen primitiva tendensen mot ett kulturellt acceptabelt mål. "Anal önskan" att kladda och smeta kan t ex bli konstnärlig verksamhet. Detta gäller inte genitala drifter (sexuella drifter i vanligt talspråk) som vanligtvis inte går att sublimeras.

Ångesten kan således trängas bort med hjälp av försvarsmekanismer och genom dessa kompromisslösningar kan individen åter ta upp samspelen med omgivningen. Anpassningen blir dock, genom de symtom som blir följden, alltid en form av nödlösning. I en ny konfliktsituation som aktualiserar de bortträngda impulserna upplever individen på nytt ångest och tar vanligen återigen till sitt tidigare försvarsmönster. De olika symtom som individen utvecklar är således i huvudsak resultat av en konflikt mellan en bortträngd impuls och yttervärldens krav.

Vid svåra störningar i utvecklingen kan individen fixeras till vissa utvecklingsstadier. *Fixering* innebär att individen genom avsaknad av kärlek, omvårdnad, trygghet, genom brist på stimulering, genom överstimulering (t ex att barnet hålls kvar i spädbarnsberoende långt upp i ålderna) eller genom hård pottränning och kadaverdisciplin, överdrivet binds till vissa objekt eller beteenden. Särskilt gäller detta konflikter i de pregenitala faserna. Individens personlighet blir präglad av i vilken fas fixeringen inträffar och individen utvecklar därmed en viss ”*karaktärsstörning*”. Vid fixering till en form av karaktärsstörning rör det sig alltså inte i första hand om enstaka ”yttre” synliga symtom utan om att hela personligheten präglas av sin ”oral” eller ”anala” karaktär.

Då individen upplever ångest är det vanligt att han reagerar med regression. En eventuell fixering i individens tidigare utveckling kommer att bestämma till vilket stadium regressionen går och vad det åtföljande beteendet blir. Psykiska störningar senare i livet är därför ofta resultat av en kompromisslösning i tidig ålder vid en konflikt mellan detet (drifts-impulser och detderivat — affekter och fantasier) och de förbud mot dessa som jaget och överjaget sätter upp. Enligt psykoanalytisk teori härrör alltså de grundläggande orsakerna till senare störningar i den enskilda individens liv huvudsakligen från konflikter i den tidiga barndomen.

Jag skall nu genom att anknyta till de psykoanalytiska utvecklingssteorier som jag tidigare redovisat (25.2.2 och 25.2.3) försöka beskriva de störningar som konflikter i de olika stadierna kan resultera i.

25.2.5 *Psykisk störning enligt Anna Freud*

Störningar i grundutvecklingslinjen

— Se ”Barnets utveckling enligt Anna Freud” (25.2.2)

- 1 Avbrott i den biologiska kontakten mellan mor och barn, oavsett orsak, kommer att ge upphov till separationsångest — den ”sorg” ett litet barn känner då det skiljs från sitt första kärleksobjekt. Eftersom barnet ännu inte bildat någon objektkonstans upplevs denna separation som att barnet förlorar en del av sig själv — ”rädsla för förintelse på grund av förlust av det vårdande objektet”. (Anna Freud 1965, s 109.) Barnet kan sägas reagera med en djup ”sorg” som endast lättar ifall modern kommer tillbaka eller på lång sikt ersätts av ett full-

- gott "moderssubstitut". Observationer från olika institutioner där barn skilts från sina föräldrar visar vilken genomgripande effekt dessa separationer kan få på individens personlighet med bl a svåra libido- och jag-regressioner. Det har t o m hänt att spädbarn "sörjt sig till döds" trots att de fått mat, värme etc.
- 2 Om modern är oförmögen att tillfredsställa barnets behov och skänka det trygghet leder detta till brister i barnets utveckling till självständig individ. Barnet får svårigheter att uppnå objektkonstans, lyckas inte frigöra sig från modern och kräver därför ständig närhet och glupsk behovstillfredsställelse. All separation och frustration upplevs som livshotande. Barnets otillfredsställande relation till modern kan i svåra fall leda till s k anaklitisk depression. Barnet kommer in i ett tillstånd av inaktivitet, likgiltighet och känslomässig kyla då det berövats sin moders omvårdnad eller behandlats på ett opersonligt och likgiltigt sätt. Detta gäller speciellt i denna fas då barnet är helt beroende av omgivningens stöd.
 - 3 Besvikelse, smärta och frustration i relationerna till föräldrarna vid det stadium då objektkonstans skall uppnås kan ge upphov till en ambivalens hos barnet i förhållande till sig själv och till omvärlden. Barnet blir frustrerat eftersom det längtar efter värme, ömhet och gemenskap men inte vågar ta kontakt eftersom det fruktar att på nytt bli övergivet eller besviket. Följden blir ofta att barnet hängiver sig åt fantasier och får en dålig verklighetskontakt. Vid fixeringar i den orala fasen får individen en karaktärstyp som präglas av glupskhet, omåttlighet. Det blir fordrande, klängig och helt uppslukande i sina relationer till andra människor. Motsatsen kan också bli fallet — att barnet vägrar äta och drar sig undan kontakt.
 - 4 Om föräldrarna själva präglas av ambivalens med maktkamp och häftiga känslosvängningar förstärker detta barnets utvecklingskris i den anala fasen. Barnet kan fixeras i denna fas om föräldrarna ger efter på alla punkter och aldrig säger nej eller om de tvärtom sätter upp mycket stränga regler och ser till att de efterföljs genom att straffa och få barnet att "skämmas". Fixering kan också bli fallet om man överstimulerar barnets analintresse genom att ständigt visa överdriven förtjusning över barnets avföringsprodukter. Konflikter i denna fas kan ge en ständig känsla av att inget duga till, rädsla för att misslyckas, svårigheter att fatta beslut eller ett onaturligt behov att alltid vara duktig. De ritualer som 1—2-åringar ofta använder sig av kan i sådana fall fixeras till ett senare tvångsmässigt beteende. Vanliga karaktärsdrag vid anal fixering är t ex snålhet, överdriven noggrannhet, punktlighet, pliktuppfyllelse, prestationskrav och att man ständigt måste bestämma och dominera. Det kan även resultera i motsatsen — att man blir trotsig och "skiter i allting".
 - 5 En familj som präglas av obalans, t ex genom att en av föräldrarna är mycket dominerande eller osäker på sin egen könsroll eller genom att modern är ensamstående, kan komma att förstärka konflikterna i den

falliskt-oidipala fasen. Fixering till en viss karaktärstyp sker vanligtvis inte i den falliska fasen. Olösta oidipal-konflikter är däremot mycket vanliga. De visar sig senare i familjekonflikter av olika slag och i generella svårigheter att etablera tillfredsställande relationer till andra människor, särskilt av motsatt kön. Vid oidipal-konflikter är föräldrarna oftast själva inbegripna genom sina egna problem. En ensam mor kan t ex söka tillfredsställelse via sin son genom att denne både får inta rollen som barn och som partner. Mamman måste oftast få en tillfredsställande relation till någon annan än pojken för att han skall kunna etablera en sund individualitet och självständighet.

Oidipal-konflikten skapar ångest och det är vanligt att barnet periodvis regredierar till oralt eller analt beteende. Olöst oidipalproblematik kan förenklat ses som kärnan i så gott som alla neurotiska störningar. Vissa beteenden brukar tyda på olöst oidipal-konflikt. Överdriven blyghet och anspråkslöshet kan t ex vara reaktionsbildningar mot tidigare exhibitionistiska tendenser. Överdriven manlighet och högljudd aggressivitet kan t ex vara komensationer för en underliggande kastrationsångest.

- 6 Latensperioden är som helhet relativt konfliktfri eftersom drifterna inte är så påträngande under denna period. De personlighetsmässiga störningar som kan inträffa brukar oftast bero på att barnet blir hindrat i sin naturliga aktivitet och nyfikenhet. Detta kan göra barnet håglöst och "skoltrött", att det inte upplever sin egen aktivitet som meningsfull och därför inte vill eller förmår ta ansvar för sina egna handlingar.
- 7 Vid övergången från latensperioden till prepuberteten förändras återigen det inre strukturella styrkeförhållandet — detet bli s a s starkare på jagets bekostnad. Drifterna förändras både kvantitativt och kvalitativt. Genom ökning av primitiva pregenitala tendenser (orala och anala), kan svåra bakslag ske i den sociala anpassningen och en tillbakagång av de personlighetsframsteg som gjorts under latensperioden. Ungdomar i puberteten pendlar mellan vuxet beteende och omogenhet och det är inte ovanligt att de visar "asociala" tendenser genom att bryta med den äldre generationens normer och värderingar. Om striden mellan detet och jaget blir alltför ojämn till detets fördel kan individens entré i vuxenvärlden komma att präglas av ett ständigt sökande efter behovstillfredsställelse.
- 8 Då den egentliga adolescensen inträder förändras återigen libidosituationen främst genom att de pregenitala tendenser som gjort sig påminda under puberteten nu slutgiltigt ersätts av en genital dominans. Oftast resulterar detta i en harmonisk balans mellan det, jag och överjag. Vid eventuell obalans brukar jaget använda två typer av "försvar" mot libidon; asketism eller intellektualisering. Asketismen kan leda till en generell misstro mot alla driftsönskningar och även innefatta mat, sömn och klädvaror. Intellektualisering kan t ex resultera i att den unge har svårt att kunna engagera sig känslomässigt.

Tidiga störningar i barnets liv leder till att *jag-utvecklingen* försvåras. Om relationerna till omvärlden har präglats av ångest och bristande tillfredsställelse kan detta leda till *jag-svaghet*. Jag-svaghet innebär att individen inte kan uppskjuta behovstillfredsställelse, har svårigheter med att under längre tid kunna hålla på med en viss målinriktad aktivitet, ger efter för gruppsytryck och social påverkan, har låg frustrations- och ångesttolerans och har svårigheter att på ett konstruktivt och tillfredsställande sätt kompensera eller sublimeras den bristande behovstillfredsställelsen.

Vid senare störningar i utvecklingen kan jaget visserligen ha utvecklat en viss styrka men utan att ha den sunda jag-styrkans flexibilitet och anpassningsförmåga. Genom bindningar av inre konflikter kan en *neurotisk jag-styrka* ha bildats som kan vara mycket svår att bearbeta eftersom den ofta är så gott som immun mot gruppsytryck, övertalningsförsök eller annan yttre social påverkan.

Störningar i barnets utveckling beror alltså sammanfattningsvis på ett icke tillfredsställande samspel mellan den biologiska organismens mögna, barnets egen aktivitet och omgivningens förmåga att möta barnets behov. Detta kan få till konsekvenser:

- att balansen i utvecklingen mellan överjaget, jaget och detet blir snedvriden eller ojämn, t ex att barnet alltför ensidigt styrs av sitt samvete eller av sina drifter
- att det blir disharmoni mellan de olika utvecklingslinjerna, t ex att barnet utvecklas "normalt" intellektuellt men "ligger efter" känslomässigt
- att regressionerna blir bestående med fixering till oral eller anal karaktärsstörning

25.2.6 Psykisk störning enligt Erik Homburger Erikson

I varje utvecklingsfas som Erikson beskriver måste individen anpassa sig både till sina egna inre biologiska förändringar och till den omgivande miljön. Särskilt sårbara är de kritiska perioder då individen tar steget från en fas in i en ny. Om han inte får det stöd från omgivningen som behövs vid övergången och anpassningen till en ny fas kan detta resultera i en störning i utvecklingen. Individen fixeras till "zonen" eller till själva "organmönstret". Vid zonfixering kan han t ex hålla fast vid sin fokusering vid den orala zonen också genom de andra faserna även om han använder det organmönster som dominerar den nya fasen. Om han där emot fixeras vid organmönstret växer han ifrån det mönster som skulle fungera som hjälpmönster till nästa fas och använder sig överdrivet av detta mönster inom flera zoner, t ex att alltid vilja införliva — att "få" — av andra både genom munnen och sinnena eller på annat sätt i sitt beteende. Fixeringarna kan senare överföras till andra zoner. Om individen

inte löser det specifika problem som gäller vid en viss fas kommer detta att avspeglar sig i negativ inställning som kan påverka honom under resten av livet.

Genom att i korthet följa Eriksons olika utvecklingsfaser skall jag försöka belysa de störningar individen kan få i sin utveckling om samspelet mellan individ och miljö inte fungerar tillfredsställande.

Fas 1. Grundläggande tillit kontra grundläggande misstro

Om barnet inte får den vård och stimulans som utgör grunden till känslan av tillit kommer denna istället att ersättas av en känsla av grundläggande misstro. Barnets "införlivande" organmönster under den första perioden av denna fas, dess villighet att ta emot och acceptera ersätts av ett diffust försvar eller av apati. Det är inte i första hand kvantiteten utan kvaliteten i kontakten med vårdaren som är avgörande och detta blir särskilt viktigt under den andra perioden i denna fas.

"En drastisk förlust av moderskärleken, som barnet vant sig vid, utan lämpligt substitut, kan på detta stadium (under oförändrade omständigheter i övrigt) leda till en akut depression hos barnet eller till ett mildt men kroniskt sörjande tillstånd, som kan ge en betryckt underton åt hela återstoden av livet." (1969, s 66.)

Erikson menar att bristen på grundläggande tillit kan studeras på fall av barnschizofreni och att vuxna personers flykt in i schizoida tillstånd eller depressioner kan vara utslag av en livslång svaghet i denna tillit.

Fas 2. Själständighet kontra blygsel och tvivel

Organmönstret under denna fas är att "hålla kvar" och "släppa". Om barnet, t ex genom att renlighetsträningen börjar för tidigt eller är alltför auktoritär, varken förstår vad som krävs eller själv får välja att kontrollera blåsa och tarm, kan barnet få störningar. Det återfaller till en tidigare oral kontrollmetod t ex gnälla, tigga, suga på tummen eller bli självsvåldigt, trotsigt och fientligt. Det är viktigt att vårdarna har en fast men tillåtande attityd som ger barnet allt större områden att kontrollera själv. Risken finns annars att det får känslor av skam och blygsel som hämmar dess försök till självständighet eller att det börjar tvivla både på vårdaren och sin egen förmåga. Detta stadium blir avgörande för förhållandet mellan kärlek och hat, mellan viljan till samarbete och självsvåld och mellan att våga uttrycka sig ohämmat och att bli påtvingad självbehärskning. Känslan av tvivel och skam och oförmågan att kontrollera sig själv kan senare i livet leda till olika former av tvångsmässiga och tvivel till ett "inre främlingskap" mot andra människor.

Fas 3. Initiativ kontra skuldkänslor

Barnet är i denna fas aktivt nyfiskt, utåtriktat, och tar egna initiativ. Under denna period av infantil genitalitet blir barnet efterhand uppmärksamt på könsskillnader. Fasens sociala mönster, att "vilja erövra", yttrar sig för pojken i ett behov av "falliskt-inträngande" och för flickan i försök att locka, provocera och göra sig tilldragande för att kunna "fånga in" och "innesluta". Barnets initiativkraft och känsla av att "börja bli stor" kommer i konflikt med barnets växande medvetenhet om att det är underlägset de vuxna — speciellt på det genitala området. Följden blir oidipus-komplexet. Fantasier och önskningar om att på olika sätt konkurrera ut föräldern av samma kön som barnet kan leda till en djup känsla av skuld. Styrkan i dessa skuldkänslor sammanhänger med överjaget som nu växer fram. Om de vuxna ställer alltför stora moraliska krav på barnet kan detta skada, inte bara moralen, utan själva livsmodet. Barnet kan lära sig en så fullständig självbehärskning och lydnad att det blir hämmat för resten av livet. Ett samvete som endast byggts upp under hot kommer därmed att internaliseras i barnets inre. Barnet lär sig också efterhand skillnaden mellan ord och handling. Enligt Erikson är en av de djupaste konflikterna i livet det hat som ett barn får till sina föräldrar som inte "lever som de lär".

Grundkonflikten i denna fas, mellan initiativ och skuld, kan hos den vuxne yttra sig antingen i en bortträngning av själva önskningsen eller i hysterisk förnekelse genom "avsättning" av det organ som skulle utföra önskningsen t ex genom förlamning, hämning eller impotens. Konflikten kan också ta sig uttryck i överkompensation — t ex kvinnor med överdrivet exhibitionistiskt beteende och män som är aggressiva och överdrivet "manliga" (typ "macho").

Fas 4. Arbetsflit kontra underlägsenhetskänslor

När barnet kommer in i latensperioden avtar drifternas styrka och barnet blir oftast villigt och intresserat av att delta i produktiva sammanhang t ex i skolan. Faran i denna fas ligger i om barnet upplever att det inte kan utföra vissa uppgifter lika bra som andra eller att lärare och kamrater inte visar någon uppskattning för barnets prestationer. Barnet kan då få känslor av mindervärde, att "inte duga någonting till", och blir avskräckt från att identifiera sig med sitt arbete och med sina kamrater. Avsaknaden av positiva identifikationer kan leda till regression tillbaka till den mindre arbetsmedvetna familjerivaliteten under oidipusstadiet. Barnet kan misströsta och känna sig odugligt både i sitt arbete och i vad det kan prestera rent kroppsligt. Konflikten kan resultera i en känsla av underlägsenhet under resten av livet och i svårigheter med att kunna identifiera sig med sitt arbete. Erikson nämner också den motsatta faran — att bli helt insnörd i sig själv och i sitt arbete.

"Accepterar människan arbetet som sin enda plikt, betraktar det som

'går' som den enda måttstocken på alltings värde, riskerar han att bli en likriktad, tanketom slav under sin egen teknik och under dem som kan utnyttja den." (1969, s 237.)

Fas 5. Identitet kontra splittring av rollerna

Könsmognaden under puberteten innebär att driftslivet åter blir starkare och att kriser från tidigare utvecklingsfaser kan aktualiseras på nytt. Den unga människan söker efter sammanhang i sin tillvaro och är ofta osäker inför sin roll som vuxen både inför det motsatta könet och i förhållande till utbildning och arbete. Om den unge inte kan utveckla en egen identitet och inte finner någon "mening med livet", t ex i någon form av ideologi till vilken han kan utveckla lojalitet och energi, kan följden bli en identitetskris, en splittring av rollerna.

Fas 6. Närhet kontra isolering

På väg in i vuxenlivet har individen behov av att sammansmälta sin identitet med andra och är ofta redo för intim vänskap och kärlek även på det sexuella planet. Om identitetskriser stör individens utveckling kan resultatet bli stereotypa mellanmänskliga relationer eller isolering. Om individen kan få tillfredsställande sexuella relationer blir oftast olika avvikelser, t ex sadistiska behov av att behärska andra människor, överflödiga. Om individen däremot genom isolering undviker sådana kontakter som leder till närhet kan svåra "karaktärsproblem" bli följden.

Fas 7. Produktivitet kontra stillastående

Det är inte bara barnen som är beroende av de äldre utan den mogna människan har också behov av att någon behöver henne. Om denna berikande utveckling misslyckas sker ofta en utarmning av personligheten med en känsla av stillastående. Behovet att skapa och vårda, som egentligen var avsett för barnen, riktas istället mot den vuxna individen själv. Resultat blir ofta att han "skämmer bort sig själv" och stannar i sin utveckling p g a sin självupptagenhet.

Fas 8. Jagets integritet kontra förtvivlan

Om den åldrande människan inte haft möjlighet att integrera glädje och besvikelse, inte fått kämpa för värderingar och upplevt sig som produktiv och inte fått uppfostra och vårda andra människor kan detta leda till att den jag-integritet som skulle blivit det positiva resultatet istället ersätts med förtvivlan. Hon tycker att livet varit för kort och känner ofta självförakt. Hon vågar inte se framåt och fruktar för döden.

26 Teorier på inter-personell nivå

Det är främst inom psykoterapi med familjer som behandlings- och förändringsteorier på inter-personell nivå har utvecklats. "Familjeterapi", som ibland förenklat har betraktats som en psykoterapeutisk metod bland andra metoder, är i själva verket något mycket mera radikalt. Det rör sig om ett i grunden nytt synsätt som kräver ett radikalt nytänkande från terapeutens sida. Man ser inte längre en persons ångest, depression eller andra symtom som enbart egenskaper hos denna individ utan som en störning i hela familjen. Man fokuserar familjens sätt att fungera och leva ihop som grupp i en speciell miljö, istället för att se olika individers individuella symtom och avvikelser som de väsentliga.

Inom psykoanalysen har en historisk utveckling ägt rum, från den ortodoxa analysens renodlat intra-psykiska modell över jag-psykologer som Anna Freud och Erik H Erikson, neo-analytiker som Karen Horney, Erich Fromm, Harry Stack Sullivan och Frida Fromm-Reichmann fram till familjeterapi i en psykoanalytisk referensram. Den tyske psykiatern Horst Eberhardt Richter har t ex lämnat värdefulla bidrag till förståelsen av relationer mellan föräldrar och barn och av störningar i familjen som helhet. Ur den neo-analytiska traditionen har psykoanalytisk familjeterapi utvecklats i USA av bl a Natham Ackerman och Boszormenyi-Nagy. Dessa teorier utgår emellertid fortfarande från psykoanalysens grundbegrepp — använder t ex termer som karaktär- och symtomneurotisk familj — och är därför i huvudsak fortfarande ett intra-psykiskt synsätt även om det tillämpas på inter-personell nivå.

Även existentialistiskt och Gestalt-psykologiskt orienterad psykoterapi har haft stort inflytande på familjeterapins utveckling bl a med betoning på här-och-nu-perspektivet, på individernas aktuella upplevelser och behov och på konflikter och deras lösning. Man har visat på vikten av fullständiga "jag-budskap" i kommunikation mellan människor och man vänder sig mot expertroll och traditionellt diagnosförfarande. Terapi är dock oftast mera inriktad på individens reaktioner i familjegruppen än på familjesystemet som helhet. Fritz Pearls och i viss mån Carl Rogers är föregångare till denna skolbildning som i Sverige blivit mest känd genom Walter Kempler och Martin Kirschenbaum.

Inom system- och kommunikationsteoretiskt orienterad psykoterapi tycker jag däremot att man finner ett teoretiskt perspektiv som skildrar familjen eller gruppen som helhet med hänsyn till struktur, funktion, kommunikationsprocesser etc. Dessa teorier ger ett helhetsperspektiv på såväl familjesystemet som på över- och underordnade system. Jag anser därför att de är mycket användbara i psykosocialt arbete med den mängd information och åtgärder på olika nivåer som detta arbete innebär. Av dessa skäl väljer jag *system-, kommunikations- och processteori* vid analys av avvikelse och utslagning på interpersonell nivå.

26.1 System-, kommunikations- och processteori

Den teoretiska och praktiska tillämpningen av systemteori inom psykoterapiområdet bygger på den *generella systemteorin*. Jag vill därför rekommendera läsaren att rekapitulera min tidigare beskrivning av detta synsätt under "Dialektiskt systemperspektiv" (Del I: Kap 3.2). För vidare studier av de forskare och psykoterapeuter som refereras i följande avsnitt se litteraturlistan under Appendix: "Teorier på interpersonell nivå" samt under Del I: "Samhällssyn".

Framväxten av system- och kommunikationsteori inom psykoterapi hade sin upprinnelse främst i 1950-talets USA. Psykoterapeuter som arbetade med individualpatienter började upptäcka familjens betydelse. De såg att när patienten förändrades så påverkade det hela familjens beteende och omvänt, förändringar i familjen påverkade patientens sätt att tänka och handla. I en mängd studier t ex av schizofrena patienters interaktion kunde man se hur de märkbart försämrades vid kontakten med sina familjer.

Det skedde också en generell utveckling inom psykoterapiområdet — från studier av den enskilde individen till dyaden (t ex mor-dotter) till familjen och gruppen och till familjens totala sammanhang (kontext) med släkt, grannar, arbete etc. Utvecklingen gick alltså från intrapsykisk till interpersonell och till slut inkluderande strukturell nivå. Varje ny utvecklingsfas har vidgat perspektiven och införlivat de tidigare nivåerna.

Genom att studera verbal och icke-verbal kommunikation i störda familjer utvecklades vid Mental Research Institute (MRI) i Palo Alto, Californien i mitten på 1950-talet vissa system- och kommunikationsbegrepp för att beskriva dessa familjers interaktion. Det var Don Jackson som tillsammans med Gregory Bateson, Jay Haley och John Weakland använde termerna "familjehomeostas" för att beskriva familjens självreglerande feed-back-mekanismer för att upprätthålla en viss jämvikt och "double-bind" för att beskriva den dysfunktionella kommunikation som präglade de "schizofrena familjerna". Flera andra forskare och psykoterapeuter t ex Ronald Laing vid Tavistockkliniken i London som arbetade utifrån en mera existentiell grundinställning kom fram till liknande rön.

Inom *systemteoretisk familjeterapi* kan man urskilja två huvudinriktningar — dels den *strukturella* familjeterapin som utvecklats av Salvador Minuchin, Harry Aponte och Jay Haley vid Philadelphia Child Guidance Clinic och dels den mer *kommunikationsorienterade* som utvecklats vid MRI och som vidareutvecklats framför allt av Virginia Satir, Paul Watzlawick, Richard Bandler och John Grinder m fl.

Man kan inom systemorienterad familjeterapi betona olika aspekter; — *strukturen*, *kommunikationen* eller *processerna* i systemet. Denna uppdelning är egentligen konstlad eftersom de egentligen är olika perspektiv på samma sak. De olika aspekterna förekommer alltid samtidigt i en ömsesidig påverkan. — Systemets övergripande struktur med sub-

system och gränser påverkar kommunikationen. Sättet att kommunicera ger processen (t ex mönsterna i familjens sätt att interagera), och processperspektivet ger s a s en film av vad som händer och förändras i kommunikationen och i strukturen.

Av pedagogiska skäl väljer jag emellertid att redogöra för dessa tre teoretiska perspektiv var för sig samt kommentera begreppet "världsmodell". Jag kommer också att komplettera den teoretiska presentationen med korta beskrivningar av hur dessa teorier kan tillämpas.

Den följande redovisningen måste av förklarliga skäl begränsas. För fördjupning vill jag därför hänvisa till en bok till vilken jag själv är medförfattare: "*Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv*" av Maths Lundsbye, Göran Sandell, Roland Ferm, Peter Währborg och Bill Petitt (1981). Här försöker vi utifrån en mera utförlig genomgång av system-, process- och kommunikationsteori beskriva hur man teoretiskt/praktiskt kan bedriva en interaktionistiskt orienterad psykoterapi vars principer går att tillämpa på många olika system av människor — par, familjer, grupper, institutioner, arbetsplatser, organisationer etc. I boken finns också en utförlig litteraturgenomgång för vidare studier.

Eftersom analysen i Del II och förändringsarbetet i Del III fokuseras på "multiproblemfamiljen" kommer jag att använda "familjen" och "familjeterapi" som genomgående exempel. Det teoretiska perspektivet i sig är emellertid inte begränsat till "familjen" utan är alltså tillämpligt på alla "mänskliga" system.

26.1.1 Familjesystemets struktur

Gränser

Ett familjesystem har en viss struktur beroende på de självreglerande feed-back-mekanismer som leder till att familjen organiserar sina relationer och positioner inom systemet så att en viss jämvikt och stabilitet erhålles. Vid yttre krav från omgivande och övergripande system ger strukturen både skydd och möjlighet till förändring — genom att den kan erbjuda anpassning till en ny jämvikt i en ny situation. Strukturen bestäms också av vissa karakteristika hos de i systemet ingående enheterna såsom ålder, kön, arbetsuppgifter, intressen och funktioner.

För att ett system skall fungera tillfredsställande krävs:

- att det kan anpassa sig till det övergripande system i vilket det ingår,
- att de i systemet ingående subsystemen fungerar väl i förhållande till varandra, dvs att klarhet råder beträffande vilka som ingår i ett visst subsystem och vilken funktion detta subsystem har.

För en familj är det därför väsentligt:

- att kunna fungera i vårt komplicerade samhälle med allt vad det innebär av ekonomiska och sociala transaktioner i förhållande till grannar, släkt, vänner och närmaste omgivning och till samhället i ett vidare perspektiv (klass- och grupp-tillhörighet, arbetsliv, skolgång etc)
- att det är klart vilka som ingår i familjens olika subsystem i make-maka-subsystem, föräldra-subsystem, barn-subsystem, syskon-subsystem, far- och morföräldrar-subsystem samt i de olika subsystem som bildas p g a ålder, kön och intressen
- att de olika subsystemens funktion och ansvarsområde är klarlagda.
 - Vad är föräldrarnas ansvar och vad är barnens? Vilka arbetsuppgifter ligger på vem? osv

När ett familjesystem fungerar dysfunktionellt beror detta ofta på att *gränserna* mellan de olika subsystemen antingen är alltför *suddiga*, vilket leder till *insnärjning* i andra subsystem, eller alltför rigida och *stela*, vilket leder till *frikoppling* från andra subsystem. Vanliga problem som belyser ovanstående kan t ex vara:

- Mannen och hustrun som går förbi varandra utan att visa något engagemang och utan att tala med varandra och där mannen hålles utanför all information i familjen (stel gräns-frikoppling).
- Mormor som har mycket daglig kontakt med sin dotter (mamman i familjen) hon vet allt som händer i familjen och hennes dotter ger henne förtroenden som egentligen i första hand berör mannen (suddig gräns-insnärjning).
- Föräldrarna struntar helt i vad barnen företar sig och var och en sköter sig helt själv i familjen (stel gräns).
- Mamman tillåter inte barnen, syskonen, att klara sina konflikter själva utan kommer rusande så fort de höjer rösterna (suddig gräns).

Generellt bör man i terapin sträva efter att upprätta klara och tydliga gränser som är tillräckligt öppna för att tillåta kommunikation/engagemang. Gränserna måste alltså både vara klara, tydliga och flexibelt öppna för att systemet skall vara funktionellt.

Subsystem

I familjen finns tre *signifikanta subsystem* som måste uppfylla vissa krav och behov för att familje-systemet som helhet skall fungera funktionellt.

I *make/maka-subsystemet* måste de båda makarna (eller samboende) avstå från en del av sitt individuella självbestämmande och sin personliga autonomi och åtskildhet för att erhålla samhörighet och intimitet. Detta kräver att de ömsesidigt anpassar sig och kompletterar varandra. An-

passningen får emellertid inte gå så långt att den leder till en alltför beroende eller kontrollerande relation som förkväver personens individualitet och utveckling och isolerar henne från omgivningen. Makarnas subsystem måste samtidigt ha en gräns som skyddar det mot andra systems behov och krav t ex deras respektive föräldrar, ursprungsfamiljer, släktingar etc.

Makarnas respektive roller förändras och förhållandet dem emellan får en ny nivå när de får barn. *Föräldra-subsystemet* ställs inför kravet och uppgiften att vårda, uppfostra och socialisera barnet. Detta måste ske så att barnet får tillgång till båda föräldrarna utan att makarnas eget subsystem samtidigt utsuddas.

Föräldrarna måste kunna vårda, vägleda och kontrollera barnet. Detta kräver ett auktoritetsutövande av föräldrarna och det är mot föräldrarnas makt och kontroll som barnet kan utveckla en egen självständighet. Föräldra-subsystemet måste ha tillräcklig kraft för att kunna utöva denna auktoritet, vilket inte står i motsats till en varm, vårdande, förstående och "demokratisk" inställning till barnet. En sund föräldraauktoritet ger möjlighet till flexibilitet och anpassning till barnets olika behov med stigande ålder. Ett svagt föräldrasubsystem kännetecknas däremot ofta av överdriven kontroll och restriktivitet eller av ingen kontroll alls, dvs av stela eller suddiga gränser i familjesystemet.

Om barnen får syskon får de en möjlighet i *syskon-subsystemet* till ett "socialt laboratorium" där de kan lära sig att förhandla, samarbeta och tävla med jämnåriga t ex i hur man skaffar sig vänner och behåller sin självständighet. Det är viktigt att syskon-subsystemet får dessa möjligheter och en överdriven inblandning i syskonens interaktioner och överbeskydd från föräldrarnas sida kan hämma denna process.

Förutom dessa tre subsystem bildas dessutom i varje familj (liksom grupp, institutioner etc) många andra subsystem med utgångspunkt från t ex ålder, kön, intressen, ideologier osv — subsystem som alltså blir specifika för varje separat familj.

Analys av systemets struktur, dess subsystem, funktion och gränser, ger en bild av hur familjen ser ut som helhet och ger terapeuten viktig information för olika interventioner. Vid analys av systemet kan man med fördel använda ett praktiskt tillvägagångssätt t ex genom att rita en *sk familjekarta* där familjens individer, subsystem, gränser etc ingår. (För närmare beskrivning av detta tillvägagångssätt se Lundsby m fl, 1981: kap 7.4.)

Termostatfunktioner

Familjesystemet strävar efter homeostas och upprätthåller en stabilitet genom sina termostatfunktioner. För att åstadkomma en förändring i systemet krävs oftast en förändring av de regler, normer etc som upp-

rätthåller balansen i systemet. Det är därför viktigt att både terapeuten och familjen får klart för sig hur dessa ser ut.

Termostatfunktionerna utgöres av den feed-back som möter familjens individer när de i sitt beteende eller i sin kommunikation kommer utanför de regler (påbud, tillåtelser, förbud etc) som styr familjens interaktion och de "bakomliggande" normer som genom social kontroll i samhällssystemet har internaliserats i familjen. Termostatfunktionerna syftar till att s a s "föra tillbaks individen till ordningen" och upprätthåller därmed systemets jämvikt, oavsett om denna i sig är funktionell eller dysfunktionell. Som "konstanta" termostatfunktioner fungerar t ex regler, myter, hemligheter och kroniska sjukdomar och som "reaktiva" termostatfunktioner både direkta och indirekta sanktioner vid regelöverträdelser, syndabocksprocesser och psykosomatiska sjukdomar.

Vilka termostatfunktioner som finns i familjesystemet och hur dessa fungerar är oftast dolt och omedvetet för familjen själv. Analysen av dessa får därför vanligen ske indirekt genom att terapeuten blir varse i familjens kommunikation att t ex när ett visst ämne berörs eller när vissa uppgifter skall lösas så inträffar något som gör att samtalet avstannar, att ämnet hastigt bytes eller att inget händer i praktiken med vissa uppgifter. Detta kan vara tecken på att det kan röra sig om termostatfunktioner som "slår till" för att bevara systemets aktuella struktur.

Om dessa funktioner avslöjas underlättar detta en verklig förändring av systemet. Terapeuten kan t ex avbryta den pågående konversationen och kommentera det som inträffade: "När vi samtalade om det här ämnet så avbröt ni er helt plötsligt och började prata om något annat utan att vi egentligen hade talat färdigt. Vad var det som hände? Är det något som hindrar er att fortsätta och i så fall vad? . . ."

Analysen av termostatfunktioner måste ske varsamt och med värme och öppenhet mot familjen. Det kan annars lätt uppfattas som angrepp på familjen då man "avslöjar" olika sjukdomars roll eller det funktionella i psykosomatik, syndabocksstänkande etc. Familjemedlemmarna har ju inte dessa beteenden "på pin kiv" utan dessa problem har sin grund i deras egen osäkerhet och rädsla för förändring, i fantasier om att själva bli övergivna eller sjukförklarade osv.

Relationer

I interaktionen mellan familjens medlemmar (liksom i andra grupper) kan man urskilja två grundläggande typer av relationer:

- *Symmetri* — som grundar sig på likhet och minimering av skillnader. I en sådan relation "speglar" parterna varandras beteende och ingen får t ex vara svagare eller starkare än den andre.
- *Komplementaritet* — som utgår från olikhet och maximering av skillnader. Den ena parten framstår som stark, frisk, överlägsen, klok etc medan den andra är svag, sjuk, underlägsen, dum etc. Parterna kom-

pletterar varandra i relationen t ex "alkoholisten" och "alkoholist-hustrun".

Varken symmetri eller komplementaritet är "bra" eller "dåliga" i sig — i ett funktionellt system tillåts båda relationerna i en *flexibel anpassning*. Två makar kan t ex vid ekonomiska beslut ha en symmetrisk relation där båda har lika mycket att bestämma medan de i ett annat sammanhang kan tillåta den ene att vara ledsen och svag och bli omhändertagen och tröstad av den andre.

Relationerna blir däremot *dysfunktionella om de stelnar* i något av dessa mönster. Detta leder ofta till något av följande mera fastlåsta och rigida interaktionsmönster:

- *symmetrisk upptrappning* — som bygger på konkurrens och maktkamp där ingen tillåts vara svagare eller stakrare än den andre (ex "Annie get your gun") eller där man tävlar om att vara "mest sjuk" (ex "Din huvudvärk är väl ingenting mot mina magsmärtor").
- *stel komplementaritet* — som innebär att relationen, oavsett sammanhang, alltid definieras som komplementär t ex att någon i familjen alltid definieras som sjuk och svag i relation till en annan familjemedlem som betraktas som frisk och stark, bortsett från om förhållandet i praktiken i vissa perioder eller situationer skulle kunna vara det omvända.

System kan bli ännu mer dysfunktionella om relationerna är oklara eller dubbeltydiga vilket är fallet vid:

- *metakomplementaritet* — där den som ytligt sett verkar "svag", "sjuk" etc i själva verket har den "starke", "friske" under fullständig kontroll. Många neurotiska symtom t ex fobier präglas ofta av en metakomplementär relation där "offret" styr "hjälparen" (kan delvis jämföras med "sjukdomsvinster" i psykodynamisk terminologi), och
- *pseudosymmetri* — där den ene parten s a s "befaller" den andre att vara jämlik (vilket "på meta-nivån" innebär det totala överläget).

Metakomplementaritet och upptrappad symmetri måste ofta analyseras och avslöjas för att verklig förändring skall ske i systemet. Det är då viktigt att inte lägga över skulden på "den andre". Familjemedlemmarna är oftast inte medvetna om relationens metainnebörd och har så gott som aldrig varit svaga eller starka för att medvetet skada den andre. Istället bör *ömsesidigheten* i den interpersonella relationen betonas — "Du är 'bra' på att vara svag och du är bra på att ta hand om svaga. Så här ser relationen ut, detta vinner ni och detta förlorar ni. Vill ni ha det så här eller kan ni kanske tillfredsställa era behov på ett annat sätt?"

Målet i terapin är således att komma ifrån låsningar i det ena eller andra relationsmönstret och istället få systemet att flexibelt kunna växla mellan symmetri och komplementaritet i förhållande till situationens krav.

Roller

Roller definieras huvudsakligen av de krav och förväntningar som ställs på en människa i en viss situation eller position t ex i ett visst yrke. Rollgestaltningen blir individens försök att konkretisera dessa förväntningar. Vi människor spelar många olika roller i olika sammanhang och antalet roller, vår totala "rolluppsättning", ökar ju mer komplicerat vårt samhälle är. Hur vi uppfattar oss själva påverkas till stor del av våra roller och uppgifter i samhället och hur väl vi, både av oss själva och av andra, bedöms kunna spela dessa roller.

I familjesystemet finns vissa "naturliga" roller som har att göra med den biologiska livsprocessen t ex rollerna som son, storebror, far och farfar. Andra familjeroller är *förvärvade* genom den yttre sociala situationen t ex man—hustru och yrkesrollerna. Ytterligare andra är *uttryck för interaktion och förväntningar* på visst beteende inom familjen t ex rollen som "åklagare", "polis", "domare", "fixare", "tröstare" och "älskarinna".

Rollkonflikter, dvs oklarheter eller olika uppfattningar om en viss roll, beror både på individens upplevelser och uppfattning av rollens funktion och hur rollen skall spelas, på hans faktiska handlande och på omgivningens uppfattningar, krav och förväntningar. Det är inte ovanligt att man inom familjen definierar samma roll på olika sätt. Kvinnan kan t ex uppfatta sin roll som hustru som den som håller mannen åjour med vad som händer i hemmet och med barnens olika behov och bekymmer, medan mannen kan uppfatta hennes hustruroll som den som underlättar hans arbete utanför hemmet och avlastar honom från bekymmer.

Det kan ofta vara nyttigt att tillsammans i familjen försöka analysera vilka olika och ibland motsatta krav som samtidigt ställs på samma person, t ex att vara både maka, mor, dotter, syster, hemmafru, yrkeskvinna, älskarinna och allas tröstare. Öppna samtal och konstruktiva konfrontationer kan ge möjlighet till förändring av rollernas innehåll och omgivningens förväntningar.

Analysen av familjesystemet bör hela tiden sträva efter ett helhetsperspektiv — som en kartbild — där systemets olika subsystem, gränser, relationer och roller sätts in i relation till helheten. Analysen bör både omfatta familjen och dess närmaste angränsande system — relationerna till andra familjer, släkt, grannar etc. Familjen måste dessutom alltid relateras till det övergripande systemet — familjens grupp- och klasstillhörighet, socioekonomiska status och roll i samhället.

Målsättning och interventioner i förändringsarbete med familjesystemets struktur

Förändringsarbetets målsättning är att familjen skall kunna fungera som ett *öppet system*, med flexibla gränser mellan subsystemen och med möjligheter till flexibel anpassning av familjemedlemmarnas relationer och roller.

Man kan härvid använda olika *systeminterventioner* och omstrukturerings tekniker. Beroende på familjens aktuella situation kan man t ex arbeta med att:

- återskapa kommunikationskanaler och öppna stela gränser, genom att försöka få familjemedlemmarna att mera öppet tala med varandra,
- stärka individuella gränslinjer och klargöra suddiga gränser runt subsystemen, t ex genom att betona individuella val och personlig integritet och genom att skydda för intrång i personernas eller subsystemens "privata svärer"
- tillsammans analysera och ifrågasätta regler, meta-regler, roller och relationer,
- använda olika typer av fysisk omstrukturering under själva terapi-sessionen, t ex att inta nya positioner i hur man sitter i förhållande till varandra då man samtalar tillsammans,
- använda "familjekartor" och "familjeskulpturer" som kan ge familjen möjlighet att i en icke-verbal form få se sig själva på distans och kunna göra historiska kopplingar mellan tidigare och nuvarande familjestruktur,
- ge "hemuppgifter" (som familjen kan utföra mellan familjesamtalen) vilka innebär ett nytt sätt att förhålla sig till varandra som man konkret får pröva i vardagslivet.

(För fördjupning se Lundsbye m fl: "Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv 1981, spec kap 10.)

Grundidén i omstruktureringsinterventionerna är det dialektiska förhållandet mellan upplevelse, handlingar, position i systemet och systemets struktur. Förändringar i det övergripande systemet leder till nya positioner, nya handlingsmöjligheter och förändrade upplevelser. (Se om det "strukturella påverkansförhållandet" under Del I: Kap 3.2.1 och 3.3.1.)

26.1.2 Familjens kommunikation

Kommunikationsteori är ett mycket stort kunskapsfält med många olika delområden t ex envägskommunikation (ex ett skrivet informationsmeddelande), masskommunikation (ex radio, TV, kommersiell och politisk propaganda), intra-personell kommunikation ("den inre dialogen") etc. I detta sammanhang skall jag dock begränsa mig till inter-personell ("mellanmänsklig") kommunikation, primärt inom familjesystemet.

Kommunikation i inter-personell, "interaktionistisk", betydelse är en process där tankar, känslor, behov, värderingar, information etc sändes och överföres från en individ eller grupp till en annan med en följande återkoppling och gensvar (feed-back). Budskapen kan vara både verbala och icke-verbala, medvetna och omedvetna, avsiktliga och oavsiktliga. Budskapet går i båda riktningarna och både "sändaren" och "mottagaren" bidrar till att utforma och pröva de tankar, attityder, beslut, relatio-

ner, mönster etc som bildas i kommunikationsprocessen. I själva verket är man därför alltid på samma gång både sändare och mottagare eftersom den som talar samtidigt registrerar mottagarens reaktioner och den som lyssnar samtidigt ofta ickeverbalt signalerar sina reaktioner på budskapet. Hos både sändare och mottagare utväljs, kodas och tolkas budskapet dels utifrån den individuella människans erfarenhetsfält och uppfattning av helhet och mening, dels i relation till det sammanhang (kontext) i vilket det framförs.

Kommunikation mellan människor fyller många olika *funktioner*:

- *informationsförmedlande* beträffande fakta, känslor, behov, värderingar etc.
- *handlingsbestämmande* — försöker både direkt och indirekt påverka mottagarens beteende för att få till stånd en viss önskad effekt.
- *relationsbestämmande* — definierar relationen till mottagaren som symmetrisk, komplementär, pseudosymmetrisk eller metakomplementär.

Mycket av vår kommunikation fyller dessutom en *social funktion*. Då man t ex säger "vacker väder idag" så räknar man vanligen inte med en djupgående meteorologisk diskussion utan uttrycker snarare en önskan om en stunds social kontakt och gemenskap. Kommunikationen kan också ha en rent *expressiv funktion* dvs innehålla spontana uttryck för känslor t ex gråt, skratt, skrik etc.

Icke-verbal kommunikation

Interpersonell kommunikation i vid bemärkelse är egentligen allt beteende som kan registreras och tolkas av omgivningen. I denna mening är det så gott som helt omöjligt att inte kommunicera. — Att sitta tyst och inte vilja prata uttrycker också någonting t ex "jag vill inte bli störd".

Den verbala kommunikationen är oftast starkt bunden till medvetandets kontroll. Den icke-verbala kommunikationen sker däremot på ett mera okontrollerat och omedvetet plan. Den övervägande delen av vår totala kommunikation är icke-verbal.

Begreppet icke-verbal kommunikation täcker en mängd olika kommunikationsuttryck:

- *Kroppsrörelser* — hur familjen/individerna förflyttar sig och hur man använder gester, mimik, ögonrörelser etc
- *Beröring* — grad och typ av kroppskontakt, smekningar, kramar, knuffar, slag osv både mot andra och mot sin egen kropp
- *Positioner* — placering och revir, vem man vänder sig till respektive ifrån, om man sitter eller står, ligger på sängen eller sitter stramt bakom skrivbord etc

- *Kroppskaraktetiska* — kroppsform, längd, vikt, hårets färg och frisyr etc
- *Utsmyckningar* — kläder, smink, smycken etc
- *Paraspråk* — röstkvalitet (tonläge, tempo, röststyrka etc), artikulation och pauser samt suckar, sväljningar, harklingar etc
- *Omgivning* — möblering, dekorationer på väggar och golv, grad av städning etc
- Förhållningssätt till *tiden* — att komma och gå för sent eller för tidigt, att snabbt bli färdig eller dra ut på tiden etc

Verbal kommunikation

Verbal kommunikation skiljer sig kvalitativt från icke-verbal kommunikation genom att även det enklaste ord är en symbol på en hög abstraktionsnivå. — Ingenting i ordet "fågel" uttrycker t ex något "fågel-mässigt" eller visar med ljudet då ordet uttalas vad en fågel är för något. En fågel skulle se ut, flyga och bete sig likadant även om den hade kallats något helt annat t ex gris eller sune.

Ord har en "yttre" mening genom att symbolisera något som gemensamt betyder i stort sett samma sak för många människor t ex en viss företelse — i föregående exempel en viss art av fåglar. Denna betydelse benämnes *denotation*. *Konnotation* avser däremot den känslomässiga "inre" betydelse ordet har för sändaren respektive mottagaren. "Fågel" kan t ex för någon symbolisera frihet, obundenhet och väcka känslor av glädje medan det för en annan symboliserar ett styrt inramat beteende som ger känslor av äckel och rädsla. Samma ord kan dessutom ha flera olika denotationer (t ex skämt — ruttet, skämt — något roligt).

Innehåll och innebörd

I varje budskap finns både en innehållsaspekt och flera olika innebördsaspekter. Orden i sig utgör budskapets *innehåll* t ex så som det skulle registreras av en bandspelare.

Innebörden av det som sändaren förmedlar är däremot något mer än det som enbart orden förmedlar och kan ibland, t ex vid ironi, betyda något helt annat, mycket beroende på sammanhanget.

Om t ex mamman i en familj, där mannen sitter och läser tidningen och sonen Kalle leker med sitt tåg i vardagsrummet, säger med hög och spänd röst (utspelas kvällstid) "Klockan är nio" — så menar hon troligen något mer än enbart innehållet — i detta fall att informera om den exakta tiden.

Hon kanske menar: "Nu börjar Aktuellt och jag skulle vilja sitta med dig (min man) och dricka kaffe och se på TV. Kalle vet att han skall lägga sig nu och jag blir irriterad när han helt struntar i att vi kommit överens om detta och väntar på att jag skall säga till. — Det är förresten alltid jag som skall göra allting i den här familjen. Skall någon sätta på kaffe, laga mat, hålla ordning på tiden och se till att

barnen kommer i säng så är det jag. Jag blir så arg när jag tänker på att ni bara sitter där och väntar och tar för givet att jag skall göra allt.”

Interpersonell kommunikation, även det enklaste budskap, täcker alltså en rad olika *innebördsaspekter*:

- *Information* (ofta kompletterande) t ex nu börjar Aktuellt, nu skall Kalle lägga sig.
- *Känslor*, t ex irritation över att Kalle inte går och lägger sig och ilska över att mannen ”bara sitter”.
- *Intention*, uttryckande behov och önskningar t ex behov att få vara ensam en stund med sin man, att han skall intressera sig för relationen till henne, önskan att slippa tjata på Kalle etc.
- *Relationsdefinierande* (symmetrisk, komplementär osv). I vårt exempel uttrycker budskapet att relationen är komplementär. — Kvinnan gör allt, hon kokar kaffe, får barnen i säng etc medan mannen passivt ser på TV. Kvinnan tar ansvar — mannen tar inte ansvar.
- *Mönster*. I familjer bildas efterhand regler (både medvetna och omedvetna, uttalade och outtalade) för hur man skall bete sig och kommunicera med varandra som får karaktären av återkommande mönster i familjens interaktion. — Kvinnan uttrycker detta i budskapets innebörd ”det är förresten alltid jag som skall göra allt i den här familjen . . .” Interaktionsmönster kan ibland återfinnas över flera generationer i familjer. Det är t ex möjligt att kvinnan i vårt exempel tänker för sig själv ”Typiskt, så här (att göra allt) gjorde ju min mamma också.”

Metakommunikation

Innehållet i ett budskap kompletteras alltid med tonfall, gester och annan icke-verbal kommunikation som visar hur budskapets innebörd skall uppfattas. Denna kommunikation *om* kommunikationen kallas *meta-kommunikation* och visar vad sändaren ”menar” med sitt budskap. Mottagaren måste alltså lyssna både till *hur* budskapet framförs och till själva innehållet för att förstå vad sändaren vill säga. Om det inte räcker med icke-verbal meta-kommunikation måste man ibland förtydliga sig genom att meta-kommunicera verbalt t ex ”jag bara skämtade”.

Ett budskap är *kongruent* om det råder överensstämmelse mellan budskapets innehåll och metakommunikationens förmedling av budskapets innebörd. Om det är dålig överensstämmelse, t ex om en man säger att han inte alls är arg och samtidigt knyter nävarna, är högröd i ansiktet och nästan skriker fram innehållet, är budskapet inkongruent. Mottagaren blir då ofta osäker på hur innebörden skall uppfattas eftersom sändaren förmedlar två olika budskap samtidigt — inte arg (med ord) — arg (icke-verbalt). Eftersom den icke-verbala kommunikationen är mer ursprunglig, ”primitiv” och svårare att viljemässigt kontrollera tenderar

vi instinktivt att "lita" mer på denna än på det verbala språket. — I exemplet ovan uppfattas sändaren troligen som arg även om han säger att han inte är det.

Dysfunktionell kommunikation

Dåliga överensstämmelser mellan innehåll och metakommunikationens innebörd är grundläggande i all typ av dysfunktionell kommunikation. Denna kan yttra sig i många olika varianter:

- *Ofullständiga budskap* — där sändaren utelämnar delar av tanke och känslolinnehållet vilket leder till att mottagaren måste gissa budskapets innebörd. Budskapet blir t ex ofullständigt om man utelämnar sammanhanget, om man inte säger något alls (och räknar med att mottagaren är tankeläsare) eller om man t ex slutar mitt i en mening med "Hon är så där . . . du vet".
- *Ospecifika budskap* — där innebörden är oklar eftersom sändaren uttrycker sig allmänt och luddigt. "Övergeneraliseringar" t ex "typiskt fruntimmer" och att inte tala i jagform t ex "man är väl som folk är mest" är exempel på ospecifika budskap.
- *Indirekta budskap* — där sändaren talar om någon istället för till någon (kallas "skvaller") eller då budskapet riktas mot någon annan än det är avsett för. Ett indirekt budskap ger t ex hustrun som säger till grannen som är på besök "du är verkligen duktig med trädgårdsskötsel" med adress till sin man som hatar att klippa gräset.
- *Förtäckta budskap* — där det egentliga budskapet är dolt i metakommunikationen. "Skall du med hem och se på mina etsningar" brukar t ex inte alltid tyda på ett stort konstintresse.
- *Paradoxala budskap* — där meta-kommunikationen direkt motsäger det som uttrycks i ord (som i det tidigare exemplet med den arge mannen). Om budskapet samtidigt är ett krav blir mottagaren ännu mer osäker t ex barnet som hör sin mamma säga "kom och krama mig" samtidigt som hon stelnar till och vänder sig bort. Barnet får då två motstridiga budskap och hur barnet än gör "så blir det fel". Detta är grundmekanismen i fenomenet "dubbel-bindning" som upptäcktes vid studier av "schizofrena familjer".

Grundmekanismen bakom att man använder dysfunktionell kommunikation är ofta att man därigenom själv slipper "sticka ut huvudet" — man kan i nästa andetag säga "det sa jag aldrig". Samtidigt gör man mottagaren osäker vilket kan vara ett sätt att kompensera sin egen osäkerhet. Man kan dessutom kamouflera olika krav, olikheter och konflikter. — Om jag blottar mig så blir jag kanske ännu mera nertryckt? Om jag ställer krav vill han kanske inte leva med mig längre? Om vi är olika så passar vi kanske inte ihop och måste skiljas?

Effekterna av dysfunktionell kommunikation blir påtagliga både för sändare och mottagare. — För sändaren kan det lätt leda till en ond cir-

kel där dålig självkänsla leder till dysfunktionella budskap som i sin tur ytterligare undergräver självkänslan. För mottagaren kan svårigheten att tolka vad sändaren egentligen menar leda till osäkerhet och förvirring både inom individen och i relation till andra vilket leder till nya dysfunktionella budskap och gensvar etc.

Dysfunktionella kommunikationsmönster

I familjer tenderar *sättet* att kommunicera att upprepa sig och följa vissa mönster både hos familjen som helhet och hos den enskilde familjemedlemmen.

Virginia Satir (1976) har identifierat fyra typer av *dysfunktionella kommunikationsmönster* som hon kallar blidkande, klandrande, kalkylerande och avledande. Det rör sig alltså om *mönster* i kommunikationen — inte egenskaper hos individerna (som att någon *är* en blidkare, klandrare etc).

I funktionell kommunikation innefattar man både sig själv, andra människor och sammanhanget (kontext). Gemensamt för de dysfunktionella mönsterna är att någon av dessa aspekter har utelämnats i budskapet.

Det *blidkande mönstret* tar inte hänsyn till sig själv. Det grundar sig i dåliga självkänsla — man vill alltid vara till lags, ursäktar sig, säger aldrig emot och utplånar sina egna behov och känslor. Både verbalt och icke-verbalt uttrycker man att "det är mitt fel alltihop". Kroppsställningen är ofta "nedtryckt" och typiskt åtföljande symtom är magsår.

Det *klandrande mönstret* tar inte hänsyn till andra och ibland inte heller till sammanhanget. Mönstret grundar sig i känslor av ensamhet och misslyckande vilket man döljer, både för andra och för sig själv, genom att lägga skulden på andra eller på samhället. Kroppsställningen och rösten är ofta hård och spänd och åtföljs inte sällan av muskelspänningar.

Det *kalkylerande mönstret* tar enbart hänsyn till fakta och yttre omständigheter medan både egna och andras känslor förnekas. Det behärskade "förnuftet" står i högsätet. Mönstret går nästan att likna vid en datamaskin eller ett lexikon med ett språk som är abstrakt och omständligt med många och långa främmande ord. Som exempel på detta mönster kan man ta fadern, som vid familjens planering av semesterresa, hänvisar till kostnadskalkyler, beräknad nederbörds mängd, turistfrekvens och hotellbeläggning vid bedömning av tänkta semester mål. Mönstret grudnar sig i en känsla av sårbarhet och rädsla för att förlora kontrollen om man släpper fram känslorna. Typiska åtföljande symtom brukar vara stelhet och torrhet (beträffande "kroppsvätskor").

Det kalkylerande kommunikationsmönstret är det dominerande språkbruket inom byråkrati och politik. Att behärska detta verkar nästan vara en förutsättning för karriär inom dessa områden. — Så här kan det t ex "låta": "Under förhandenvarande omständigheter beträffande byggnationssituationen i nämnda område finner undertecknad det för

lämpligt att nämnden, under förutsättning att ekonomiska medel för bestridande av nämnda utredning går att frigöra, eventuellt tidigarelägga inom ramen för kommande års-budget, förordar en utredning som tar sikte på vissa oklarheter beträffande byggnationens totala strukturella och geografiska problemkomplex, med hänsynstaganden till de aspekter av social service och adekvata fritidsaktiviteter som bör vägas in i bedömningen av boendeformerna inom nämnda bostadsområde.”

Det *avledande mönstret* förnekar både sig själv, andra och sammanhanget och fyller en avledande och distraherande funktion. Spänningar och hotande konflikter undviks genom att man t ex byter samtalsämne, skämtar, distraherar och betar sig irrelevant i förhållande till vad andra gör eller säger. Grunden till detta mönster ligger i känslan att ”ingen bryr sig om mig och vad jag tycker ändå” och detta verkar kompenseras med kroppsrörelser åt alla håll samtidigt. Ett exempel på detta mönster ges av husmodern som *samtidigt* pratar med mannen, kommenterar barnens klädsel, torkar av diskbänken, rättar till en tavla som hänger snett och säger ”nu kan vi väl prata om något trevligare vad sägs om en kopp kaffe?” Som åtföljande symptom till detta mönster brukar nervösa förvirringstillstånd uppträda.

De fyra kommunikationsmönsterna är givetvis förenklade och samma människa kan använda sig av olika mönster mot olika människor och i olika sammanhang. De visar dock på den viktiga principen att om man utelämnar sig själv, andra eller sammanhanget i sin kommunikation så blir denna dysfunktionell med olika problem som följd. Genom att lära familjemedlemmarna att ta hänsyn till den aspekt som de tidigare utelutit kan man göra kommunikationen mera funktionell och därmed bryta den onda cirkeln.

Interaktion

Kommunikationen i en familj där flera personer samtidigt är inblandade består naturligtvis inte enbart av enskilda budskap eller kommunikationsmönster hos en individ i taget. Kommunikationen består av hela den totala interaktionen — *kommunikationsprocessen* — där varje budskap möts av gensvar och reaktioner på dessa gensvar och där alla samtidigt är både sändare och mottagare som ömsesidigt påverkar varandra.

Liksom man kan se hur vissa typiska budskap upprepas och bildar mönster så kan man också upptäcka vissa regelbundenheter i familjens kommunikationsprocess — *interaktionsmönster* — som beskriver *processen* dvs *hur* familjen kommunicerar med varandra i motsats till *vad* (vilket innehåll) man samtalar om.

Dysfunktionell interaktion grundar sig dels på de tidigare berörda dysfunktionella budskapen och mönstren dels på *dysfunktionella gensvar* dvs att man i sin feed-back till sändaren ignorerar budskapet, ignorerar

sändaren eller svarar på något annat (pseudo- eller tangentsvar). Detta leder lätt till parallella monologer där man aldrig "möts".

Då någon försöker definiera en relation (oavsett om den definieras som symmetrisk eller komplementär) kan *gensvaren* på denna *relationsdefiniering* vara av tre olika slag: bekräftande, avvísande eller förnekande.

Exempel: Familjen skall skaffa ny bil och hustrun säger till mannen: "Jag vill att vi köper en Saab vad tycker du?" — alltså ett försök till symmetrisk relation där hon önskar att båda skall vara med och diskutera på lika villkor. Oavsett om mannen svarar: "Ja, det tycker jag också" eller "Nej, jag vill hellre ha en Volvo" så *bekräftar* han hennes relationsdefiniering, dvs han accepterar på metanivån hustruns önskan om en symmetrisk relation. Om han istället säger: "Du förstår dig inte på bilar, det här sköter jag" så *avvisar* han hennes försök till symmetrisk relation och definierar istället deras relation som komplementär. Om han däremot helt ignorerar hennes budskap och relationsdefinition, och sätter sig och läser bilannonser för sig själv så *förnekas* han att det över huvudtaget existerar någon relation dem emellan.

Bekräftelse är en nödvändighet för att utveckla självförtroende och identitet och en stor del av vår kommunikation har sin grund i en önskan att bli bekräftade. Att få sin relationsdefiniering, och därmed sin självuppfattning avvisad kan ofta vara smärtsamt. Det kan dock behövas ibland (inte minst när det gäller barn) för att få en mera verklighetsanpassad och realistisk uppfattning av sig själv. Mottagaren håller inte med sändaren i dennes relationsdefinition men hon blir i alla fall "som person" tagen på allvar.

Att däremot få relationen helt förnekad, att bli "behandlad som luft", innebär att mottagaren på metanivån får budskapet att man för sändaren inte ens existerar som person. Detta leder ofta till ett ständigt sökande efter en personlig identitet. Genom att t ex bråka i skolklassen får Pelle verkligen veta att han existerar eftersom han hela tiden blir uppmärksammasad — "Sitt still Pelle, att du aldrig kan vara tyst Pelle, sluta bråka Pelle" etc. Om ett barn som genomgående mönster under hela sin uppväxt utsätts för oklar "dubbel" kommunikation och dessutom blir förnekad i sina relationsdefinitioner (speciellt av viktiga personer som föräldrarna) så kan detta leda till att barnet inte ens "existerar för sig själv". Den enda återstående utvägen för ett sådant barn kan vara att "fly från verkligheten" genom att "bli schizofren" — som ett sätt att undvika den ångest och avsaknad av egen identitet som familjens interaktion har skapat.

I en familjs interaktion är ofta två människors samtal åhört av en eller flera andra och varje sådant par med en "observatör" bildar en *triad*. Mängden triader ökar mycket snabbt med antalet familjemedlemmar. I en trepersoners familj finns tre triader, i en fyrapersoners — tolv, en fempersoners — trettio osv.

Interaktionen i en familj blir därför som helhet mycket komplicerad — genom att observatören påverkar parets kommunikation genom sin blotta närvaro, genom att observatören också själv påverkas vilket åter speglas i hans gensvar, genom att paret påverkas av deras bild av relationen till den observerande och vid flera observatörer också bilden av deras inbördes relationer, genom den mängd verbala och icke-verbala budskap som samtidigt finns i familjens kommunikation, genom den kontext i vilken interaktionen äger rum etc.

Målsättning och interventioner i förändringsarbete med familjens kommunikation

Förändringsarbetets målsättning med familjens kommunikation är att denna skall bli funktionell

- att oklara, ospecifika, indirekta etc budskap blir klara, specifika, direkta etc,
- att budskapens innehåll och metakommunikationens innebörd blir kongruenta,
- att familjens kommunikationsmönster blir "hela" genom att de aspekter som tidigare utelämnats kan integreras,
- att familjens interaktionsmönster kan medvetandegöras och förändras,
- att relationsdefinieringar bekräftas eller avvisas men aldrig förnekas

Terapeuten kan använda olika *interventioner* för att förbättra familjens kommunikation:

Han bör först och främst *fungera som modell* för familjen genom att själv vara klar, direkt, specifik etc i sin egen kommunikation.

Terapeuten kan dessutom styra familjens kommunikation så att varje individ använder klara och kongruenta "jag-budskap" och att budskap möts av klara och kongruenta gensvar. Han kan härvid använda sig av en metod som kallas klarifiering.

Klarifiering innebär i korthet att man först fångar upp ett dysfunktionellt budskap som man arbetar med tillsammans med sändaren tills budskapet är fullständigt, kongruent etc. Man måste då använda sig själv som instrument genom att "gå samman" med sändaren och försöka sätta sig in i dennes situation — "så här skulle jag tänka, känna, tycka om jag vore i dina kläder".

Terapeuten nöjer sig emellertid inte med sitt eget konstaterande — och här följer en mycket viktig skillnad från t ex traditionellt diagnosförfarande. Terapeuten kontrollerar sedan med sändaren om det som han uppfattat verkligen stämmer med vad denne menade, kände etc. Det är härvid viktigt att acceptera det som sändaren uppger som innebörd och att inte försöka övertyga denne att han egentligen menade något annat t ex "mycket djupare" istället. Givetvis måste man som terapeut vara lyhörd för de ibland omedvetna dysfunktionella processer som avslöjas i

kommunikationen bl a i familjens olika triad-konstellationer.

Omedvetna processer existerar hos alla människor och klarifiering är inte ett försök att dölja detta faktum. Vid klarifiering förlägger man emellertid helt avsiktligt arbetet till den nivå som är medveten för klienten/familjen. Familjen upplever sig förstådd, vilket skapar förtroende för terapeuten, ökad trygghet i terapisituationen och ofta leder till att tidigare förbjudet eller bortträngt material tillåts komma fram (som i sin tur kan klarifieras osv).

I klarifiering finns det egentligen inget för klienten att "försvara sig mot" så länge denna inte övergår till ett försök till tolkning inom en viss teori t ex psykoanalys. Detta innebär inte att dessa tolkningar inte i sig kan vara helt "riktiga" inom denna teoribildning. Det rör sig däremot inte längre om klarifiering som i första etappen håller samma nivå som budskapet för att först därefter höja sig en abstraktionsnivå vid kommentarer beträffande roller, mönster, relationer etc. Detta nivåbyte sker helt öppet för familjen — man kommenterar vad man faktiskt är ute efter t ex roller, mönster etc.

När man kommunicerar så förmedlar man ju, förutom information, känslor osv också en definition av relationen. Tolkning innebär att terapeuten inte längre har en frågande attityd och innebär på metanivån en komplementär relationsdefinition — "jag förstår dig bättre än du själv gör". Det är troligen så att mycket av det som brukar betecknas som motstånd och överföring i terapi inte egentligen beror på att det är omedvetet material som kommer fram vilket leder till ångest med åtföljande försvar eller att relationen skulle tyda på en viss överföringsreaktion från klient till terapeut t ex att denne väcker känslor som egentligen hör ihop med klientens fader. Ofta kan det som tolkas som motstånd och överföring vara det enda sättet för klienten att protestera mot att terapeuten (på metanivån) genom sin tolkning tar kontrollen över hela situationen. Man protesterar då inte längre mot innehållet i tolkningen utan mot att bli placerad i ett komplementärt underläge.

När sändarens budskap är klarifierat följer ytterligare steg i terapin. Terapeuten söker efter positiv intention i budskapet och ser till att budskapet som nu blivit "raffinerat" (på innebördsnivå) sänds vidare till den mottagare det var avsett för. Terapeuten måste härvid kontrollera att budskapet gått fram och att någon form av feedback från mottagaren följer. Detta gensvar kan i sin tur behöva klarifieras osv. Eftersom klarifiering innebär att terapeuten använder sig själv som instrument är det mycket viktigt att terapeuten själv är medveten om sina egna reaktioner, vad han själv känner, tänker, vill och hur han uttrycker detta både verbalt och icke-verbalt.

Samtidigt som det är nödvändigt att förstå det enskilda budskapets innebörd är det också viktigt att skaffa sig en *överblick över hela kommunikationsprocessen* i familjen. Här ligger nämligen nyckeln till förståelsen av både den övergripande strukturen (systemet) och till processerna i familjen.

Vid försök att skaffa sig en överblick över den totala kommunikationen kan det ibland vara svårt att skilja på kvantitet och kvalitet. En mor och dotter kan t ex ha många och långa dagliga kontakter. Detta säger dock inget om kommunikationens kvalitet som kan vara mycket dysfunktionell — oklar, ospecifik, indirekt etc. I en annan familj kan situationen vara den motsatta. Man har mycket liten kontakt och träffas sporadiskt, kanske bara någon gång per månad, men däremot är kommunikationen när man väl träffas förhållandevis klar och direkt.

Man måste därför ta med både kommunikationens kvalitet och kvantitet i analysen: — Pratar man mycket eller litet? Har man kanske mycket icke-verbal kommunikation även om man inte säger så mycket i ord? Är det bara en som för ordet eller pratar allihop samtidigt? Hur är kontakten i stort, träffas man varje dag eller bara någon gång om året? . . . — *Hur* kommunicerar man? Är budskapen dysfunktionella och i så fall på vilket sätt? Vilka former av icke-verbal kommunikation använder man sig av? Finns dysfunktionella kommunikationsmönster? Hur är meta-kommunikationen och hur är interaktionen, feed-back, gensvar, relationsdefiniering? etc.

Analysen av familjens kommunikation, både den verbala och icke-verbala, sker givetvis i förhållande till terapeutens egen erfarenhet. Denna bedömning blir alltså relativ och det är viktigt att terapeuten är medveten om detta så att han inte trycker på familjen sina egna normer om vad som är "normalt" och socialt accepterat. Risken finns annars att terapeuten förmedlar en dömande attityd: "Det här är verkligen en trist och tråkig familj — de säger ju ingenting till varandra och pratar aldrig om sina känslor" eller "Den här invandrarfamiljen kan tydligen inte fatta att man betar sig inte hur som helst här i Sverige — att gapa, skrika och gestikulera så där kan faktiskt inte vara normalt . . ." Det måste vara familjens egen upplevelse och önskan om förändring som skall vara avgörande för terapeutens intervention och inte hans eget normalitetsideal.

26.1.3 Processer i familjesystemet

Processer i system är cirkulära och dialektiska (se vidare om generell systemteori under Del I: 3.2). Processen kan liknas vid en spiral där en oändlig mängd faktorer påverkar och påverkas av varandra. Förståelse av processen når man därför inte genom att noggrant undersöka en viss detalj i en viss situation. Man måste istället försöka höja sig en nivå och skaffa sig ett meta-perspektiv — att försöka betrakta hela spiralen på distans för att se om man kan upptäcka mönster i spiralen — *hur* processen fungerar.

System är i ständig förändring genom dialektiska processer både inom systemet och i interaktion med andra och överordnade system. Analysen måste därför innefatta hela detta perspektiv och måste dessutom sättas in i ett historiskt sammanhang. Med "historiskt" menas här inte i första

hand att studera olika tidigare händelser och detaljer utan att försöka se själva interaktionsmönsterna — hur de tidigare såg ut och fungerade, hur de ser ut nu och hur de eventuellt kan förändras.

Familjesystemets processer kan analyseras ur två olika huvudperspektiv: — i familjens aktuella interaktionsmönster och i mönsterna i familjens utveckling och livssituation i ett vidare och längre perspektiv.

Mönster i familjens interaktion

Med interaktionsmönster avses *hur* familjens individer och subsystem kommunicerar och interagerar med varandra. Focus ligger alltså på *processerna* till skillnad från innehållet dvs vad de för tillfället har som samtalsämne.

Om en familj t ex har problem med hur man internt fördelar hushållsarbetet så är inte terapeuten huvudsakligt intresserad i om detta resulterar i att pappa diskar, mamma städar, sonen klipper gräset och dottern vattnar blommorna. Focus ligger istället på *hur* familjen agerar i kommunikationen t ex om pappa höjer rösten och skriker, mamma börjar gråta och anklagar honom för gångna års försummelser, sonen försöker medla mellan föräldrarna medan dottern skriker att "ingen är klok" och är på väg att lämna hemmet.

Målsättning och interventioner i förändringsarbete med familjens interaktionsmönster

Den generella målsättningen är att förändra familjens kommunikationsprocesser och systemets struktur — inte att försöka lösa det just vid tillfället aktuella "problemet" åt familjen.

Överskridande förändringar (av andra ordningen) kan endast ske om processerna i systemet — *sättet* att fatta beslut, *hur* man gör upp om arbets- och ansvarsfördelning etc — kan påverkas så att de dysfunktionella kommunikationsmönsterna i familjen förändras till funktionella.

Tillvägagångssättet vid arbetet med familjens kommunikationsprocesser kan sammanfattas enligt följande:

- 1 Terapeuten *avgränsar ett problemområde eller tema* (ur de teman, problem, samtalsämnena som familjen själv tar upp). Efter överenskommelse med familjen om att samtala om detta speciella område, t ex problem med fördelning av hushållsarbetet, styr terapeuten samtalen och återför urspårningar, associationer etc till det avgränsade temat så att familjen "håller sig till ämnet".
- 2 Under samtalsgången *söker terapeuten efter mönster* i kommunikationen. Detta sker bl a genom att ta reda på vilka intentioner de olika familjemedlemmarna har, hur de kommunicerar sina önskemål och hur de försöker nå sina mål. Terapeuten lägger märke till vad som

händer i kommunikationen, hur familjemedlemmarna reagerar på de andras försök att förverkliga sina intentioner osv.

- 3 Terapeuten meddelar öppet sina observationer och funderingar beträffande mönster och försöker *identifiera mönsterna tillsammans med familjen*. — "Brukar det vara så här, känner ni igen det . . .?"
- 4 Samtalet lyfts nu upp "på processnivån". Man samtalar inte längre om det aktuella "problemet" utan om *hur* man interagerar. Terapeuten kontrollerar om *familjen är nöjd med nuvarande mönster* — "Vill ni ha det så här?"
- 5 Terapeuten undersöker om *familjen verkligen är motiverad till förändring*. "Vill du ändra på det?" "Vill ni fungerar annorlunda tillsammans?" Det är viktigt att viljan till förändring uttrycks öppet av var och en i familjen.
- 6 Härefter försöker familjen tillsammans med terapeuten att fastställa *målet* för förändring. OBS! Först diskuterar man målet innan man försöker beskriva vägen dit. Målet definieras så klart som möjligt och avser alltså familjens interaktionsmönster — inte (sak-) "problemet".
- 7 Efter att *målet på processnivån* är klart och överenskommet med alla inblandade är det viktigt att få till stånd ett *kontrakt* där var och en klart deklarerar att de är beredda att arbeta mot detta mål.
- 8 Först härefter är det dags att diskutera hinder på vägen och planera strategier för att nå målet.

Terapeuten är den som initierar och styr varje nytt steg. Det är emellertid hela tiden familjen som själv bestämmer om och hur deras interaktionsmönster behöver förändras. Innehållet under punkterna 1—7 definieras av familjen och det är först under punkt 8 som terapeuten kan komma med tips på strategier vilka i så fall bestäms tillsammans med familjen. Samtalet sker hela tiden i ett samarbete med familjen där terapeutens analys klarifieras och kontrolleras genom feedback från familjen på varje nytt steg.

Vid analys av mönster i interaktionen finns vissa generella "processproblem" som man särskilt kan uppmärksamma: — Hur fördelas *ansvaret* i familjen och vilken grad av ansvarstagande har de olika familjemedlemmarna — för sig själva, för de andra och för familjens relationer till omgivningen? Hur fattar man *beslut* — vem bestämmer över vad? Hur löser man *konflikter*? Känner familjen sina *resurser* och hur utnyttjar man dem? Hur *avslutar* man; relationer, teman, konflikter, sakproblem osv? Gör man något åt sina problem i *faktisk handling* eller pratar man bara om förändring?

Arbetet inriktas alltså på förändring av processerna. Genom att föra upp samtalet på processnivå försöker man istället för att lösa "problemet" medvetandegöra *hur* man fungerar i sina interaktionsmönster för att försöka förändra processerna som sådana. Om man lyckas förändra familjens underliggande interaktionsmönster så kommer man så gott som alltid att samtidigt bearbeta det "problem" som familjen ursprung-

ligen presenterade. Lösningen av detta får man alltså oftast "på köpet". Om man däremot i första hand försökt att lösa "problemet" så skulle visserligen en stark och dominerande terapeut kanske klara av att trumfa igenom en viss praktisk lösning i familjen. Familjen skulle däremot inte ändra sin interaktionsprocess utan skulle fortsätta att bete sig likartat vid varje nytt problem som de stötte på. Troligen skulle familjen varje gång på nytt fått skicka efter terapeuten för att lösa också dessa nya problem. Den slutgiltiga "lösningen" skulle bli att terapeuten själv till slut måste bli "familjemedlem".

Mönster i familjens utveckling och livssituation

Ett familjesystem är aldrig statiskt utan befinner sig alltid i förändring och utveckling. Förutom de förändringar som skapas genom familjens "interna" interaktionsprocesser sker också förändringar i ett vidare och längre perspektiv genom påverkan från andra och övergripande system genom förändringar som är bestämda av vår biologiska natur och genom "socialt betingade" förändringar av familjens subsystem.

En familj kan ses som ett mer eller mindre öppet system. Detta är alltid utsatt för påverkan genom interaktion med *andra system* — med individer, familjer, släkt, grannar, skola, arbetsplats, föreningar etc. Alla familjer ingår ju dessutom i det övergripande *samhällssystemet* med vissa värderingar och normer och med ett visst teknologiskt, ekonomiskt och politiskt sätt att fungera. Förändringar i dessa andra system eller i det övergripande systemet kommer därför att inverka både på familjens inre situation och yttre livsvillkor. I analys och förändringsarbete måste därför alltid den enskilda individen och familjen förstås i förhållande till vad som händer i familjens närmiljö och i samhället i stort.

Familjer genomgår också olika stadier och kommer att skifta utseende i sin utveckling genom de *biologiska livsprocesser* som vi alla är underkastade med födelse, tillväxt, sjukdom, åldrande och död. I förändringsarbetet måste man naturligtvis ta hänsyn till var den aktuella familjen befinner sig i sin egen utveckling — parrelation, ett eller flera småbarn, tonåringar, vuxna, barn, barnbarn, dödsfall bland far- och morföräldrar, etc.

Under familjens historia äger dessutom vissa *socialt betingade förändringar* rum som påverkar familjens sammansättning och relationer. — Att bilda par, sammanbo, gifta sig, skilja sig och gifta om sig, att barnen lever allt mer tid utanför hemmet, att de efterhand flyttar hemifrån och bildar egna familjer, att mamman börjar yrkesarbete utanför hemmet och att pappan byter jobb eller slutar arbeta efter ett långt yrkesliv är exempel på sådana förändringar.

Att dessa förhållanden är socialt betingade innebär att de oftast är möjliga att påverka. Detta kan vara viktigt att påvisa för familjer som ibland nästan verkar betrakta dessa förändringar som för evigt naturbestämda. Det innebär också att man måste se dessa förhållanden i rela-

tion till de värderingar som finns i den aktuella familjens sociala omgivning. I vissa samhällsgrupper är t ex en skilsmässa inte speciellt ovanlig eller omstörtande utan betraktas snarare som något naturligt medan den i andra grupper kan innebära ett totalt socialt och religiöst misslyckande. För en del är det naturligt med tät och daglig kontakt mellan mor och barn även sedan dessa bildat egna familjer medan ett sådant förhållande skulle betraktas som "sjukt" av andra. Dylika motsättningar finns inom en mängd områden som påverkar familjers liv t ex rörande kvinnans ställning, yrkesarbete, studier, barnuppfostran, etc. Socialt betingade förändringar har alltså olika betydelse för olika familjer och det är viktigt i förändringsarbetet att försöka förstå den enskilda familjen utifrån dennas specifika situation och värderingar.

26.1.4 Begreppet världsmodell

Vår egen verklighet, vår "värld", är alltid tolkningar av de olika intryck som vi möter. Dessa tolkningar begränsas givetvis av vårt intellekt och perceptionsmöjligheter men också av våra tidigare erfarenheter och inlärning dvs av vad vi fått lära oss är (lika med) verkligheten.

Att det vi uppfattar är en begränsning av den "egentliga verkligheten" är inga nya tankar. Detta har hävdats inom världsreligionerna och genom hela filosofins historia fram till våra dagars fysik och parapsykologi.

Två amerikanska terapeuter och forskare, Richard Bandler och John Grinder, har gjort intressanta försök att systematisera dessa begränsningar och visa hur man i psykoterapi kan arbeta med att öka människors valmöjligheter. De har genom att studera vad som faktiskt händer, verbalt och icke-verbalt, i terapier med några erkänt "framgångsrika" terapeuter (som Satir, Pearls och Ericson) skapat en meta-modell för psykoterapi.

Genom att analysera en persons verbala och icke-verbala kommunikation kan man få en uppfattning om personens "*världsmodell*". Denna modell är som en karta för mental representation av "verkligheten" — men den är inte "lika med verkligheten".

Bandler och Grinder visar att människors upplevelser av att sakna valmöjligheter oftast inte beror på att verkligheten i sig ger begränsade valmöjligheter utan på att vi människor själva är blockerade att se de val och möjligheter som vi faktiskt har genom att dessa inte finns med i våra mentala kartor — i våra världsmodeller.

För en mera fullständig redovisning av världsmodellsbegreppet, hur analysen av detta går till och hur det kan användas i terapi hänvisas läsaren direkt till Bandler och Grinder: "Structure of Magic" Volume I och II (1976) samt till "Att förändras tillsammans" (1979) som de skrivit tillsammans med Virginia Satir.

Representationella system

Vi människor har fem sinnen med vilka vi upplever världen — känsel, hörsel, syn, lukt och smak. I vissa specialfall då det t ex gäller överlevnad kan lukt och smak omedelbart nå vårt medvetande (t ex vid brandluk). Generellt är det dock känsel, hörsel och syn som är våra viktigaste kommunikationskanaler genom att dessa ger information som i typfallet alltid når medvetandet. Dessa kanaler bildar tillsammans med människans verbala språk var sitt *representationellt system* — var sin speciella "karta" med vars hjälp vi kan representera våra upplevelser — kinestetiskt (känsel), auditivt (hörsel) och visuellt (syn). Det visar sig att människor oftast har ett representationssystem som dominerar över de andra både för att lagra information och för att uttrycka tankar och känslor med.

Det representationssystem som dominerar hos en individ (benämns av Bandler och Grinder för "lead-system") kan identifieras genom att observera individens icke-verbala kommunikation och genom att analysera de verb, adjektiv och adverb som personen använder i sitt verbala språk. Detta framgår av följande exempel på olika representationssystem:

Kinestetiskt: — Han känner sig illa till mods när hon trycker det klängande barnet hårt intill sig. (Verb: känner, trycker. Adverb: illa (till mods), hårt. Adjektiv: klängande.)

Visuellt: — Den lätt bländade kvinnan såg hur den svarta bilen blänkte i de glittrande reklamljus. (Verb: såg, blänkte. Adverb: bländade. Adjektiv: svarta, glittrande.)

Auditivt: — Han skrek högt när han hörde det tjutande ljudet från bilens däck från den i övrigt tysta gatan. (Verb: skrek, hörde. Adverb: högt, tjutande. Adjektiv: tysta.)

Samma innebörd kommer också att förmedlas på olika sätt: Budskapet "Jag förstår dig" kan t ex uttryckas med "Det du säger känns bra för mig" (kinestetiskt), "Jag kan se vad du menar" (visuellt) eller "Jag hör verkligen vad du säger" (auditivt). Uppmaningen "Beskriv mer av din upplevelse" kan t ex uttryckas med "Låt mig komma i kontakt med dina känslor" (kinestetiskt), "Visa mig en bild av hur du ser på dina problem" (visuellt) eller "Jag vill höra dig berätta mer" (auditivt). Budskapet "Det här verkar inte bra" kan t ex uttryckas med "Det här känns inte bra" (kinestetiskt) "Det här ser inte bra ut" (visuellt) eller "Det här låter inte bra" (auditivt).

Målsättning och interventioner i förändringsarbete med individers och familjers världsmodeller

För att skapa motivation och förtroende hos en människa är det givetvis viktigt att man förstår vad hon säger och att man kan förmedla denna förståelse. Att kunna "tala hennes språk" genom att kommunicera på hennes huvudsakliga representationssystem och därigenom bättre för-

stå hennes världsmodell har därvid visat sig vara mycket väsentligt (oavsett vilken teori och psykoterapeutisk skola man bekänner sig till).

Målsättningen med förändringsarbetet är att försöka vidga individens världsmodell så att han skall se att det finns fler val och möjligheter än de han hittills sett och upplevt och att han skall utveckla resurser för att kunna utnyttja dessa möjligheter. Målsättningen kan dessutom vara att ge familjemedlemmar ökade möjligheter att kommunicera med varandra. I arbetet kan man följa en generell struktur (som här endast sammanfattas i punktform):

- 1 Skapa kontakt och förtroende genom att "matcha" sin kommunikation med det huvudsakliga representationssystemet för respektive individ.
- 2 Samla information om individens/familjens problem, önskemål, behov och förväntningar.
- 3 Skapa "referensupplevelse" genom att använda olika tekniker från t ex psykodrama, gestaltterapi och hypnos (metaforer, kroppsövningar, rollspel etc). Syftet med dessa referensupplevelser är att visa på fler perspektiv och nya möjligheter och resurser genom att få prova olika kommunikationskanaler för "samma" upplevelseinnebörd.
- 4 Referensupplevelserna generaliseras och integreras både med hjälp av nonverbala förankringstekniker och genom uppgifter som kan utföras till nästa session t ex övningar där familjen kan prova på och bli medvetna om alternativa valmöjligheter och nya sätt att fungera tillsammans.

En förutsättning för att kunna förstå andras världsmodeller och i sin kommunikation kunna "matcha" deras representationssystem är att man försöker analysera sin egen världsmodell och sitt eget huvudsakliga representationssystem och att man övar sig på att kommunicera med hjälp av andra representationssystem än det som man själv har som dominerande.

26.1.5 Analys av mig själv och av relationen till dem jag arbetar med

Familjen i sig utgör ett system. I förändringsarbete med familjer kommer man emellertid att "gå samman" med familjen och bilda ett nytt system som (i analogi med andra system) är mer än summan av familjen plus terapeuten. Detta "terapeutiska system" är kvalitativt annorlunda genom den mängd interaktionsprocesser som ömsesidigt påverkar varandra mellan familj och terapeut.

Det går därför aldrig vare sig teoretiskt eller praktiskt att "utifrån" studera familjesystemets strukturer, processer och kommunikation i någon neutral och objektiv betydelse. Analysen måste alltid innefatta såväl terapeuten själv som de strukturer och processer som bildas i interaktionen mellan terapeut och familj. Oklarheter och känslor i denna rela-

tion måste därför kontinuerligt klarifieras och kontrolleras med familjen. Att själv veta var man står och vad man känner och gör är oftast en förutsättning för att genuint kunna vara känslig och intuitiv i kontakten med andra människor.

Det ömsesidiga påverkansförhållande som utgör grunden för detta förhållande gäller naturligtvis inte enbart i familjeterapi utan i all form av målinriktad mänsklig interaktion. Oavsett om det gäller psykoterapi, mentalvård eller socialt arbete och oavsett om man arbetar med enstaka individer, familjer eller med hela grupper och organisationer så måste alltså den som utför arbetet och relationer till dem man arbetar med tas med i analysen.

Om jag är i en skog och inte vet var jag befinner mig är jag inte hjälpt av en aldrig så god karta om jag står kvar i halvdunklet under träden. Det hjälper inte om jag trots träning och oklanderlig utrustning försöker springa så fort jag kan i obestämd riktning. Skulle jag enbart följa mina känslor finns risken att jag antingen tar för lätt på problemet och först inser faran när solen går ner och skuggorna blir längre eller att jag rusar runt i panik tills jag faller ner i uppgivenhet.

Kartan får "mening" först när jag vet min aktuella position och var mitt mål är beläget. Jag måste därför försöka ta mig upp på en höjd eller klättra upp i ett träd så att jag får överblick och kan reda ut var jag befinner mig. Det är först med distans och vidgat perspektiv som jag kan använda kartan, göra ett meningsfullt vägval och planera min aktivitet.

I den skog av problem som man möter i arbete med avvikande och utslagna människor är det viktigt att man analyserar sig själv som person och yrkesutövare. Utan perspektiv på var man befinner sig, vart man är på väg och hur man tänker nå de övergripande målen i sitt arbete, kommer man att gå vilse.

Analysen bör innehålla tre perspektiv:

- 1 *Meta-teoretiska värderingar:* Vilken är min världsbild, människosyn och samhällssyn? Hur kan man nå kunskap om de människor och problem med vilka jag arbetar?
- 2 *Personlig bakgrund och nuvarande livssituation:* Vad vet jag om mina egna intrapsykiska konflikter? Hur ser de strukturer och processer från min egen ursprungsfamilj ut som jag bär med mig som mönster i min nuvarande livssituation?
- 3 *Som yrkesutövare:* Vilken är den övergripande målsättningen i mitt arbete? Hur ser jag som socialarbetare, psykoterapeut etc på mitt arbete som samhällsföreteelse? Vilken funktion fyller mitt arbete i ett vidare och längre perspektiv? Vilka värderingar och vilket förhållningssätt ger jag uttryck för i relation till dem jag arbetar med? Vad har jag för uppfattning och teoretisk syn på de problem och de människor som jag möter i jobbet? Hur vill jag försöka nå de övergripande målen i arbetet och hur ser det faktiska arbetsinnehållet ut?

Att i egenerapi, teamdiskussioner, handledning och fortbildning få möjlighet att bearbeta och klargöra sina värderingar, sin personliga bakgrund och sin yrkesroll borde vara en självklarhet i alla former av förändringsarbete med människor.

27 Teorier på strukturell nivå

Mitt huvudsakliga val av teori på strukturell nivå — ett *dialektiskt systemperspektiv* — redovisas under "Samhällssyn" Del I Kap 3.

Dessutom använder jag, såväl i analysen av multiproblemfamiljen (Del II:3.3) som i utvecklingen av modellen (Del III), tillämpliga delar av de *sociologiska teorier* som jag presenterar och tar ställning till under Del II: Kap 6.2 och 9.1.

Litteratur

Litteraturlistan följer i stort bokens uppläggning. Såväl referenslitteratur som kompletterande fördjupningslitteratur redovisas under rubriker som anger huvudsaklig inriktning. Idén med denna uppläggning är att litteraturlistan skall kunna fungera som en separat "uppslagsbok" för den som är intresserad av mera djupgående studier inom ett visst område. Skrifterna/författarna har placerats under den huvudrubrik som jag personligen uppfattar som mest adekvat.

Av utrymmesskäl förekommer varje enskild skrift endast *en gång* i litteraturlistan vilket kan föra med sig en olägenhet som jag hoppas att läsaren skall ha överseende med. Flera av de resonemang som jag för i avhandlingen återkommer ur olika perspektiv i de olika delarna. Det kan därför hända att en skrift eller en författare som jag refererar till i ett visst avsnitt av mig bedömts som "huvudsakligen hemmahörande" under en annan huvudrubrik i litteraturlistan. Under vissa rubriker förekommer därför hänvisningar till andra rubriker där litteratur kan återfinnas som också behandlar samma område.

DEL I META-TEORI: ÖVERGRIPANDE PERSPEKTIV OCH GRUNDLÄGGANDE VÄRDERINGAR

Världsbild och människosyn (kap 2)

- Adorno T. m fl, *The Authoritarian Personality*. Harper, New York, 1950
- Allport G. W., *Becoming*. Yale University Press, London, 1964
- Allardt E., *Att ha, att älska att vara — om välfärd i Norden*. Argos, Borgholm, 1977
- Anastasi A., *Differential Psychology*. Individual and Group Differences in Behavior. The Macmillan Company, New York, 1967
- Andreas P. och Kilian C. *Den fantastiska vetenskapen*. Parapsykologin — beviset för det otroliga. Bernces förlag, Malmö, 1977
- Ashby W. R. *An introduction to cybernetics*. Chapman & Hall, London, 1956
- Asplund J., *Socialpsykologiska studier*. AWE/Gebbers, Stockholm, 1980
- Bateson G., *Steps to an ecology of mind*. Ballantine Books, New York, 1972, 7:e uppl. 1978
- Becker E., *The birth and death of meaning*. Penguin Books, Harmondsworth, 1972
- Bertalanfly L. von *General System Theory*. Penguin Press, Harmondsworth, 1971
- Bettelheim B., *The Informed Heart*. Avon Books, New York, 1971
- de Beauvoir S., *Det andra könet*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1973
- Bibeln* 1917 års översättning. Bibeln: Gamla Testamentet i översättning av Bibelkommissionen. EFS-förlag, Stockholm, 1979
- Bibeln*: Nya testamentet. Bibelkommissionens utgåva. Stegeland, Göteborg, 1981
- Bischof L. J., *Interpreting Personality Theories*. Harper International Edition, London, 1968

- Boyer R., *Människan — vem är hon?* En studie över den franske filosofen Emmanuel Mounier. Credo Katolsk tidskrift, 1973
- Brogger S., *Fräls oss från kärleken*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1974
- Buber M., *Jag och du*. Bonniers, Stockholm, 1963
- Buber M., *Människans väg*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1973
- Börjeson B. (red), *Samhällsmyter*. 7 kritiska perspektiv, Almqvist o Wiksell, Stockholm, 1971
- Calder N., *Einsteins universum*. Brombergs, Uppsala, 1979
- Capra F., *Fysikens Tao*. Korpen, Göteborg, 1981
- Castaneda C., *Samtalen med Don Juan*. AWE/Gebers, Stockholm, 1974
- Castaneda C., *En annorlunda verklighet*. AWE/Gebers, Stockholm, 1974
- Castaneda C., *Resan till Ixtlan*. AWE/Gebers, Stockholm, 1975
- Castaneda C., *Berättelser om makt*. AWE/Gebers, Stockholm, 1976
- Castaneda C., *Maktens andra ring*. AWE/Gebers, Stockholm, 1978
- Castaneda C., *Örnens gåva*. AWE/Gebers, Stockholm, 1982
- Cooper D. (red), *Befrielsens dialektik*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1970
- Foucault M., "Friheten — det är klart att den finns!", intervjuer med Foucault I, Dagens Nyheter 18.10.81
- Foucault M., *Sexualitetens historia*. 1 Viljan att veta. Gidlunds, Södertälje, 1980
- Frankl V. E., *Livet måste ha mening*, Aldus/Bonniers, Stockholm, 1977
- Frankl V. E., *The Unconscious God*. Psychotherapy and Theology, Hodder and Stoughton, London, 1977
- Frankl V. E., *Psychotherapy and Existentialism*. Selected Papers on Logotherapy, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1978
- Fromm E., *Kärlekens konst*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Fromm E., *Flykten från friheten*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Glaserfeld H. von, *Indisk filosofi*. Studentlitteratur, Lund, 1980
- Gray W., Frederick J. D. and Nicholas D. R. (red), *General Systems Theory and Psychiatry*. Little, Brown and Company, Boston, 1969
- Green H., *Ingen dans på rosor*. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1972
- Grof S., *Människans okända världar*. Utforskning av det omedvetna genom LSD-terapi, Prisma, Stockholm, 1977
- Heidegger M., *Varat och tiden*. Del 1 och 2, Doxa Press, Lund, 1981
- Hesse H., *Siddhartha*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1976
- Hesse H., *Stäppvargen*. Forum, Stockholm, 1977
- Hesse H., *Narziss och Goldmund*. Alba, Lund, 1979
- Hof H. och Stinissen W. (red), *Meditation och mystik* (antologi), Verbum, Stockholm, 1972
- Holgersson L., *Socialvården; en fråga om människosyn*. Tiden, Stockholm, 1977
- Håkanson K., *Dubbla verkligheter*. Om psykoterapi, social identitet och verklighetsuppfattning. Prisma, Stockholm, 1981
- Håkanson K., *Ovetande och vetande*, Korpen, Göteborg, 1982
- Jacobson N-O., *Liv efter döden?* Om parapsykologin, mystiken och döden. Zindermans, Stockholm, 1971
- Janov A., *Primalskriket*. Om primalterapi — en ny metod att bota neuroser, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1974
- Janssen, C., *Personlig dialektik — självensur, outsiderupplevelser och integration*. Liber Förlag, Stockholm, 1975
- Jung C. G., *Själens och dess problem*. Natur och Kultur, Stockholm, 1975

- Jung C. G., *Människan och hennes symboler*. Forum, Stockholm, 1978
- Kastler A., *Denna underliga materia*. Tiden, Stockholm, 1981
- Kemp P., *Språk och existens — Moderna franska filosofer*. Liber Förlag, Stockholm, 1979
- Kirkegaard S., *Skrifter i urval*. Volym II: Filosofi och teologi. Uppbyggelse och polemik. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Koestler A., *The Ghost in the Machine*. Pan Books, London, 1970
- Krishnamurti J., *Att vara fri*. Aldus, Stockholm, 1970
- Köhler W., *Gestalt Psychology*. Liverright, New York, 1947
- Laing R. D., *Det kluvna jaget*. Aldus, Stockholm, 1970
- Laing R. D., *Upplevelse och beteende*. Norstedts, Stockholm, 1970
- Laing R. D., *Själv och andra*. Aldus/Bonniers, Stockholm 1975
- Laing R. D., *Fakta om livet*. Aldus, Stockholm, 1976
- Laing R. D., *Familjelivet*. Norstedts, Stockholm, 1977
- Laing R. D., *Upplevelsens röst*. Upplevelse, vetenskap och psykiatri, Norstedts, Stockholm, 1982
- Lao Tse, *Tao Te Ching*. Aldus, Stockholm, 1972
- Lennér-Axelsson B. m fl, *Kärlek*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1979
- Lowen A., *Förråderiet mot kroppen*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Marc-Wogan K., *Filosofisk uppslagsbok*. Utbildningsförlaget, Uppsala, 1970
- Marx K., *Skrifter i urval*. Filosofiska skrifter, Cavefors, Staffanstorps, 1978
- Maslow A., *Motivation and personality*. Harper, New York, 1954
- Maslow A., *Toward a Psychology of Being*. Van Nostrand, New York, 1968
- May R., *Kärlek och vilja*. Aldus, Stockholm, 1972
- May R., *Modet att skapa*. Aldus, Stockholm, 1976
- May R., *Ångest. En utmaning*. Bonniers, Stockholm, 1980
- Muktananda S., *Play of Consciousness*. Harper & Row, San Francisco, 1978
- Naess A., *Filosofins historie*. Volym I: Fra oldtid til renessanse, Volym II: Fra renessanse til vår tid, Universitetsforlaget, Oslo, (1967) 5:e utgåvan 2 uppl. 1978
- Naess A., *Ekologi, samhälle och livsstil*. (Universitetsforlaget, Oslo 1973), svensk uppl, LTs förlag, Stockholm, 1981
- Nerman B., *Människan som språk*. Bonniers, Stockholm, 1970
- Nilsson G., *Oordning/ordning — studier i kärlekens villkor*. Korpen, Göteborg, 1976
- Pedersen S., *Människa och ting*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1978
- Piaget J., *Strukturalismen*. Prisma, Stockholm, 1972
- Pirsig R. M., *Zen och konsten att sköta en motorcykel*. Alba, Stockholm, 1978
- Popper K., Eccles J., *The Self and Its Brain*. Springer International, London, 1977
- Rajneesh B. S., *The silent explosion*. Bombay, 1973
- Rajneesh B. S., *Tantra, The supreme understanding*. Bombay 1975. (Anm. Rajneesh 1973 och 1975 inköpta av mig vid Rajneesh Meditation Center, Poona, Indien. — Förlag saknas.)
- Rajneesh B. S., *No water. No moon*. Sheldon Press, London, 1977
- Rogers C., *Client-centered therapy*. Houghton Mifflin, Boston, 1951
- Rogers C., *On becoming a person*. Houghton Mifflin, Boston, 1961
- Rogers C., *Person to person*. Houghton Mifflin, Boston, 1967
- Sagan C., *Lustgårdens drakar*. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1979
- Sartre J.-P., *Äcklet*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1964

- Sartre J.-P., *Existentialismen är en humanism*. Aldus, Stockholm, 1970
- Sartre J.-P., *Existentialism och marxism*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1971
- Sartre J.-P., *Being and Nothingness*. An essay in phenomenological ontology, New York, 1974
- Sartre J.-P., *Muren*. Alba, Stockholm, 1978
- Sekreteriatet för framtidsstudier, *Omsorg och människosyn*. 6 uppsatser om människosyn omsorg och samhälle. En delrapport från projektet "Omsorgen i samhället", Stockholm, 1980
- Skinner B. F., *Beyond freedom and dignity*. Knopf, New York, 1971
- Skinner B. F., *Alout behaviorism*. Vintage Books, New York, 1976
- Stevenson L., *Sju teorier om människans natur*. Forum, Stockholm, 1977
- Torold A., *Mot en kritisk psykiatri — vetenskapsteori, människosyn, samhällsyn*. Psykisk Hälsa nr 4, 1976
- Trungpa C., *Cutting through spiritual materialism*. Shambhala, Berkeley, 1973
- Watzlawick P., *How Real is Real?* Confusion, Disinformation, Communication, Random House, Vintage Books Edition, New York, 1977
- Watzlawick P., Weakland J., Fisch R., *Förändring*, Natur & Kultur, Stockholm, 1978
- Whitehead A. N. and Russel B., *Principia mathematica*. University Press, Cambridge, 1910
- Vernon P. E., *Personality Assessment: a Critical Survey*. Methuen and Co Ltd, London, 1966
- Wilhelm R., *The I Ching or Book of Changes*. Routledge & Kegan, London, 1968. På svenska: *I Ching*, Berghs, Stockholm, 1981
- Wright G. H. von, *Humanismen som livshållning — och andra essayer*. Rabén o Sjögren, Stockholm, 1980
- Zukav, *De dansande Wu-Li. mästartarna*. En översikt över den nya fysiken. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1981

Samhällssyn (kap 3)

- Allardt E., *Att ha, att älska, att vara — om välfärd i Norden*. Lund, 1975
- Ambjörnsson A. och Elzinga A., *Tradition och revolution*. Huvuddrag i det europeiska tänkandets historia. Gidlunds, Stockholm, 1968 (4:e uppl 1981)
- Arbetskyddsnämnden, *Arbetsmiljölagen*. Reltryck, Stockholm, 1978
- Argyris C., *Individen och organisationen*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1971
- Asplund J. (red), *Sociologiska teorier — Studier i sociologins historia*. Almqvist & Wiksell. 1967
- Asplund J., *Om undran inför samhället*. Argos, Stockholm, 1971
- Asplund J., *Inledning till strukturalismen*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1973
- Berg L-E m fl, *Medvetandets sociologi*. En introduktion till symbolisk interaktionism. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Berner, *Teknikens värld: teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri*. Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, Lund, 1981
- Brunander L., *Griptången — Hur organisationen påverkar människan*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1979
- Cooley C. H., *Samhället och individen*. (Original: "Society and the Individual" Kapitel 1, "Human Nature and Social Order" 1902, rev. 1922). Korpen, Göteborg, 1981

- Cooley C. H., *Social Process*. Southern Illinois University Press, Carbondale, Illinois, 1966
- Dahlgren P-O och K., *Hur har du det på jobbet?* — En bok om den psykosociala arbetsmiljön. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1981
- Dewey J., *The Quest for Certainty*. New York, 1928
- Engelstad F. och Elster J. (red), *Marx i ett band*. Prisma, Stockholm, 1976
- Eskola A., *Socialpsykologi*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1971
- Etzioni A., *Moderna organisationer*. Bonniers, Stockholm, 1966
- Fromm E., *Den destruktiva människan*. En psykologisk analys av liv på avvägar. Natur & Kultur, Stockholm, 1976
- Fromm E., *Ett friskare samhälle*. Tiden, Stockholm, 1976
- Fromm E., *Att ha eller att vara*. Natur & Kultur, Stockholm, 1978
- Galbraith J. K., *Överflödets samhälle*. Prisma, Stockholm, 1964
- Galbraith J. K., *Den nya industristaten*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1969
- Galbraith J. K., *Osäkerhetens tid*. Liber Förlag, Malmö, 1978
- Gorz A., *Farväl till proletariatet, bortom socialismen*. Bokomotiv, Stockholm, 1982
- Gouldner A., *The Coming Crisis of Western Sociology*. Heineman, London, 1971
- Guillet de Monthoux P., *Doktor Kant och den oekonomiska rationaliseringen* — om det normativas betydelse för företagets, industrins och teknologins ekonomi. Korpen, Göteborg, 1981
- Gustafsson B. (red), *Karl Marx och Friedrich Engels i urval*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Hall A. D. and Fagen R. E., *Definition of System*. I Bertalanfly L. V. and Rappaport A. (red), *General System Yearbook I*. Society of General Systems Research, 1956
- Hollander E. and Hunt R. (red), *Classical Contributions to Social Psychology*. Oxford University Press, London, 1972
- Holter H. m fl, *Familjen i klassamhället*. Aldus, Malmö, 1978
- Israel J., *Alienation* — Från Marx till modern sociologi. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1971
- Lasch C., *Den narcissistiska kulturen*. Norstedts, Stockholm, 1981
- Lewin K., (edited by Gertrud Weiss Lewin, urspr. 1948) *Resolving Social Conflicts*. Selected Papers on Group Dynamics. Souvenir Press Ltd., London, 1973
- Lévi-Strauss C., *Kulturspillror*. Bonniers, Stockholm, 1968
- Lévi-Strauss C., *Det vilda tänkandet*. Bonniers, Stockholm, 1971
- Liedman S-E. *Från Platon till Mao Zedong*. De politiska idéernas historia. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1979
- Liljeström R., *Uppväxtvillkor*, Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle. Publica, Allmänna förlaget, Stockholm, 1974
- Liljeström R., *Våra barn, andras ungar*. Samhället och barns utveckling. Liber Förlag, Publica, Stockholm, 1978
- Liljeström R., *Kultur och arbete*. I serien "Framtidsbilder" från Sekreteriatet för framtidsstudier. Liber Förlag, Stockholm, 1979
- Marcuse H., *Eros och civilisationen*. Arcana, Halmstad, 1968
- Marcuse H., *Den endimensionella människan*. Aldus, Stockholm, 1968
- Marcuse H., *Människans befrielse*. Aldus, Stockholm, 1968
- Marcuse H., *Repressiv tolerans*. I Wolff R. P., Moore B. Jr., Marcuse H.: "Kritik av den rena toleransen". Aldus Aktuell/Bonniers, Stockholm, 1968

- Marx K., *Kapitalet*. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess. Cavefors, 1969
- Mathiesen T., *Det ofullgångna*. Bidrag till en politisk aktionsteori. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1972
- Mathiesen T., *Den dolda disciplineringen*. Essäer om politisk kontroll. Korpen, Göteborg, 1978
- Mathiesen T., *Rätt, samhälle och politisk handling* — Ett bidrag till en politisk strategi under senkapitalismen. Norstedts, Stockholm, 1980
- Mathiesen T., *Makt och motmakt*. Korpen, Göteborg, 1982
- Mead G. H., *Medvetandet, jaget och samhället* — från socialbehavioristisk ståndpunkt. Argos, Lund, 1976
- Mishan E. J., *Ekonomisk tillväxt — till vilket pris?* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1971
- Newcomb T. M., Turner R. H., Converse P. E., *Social Psychology*. The Study of Human Interaction. Rontledge & Kegan Paul, London, 1969
- Liedman S-E. (red): Karl Marx, *Människans frigörelse*. Aldus, Stockholm, 1965
- Ottomeyer, K., *Människan under kapitalismen*. Röda Bokförlaget, Göteborg, 1978
- Ouchi W. G., Theory Z., *How american business can meet the Japanese Challenge*. Avon Books, New York, 1982
- Parsons T., *The Social System*. Tavistock Publication, London, 1951
- Pascale R. T., Athos A. G., *Japansk företagsledning*. Vad kan vi lära? Liber Förlag, Malmö, 1982
- Peters T., Waterman Jr. R., *On search of excellence* — Lessons from America's Best-Run Companies (1982). Svensk övers: *På jakt efter mästerskapet* — vägen till det framgångsrika företaget. Svenska Dagbladet, 1983
- Richter H. E., *Solidaritet*. Norstedts, Stockholm, 1975
- Richter H. E., *Mellan allmakt och vanmakt*. Tron på människans allmakt, en idéns födelse och kris. Norstedts, Stockholm, 1981
- Rosenblueth A., Wiener N. och Biegelow J., *Behaviour, purpose and teleology*. Philosophy of science, 10, 1968
- Sandberg Å., *En fråga om makt* — demokratisk planering och förändringsstrategier i organisationer och samhälle. Prisma, Stockholm, 1976
- Schumacher E. F., *Litet är vackert*. Prisma, Stockholm, 1975
- Stierlin H., *Mänskliga relationer*. Den inre problematiken. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Swedner H. (red), *Socialvård och samhällsförändring*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1970
- Sysselsättningspolitik för arbete åt alla*. Sysselsättningsutredningens slutbetänkande. SOU 1979:24
- Toffler A. *Tredje vägen*. Det utmanande nya perspektivet på framtiden. Esselte Info, Nacka, 1982
- Vetenskapsteori/Paradigmbegreppet (kap 5 och 1)**
- Althusser L., *Filosofi från proletär klasståndpunkt*. Cavefors, Staffanstorps, 1976
- Anderson H. H. and Anderson G. L. (red), *An Introduction to Projective Techniques*. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs N. J. 1951
- Andersson S., *Positivism kontra hermeneutik*. Korpen. Göteborg, 1979
- Apel K-O., *The a priori of Communication and the Foundations of the Humanities*. Man and World Nr 5, 1972

- Apel K-O., *Towards transformation of philosophy*. Routledge and Kegan Paul, London, 1980
- Bachrach A.J. (red), *Experimental Foundations of Clinical Psychology*. Basic Books, New York, 1962
- Barnes B., *T. S. Kuhn and Social Science*. The Macmillan Press, London, 1982
- Brante T., *Vetenskapens struktur och förändring*. Doxa, Lund, 1980
- Bärmark J. m fl, *Orientering i samtida vetenskapsteori*. Institutionen för vetenskapsteori vid Göteborgs Universitet, 1973
- Engdahl H. m fl, *Hermeneutik*. Stora Tema Nova, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Fahnér S., *Psykologi som förklaring, förståelse och kritik*. Aldus, Stockholm, 1978
- Feyerabend P., *Ned med metodologin!*: Skiss till en anarkistisk kunskapsteori. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Ford J., *Paradigms and Fairy Tales*. An introduction to the Science of Meanings 1—2. Routledge and Kegan Paul, London, 1975
- Furberg M., *Verstehen och förstå*. Funderingar kring ett tema hos Dilthey, Heidegger och Gadamer, Doxa, 1981
- Gadamer H.-H., *Tidsavstånd, verkningshistoria och tillämpning i hermeneutiken*." (Ur "Wahrheit und Methode" 4:e uppl 1975). I Engdahl H. m fl: *Hermeneutik*. Stora Tema Nova, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Guilford J. P., *Fundamental Statistics in Psychology and Education*. International Student Edition Fourth Edition. Mc Graw-Hill and Kögakusha, Tokyo, 1965
- Habermas J., *Knowledge and Human Interests*. Beacon Press, Boston, 1972
- Habermas J., *Theory and Practice*. Heineman, London, 1974
- Hempel C. G., *Vetenskapsteori*. Studentlitteratur, Lund, 1969
- Horkheimer M., Adorno T. W., *Upplysningens dialektik*. Röda Bokförlaget, Göteborg, 1981
- Israel J., *Om konsten att lyfta sig själv i håret och behålla barnet i badvattnet*. Kritiska synpunkter på samhällsvetenskapens vetenskapsteori. Tema, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1972
- Johansson J., Kelleberg R. och Liedman S-E., *Positivism, marxism, kritisk teori*. Riktningar inom modern vetenskapsfilosofi. PAN/Norstedts, Stockholm, 1972
- Johansson J., Liedman S-E., *Positivism och marxism*. Norstedts, Stockholm, 1982
- Kerlinger F. N., *Foundations of Behavioral Research*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1964
- Kuhn T. S., *The Structure of Scientific Revolutions*. Second Edition Enlarged. The University of Chicago Press, Chicago, 1970
- Köster W., *Hermeneutikens historia — ett drama i fem akter*. Rapport nr 92. Avd. f. vetenskapsteori. Göteborgs universitet, Göteborg, 1977
- Laing R. D., Phillipson C. H., Lee A. R., *Interpersonal perception — a theory and a method of research*. Tavistock Publ., London, 1966
- Langer S., *Filosofi i ny tonart*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1958
- Lesche C., *Om psykoanalysens vetenskapsteori*. Häftnen för kritiska studier nr 5. 1971
- Liedman S-E., *Marxism och dialektik*. Några anteckningar. Häftnen för kritiska studier nr 5. 1976
- Lévi-Strauss C., *Myth and Meaning*. Routledge and Kegan Paul, London, 1978

- Lindholm S., *Vetenskap, verklighet och paradigmm*. AWE/Gebbers, Stockholm, 1979
- Lindström J., *Hermeneutisk vetenskapsteori för samhällsvetenskap och humaniora*. Rapport nr 106. Inst. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1978
- Lindström J., *Dialog och förståelse*. PUMP-projektet 2. Pedagogiska institutonen vid Göteborgs universitet. MAP 1973:2
- Maslow A., *The Psychology of Science*. Harper and Row, New York, 1966
- Myrdal G., *Objektivitetsproblemet och samhällsforskningen*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1968
- Naess A., *The Pluralist and Possibilist Aspects of the Scientific Enterprise*. Universitetsforlaget, Oslo, 1972
- Naess A. m fl, *Vitenskapsfilosofi*. 1 utgave. Universitetsforlaget, Oslo, 1974
- Naess A., *Anklagelser mot vetenskapen*. AWE/Gebbers, Stockholm, 1982
- Nunnally J. C., (red), *Psychometric Theory*. McGraw-Hill Book Company, New York, 1967
- Nygren P., *Psykologins plats i förhållandet individ — samhälle*. Artikel i Psykolognytt 1981 nr 10. "Förhållandet individ/samhälle inom den kritiska psykologin", Artikel i Psykolognytt 1981 nr 11
- Popper K., *Objective knowledge*. Oxford University Press, Oxford, 1972
- Radnitzky G., *Contemporary Schools of Metascience Vol I och II*. Munksgaard, Copenhagen, 1968 (rev uppl 1970)
- Ricoeur P., *Freud and Philosophy*. Yale University Press, 1970
- Ricoeur P., *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1981
- Riley M. W. (red) (Under the General Editorship of Robert K. Merton): *Sociological Research*. Volume I. A Case Approach. Volume II. Exercises and Manual. Harcourt, Brace and World Inc., New York, 1963
- Sandberg Å. (red), *Forskning för förändring*. Arbetslivscentrum, Forskningsrapport 20, Stockholm., 1981
- Siegel S., *Nonparametric statistics: For the behavioral sciences*. International Student Edition. McGraw-Hill and Kögakusha, Tokyo, 1960
- Sjöberg L., *Kritisk psykologi och psykologisk kritik*. Psykologiförlaget, 1977
- Smedslund J., *Meanings, Implications and Universals*. Toward a Psychology of Man. Scandinavian Journal of Psychology, 1969:10 (s 1—15)
- Smedslund J., *Psychological diagnostics*. Psychological Bulletin, 1969:71 (s 237—248)
- Delegationen för social forskning. *Socialtjänsten och forskningen*. DSF:s skriftserie nr 2, Stockholm, 1982
- Swedner H., *Sociologisk metod*. En bok om kunskapsproduktion och förändringsarbete. Liber Läromedel, Lund, 1978
- Swedner H., *Ämnet socialt arbete — Ett försök att formulera en tankeram för en ny universitetsdisciplin*. Socialhögskolan, Forskningsavdelningen, Göteborg, 1980. Har senare utkommit i bokform: *Socialt arbete — en tankeram*. Liber Förlag, Lund, 1983
- Törnebohm H., *Undersökande system, paradigm och sematiska disenssioner*. Rapport nr 76. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1975
- Törnebohm H., *En systematik över paradigm*. Rapport nr 85, Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1976
- Törnebohm H., *Kontextuellt tänkande*. Rapport nr 89. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1977a

- Törnebohm H., *Paradigm i vetenskapsteorin*. Del I. Rapport nr 91. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1977b
- Törnebohm H., *Epistemiska kontexter*. Rapport nr 94. Avd. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1977c
- Törnebohm H., *Paradigm i vetenskapsteorin*. Del II. Rapport nr 100. Inst. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1978
- Törnebohm H., *Paradigm — och kunskapsutvecklingar*. Rapport nr 122. Inst. f. vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 1980
- Whitehead A. N. & Russel B., *Principia Mathematica*. University Press, Cambridge, 1910
- Wittgenstein L., *Filosofiska undersökningar*. Bonniers, Stockholm, 1978
- Wright G. H. von, *Explanation and Understanding*. International Library of Philosophy and Scientific Method. Routledge and Kegan Paul, London, 1971
- Ödman P.-J., *Tolkning, förståelse, vetande*. Hermeneutik i teori och praktik. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1979
- Østerberg, D., *Forståelseformer*. Et teoretisk bådtag. Pax Forlag, Oslo 1972.
- Østerberg D., *Sociologins nyckelbegrepp*. Korpen, Göteborg, 1978

DEL II TEORI: AVVIKELSE OCH UTSLAGNING

Avvikelse, utslagning och alienation (kap 6)

- Abrahamowitz F., *Psykiatrin idag*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Becker H. S., *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. Free Press, New York, 1963
- Blomqvist C., *Psykiatri*. Esselte Studium, Stockholm, 1969
- Borg A. m fl, *Prostitution*. Beskrivning. Analys. Förslag till åtgärder. Publica, Liber Förlag, Stockholm, 1981
- Börjeson B., *Om påföljders verkningar*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1966
- Börjeson B., *Den nya underklassen*. Prisma, Stockholm, 1972
- Börjeson B., *Fattigdom*. Om ett socialpolitiskt dilemma. Tiden, Stockholm, 1972
- Börjeson B., *Samtal med K — en bok om identiteten*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1974
- Börjeson B., *Inre och yttre tvång*. Tiden, Stockholm, 1979
- Börjeson B., Fredin E. och Holm S., *Sjukdomsmyter*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1972.
- Börjeson B., Holmberg P., *Socialutredningen: Två icke önskvärda remissvar*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1975
- Cederblad M., *Barn- och ungdomspsykiatri — Barnet i familjen — familjen i samhället*. Esselte Studium, Stockholm, 1977
- Cohen A. K., *Delinquent Boys — Culture of the Gang*. Free Press, New York, 1963
- Cohen A. K., *Deviant Behaviour* (artikel s 148—154) i Sills D.L. (editor) *International Encyclopedia of the Social Sciences*. The Macmillan Company and Free Press. New York, 1968
- Cohen A. K., *Avvikande beteende*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1973
- Clinard M. B., *The Theoretical Implications of Anomie and Deviant Behavior* — artikel (s 1—56) i Clinard M. B. (editor). *Anomie and Deviant Behavior*. The Free Press, New York, 1965
- Cloward R., Ohlin L., *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. Free Press, Glencoe Ill. 1960
- Cooper D., *Psykiatri och antipsykiatri*. Aldus, Stockholm, 1970

- Daun Å., *Boende och livsform*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1980
- Daun Å., Börjeson B., Åhs S. (red), *Samhällsförändringar och brottslighet*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1974
- Durkheim E., *Suicide: A Study in Sociology*. Free Press, Glencoe Ill. 1951 (La Suicide, Paris, 1897)
- Eliasson R. m fl, *Klasskamp på ideologisk nivå*. Psykologi i teori och praktik nr 2. 1978
- Eliasson R., *Den nya psykiatrin i korseld*. Prisma, Stockholm, 1979
- Eliasson R., Nygren P., *Psykiatrisk verksamhet 1*. Samhälle, människosyn och modern sjuvård. Prisma, Stockholm, 1981
- Foucault M., *Madness and Civilization*. A history of Insanity in the Age of Reason. Vintage Books/Random House, New York, 1973
- Foucault M., *Vansinnets historia*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1973
- Fredin E., *Föräldern, barnet och lydnaden*. Liber, Stockholm, 1981
- Geismar L. och La Sorte M., *Understanding the Multiproblem Family*. 1964
- Goffman E., *När människor mötas*. Aldus, Stockholm, 1970
- Goffman E., *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1972
- Goffman E., *Totala institutioner*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1973
- Gordon H., Molin P., *Man bara anpassar sig helt enkelt*. PAN/Nordstedts, Stockholm, 1972
- Hauge R., *Gjengriminalitet og ungdomskulturer*. Universitetsforlaget, Oslo, 1968
- Haugsgjerd S., *Nytt perspektiv på psykiatrin*. Prisma, Stockholm, 1974 (1:a uppl 1971)
- Horney K., *Den neurotiska nutidsmänniskan*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Håkansson K., *Psykisk sjukdom i illusioner och realiteter*. Prisma/Verdandidebatt, Uppsala, 1973
- Illich I., *Den omänskliga sjukvården*. Aldus, Stockholm, 1977
- Inghe G., Inghe M., *Den ofärdiga välfärden*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1970
- Isaksson K., Norman J., Svedberg L., *Överlevnadsstrategier bland socialt utslagna och hemlösa*. Tiden, Stockholm, 1979
- Israel J. (red), *Sociala avvikelser och social kontroll*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1964
- Jonsson G., *Delinquent boys, their parents and grandparents*. Acta Psychiatrica Scandinavia. Vol 43, 1967. Suppl 195. Munksgaard, Köpenhamn, 1967
- Jonsson G., *Det sociala arvet*. Tiden, Stockholm, 1969
- Jonsson G., *Fattigarvet i Åkerman N. m fl (red). "Den nya underklassen"*. Prisma, Stockholm, 1972
- Jonsson, G., *Flickor på glid — en studie i kvinnoförtryck*. Tiden, Stockholm, 1977
- Jonsson G., *Flickor på glid — en studie i kvinnoförakt*. Tiden, Stockholm, 1980.
- Jonsson G., och Kälvesten A. M., *222 stockholmspojkar*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1964
- Kringlen. *Psykiatri*. Universitetsforlaget, Oslo, 1980
- Kälvesten A-L., Meldahl G., *217 stockholmsfamiljer*. Tiden, Stockholm, 1972
- Laing R. D., Esterson A., *Mentalsjukdom och miljö*. Aldus, Stockholm, 1971
- Lewis O., *Fem familjer*. En studie av fattigkulturen i Mexico. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1970

- Levandsförhållanden*, SCB Rapport 5. Ekonomiska förhållanden. Liber Förlag, Stockholm 1977
- Lohman H., *Psykisk hälsa och mänsklig miljö*. Liber Förlag, Stockholm, 1978
- Låginkomstutredningen*. Allmänna förlaget, Stockholm, SOU 1970:34
- Långtidsutredningen*. SOU 1975:89. SOU 1980:52. Liber Förlag, Stockholm
- Løchen Y., *Idealer och realiteter i et psykiatrisk sykehus*. Universitetsforlaget, Oslo, 1965
- Matza D., *Delinquency and Drift*. Wiley, New York, 1964
- Merton R. K., *Social Theory and Social Structure*. Free Press, Glencoe, 1957 (1:a uppl 1949)
- Minuchin S., Montalvo B., Guerney B. G., Rosman B. L. och Schumer F., *Families of the slums, An exploration of their structure and treatment*. Basic Books, New York, 1967
- Nygren P., *Den sociala grammatiken*. Esselte studium, Stockholm, 1979
- Ojämligheten i Sverige*. Levnadsförhållanden i Sverige. SCB Rapport 22, Stockholm, 1981
- Philip A. F., *Family Failure*. Artikel från Family Service Units i London. 1963
- Rubington E., Weinberg M. S. (red): *The Study of Social Problems*. Five Perspectives. Second Edition. Oxford University Press, New York, 1977
- Scheff T. J., *Being mentally ill*. A sociological theory. Weidenfeld & Nicholson, London, 1966
- Scheff T. J., *Mental illness and social process*. Harper & Row, New York, 1967
- Scheff T. J., *Catharsis in Healing, Ritual and Drama*. University of California Press, Berkeley, Calif. 1979
- Schlesinger B., *The Multi-Problem Family — A Review and Annotated Bibliography*. University of Toronto Press, Toronto, 1965
- Schulze R., *Vård och behandling av sociala avvikelser*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1976
- Sechehaye M., *I två världar*. En schizofren flickas upplevelser. Natur och Kultur, Stockholm, 1974
- Shaw C., McKay H., *Juvenile Delinquency in Urban Areas I A Study of Rates of Delinquents in Relation to Differential Characteristics of Local Communities in American Cities*. University of Chicago Press, 1942
- Spencer J. C., *The Multi-Problem Family*, University of Toronto Press, 1963
- Sundin B., *Individ, institution, ideologi*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1976 (6:e uppl)
- Sysselsättningsutredningen. *Arbete åt alla*. Allmänna förlaget, Stockholm, SOU 1975:90
- Szasz T., *Psykisk sjukdom — en myt*. Aldus, Stockholm, 1970
- Szasz T., *Psykiatrins slavar* Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1979
- Thomas W., Znaniecki F., *The Polish Peasant in Europe and America*. Dover, New York 1958 (1:a uppl, 1920)

Se även litteratur under Del I "Samhällssyn". Litteratur som mera specifikt behandlar multiproblemfamiljen (Kap 7) återfinns också under Del III "Hemmas arbete — rapporter, beskrivningar, utvärderingar etc".

Missbruk

- Jonasson L., Svedberg L., *Vart tar gubbarna vägen? Rapport om grupparbete bland alkoholmissbrukare*. Studentlitteratur, Lund, 1979

- Löfgren B., *Alkoholismen, människan och samhället*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1978
- Löfgren B., Nelson-Löfgren I., *Alkohol. Rus, missbruk, behandling*. Prisma, Stockholm, 1980
- Nygren P., *Varför blir man knarkare?* Prisma, Stockholm, 1978
- Ramström J., *Narkomani, orsaker och behandling*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1979
- Åberg M., Kihlbom M. (red), *Konsten att bekämpa människor. Om verklighetsförfalskningen i narkotikadebatten*. Liber, Stockholm, 1977

DEL III MODELL: HEMMA-HOS-ARBETE

Socialt förändringsarbete — generellt

- Ahlberg L. m fl . . . *revolution på tjänstetid . . .* — om ett samhällsarbete i Aspudden. Eget förlag, Stockholm, 1975
- Alinsky S., *Rules for Radicals — A Pragmatic Primer for Realistic Radicals*. New York, 1971
- Bailey R., Brake M. (red), *Radikalt socialt arbete*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1977
- Beckman S., *Kärlek på tjänstetid*. Om amatörer och professionella inom vården — särskilt socialvården. Arbetslivscentrum, Stockholm, 1980
- Berglund H. (red), *Ideal och verkligheter i svensk socialvård*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Båge C., *Ett spel om syndabockar*. Utstötning — Familjebehandling I. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1972
- Casework Notebook, *Familycentred Project*. 1959 (rev. uppl 1970)
- Cederblad M. o Wedel P. (red), *Förortsfamiljer*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Egidius H. (red), *Psykosocialt arbetssätt*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Flemström C., Ronnby A., *Kan samhället förändras genom socialt arbete?* — en rapport samt diskussion om principiella problem i socialt fältarbete. Studentlitteratur, Lund, 1972
- Freire P., *Pedagogik för förtryckta*. Gummessons, Stockholm, 1972
- Freire P., *Utbildning för befrielse*. Gummessons, Stockholm, 1975
- Göransson I., *Socialassistenters arbetsmiljö*. Arbetarskyddsfondens projektprogram, 1979
- Hermansen O., *Socialt arbete i närsamhället*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Hessle S., *Att arbeta med människor*. Riktlinjer för psykosocialt arbete. Awe/Gebbers, Stockholm, 1982
- Hillgaard L., Reiser L., *Social (be)handling*. Teori och metod i socialt arbete. Awe/Gebbers, Stockholm, 1982
- Johnsson R., Ohlsson T., *Att ta ansvar för sig själv*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Jonsson G., *Att bryta det sociala arvet*. Tiden, Stockholm, 1973
- Jonsson G., *Familjer frågor*. Tiden/Folksam, Stockholm, 1975
- Larsson B. m fl, *Rapport från en barnavårdsbyrå*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1973
- Lennér-Axelsson B., Thylefors I., *Arbetsgruppens psykologi*. Natur & Kultur, Stockholm, 1979

- Lennér-Axelsson B., Thylefors I., *Psykosocialt behandlingsarbete*. Natur & Kultur, Stockholm, 1982
- Lindholm K., Askeland K. (red), *Vad är socialt arbete?* Liber, Stockholm, 1981
- LVU *Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga*. 1980:621
- Manocchio T., Pettitt B., *Kejsarens nya kläder*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1978
- Norström C., Thunved A., *Nya sociallagarna med kommentarer*. Lagar och författningar som de lyder den 1 jan 1982. Publica — Rätt och Samhälle, Stockholm, 1982
- Ny sociallagstiftning 82. Ett arbetshäfte att använda inför socialtjänstreformen 820101. Kommunförbundet, Stockholm, 1980
- Overton A., Tinker K., *Casework Notebook*. C. C. C., St. Paul Minnesota, 1959
- Richmond M., *Social Diagnosis*. New York, 1917. What is Social Work? An Introductory Description. New York, 1972
- Roos H-E., Swedner H., *Samhälleligt förändringsarbete*. Traditioner i Sverige, USA, Canada och Latinamerika. Bygghörsningsrådet, Stockholm, Rapport R19:1981
- Sociala metoder II. *Samförstånd eller konflikt?* Om samhällsarbete inom socialvården. Liber, Stockholm, 1978
- SoL, *Socialtjänstlagen* 1980:620. Om Socialtjänsten, Regeringens proposition 1979/80:1. Socialtjänsten SOU 1979/80:44.
- Socialtjänst* — översikt över socialtjänstreformen. Utbildningsproduktion AB, Malmö, 1980
- Sunesson S., *När man inte lyckas*. Om hinder, vanmakt och oförmåga i socialt arbete. AWE/Gebbers, Stockholm, 1981
- Thelander A., *Hasselakollektivet*. Prisma, Stockholm, 1979
- Vinterhed K., *Kampen*. Gustav Jonsson på Skå. Förlags AB Marieberg, Stockholm, 1980
- Vinterhed K., *Visionen*. Förlags AB Marieberg, Stockholm, 1980
- Hemma-hos-arbete-rapporter, beskrivningar, utvärderingar etc.**
- Andreasson A., Hjertonsson I., *Att bedriva och vara föremål för hemma-hos-terapi*. 3-betygsuppsats vid Socialhögskolan i Göteborg. 1976
- Andrén G., *Hemma-hos-arbete*. Hemvårdarinnan, nr 2 (s 10–13), 1979,
- Axelsson E. m fl, *Hemma-hos-arbete i skurhink, paragrafer, terapi*. Rapport om hemma-hos-verksamheten 15/10 -75–1/10 -76. Skåneprojektet.
- Börjesson B., *Att återupprätta en identitet* — Familjebehandlingen på Barnbyn Skå. Stockholms Socialförvaltning (stencil). 1974
- Börjesson B., *Behandlingen*. Familjeterapi med alkoholskadade föräldrar. AWE/Gebbers, Stockholm, 1977
- Börjesson B., och Winther T., *Barnbyns familjearbete*. Barnbyn Skå's rapportserie nr 40, 1978
- Carlsson L., *Speciella åtgärder för multiproblemfamiljer*. Sociala avd. Göteborgs socialförvaltning, 1972
- Carlsson L., *Hemma-hos-terapi*. Sociala avd. Göteborgs socialförvaltning, 1975
- Ceder B. m fl, *Hemma-hos-terapi*. Inventering av hemma-hos-verksamheten bedriven av Lunds socialförvaltning åren 1976 t o m 1978. Lunds socialförvaltning, 1978
- Cederblad M., *Att nå multiproblemfamiljen*. Psykisk hälsa, 1967:1
- Ehnsjö-Erixson A., Hallqvist B., *Hemterapi — en värdefull behandlingsform i*

- dagens socialvård? Trebetygsuppsats i sociologi.* Uppsala universitet. Örebro-filialen, 1974
- Eliasson R., Hessle S. och Nygren P., *Familjebilder* — En rapport från Skå om tre familjer, deras möte med samhället och vårdapparaten och deras kamp för att överleva. Prisma, Stockholm, 1977
- Gottberg E., Åkerstedt Å., *Familj i kris.* Dagbok från en hemma-hos-terapi. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Hansson B. m fl, *Familjeterapi i Eskilstuna.* Socialkontoret, Eskilstuna, 1974
- Hansson B., *Kontaktcentrum.* Miljö- och familjeterapi. Socialkontoret, Eskilstuna, 1974
- Hessle S. och Eriksson S., *Barnbyn Skå från insidan* — Några upplevelser av familjearbetet på Skå. Barnbyn Skå's rapportserie nr 34, 1978
- Isaksson A-L., *Psykotterapi i en multiproblemfamilj.* Svenska föreningen för psykisk hälsa, monografiserie nr 6, 1974
- Johansson K., Wendel C., *Beskrivning av hemterapeutverksamheten vid socialbyrå 5 i Västra Frölunda.* CD1-uppsats, Psykologiska inst. Göteborgs universitet, 1978
- Jonsson G., *Bort från asfalten — in i familjen.* Läkartidningen 1969:1 (33—36)
- Jonsson G., *Att bryta det sociala arvet.* Tiden/Folksam, Stockholm, 1973
- Jonsson G., *Anförande vid presskonferansen "Att bryta det sociala arvet",* i Folksamhuset. Stockholm den 14 febr. 1973 (stencil)
- Kjems H., *Problemfamilier og deres behandling.* Århus socialkontor, Sociallaegens kontor, 1968
- Kjems H., *Praktiskt koordinert familiebehandling.* Socialmedicinsk tidskrift, 1968:10 (563—569)
- Kjems H., *Multiproblemfamilien som begrepp.* Socialmedicinsk tidskrift 1968:10, (557—562)
- Kjems H., *Anförande vid presskonferansen "Att bryta det sociala arvet",* i Folksamhuset, Stockholm den 14 febr 1973, (stencil)
- Knutsson O., Liedholm A., *Hemma-hos-terapi.* Nödvändigheten att ta ställning till av vem, för vem och hur. Tvåbetygsuppsats vid Socialhögskolan vid Lunds universitet. 1979
- Lindstrand A., *Försöksverksamhet med särskilda insatser för multiproblemfamiljer på socialbyrå 4 och 5, s k hemma-hos-terapi.* Sociala avd. Göteborgs socialförvaltning, 1974
- Månsson S-A. m fl, *"Kamrat på tjänstetid".* Rapport om hemma-hos-verksamheten inom Skåneprojektet 1975/76, Sociologiska inst. Lunds universitet, 1977
- Olsson U-J., Skoglund G., *Hemma-hos-terapi — en alternativ vårdform.* Psykolognytt, nr 5, 1975
- Reeder J. m fl, *Att vara familjebehandlare.* Barnbyn Skå's rapportserie, nr 19, 1976, nr 42, 1980. Stockholms Socialförvaltning
- Sociala metoder I *Vård eller solidaritet* — om hemma-hos-arbete i familjen. Liber, Stockholm, 1977
- Sociala metoder III *Att se och bli sedd.* Om familjebehandling inom socialvården. Liber, Stockholm, 1980
- Stark K., *Vägen ut går genom dörren.* Om hemma-hos med utgångspunkt i Huddinge. Socialt forum 1973:10 (606—613)
- Söderbergh, *Hemma-hos-arbete.* Ett nytt arbete och en ny behandlingsmetod. Socialt forum 1973:10 (595—605)
- Wester U., Johansson S-O., *Hemma-hos-terapi i Eskilstuna.* Socionomen, nr 12, 1970

Västberg L. m fl, *Att vara familjebehandlare*. Skå-rapport nr 19, 1976. Skå-rapport nr 42, 1980. Metodbyrå 1, Stockholms socialförvaltning

Omhändertagandeproblematiken (kap 12,5)

Barnbyn Skå's rapportserie, nr 49. *Barn i fosterhem*, En konferensrapport. Metodbyrå 1, Stockholms socialförvaltning, 1980

"*Barnens rätt — om föräldransvar*". SOK 1979:63

Barn och vuxna. Barnomsorgsgruppens slutbetänkande om föräldrautbildning. SOU 1980:27

Bohman M., *Adoptivbarn och deras familjer*. En undersökning av adoptivbarn, deras bakgrund, miljö och anpassning. Proprius, Stockholm, 1973

Bowlby J., "*Attachment*". Volume One of Attachment and Loss. The Hogarth Press and The Institute of PsychoAnalysis. Pelican Books (Penguin Education), London, 1971

Bowlby J., "*Separation*". Volume Two of Attachment and Loss. The Hogarth Press and The Institute of PsychoAnalysis. Pelican Books (Penguin Education), London, 1973

Bowlby J., "*Loss*". Volume Three of Attachment and Loss. The Hogarth Press and The Institute of PsychoAnalysis. Pelican Books (Penguin Education), London, 1980

Börjeson B. m fl, *I föräldrars ställe*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1976

Cederström A., Hessle M., *Yt- och djupanpassning hos fosterbarn*. Barnbyn Skå's Rapportserie nr 50. Stockholms Socialförvaltning, Metodbyrå 1, 1980

Dahl L. m fl, "*Två fosterbarn*", 1978, "*Fyra fosterbarn*", 1979, "*Sex fosterbarn*", 1980. Stockholms socialförvaltning. Delrapporter från familjevårdssektionen

Fanshel D., Shinn E. B., *Children in foster care*. A longitudinal investigation. Columbia University Press, New York, 1978

Fosterbarnsutredningen, SOU 1974:7

Fosterbarnsvård i utveckling — idéer och erfarenheter. Kommunförbundet. Kommunsamköp, 1980

Goldstein J., Freud A. och Solnit A., *Barnets rätt — eller rätten till barnet?* Natur och Kultur, Stockholm, 1978

Hedebj B., *Barnmisshandeln i Sverige*. Zindermans, Stockholm, 1975

Kälvesten A-L. m fl, *40 fosterfamiljer med Skåbarn*. Almqvist & Wiksell. Stockholm, 1973

Kälvesten A-L. och Meldahl G., *Familjepsykologi*. Liber. Stockholm, 1982

Lindén G., *Byta föräldrar — en bok om familjevårdens möjligheter och omöjligheter*. Liber Förlag. Malmö, 1982

Mahler M., *The Psychological Birth of the Human Infant*. — Symbiosis and Individuation. Hutchinson. London, 1975

Spitz R., *The First Year of Life*. A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations. International University Press, New York, 1965

Triseliotis J. (ed), *New Developments in Fostercare and Adoption*. Routledge and Kegan Paul, London, 1980

"*Vilsebarn i välfärdsland*". Rapport från PRK-projektet. Liber Förlag, Malmö, 1979

Vinterhed K. (red), *Barn i kris*. En bok om barn och separation. Almqvist & Wiksell. Stockholm, 1981

Se även litteratur under Appendix: "Teorier på intrapsykisk nivå — Psykoanalytisk utvecklingsteori".

Handledning (kap 15)

- Bruch H., *Att lära sig psykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Ekstein C., Wallerstein R. S., *Handledning och utbildning i psykoterapi*. Natur och Kultur. Stockholm, 1977
- Fleming J., Benedek T. F., *Psychoanalytic Supervision*. Grune and Stratton, New York, 1966
- Gordon T., *Arbetsbok för metodträning*. Askild & Kärnekull, Stockholm, 1977
- Hall (red), *Att handleda — mot utveckling genom utbildning*. Psykologiförlaget, Stockholm, 1976
- Handledning och psykosocialt arbete*. Socialmedicinsk tidskrift nr 10, 1981
- Hessle S., Höjer K., *Handledning och psykosocialt arbete*. Barnbyn Skå's rapportserie nr 47, 1979
- Holmström B., *Handledningens pedagogik och tillämpningens konst*. Temabilaga i Psykolognytt nr 15, 1979
- Jansson V., *Psykologihandledningens pedagogik*. UKÄ-rapport, 1975:23
- Killén Heap K., *Handledning i socialt arbete*. ALMA 96. Wahlström o Widstrand. Stockholm, 1979
- Laurell A., Svensson L., *Att gå i handledning*. Natur och Kultur. Stockholm, 1978
- Lundsbye M., Sandell G., *Handledning i psykosocialt arbete*. Särtryck ur Socialmedicinsk tidskrift nr 10, 1981
- Nycander G., *Handledning i öppen socialvård*. Psykolognytt 10, 1976
- Petitt B. och Mannochio T., *Direkthandledning i psykoterapi — en handbok*. Wahlström & Widstrand. Stockholm, 1981
- Rioch M. J., Coulter W. R. och Weinberger D. M., *Dialogues for therapists*. Jossey-Bass Inc., San Fransisco, 1976
- Szecsödy I., *Handledning i psykoterapi*. Psykisk Hälsa nr 1, 1974
- Tarachow S., *An Introduction to Psychotherapy*. Int. Univ. Press, New York, 1963
- Truax C. B. and Carkhuff R. R., *Toward Effective Counseling and Psychotherapy*. Aldine Publishing Company, Chicago, 1968
- Utbildning i psykoterapi och psykosocialt arbetssätt*. UKÄ-rapport 1975:24
- Urdal B., Haugsgjerd T., *Supervisionsprocessen i psykoterapi*. Nordisk psykologi 1975:1

Utbildning i hemma-hos-arbete

- Ahlström G., Nilsson G., *Utvärdering av försöksverksamhet med utbildning av vissa personalgrupper i hemma-hos-arbete*. Ledningsgruppen för försöksverksamheten inom socialvården. 1976
- Egidius H., *Psykoterapiutbildningen i framtiden*. Natur och Kultur. Stockholm, 1976
- Hemterapi — förslag till fortbildning för hemterapeuter*. Arbetsgruppen för försöksverksamhet inom barna- och ungdomsvården. PM 1975
- Läroplan för fortbildning i hemma-hos-arbete*. Skolöverstyrelsen. Ox 2. 90, 31, 1976
- Utbildning i psykoterapi och psykosocialt arbetssätt*. UKÄ-rapport 1975:24

DEL IV UTVÄRDERING AV MODELLEN

Forskning i socialt arbete — generellt (Kap 18.1)

Se litteratur under Del I "Vetenskapsteori".

Forskning om hemma-hos-arbete (Kap 18.2)

Se litteratur under Del III "Hemma-hos-arbete — Rapport, beskrivningar, utvärderingar etc".

Principresonemang om forskningsmetoder återfinns även i litteratur under Del I "Vetenskapsteori".

Psykoterapiforskning

Armelius B-Å. (red), *Ger behandlingen resultat?: Rapport från ett symposium om klinisk utvärderingsforskning*. Norstedts, Stockholm, 1980

Lenngren S-Å., *Psykoterapiforskning, en litteraturgenomgång och problemformulering*. Pedagogiska inst. Lunds universitet, Rapport nr 20, 1980

Meltzoff J., Kornreich M., *Research in psychotherapy*. Atherton P, New York. 1970

Smith M. E., Glass G. V. & Miller T. J., *The benefits of Psychotherapy*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1980

Metod (Kap 20)

Bogdan R., Taylor S. J., *Introduction to Qualitative Research Methods. A Phenomenological Approach to the Social Sciences*. John Wiley and Sons, New York, 1975

Ekholm M. och Fransson A., *Praktisk intervjuteknik*. AWE/Gebbers, Stockholm, 1975

Hessle S., *Att forska med utsatta*. En etikdiskussion utifrån intervjuer med intervjuare. Barnbyn Skå's rapportserie nr 32, 1977

Kahn R. L., Cannell C. F., *The Dynamics of Interviewing*. Wiley International. New York, 1957

Kerlinger F. N. *Foundations of Behavioral Research*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1971

Magnusson D., *Testteori*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, Tredje uppl 1969

Nygren P., *Social Grammatik*. Stockholms socialförvaltning. Stockholm, 1977

Römmetveit R., *Språk, tanke og kommunikasjon*. En innføring i språkpsykologi og språklingvistikk. Universitetsforlaget. Oslo, 1972

Smedslund J., *Becoming a psychologist*. Universitetsforlaget, Oslo, 1972

Stukat K.-G., *Pedagogisk forskningsmetod*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1968

Sullivan H. S., *The Psychiatric Interview*. W. W. Norton, New York, 1954

Trankell A., *Kvarteret Flisan*. Om en kris och dess övervinnande i ett svenskt förortssamhälle. Norstedts. Stockholm, 1973

Westin C., *Existens och identitet*. Invandrades problem belysta av invandrare i svårigheter. IMFO-gruppens forskningsrapport nr 1. Rotobekman, Stockholm, 1973

APPENDIX: TEORIER FÖR PSYKOSOCIALT FÖRÄNDRINGSARBETE

Teorier på intrapsykisk nivå (kap 25)

KOGNITIV UTVECKLINGSTEORI (kap 25.1)

- Berkowitz L., *The Development of motives and values in the child*. Basic Books, New York, 1964
- Bratt N., *Den tidiga jag-utvecklingen*. Bonniers, Stockholm, 1975
- Bruner J., *På väg mot en undervisningsteori*. Gleerups, Lund, 1971
- Elkind D., *Barns utveckling och uppfostran ur Piagets perspektiv*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Langer J., *Theories of Development*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1969
- Mussen P. H., Conger J. J., Kagan J., *Child Development and Personality*. Harper International, London, 1969
- Piaget J., *Intelligensens psykologi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1971
- Piaget J., *Psychology and Epistemology*. Towards a Theory of Knowledge. Penguin University Books, Middlesex, England, 1972
- Piaget J., *Språk och tanke hos barnet*. Gleerups, Lund, 1973
- Piaget J., *Psykologi och undervisning*. Aldus, Stockholm, 1972
- Piaget J., Inhelder B., *The psychology of the child*. Routledge and Kegan Paul, London, 1973
- Rasmussen K., *Utvecklingspsykologi*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Sandgren B., *Kreativ utveckling*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1974
- Werner H., *Comparative Psychology of Mental Development*. International Universities Press, New York, 1948
- Vygotsky L. S., *Thought and Language*. M. J. T. Press. New York, 1962

PSYKOANALYTISK UTVECKLINGSTEORI (kap 25.2)

- Blanck G. och Blanck R., *Borderline — Teori och behandling*. Jagpsykologins uppkomst, utveckling och tillämpning. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Cullberg J., *Kris och utveckling*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Dewald P., *Psykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Erikson E. H., *Barnet och samhället*. Natur och Kultur, Stockholm, 1963 (1:a sv. uppl. 1954)
- Erikson E. H., *Insikt och ansvar*. Natur och Kultur, Stockholm, 1970
- Erikson E. H., *Ungdomens identitetskriser*. Natur och kultur, Stockholm, 1977
- Freud A., *Barnets psykiska hälsa*. Prisma, Stockholm, 1967
- Freud A., *Jaget och dess försvarsmekanismer*. Natur och Kultur, Stockholm, 1969 (ny rev. uppl. 1980)
- Freud S., *Orientering i psykoanalys*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Freud S., *Drömydning*. Aldus, Stockholm, 1974
- Freud S., *An Outline of Psycho-Analysis*. Hogarth Press, London, 1973
- Freud S., *The Future of an Illusion*. Hogarth Press, London, 1973
- Freud S., *Beyond the Pleasure Principle*. Hogarth Press. London, 1973
- Fromm E., *Det glömda språket*. En första vägledning i konsten att förstå drömmar, sagor och myter. Natur och Kultur, Stockholm, 1974
- Janov A., *Det hämmade barnet*. Hur man förhindrar neuroser hos barn. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975

- Karlsson E., *Barn och sorg. En studie kring sorgearbete under barndomen*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Larsson A., Sandberg R., Sandell G., *Barnpsykoterapi — en processtudie*. Psykologuppsats vid Psykologiska inst. vid Göteborgs universitet. 1974
- Mahler M., *The Psychological Birth of the Human Infant*. Symbiosis and Individuation. Hutchinson, London, 1975
- Mangs K., Martell B., *0—20 år enligt psykoanalytisk teori*. Studentlitteratur, Lund, 1976
- Miller A., *Det självutplånande barnet och sökandet efter en äkta identitet*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1980
- Miller A., *I begynnelsen var uppfostran*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1982
- Schedin G., *Ungdomsutveckling och psykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1976
- Spitz R., *The first Year of Life. A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*. Inst. Univ. Press, New York, 1965
- Sylvander J., *Barnpsykoterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1979
- Vernon P. E., *Personality assessment. A Critical Survey*. Methuens and Co., London. 1964
- Wimicott D. W., *Collected Papers. Through Pediatrics to Psychoanalysis*. Tavistock Publications, London, 1958
- Wolff S., *Barn i kriser och konflikter*. Norstedts, Stockholm, 1973

Se även litteratur under Del III "Omhändertagandeproblematiken"

Teorier på interpersonell nivå (kap 26)

SYSTEM-, KOMMUNIKATIONS- OCH PROCESSTEORI

- Andersson S., *Dubbla budskap*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1980
- Ashby W. R., *An Introduction to Cybernetics*. Chapman & Hall, London, 1956
- Bandler R., Grinder J., *Structure of Magic*. Science and Behavior Books. Palo Alto. Volume I: 1975. Volume II: 1976
- Bandler R. and Grinder J., *Frogs into princes*. Neurolinguistic programming. Real People Press, Moab, Utah, 1979
- Bandler R., Grinder J., Satir V. *Att förändras tillsammans*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1979
- Bateson G., Jackson D., Haley J., Weakland J., *Communication, Family and Marriage*. Science and Behavior Books, Palo Alto, 1968
- Berger M. M. (ed), *Beyond the double bind*. Communication and family systems, theories and techniques with schizophrenics. Brunner/Mazel, New York, 1978
- Båge C., *Familjeterapi — teori och tillämpning*. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1972
- Chomsky N., *Människan och språket*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1975
- Erikson M. H., Rossi E. L., Rossi S. I., *Hypnotiska verkligheter*. Natur och Kultur, Stockholm, 1978
- Ferreira A. J., *Family myth and homeostasis*. Arch Gem. Psych. 1963:9 s 457—63
- Foley V. D., *An Introduction to Family Therapy*. Grune and Stratton, New York, 1974
- Giffin K. & Patton B. R., *Fundamentals of Interpersonal Communication*. Harper & Row, New York, 1971
- Haley J. (ed), *Changing families*. Grune and Stratton, New York, 1971

- Haley J., *Psykoterapi — strategi och teknik*. Natur och Kultur, Stockholm, 1975
- Haley J., *Familjeterapi — hur man löser problem*. Natur och Kultur, Stockholm, 1979
- Haley J., *Flytta hemifrån*. Familjeterapi med störda ungdomar. Natur och Kultur, Stockholm, 1982
- Haley J. and Hoffman L., *Techniques of Family Therapy*. Basic Books, New York, 1967
- Hall A. D. & Fagen R. E., *Definition of System*. I Bertalanffy L. V. & Rapaport A. (ed). General Systems Yearbook I. Society of General Systems Research, 1956
- Hayakawa S. I., *Vårt språk och vår värld*. Om språkets inflytande över vårt sätt att tänka och handla. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1973
- Jackson D. D. (ed), *Human communication*. Vol. I: Communication, family and marriage. Vol. II: Therapy, communication and Change. Science Behavior Books, Palo Alto, Calif. 1968
- Laing R. D., Phillipson C. H. and Lee A. R., *Interpersonal perception — a theory and a method of research*. Tavistock Publ. London, 1966
- Lederer W., Jackson D., *The mirages of marriage*. W. W. Norton, New York, 1968
- Lundsbye M., Sandell G., Ferm R., Währborg P. och Petitt B., *Familjeterapins grunder — ett interaktionistiskt perspektiv*. Natur och Kultur, Stockholm, 1982
- Luthman S., Kirschenbaum M., *Familjeterapi och familjedynamik*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Manocchio T., Petitt W., *Families under stress*. Routledge and Kegan Paul. London, 1975
- Minuchin S., *Familjer i terapi*. Wahlstrand & Widstrand, Stockholm, 1976
- Minuchin S., Rosman B. L., Baker L., *Psychosomatic Families*. Anorexia nervosa in context. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1978
- Minuchin S. and Fishman H. C., *Family therapy techniques*. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1981
- Mishler E., Waxler N., *Family process and schizophrenia*. Jason Aronson, New York, 1975
- Napier A., Whitaker C., *Familjen i smältdegeln*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1979
- Satir V., *Familjeterapi*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1973
- Satir V., *Familjeliv*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1975
- Selvini Palazzoli M., Boscolo L., Cecchin G. och Prata G., *Paradox och motparadox*. En ny modell för behandling av familjer i schizofrent samspel. Natur och Kultur, Stockholm, 1982
- Walrond-Skinner S., *Familjeterapi*. Rabén & Sjögren. Stockholm, 1978
- Watzlawick P., Beavin J., Jackson D., *Pragmatics of Human Communications*. W. Norton, New York, 1967
- Watzlawick P., Weakland J. (ed), *The Interactional View*. W. Norton, New York, 1977

Litteratur som behandlar systemteoretiskt perspektiv återfinns också under Del I "Samhällssyn".

INTERAKTIONSORIENTERAD LITTERATUR MED ANNAN INRIKTNING ÄN SYSTEMTEORETISK.

- Ackerman N., *The psychodynamics of family life*. Diagnosis and treatment of family relationships. Basic Books, New York, 1958
- Berne E., *Så bär vi oss åt*. Studier i mänskliga attityder. Aldus, Stockholm, 1973
- Berne E., *Transactional Analysis in Psychotherapy*. Souvenir Press, London, 1975
- Boszormenyi-Nagy I. and Framo J. L. (ed), *Intensive family therapy*. Harper & Row, New York, 1965
- Cartwright D., Zander A., *Group Dynamics — Research and Theory*. Third Edition. Harper & Row Publ, New York, 1968
- Fredriksson M., Hansson B., *Kärlek, jämlikhet, äktenskap?* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1976
- Greenberg J. A. (ed): *Psychodrama*. Theory and Therapy. Souvenir Press, London, 1975
- Hedström J., Persson K., *Kris i familjen*. Studentlitteratur, Lund, 1976
- Kempler W., *Gestaltterapi med familjer*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1975
- Kilbom M., *Den eviga familjen*. Familjepsykologi ur psykoanalytisk synvinkel. Natur och Kultur, Stockholm, 1981
- Lowen A., *Förråderiet mot kroppen*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1977
- Matthis I., *Orden som fångslar oss*. Norstedts, Stockholm, 1980
- Pearls F., Hefferline R., Goodman P., *Gestaltterapi*. Rabén & Sjögren, Stockholm, 1975
- Richter H. E., *Den sjuka familjen*. Norstedts, Stockholm, 1971
- Richter H. E., *Gruppen — nya möjligheter att befria sig själv och andra*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1973
- Stierlin H., *Mänskliga relationer*. Natur och Kultur, Stockholm, 1977
- Stierlin H., *Psykoanalys och familjeterapi*. Natur och Kultur, Stockholm, 1979
- Sullivan H. S., *The interpersonal theory of psychiatry*. W. Norton, New York, 1953
- Svensson E. och Wadenmark E., *Att skiljas och tvista om barnen*. Pan/Norstedts, Stockholm, 1978
- Zuk G. and Boszormenyi-Nagy I., *Family therapy and disturbed families*. Science and Behavior Books, Palo Alto, Calif. 1967
- Öberg G. och Öberg B., *Nu går jag!* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1978

Teorier på strukturell nivå (kap 27)

Se litteratur under

— Del I "Samhällssyn"

— Del II "Avvikelse, utslagning och alienation".

Tidskrifter som i vid bemärkelse behandlar psykosocialt arbete

Kritisk psykologi

Läkartidningen

Nordisk psykologi

Nordisk Sosialt Arbeid

Psykisk Hälsa (Svenska föreningen för psykisk hälsovård)

Psykologtidningen

Pockettidningen R

Social Casework

Social debatt

Socialmedicinsk tidskrift

SocialNytt

Socialt arbete

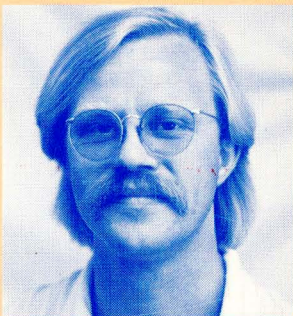
Sociologisk forskning

SSR-tidningen/Socionomen

Hur kan psykosocialt arbete bedrivas så att det verkligen leder till positiva förändringar i avvikande och utslagna människors liv?

I *Psykosocialt förändringsarbete* försöker Göran Sandell besvara denna fråga. Boken är uppdelad i fyra avdelningar:

- Del I behandlar de värderingar och de perspektiv på tillvaron, människan, samhället och vetenskapen som är förändringsarbetets grundsyn.
- Del II är ett försök till teoretisk helhetssyn på avvikelser och utslagning.
- Del III beskriver en modell för psykosocialt förändringsarbete i form av hemma-hos-verksamhet.
- Del IV redovisar en utvärdering av modellen i vilken 19 familjer som haft hemma-hos-arbete följs över en tvåårsperiod.

Göran Sandell är fil dr i socialt arbete, leg psykoterapeut och psykolog med omfattande erfarenhet som fältarbetare, lärare, handledare och konsult. Han är chef för forskning och utveckling (FoU) vid socialtjänsten i Göteborg samt bedriver egen konsultverksamhet i förändringsarbete.

Boken har lagts fram som doktorsavhandling vid Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

LIBER

ISBN 91-38-61422-7

